

ВОЛОДИМИР КАНІВЕЦЬ

821(477)'06

К-19

ВОЛОДИМІР

КАНИВЕЦЬ

ДА

ВОЛОДИМИР КАНІВЕЦЬ

ТВОРИ В ЧОТИРЬОХ ТОМАХ

ВОЛОДИМИР КАНІВЕЦЬ

ТОМ 4

ПРОВІСНИКИ

РОМАН

У2
К19

В том вошел роман «Предвестники», посвященный основателям «Южнороссийского союза рабочих». Автор создал правдивые образы руководителей первой революционной рабочей организации в России — Евгения Заславского, Яна Рыбицкого, Федора Кравченко, Михаила Сквери и других пионеров пролетарского движения, мужественных борцов против царизма.

К 4702590200—230 передплатне.
М205(04)—84

© Видавництво
«Радянський письменник», 1974 р.

ПРОВІСНИКИ

РОМАН

Розділ перший

1

Буря розчачнула стару, напівзасохлу акацію, що росла біля сіней. Гілля впало на дах будинку і провалило його. Сталося це надвечір, а тому ні дерева прибрати, ні дах поладити нікому було: робітники з друкарні вже розійшлися. Вітер шарпав порвану бляху, а Марії здавалося, що хтось ходить горищем — адже туди можна пробратися через пролом, — погупуючи чобітьми. З горища є ляда до приміщення друкарні. А там шрифти, папір та інші цінності, які можна викрасти. В Одесі ж цього голодного року тільки й чути: там магазин пограбували, там квартиру. «І везе ж нам, — з гіркотою думала Марія, — не встигли переїхати сюди, як уже треба будинок ремонтувати. Чи не буде з друкарнею того, що з лазнею?»

Побравшся Євген і Марія восени минулого року. В Євгена ніяких капіталів не було, бо заробляв він на прожиток уроками. Марія ж мала близько десяти тисяч карбованців. Гроші ті, власне, належали дочці Зіні, якій минав десятий рік. Євген, начитавшись про робітничі асоціації, надумав — разом з робітниками, членами гуртка — відкрити лазню. Та лазня не тільки не дала прибутків, а за п'ять місяців поглинула весь капітал, і її довелося просто покинути. Євгена це так вразило, що він аж захворів. Говорив, що тепер не вірить в жодні асоціації, які допоможуть робітникам виплутатися із злиднів. Марія, хоча й шкодувала за викинутими на вітер грошима, та на Євгена не ображалася. «Життя виявилось хитрішим, — міркувала. — Що вже тут удієш!» Заспокоювала його як тільки могла. А коли Євген сказав, що міг би купити друкарню, вона, не вагаючись, віддала йому всі гроші, які мала.

Годинник безсило посичав і, як басова струна гітари, прогув. «Пів на третю, — жажнулася Марія, — коли ж я засну?» Вона глянула у вікно. Щілина між зачиненими віконницями вже сіріла. В кімнаті було душно, бо цього літа стояла суша. Місто сиділо майже без води. Всі нетерпляче

очікували, коли вже стане до ладу водопровід, який подасть воду з Дністра. «Полежу ще трохи, а потім відчиню вікно,— подумала Марія,— почну товктися, то ще Євгена розбуджу. А він, коли прокинеться, то не швидко засне. Зіна стогне. Знову, мабуть, щось страшно сниться. До Євгена прив'язалася. Рідного батька, здається, так не любила. А я боялася, що вони будуть чужими. Вітер не вщухає, дах, бач, як люто скрегоче. А це що? Ніби хтось у сінешні двері стукає?» Марія підвелася на лікті, прислухалася. Справді, хтось стукав. Хто б це міг бути? Скільки вони жили з Євгеном, ніхто до цього часу серед ночі не приходив, хоча друзів він мав багато і серед робітників, і серед студентів. І раптом думка, від якої аж мороз пробіг поза спиною і в скронях застукотіло: а чи не з обшуком? Говорив же Євген, що заарештували кочегара, який привозив літературу з Лондона. Євген всі ці дні був якийсь дуже заклопотаний, збирався почистити, як він висловився, свої небезпечні архіви, але так нічого й не зробив, бо й часу не мав. Правда, більшість газет, журналів і книг у тітки, де вони донедавна жили. Треба Євгена будити, бо ще й двері розгатять. Марія смикнула чоловіка за плече, зашепотіла, стримуючи хвилювання:

— Женю... Женю... Прокинись...

— Що таке? — сонно буркнув Євген.

— Хтось стукає...

— То відчини!

— Я вночі боюся...

— А котра ж година?

— Мабуть, третя.

— Третя? — здивовано перепитав Євген.— Хто ж це в такий час?

— Женю, ти казав, що кочегара заарештували. То, може...

— Давно добиваються?

— Та ні.

— Де сірники?

— Ось,— заторохтіла Марія коробкою.— Та ти йди, я сама лампу засвічу.

Квартира мала два ходи: з вулиці й через кухню. Кімнат було всього дві, і, щоб пройти в сіни, треба перетнути кімнату, в якій стояло Зініне ліжко. Євген, боячись розбудити дівчинку, навшпиньки пройшов через кімнату, обережно зачинив за собою двері в сіни, спитав:

— Хто там?

— Телеграма! — почувся хрипкий бас.

«Вони!» — промайнуло в голові Євгена, і він відчув: серце аж рвалося з грудей. А втім, особливо нічого й хвилюватися. Лист тільки б спалити! Озався:

— Зачекайте, одягнуся.

— Я вже й так півгодини стукаю...

Євген нічого не відповів, швидко пройшов до спальні, шепнув Марії:

— Ти, здається, вгадала.

— Боже, що ж робити?

Євген дістав конверт з книжки, яка лежала на тумбочці біля ліжка, віддав Марії:

— Спали цього листа, поки я відчинятиму. Тільки не тут, а на кухні.

— Добре, добре...

— Я пішов.

— Женю! — раптом пригорнулася до нього Марія. — Женю... — ковтаючи сльози, шепотіла вона. — Я помру, якщо тебе... Ні-ні, не слухай! Я сама не тямлю, що кажу, — відсахнулася Марія, відчувши, що він холодно сприйняв оцей її порив. — Іди, іди...

Відчинив Євген двері і полегшено зітхнув: на ганкові стов'яз худий, височенний чоловік у формі поштового службовця. Поштар, побачивши, що перед ним інтелігент, зніяковіло бухикнув у кістлявий кулак, вишкірив зуби, що мало, певно, зійти за привітну посмішку, хрипко пробасив:

— Даруйте, що стукав, але ж дзвінка немає. Час пізній, а телеграма термінова... Ось тут, будь ласка, розпишіться...

— Зайдіть до кімнати, — запросив Євген.

— Ні-ні, — злякано позадкував поштар. — Я тут постою. І швидше піду, бо в мене ще чотири телеграми. І всі в різні кінці міста. А вулиці канавами через отой водопровід перекопали, ліхтарі ледь блимають, ще кудись утелюшусь, що й не вилізу. Зі мною таке вже бувало...

— Я зараз вас відпущу, — мовив Євген.

— Дякую, дякую, — бухикаючи в кулак, хитав круглою довгошиєю головою поштар.

— Маріє, тут справді телеграма, — радісно гукнув Євген, забувши навіть про те, що може розбудити Зіну. — Неси лампу!

Марія, затуляючи долонею очі від світла, простувала до Євгена. На її яскраво осяяному — і від того ще крашому — смаглявому обличчі буяла така радість, яку Євген бачив лише тоді, коли вони йшли грузьким берегом моря і він

сказав, що кохає її. Та тільки Марія переступила сінешній поріг, як вогонь лампи, мов зляканий метелик, затріпотів, видихнув чорне пасмо кіптяви і щез.

— Ой боже! — не провинно, а радісно вигукнула Марія. — Постривай, я свічку принесу, бо скло гаряче...

— Візьми сірники.

— Нічого, я й так знайду. Вона тут, біля Зіниного ліжка.

На ганкові почулося невдоволене бухикання, бо Марія не так швидко знайшла свічку, як обіцяла. Євген, почувши, що поштар нервує, тихо сказав:

— Давай-но швидше.

— Зараз, зараз...

Нарешті запалили свічку, та вітер одразу погасив. Тоді Євген і Марія, взявшись за руки, як на березі моря, коли вночі поверталися до міста, пішли аж до своєї кімнати, засвітили лампу. «Яка вона гарна», — подумав Євген, глянувши в Маріїні очі, що палали, мов стиглі вишні, вимиті дощем і опромінені вранішнім сонцем. Згадав, як вона кинулася до нього, злякавшись, що його заарештують, як він, скутий тривою, не відповів на той миттєвий розпач. Євген обняв її округлі плечі, пригорнув, поцілував в очі, відчувши на губах гіркувату сіль щасливих сліз, сказав:

— А тепер подивимось, хто нас наполохав.

Євген пробіг очима текст телеграми: «Негаймо прошу повернути борг за друкарню. Толстой». Здивовано глянув на Марію, яка теж прочитала телеграму. Перевернув бланк.

— Тьху ти! Це ж не нам, а Грасулу! Колишні компаньйони не поділили, мабуть, виручку за друкарню.

— Чого ж він її нам приніс?

— Грасул, очевидно, ще не встиг сповістити свого друга, що переїхав на нову квартиру. Нічого, розберуться! А взагалі, я чув, що Грасул страшенний шахрай. Певно, не одну ще таку телеграму одержимо.

— А чи не причепляться через нього й до нас?

— Та ні. Гроші ми заплатили до копійки, документи оформлені за всіма законами. Дістань там у кишені грошей поштареві. Адже він нічим не завинив.

Поштар був дуже здивований, що його не тільки не вляяли, а ще й щедро на чай дали. Він до самої хвіртки задкував та все кланявся, що, здавалося, ось-ось переломиться. Зачиняючи хвіртку, надривно забухикав, спитав Євгена, що все ще стояв на ганкові:

— Це буря дерево розчахнула?

— Так.

— Вона і конторі лиха накоїла: стовпи поваляла, весь день телеграм не було. Надвечір усі почали надходити, оце й товчемося вночі. Кха-а! Ну, ще раз вибачте, ради бога, що стільки клопоту серед ночі... Адреса зазначена — Садова, дванадцять, я й поніс...

— Нічого, нічого. Нехай щастить вам,— сказав Євген і зачинив двері, бо бачив, що поштар не піде, поки він не повернеться до хати.

— А листа я спалила,— винувато мовила Марія.

— Добре зробила. Лягай ще поспи,— сказав Євген, не знаючи, що вона й очей не заплющувала цієї ночі,— а я піду до конторки та займусь своїми архівами. Після сніданку поїду до тітки, все заберу і теж перегляну. А то час настав такий, що на все можна чекати.

2

Страшним для мешканців Одеси видалося літо 1872 року: в місті лютувала холера. З ранку до вечора знелюдніли вулицями гуркотіли вози на Чумне кладовище, де ховали — правдивіше, кидали до могил — мерців. Звозили в могили і православних, і католиків, і лютеран, і іудеїв, і магометан: холера не визнавала релігій та їх осібних кладовищ. Вона косила всіх поспіль, незалежно від того, хто й якому богові молнвся, всіх збирала на Чумному кладовищі, де вже тліли десятки тисяч її жертв.

Епідемія тримала в лещатах Одесу майже чотири місяці. Місто було оточене військами й ізольоване від усього світу. Хворіло тисяча шістсот душ, і майже половина з них померла. Цифра ця була занижена, бо ніхто точно не знав, скільки в місті населення: одноденний перепис тільки хотувалися провести наступного року.

Холера найдошкульніше вдарила по бідному людові. Найбільше злидарів — місцевих і прийшлих з усієї Росії — працювало в гаванях, навантажуючи пароплави пшеницею, яку вивозили російські поміщики в усі кінці світу. Тепер же пароплави стояли в гаванях, вичікуючи, поки скінчиться карантин, а люди мерли від голоду, холери й інших хвороб, бо їх домівками були берег моря і небо. І коли зняли карантин, то всі ці люди побрели з Одеси в навколишні села просити милостиню, бо, уцілівши від холери, вони помирили від голоду.

Наприкінці листопада цього холерного року до Одеси приїхав Євген Заславський. Прибув він з містечка Вепри-

ки, де служив у поміщика генерала Колосовського. Пожити у Веприках порадив йому батько, який воював разом з Колосовським у Севастополі. Батько хвалив свого друга, запевняв Євгена, що йому там буде добре. І генерал справді приязно прийняв сина свого друга по службі, хоча відразу ж дав зрозуміти, що дивиться на нього тільки як на свого службовця.

— Ви навчалися в Петровській академії? — спитав генерал.

— Так.

— А чому ж курс не закінчили? — насупився Колосовський, бо знав, що в тій академії часто були «студентські історії», за участь у яких суворо карали.

— Я перейшов у Технологічний інститут. Слухав лекції і в університеті, і в Медичній академії, бо вивчав і вивчаю тільки ті науки, які мене цікавлять.

— А-а... Ну, що ж, воля ваша. Тільки скажу вам, що за моїх часів цього не було. Вступив кудись — так учись, так закінчуй, так служи государеві! — Генерал так розхвилювався, що його вузьке, з посинілими губами обличчя побуряковіло. — А як там батько?

— Не дають спокою старі рани.

— Офіцер він був хоробрий. Сам Нахімов йому «георгія» повісив. Будете писати, уклін від мене передайте.

До глухого полтавського містечка Євген їхав із Петербурга не для того, щоб служити генералові Колосовському, а мав намір пожити серед народу, щоб віддати свої знання на службу простому, темному й забитому людові. Вірив Бакуніну, що народ готовий до революції: його треба тільки сколихнути. Але ті селяни, котрих побачив у Веприках, нічого спільного не мали з тим народом, про який так гаряче, так пристрасно писав Бакунін. Ні про яку революційну агітацію серед наймитів генерала Колосовського не могло бути й мови. Вони тільки й клопоталися тим, як прогдувати свої сім'ї. «Щоб бачити в оцих дядьках велику революційну силу, — з гірким розчаруванням міркував Євген, — треба багато років прожити десь у Женеві або в Лондоні». Єдине, що він міг доброго зробити для цих людей, — призначити більшу плату, не вираховувати за дні хвороби. Колосовського таке ставлення Заславського до бидла — інакше він не називав своїх наймитів — страшенно лютило. Після кількох гострих сутичок із генералом Євген зрозумів, що йому треба кидати цю службу. А куди податися? До Петербурга не дуже хотілося повертатися.

Москва теж не приваблювала його. Згадав, що тітка Марія кілька разів запрошувала до себе, і, розрахувавшись, подався в Одесу.

Тітку Євген застав у жалобі: від холери помер єдиний син Антон, який був морським офіцером. Стара майже оглухла.

— Бачу тебе, а не чую,— бідкалася стара, витираючи червоні очі мокрою від сліз хусткою.— Надовго чи тільки провідати?

— І сам не знаю,— сумно мовив Євген, бо вже й не радий був, що приїхав.— У вас тут мов на кладовищі...

— Та зараз уже що... Подивився б ти, Женю, що діялося, коли ми під карантинном сиділи. Думали, що вже кінець світу настав, що всіх нас перевезуть на Чумне кладовище...

Та немає, мабуть, на світі живучіших міст, ніж ті, що тримаються на заморській торгівлі. На очах у Євгена Одеса так швидко оживала, що через місяць мало вже було й помітно, що тут лютувала холера. В гаванях диміли пароплави, розкопаними вулицями тяглися валки возів з пшеницею. За тими підводами брели в гавані й нові вантажники, влаштовувалися в смердючих нічліжних будинках замість тих, що померли від холери. В ресторанах, трактирах, пивних лунали музика, п'яні пісні, брутальна лайка: то пили купці, матроси — всі, хто мав гроші.

Спочатку Євген планував погостювати трохи в тітки та й поїхати до Петербурга. Сидіти без діла він і дня не міг, а тому почав шукати уроки, якими весь час, — крім служби у Колосовського, — заробляв собі на прожиття. У другій половині будиночка, який належав тітці, жила з донькою Зіною вдова Марія Бончковська. При першій же зустрічі з Марією, — а вона зайшла спитати, чи не може він давати уроки дочці, — Євген відчув таке радісне хвилювання, якого раніше ніколи не звідував. Все йому не просто подобалося в Марії — веселі вишневі очі, смагляве циганське обличчя, чорна коса, — а здавалося небачено гарним. Аж соромився зустрічатися з нею поглядом, бо йому хотілося дивитися й дивитися на неї, не відводячи очей. Євген погодився готувати Зіну до гімназії, хоча ніколи не брався за навчання малих дітей. Знаючи добре математику, він «підтягував» гімназистів старших класів.

У Марії жив її двоюрідний брат Іван Ковальський, з яким Євген швидко зійшовся, бо відчув у ньому близьку за духом людину. Іван слухав лекції в Новоросійському університеті всього півроку, а потім його виключили: не мав

грошей заплатити за навчання. Він писав у газети, бігав по уроках і вів, як сам признавався, пропаганду серед сектантів. Марія завдяки Іванові прочитала багато нелегальної літератури. Вона мріяла про те, щоб закінчити акушерську школу й трудитися на користь народові. Добродушно посміхаючись, Іван говорив: «Марія поки що єдина розпропагована мною душа. Правда, Зіночка теж явно революційно настроєна: не хоче вчити закону божого, але то не моя заслуга. Батько — царство йому небесне — суворо карав її за те, що молилась не так, як треба, от вона тепер і бунтує». Євген помітив, що Марія опустила очі й спаленіла при згадці про чоловіка, ніби їй соромно було.

Іван Ковальський, що мав багато знайомих, звів Євгена з членами гуртка радикально настроєного студентства. Та всі ті суперечки про служіння народові, про підготовку народу до революції він уже багато разів чув і в Петербурзі, і в Москві, тому й ходив на зібрання, аби тільки побути поміж своїх людей. Якось Ковальський сказав йому, що робітники створили гурток, почалися заняття, а потім студенти перестали на них ходити.

— Соромно хлопцям у вічі дивитися, — бідкався Іван. — Я до них приводив горе-вчителів.

— І багато робітників збиралося? — спитав Євген.

— Та душ з п'ятнадцять. Всі письменні, досить начитані.

— Може, ти мене з ними познайомиш?

— Сам хотів тобі запропонувати, та боявся, що не погодишся, — зрадив Іван. — Спасибі ж тобі. Сьогодні й підемо до них.

У Петербурзі Євгену доводилося чути, що студенти ведуть пропаганду серед фабричних, але сам він тих гуртків не бачив, а тому й не дуже вірив, що вони існували. І ось в Одесі гурток. Створений самими робітниками. Навчайте нас, просять вони, а вчити нікому, хоча між радикалами тільки й розмов про те, що треба народу заплатити борг: іти до нього, передавати йому свої знання. «Оце наша біда, — думав Євген. — Багато говориться гарних слів, та мало діла робиться».

Євген не знав, як складеться ця перша зустріч з робітниками, не знав, що він їм буде говорити. На всяк випадок взяв із собою журнал «Отечественные записки», в якому було надруковано своєрідний конспект восьмого розділу «Капіталу». (Йшлося про те, що таке робочий день). Робітники зустріли його і Ковальського радо, бо вони вже

двічі збиралися, а ніхто до них не приходив. Добродушний Іван, якого всі робітники щиро поважали, непомітно втягнув усіх до жвавої розмови. З того, про що робітники питали як вони відповідали на запитання, можна було зробити висновок, що тут зібралися люди, які прагнуть збагнути сенс життя. Це були почасти юнаки — більшості з них переступило за двадцять, а почасти досвідчені робітники, бо кожен з них працював уже сім-вісім років. Особливо сподобалися Заславському вродливі, веселі брати Наддачини, похмурий, але симпатичний Федір Кравченко.

Розповідь Євгена про те, що таке робочий день, — він не підглядав у журнал, бо був у доброму настрої, і говоривось напрочуд легко, — тривала понад годину. Запитань, правда, було обмаль: робітники, хоча й слухали його уважно, бо промовляв він жваво й емоційно, але явно не все зрозуміли. Він напрямки спитав їх, що залишилося неясне, і Федір Кравченко, з незмінним суворим виразом обличчя, примружив пильні сірі очі:

— Еге, не все в голові вклалося. Та, може ж, ви, Євгене Йосиповичу, ще прийдете до нас?

— Просимо! Просимо! — почувлися голоси.

— Добре, я продовжуватиму з вами заняття, — схвильовано пообіцяв Євген. — Тільки ось що мушу сказати: для того, щоб збагнути непрості закони політекономії, мало слухати мене, треба ще й самим читати. А що читати, зараз скажу. Дам і кілька книжок, тільки прошу, щоб з гуртка вони нікуди не вийшли.

Коли поверталися додому, Іван радів з того, що у робітників віднині буде гарний наставник.

— Спасибі тобі, що виручив. Я й сам залюбки послухав про робочий день. Треба прочитати ту статтю.

— Ти вже краще «Капітал» прочитай.

— Ще в семінарії брався, та ніяк не міг угризти. Попробую ще раз, може, подужаю. А взагалі, політекономія — не моя стихія, хоча я добре розумію, що її треба революціонерів знати... Зайдемо до Марії?

— Чи зручно так пізно? — спитав Євген, відчувши, як б'ється серце.

— Вікна світяться, значить, не спить, — сказав Іван, не підозрюючи, що діється в душі друга. — Ходімо! Коли що, то я сам поставлю самовар, та й посидимо в моїй кімнаті. Я завжди до ранку товчуся.

— Ні, дякую, — трохи повагавшись, одказав Євген, бо йому і дуже хотілося побачити Марію, і соромно було йти

до неї в таку пізню пору навіть разом з Іваном.— Я щось натовмився. Та й тітку не попередив, що довго затримаюся.

— То піді скажи, що ти в нас.

— Ні, на добраніч!

Ішов Євген додому і, допікаючи собі за сором'язливістю, аж сердився: «Чому я відмовився? Таки добре було б посидіти та послухати її голос, зустрітися з її вишневими очима». Ноги його додому не несли, хоч бери та повертай назад, але вже справді було незручно — адже категорично відмовився.

До ранку тієї ночі Євген не міг заснути. А вранці сказав тітці, що нікуди не поїде.

І ось він уже майже два роки в Одесі.

3

Клопоти, пов'язані з налагодженням друкарні, забирали в Євгена силу часу — на читання книжок залишалася тільки неділя. Це йому не подобалося, але нічого поки що вдіяти не міг. Заспокоював себе: ось-ось усе влаштується і буде менше роботи. Та минали тижні, місяці, а турбот не меншало. Та ще, як він не крутився, як не старався — не міг звести кінці з кінцями. А мусив, конче мусив щось робити, щоб друкарня бодай збитків не завдавала, а то з нею станеться те, що й з кооперативною лазнєю, на яку — зараз те вже смішно! — стільки покладено надій. Треба, мабуть, когось в компаньйони брати.

Багато чого «треба», але про це не сьогодні. Євген узяв нові номери журналів «Знание», «Отечественные записки», які постійно передплачував, і подався до конторки друкарні, де добре працювалося, бо ніхто там йому не заважав. Та не пробув там і години, як прибігла Зіна, весело сповістила:

— А до вас прийшли!

— Хто? — невдоволено насупився Євген.

— Турок, — зніяковіла Зіна, помітивши, що вітчим не дуже зрадів гостеві.

Турком усі називали Яна Рибицького, хоча він був подільським поляком. Прізвисько це пішло від того, що Ян видавав себе за турецького підданого. Де він роздобув того турецького паспорта? Чого раптом відмовився од свого прізвища? Ніхто того не знав. Казав сам, що працював у Константинополі, де й вивчився на ливарника. А що про батьків ніколи не згадував, то близькі друзі припускали:

вони заслані до Сибіру за участь у повстанні шістдесят третього року. Зіні здавалося, що Ян був схожий на турка: мав він буйний чуб, гачкуватий ніс, чорні пронизливі очі. Тільки не сердитий і не страшний, як ті турки, яких бачила на вулицях міста, а добрий, веселий. Навіть трохи смішний, бо завжди за щось зачіпався, щось перекидав, коли заходив до кімнати. І не говорив, а мовби кричав...

— А ти чого у дверях стоїш? — лагідно посміхнувся Євген, бо помітив, що мимоволі засмутив дівчинку.

Чорні Зініні оченята спалахнули радістю, вона, як пташка, підлетіла до столу, притулилася до Євгенового коліна.

— Де мама? — взяв Євген Зіну за ручку.

— До м'ясної крамниці пішла, — не зводячи закоханого погляду з вітчима, весело відповіла дівчинка.

— А ти уроки вже приготувала?

— Все зробила, задачку лише не розв'язала...—винувато опустила очі Зіна, бо то було постійне її горе: їй важко давалася математика.

— Повтори правила. Задача там легка. Йди та проси гостя сюди.

— Добре! — щасливо засміялася Зіна і вибігла з конторки.

З Рибицьким Євгена познайомив Микола Наддачин, бо вони працювали на одному заводі. Ян був не простим робітником, а підмайстром ливарного цеху. Того гуртка, який створили слюсарі, ковалі, теслі, не відвідував, бо мав значно вищу освіту, ніж вони. По тому, як одягався, Яна можна було прийняти й за студента. Він носив навіть великі сині окуляри — їх називали «консерви», які давно вже прикрашали носи галасливих нігілістів. Коли йому радили їх скинути, відповідав, блискаючи білими, рівними зубами: «Нічого, мені в них у цеху зручно».

До конторки Рибицький не ввійшов, а, здавалося, влетів: так затарабанив у двері, так хряснув, зачинаючи. Двері відчинилися, він ще дужче грюкнув ними. Вони знову відскочили, Ян махнув рукою: біс з ними, мовляв. Потиснув Євгенову руку так, що пальці злиплися. З гуркотом — ногою — підсунув до себе табуретку і не сів, а впав на неї. Скинув сині окуляри, витер хусткою бронзове, задубіле біля вагранок обличчя, вигукнув так, наче перед ним сидів глухий:

— Що діється, га? Спека, як у нас в цеху! Пилюга! Тьху! Аж на зубах тріщить! Всі вулиці розкопані, мов Чумне кла-

довище позаминулого літа! А води немає! От вам і англійці! Дурні! Я в Константинополі працював на заводі англійської фірми, так надивився на них. Діло знають, а повертаються, мов неживі! Віддали б наші водопроводи французам, то давно б мали дніпровську воду. Даруйте, я страшенно пити хочу!

— Прощу! — показав Євген у куток конторки. — Он відро, кухоль.

Ян поривчасто підхопився — табуретка під ним загуркотіла, брязнув кухлем об відро, набрав води і, задерши невелику, але густу бороду, пожадливо випив. Шумно передихнув, ще кухоль з плескотом і брязкотом набрав. Євген дивився, як пружно рухається на його широкому горлі кадик, думав: «Сили в нього на двох вистачить!» А Ян вихилив ще кухоль, витер хусткою вуса, сказав, поморщившись:

— Недобра вода! З цистерни?

— Ні, вчора привезли з фонтана.

— Шахраї! Набирають, чув, з поганих колодязів, а кажуть, що з фонтана!

— Ви завжди так багато п'єте? — спитав Євген, коли Ян, загуркотівши табуреткою, вмовився біля столу.

— Коли я тільки починав працювати в ливарному цеху, так за раз піввідра випивав. А вода у турків солона, гірка. Англійці її зовсім пити не могли й привозили собі з Дунаю. А ми дудлили, бо де візьмеш кращої? Так чого я до вас, Євгене Йосиповичу, прийшов? — без паузи перевів Ян розмову на інше.

— Скажете, — посміхнувся Євген, бо Рибицький дивився на нього своїми пронизливими очима так, наче доскіпував — вгадав він чи ні.

— Скажу! — Ян повертів окуляри, ніби не знав, куди їх подіти, начепив на свого довгого гачкуватого носа, від чого став схожий на сліпого, вів далі: — В цьому році, як ви знаєте, через страшну засуху люди в селах кидають все й сунуть до міста. А що тут вони робитимуть, коли пшениці не буде? Страшне діло! Ну, а контора заводу, як і торік, вже починає грати на тому, що біля воріт щодня стоять сотні голодних, ладних за шматок хліба розплавлений чавун пригоршнями із вагранок у форми носити, вже починає різати заробітки. Мало того: проганяють із заводу десятками, а на їх місце беруть — з меншою платою — інших. Пояснюють: діла, мовляв, ідуть погано. Брешуть! Я добре знаю, що контора має ще більші прибутки, ніж торік і по-

заторік. Отакі справи. І далі, як видно, буде ще гірше. Що робити? Ми довго сушили голови і надумали створити робітничу касу. Що ви на це скажете?

— Добре це діло, — щиро похвалив Євген.

— От бачите! — зраділо вигукнув Ян. — Даруйте, я ще вип'ю!

— Прошу, прошу!

— І в що ж ми вперлися? — продовжував Рибицький, випивши кухоль води. — Не можемо скласти такого статуту, щоб усім подобався! І в книжкових магазинах ми шукали щось підхоже, і самі писали — ні, не те, кажуть, що треба! Я аж полаявся: що ви, сто дяблів на ваші дурні голови, товчете воду в ступі: не те, не те, не те! Та якщо ви такі розумні, то сядьте самі та й складіть «те»! Ну, кричали, кричали, а потім Микола Наддачин і каже мені: порадься з Євгеном Йосиповичем. Я оце й прийшов.

— А де той статут, який ви склали? — спитав Євген, бо його зацікавив намір робітників створити касу.

— Ось він! — Ян дістав з нагрудної кишені сорочки зім'ятого, засмальцьованого папірця, розправив його на коліні ребром долоні, подав Євгену, блиснув зубами. — Не знаю тільки, чи прочитаєте, бо почерк у мене турецький.

Проглянув Євген те, що Рибицький називав статутом, і ледь стримав усмішку. Помовчав, обмірковуючи, як краще сказати правду, щоб і не образити Яна, бо той був людиною досить самолюбивою. Та Ян піймав усмішку, що майнула в очах Євгена, мовив, гостро звівши брови до перенісся:

— Ріжте правду, бо я ж і сам бачу, що не годиться!

— Давайте, Яне Христофоровичу, зробимо так, — лагідно запропонував Євген. — Зберіть ви робітників, я прийду, послухаю їх, а тоді, можливо, й допоможу вам внести потрібні виправлення до статуту.

— Чудово! — погодився Ян. — Нічого краще й не придумаеш! Спасибі вам! — потиснув Євгенову руку так, що той аж підхопився од болю. — А то я вже й не радий був, що затіяв цю касу. Наш же брат знаєте який? Він — як ота вагранка: ти в неї все, що треба, заклади, а коли виплавиться чавун, то сам же й у форми розлий! Цирк! А, зачекайте! Мало не забув! Євгене Йосиповичу, чи немає у вас ще якоїсь такої книжки, га? — притишивши голос, запитав Ян. — Казку про Мудрицю Наумівну мої ливарники вже до дірок зачитали.

— Книжок я дам, але не зараз, бо вони ще на старій

квартирі,— відповів Євген, радіючи з того, що робітники тягнуться до революційної літератури.

— То коли до вас навідатися?

— Думаю, що до вечора я їх перевезу сюди.

— Добре. Тоді я не прощаюся, бо ще зайду.

— Прошу.

Заславський провів Рибицького тільки до дверей і знову засів за роботу. Та вже так, як до розмови з Яном, не читалося, бо глибоко схвилювало його бажання робітників мати свою касу. «Адже це перший крок— невмілий, нерішучий, але самостійний — до створення власної організації, яка б допомогла їм у нелегкій боротьбі за шматок хліба,— думав Євген.— Каса з часом може перерости в щось значніше, в ту організацію ввійдуть гуртківці, які вже можуть самостійно вести пропаганду. А тоді...» Євген так розмірився, що не помітив, як до конторки зайшла Марія, тихо мовила:

— Зіна сказала, що ти питаєш, де я?

— То я хотів поспідати з Рибицьким.

— Я його зустріла біля університету, але він мене, мабуть, не впізнав через оті сині «консерви»,— добродушно посміхнулася Марія.— Та я на нього не ображаюся, бо впевнена, що він справді не помітив мене. Взагалі, дивак якийсь: вічно кудись поспішає, задерши гачкуватого носа.

— Це так,— погодився Євген, бо Марія точно вловила ті риси характеру Яна, які всім впадали в очі.— Він надто енергійний. То що, снідатимемо?

— Попроцаю ще трохи, а то я самовар тільки-но поставила.

4

Брати Наддачини — Микола і Сергій — були схожі, мов близнюки. І красені обидва, як казали про них, ніби намальовані: кучеряві, чорноброві, синьоокі. Тільки й різнило їх, що в Миколи трошки косувате ліве око та помітніше висіялися чорні вусики, бо старшим був од Сергія на півтора року. Та якщо зовнішністю брати дуже скидалися один на одного, зате вдачі мали різні. Микола — розважливий, спокійний, а Сергій — буцім той сірник: тільки щось не так, уже й спалахнув. Правда, він швидко й одходив, кривди в душі довго тримати не вмів. Микола нелегко зближався з людьми, але коли вже до когось прив'язувався, то вірнішого друга, ніж він, годі й шукати. Сергій при-

ятелював з багатьма, але не відчував потреби в постійній прихильності того чи іншого друга. Перед однією лише людиною благоговів: це був Євген Йосипович Заславський.

Народилися брати в Севастополі, в міщанській родині. Хлопчикам було два-три роки, коли розпочалася Кримська війна, і батьки, рятуючись од загибелі, переїхали до Ялти. По закінченні війни на тому місці, де стояла хата, Наддачини знайшли тільки кучугуру глини, бо й те, що залишилося од ворожих снарядів, було розібрано й спалено солдатами, які боронили Севастополь у неймовірно тяжких умовах. Наддачини залишилися в Ялті. Миколу батько прилаштував у лісну школу Наришкіних у Місхорі. А потім віддав учнем до знайомого слюсаря. Сергій закінчив міське училище і пішов навчатися до столяра. Відбувши, за призначенням Миколи, семирічну каторгу невідомо за який злочин у майстрів, брати оселилися в Одесі. Обидва працювали на машинобудівному заводі Белліно-Фендеріха: Микола — слюсарем, Сергій — столяром.

Та хоча братам Наддачиним жилося в Одесі непогано, вони не заспокоювалися, як це траплялося з іншими, коли переходили на самостійну роботу. Ні до чарки, ні до дівчат — хоча ті й кидали на них закохані погляди — хлопців не тягло. В їх душах жила непогамовна жага знань. Наймаючи окрему кімнату, вони не шкодували ні грошей на свічки й гас, ні своїх чудових синіх очей і, бувало, ночі просиджували за читанням книжок, які щастило роздобути через знайомого студента Івана Ковальського — людину розумної, доброї, але, як здавалося хлопцям, дивакуваті. Коли Івана виключили з університету за те, що не міг заплатити за навчання, бо роздавав усім — хто тільки в нього не просив! — і ті мізерні гроші, що заробляв уроками, він, збираючись переїжджати до Миколаєва, віддав робітникам усю свою бібліотеку.

Коли Заславський надумав відкрити лазню, то Микола і Сергій стали його найпершими помічниками. «Згоріла» лазня, як жартома казав Сергій, брати пішли працювати на завод. І ось позавчора Сергія спіткало лихо: циркуляркою йому порвало два пальці на лівій руці. Прихопило начебто тільки пучки, а в лікарні — відразу туди не звернувся — відтяли їх зовсім. Лікар ще сказав: моли бога, щоб зараження не пішло далі і руку не довелося ампутувати. Сергій лежав у лікарні ні живий ні мертвий, говорив, що без руки не житиме. «Запливу в море, поки не

пиду на дно!» Микола, як міг, заспокоював брата, питає ради в Євгена Йосиповича. Заславський ходив до Сергія, розмовляв з лікарем Розеном, але той нічого певного поки що не міг сказати. Обіцяв, що не поспішатиме з ампутацією руки.

Була неділя, і Микола зранку пішов до лікарні.

Сергій побачив його у вікно і вибіг назустріч. Весело сповістив:

— Вчора лікар сказав, що руку не різатимуть! А пальці — кат їх бери! Яюсь привчуся й трьома тесати та стругати. У одного нашого столяра тільки два пальці на лівій руці лишилося — великий та вказівний, а працює. Важко буде, але втраченого не повернеш. В понеділок, мабуть, додому випустять. Хоча б уже швидше, а то полежу тут ще тижнів кілька і сам захворію, надивившись, які муки зносять люди. А годують... Щоб їх усіх собаки з'їли! Каша чорна від мух, у борщі... І не розповідатиму! Я тільки хліб і беру, хоча й він тріщить на зубах...

— А я ось тобі приніс помідорів, огірків свіжих і малосольних. Оселедців, камбали смаженої.

— Давай, я й хлопців, що лежать зі мною в палаті, почастию. Вони теж з голоду доходять, родичів же в багатьох в Одесі немає, то ніхто нічого їм і не приносить.

— А ось візьми ще чай і цукор,— сказав Микола урочисто.— Це гостинець од Євгена Йосиповича.

— Щира душа!— аж засяяв Сергій.— Не знаю, чим я йому й віддячу. Хлопці тут мені кажуть: сам Заславський просив Розена, а то не мав би ти вже руки. А так: тому Розену бути м'ясником, а не лікарем. Повіриш: добрий хазяїн худобину більше жаліє, ніж він людей. Та й не диво: адже він, кажуть, і в тюрмі служить. Я на його пику не можу спокійно дивитися, бо як згадаю, як він безжально різав пальці...— Сергій нервово пересмикнув плечима, зітхнув.— Давай про щось інше. Значить, ти був у Євгена Йосиповича?

— Навіть змайстрував йому дещо для друкарні. І тебе хоче попросити, щоб ти каси для шрифту зробив. Так, як Сергій, каже, ніхто не зробить.

— Та що ти!— просяяв Сергій, і його гарне бліде обличчя порожевіло.— Так і сказав, що краще за мене ніхто не зробить?

— Саме так, не вигадую,— поспішив запевнити Микола, бо йому здалося, що Сергій не повірив.— Вийдеш з лікарні, я при тобі питаю, як він сказав.

— Та навіщо!— злякався Сергій і ще густіше почервонів.— Я вірю! Тільки якось, знаєш...

— Марія Григорівна теж розпитувала про тебе. Кляняйся йому, каже, від мене. Хай швидше видужує. І Зіночка питала, чи дуже боліло дяді Сергієві? А в чорних, як тернини, оченятах сльози блищать. Закохана вона в тебе, брате. Шкода, що мала.

— Нічого, я почекаю,— злегка посміхнувся Сергій: він теж любив Зіночку, як меншу сестру. Помовчав, запитав:— Євген Йосипович переїхав у той будинок, де міститься друкарня?

— Ага. Дві кімнати там, кухня. Тіснувато, та, мовляв, зручно: друкарня під рукою. А це головне.

— А складальників усіх уже найняв?— поцікавився Сергій.

— Ні. Двох тільки взяв, та й то таких собі. Треба, каже, з якоїсь друкарні досвідченого складальника переманити. І переманить, бо більше ж платить.

— Я чому питаю. Тут лежить складальник Наумов. Вже більше тижня страх мучиться: отруївся, чи що, тільки скрутило його так, що ледь не віддав богові душу. Служив у друкарні Шульца. А вчора була жінка й сказала: хазяїн вже взяв іншого. Жаль було дивитися на бідолаху. Проклинає він того Шульца, а сам заїкається майже на кожному слові, всі хворі мимоволі сміються... Я й подумав: може, сказати про нього Євгенові Йосиповичу. Крім заїкуватості, він із себе кумедний: голова мовби сокирою витесана, чуприна руда і стирчить на всі боки, як мідний дріт. На щоках і на лобі чорні бородавки. А розумний, добрий. І складальник, я декого питав, дуже досвідчений.— Сергій озирнувся, чи ніхто не підслухує, бо сиділи вони на лавці в дворі лікарні, притишив голос:— Не тільки читає, а й збирає заборонену літературу. Обіцяв і мені дещо цікаве дати, коли вийде звідси. Здається, наш хлопець. Я, звичайно, йому нічого не сказав ні про наш гурток, ні про нашу бібліотеку, ні про те, що знаю Заславського...

— І добре зробив,— похвалив Микола.— А Євгену Йосиповичу я про нього розповім. Він довго ще тут валятиметься?

— Та ні. Вже третій день у нього немає жару, так що скоро, певно, Розен його витурить. Тут тримають тільки тих, кому щось відрізають, і тих, хто не пам'ятає, де лежить.

— Ну, брате, я піду, бо маю бути о дванадцятій в трактирі «Париж». Туди повинен прийти вантажник Ляхович, у якого цілісний мішок, як сказав Рибицький, книжок. Привіз їх з Лондона якийсь машиніст, просить п'ятдесят карбованців. Євген Йосипович дав гроші, і ми з Яном повинні забрати ту літературу.

— Дивись, щоб контрабандисти не заманили тебе в пастку, як студента Чудновського. Пам'ятаєш, Євген Йосипович нам розповідав.

— Пам'ятаю...— зітхнув Микола.— Та тут така справа: без ризику не обійтись. Рибицький каже, що Ляховича давно знає, на нього можна покластися.

— А, турок балакає!— поморщився Сергій.

— Нічого, якимось заберемо той мішок. Гроші ж немалі платимо, може, все гаразд обійдеться. То я пішов.

— Хай тобі щастить! Євгенові Йосиповичу подякуй од мене за гостинці. За все... А каси, скажи, я йому зроблю такі...— Сергій запнувся, бо не міг знайти потрібного слова.— Такі, як лялечки!

— Добре. Завтра, значить, я не заходитиму з роботи сюди.

— Ні-ні! Я вже буду вдома!

Микола міцно потис здорову руку Сергієві і, не озирюючись, швидко пішов з двору лікарні, бо було вже близько дванадцятої.

5

У трактир Микола прийшов із запізненням: ні Рибицького, ні Ляховича там не було. Мабуть, не дочекалися його та й пішли геть. Адже Ян страшенно нетерплячий. За одним із столиків Микола побачив Кравченка, який сидів з незнайомим робітником. Федір махнув йому рукою: іди, мовляв, сюди. Микола підійшов. Федір, сердито насупившись, говорив тому, що сидів біля нього:

— Сказав, що не дам ні копійки, й квит! У тебе й так уже язик не повертається. Бери ось своє добро,— Федір подав приятелєві засмальцьованого кашкета,— і йди додому спати!

— Ні, ти ме-ені дай карб-бованця, я — ось хрест! — завтра ж вранці прямо в майстерню принесу, візьму у Параски...

— Павле!— розсердився Федір.— Одчепись ти від мене, а то дам по пиці!

— О! О! О! По пиці!

— Миколо, пішли в іншу кімнату, а то не відчепимося од цієї смоли!

— Та в мене зустріч,— шепнув Микола.— Ти давно вже тут?

— Тільки прийшов, і ось він прив'язався!

— А хто такий?

— Товстоносов. Машиніст. Коли тверезий, то мовби й не дурний, а як налижеться — біда. Я вже йому кілька разів позичав, але він і копійки не віддає. А з ким мавш зустрітись?

— Ян повинен підійти й ще один. Доручення Євгена Йосиповича.

— А-а...— захитав вихростою головою Кравченко.— Розумію. То що — перекусимо, поки їх немає?

Та тільки хлопці вмостилися в дворянській кімнаті, як до них приплив Товстоносов. Зупинився недалеко від їхнього столика і, поблимавши запухлими очима, благально протягнув:

— Хоч гривеника позич — ось хрест! — завтра прямо в майстерню принесу...

— А те, що я раніше давав?— сурово спитав Федір.

— Теж принесу. Ось хрест...

— Візьми гривеника!— Федір, гидливо поморщившись, кинув монету Товстоносову, як кидають кістку собаці.— І геть з моїх очей!

— Та я що? Я піду!— підібравши з підлоги гривеника, зраділо мовив Товстоносов.— Мені однаково де випити. Щасливі будьте!

П'яному ніхто не відповів, він ображено скривив губи і пішов геть.

— Ну й пика!— покрутив головою Микола.— Аж кулак засвербів! А он і Янові окуляри! З ним і той... Ну, я піду до них...

Рибицький міцно потис руку Миколі, з гуркотом усівся біля столика, спитав, звертаючись до супутника:

— Пива візьмемо?

— Як хочеш...— ворухнув довгими вусами незнайомиць і пильно глянув на Миколу.

— Миколо, давай!— розпорядився Ян.— Мені бери два кухлі, бо страшенно пити хочеться! А, стривай! Я ж вас ще не познайомив. Це Митрофан Ляхович. Ну, а про тебе, Миколо, я йому вже казав.

Микола приніс чотири кухлі пива. Мовчки всі випили, Ляхович обтер долонею піну з вусів, спитав:

— Може, ще по кухлю?

— Давай!— зголосився Ян.

Коли Ляхович пішов до буфетника, Ян, нахилившись до Миколи, тихо спитав:

— Гроші Заславський дав?

— Так, вони в мене.

— Скільки?

— П'ятдесят.

— Добре. Зараз вип'ємо пива й поїдемо.

— Куди?

— До Карантинної гавані.

— А все там надійно?

— Головою ручаюсь!— запевнив Ян.— Гроші доведеться зараз Ляховичу віддати, бо він же повинен викупити книги в того, хто з Лондона їх привіз. Зрозумів?

Миколі не сподобалося, що треба було платити, не побачивши того, що дають, та він не став заперечувати, бо Ляхович уже повернувся до столика з пивом. Вищидили й ці кухлі мовчки. Ян загнував табуреткою, підвівся і, задерши свого гачкуватого носа з синіми окулярами, послішив з трактиру так, наче на поїзд залізювався. Ляхович глянув на Миколу, стримано посміхнувся в свої пишні вуса, без поспіху попрямував за Рибицьким. Микола — слідом. Коли вони вийшли з трактиру, Ян уже, всівшись на бричку, наказував візникові:

— У Карантинну! Та клячу не жалій, бо ми поспішаємо!

Іхали всю дорогу мовчки, наче незнайомі. Микола думав: «А як забере гроші і зникне, що Євгенові Йосиповичу скажу? Ян головою за нього поручився? Так він же довірив гроші мені, а не Яну. А, кат з ним! Позичу та віддам, а сам потім якось викручусь». Про те, що Ляхович може заманити їх у пастку, Микола навіть не подумав. Згадав про розмову з Сергієм лише тоді, коли побачив біля митного кордону жандарма. Охоронець порядку провів їх пильним поглядом. «Це Ян запарошив йому очі своїми окулярами,— з досадою подумав Микола.— Скільки разів говорили всі йому, щоб скинув їх. Ні, наче на зло носить».

— Ідіть он туди, за мол,— показав Ляхович рукою, коли відпустили візника.— І загоряйте. Тільки далі Чумно-

го кладовища не відходьте. Я попливу на баркасі начебто рибалити. А коли сонце почне сідати, повернуся і все вам віддам.

За Карантинним молом, як і по всьому березі моря, розташувалося ціле поселення вантажників, босяків, злодіїв, повій і всіх тих, кого місто викинуло сюди, як виносить море на берег усе, що викидають у воду з пароплавів. Під розбитими човнами, в залізних бочках,—скрізь, де тільки можна було сховатися від сонця й дощу, тулилися обірвані, виснажені голодом люди. «Надивишся на всіх цих бідолах, то мимоволі почне здаватися, що ми просто-таки розкошуємо,—думав Микола, переступаючи через тіла людей, які спали, ніби мертві.— У нас і куток свій є, і ліжка, і шматок хліба завжди буває».

— І тут життя по-своєму вирує!— мовив Ян.— Давай далі відійдемо, а то ще прив'яжеться якийсь босяк, побачивши, що ми щось узяли з баркаса. Я знаю їх: вони, як смола!

День був тихий, і море ледь-ледь дихало. Хлопці і купалися, і дрімали, а сонце все ще високо стояло. Та ось нарешті воно сіло в густе блакитно-багряне марево і дивилося на безкрає, потемніле море, наче червоне око велетенської рибини. А баркаса все не видно. «Мабуть, обдурив»,— затривожився Микола, згадавши примружений погляд Ляховича, його хитру усмішку, яку він ховав під довгими вусами. Спитав Яна:

— А ти впевнений, що Ляхович припливе?

— Чорт його знає!— сердито буркнув Ян.

«Оце так халепа!— здивувався Микола.— В трактирі говорив, що головою ручається, а тепер... Нічого й дивуватися: адже в нього завжди сім п'ятниць на тиждень». Микола хотів запитати, що вони робитимуть, якщо Ляхович не з'явиться, та чомусь і язик не повертався. Мовчав і Ян, сердито насупившись. Од сонця залишилася тільки тонка, мов скибка дині, верхівка, яка нагадувала, де кінчається вода, а де починається небо. Ніч підіймалася з чорних глибин моря, тікаючи від сонця, яке туди потонуло. Сині хвили олов'яно забарвились і зарухались, як здавалось Миколі, повільніше. Гудки пароплавів, що виривалися з гаваней, лунко котилися по затужавілих хвилях аж за обрій і тільки там десь завмирили. Потягло вечірньою прохолодою.

— Що ж тепер робити?— порушив мовчанку Микола.

— Он із-за молу щось темне гулькнуло. Мабуть, він.

Микола глянув у той бік, куди показував рукою Ян, і полегшено зітхнув: то був баркас. Та добрих півгодини довелся хлопцям ще чекати, поки Ляхович приплив до них.

— А де ж книги?— спитав Микола, побачивши, що баркас порожній.

— І тут, і немає...— таємниче посміхнувся Ляхович.

— Знаєш що, друже, не клей дурника!— розсердився Ян, бо в душі в нього зростало роздратування на Ляховича, що так довго не повертався.

— Лови кінець!— не звернувши уваги на те, що сказав Рибицький, крикнув Ляхович і кинув Наддачину, який стояв ближче до нього, кільце каната.— Тягни!

— Що? Навіщо?— здивувався Микола.

— Там ваш товар! Тягни! Тягни!

— Книги? У воді?— розгубився Микола. Смикнув за канат і відчув, як на другому кінці, десь на дні моря, ворухнулось щось важке.

— Тягни! Тягни! Побачиш!— командував Ляхович.— Я ось допоможу тобі!

Із води виринув брезентовий мішок. Зашитий, міцно ув'язаний канатом.

— Оце ваші книги!— вдоволено зареготав Ляхович до вкрай здивованого Миколи.— Чи ви гадали, що я їх, мов пійману камбалу, допроваджу сюди? Читайте, набирайте розуму. Відштовхни баркас...

— Не квапся!— сказав Микола.— Яне, може, подивися?

— Відштовхуй, я головою ручаюсь!— мовив Рибицький.— А коли щось не так, то йому голову одірву. Чув?

— Амінь!— перехрестився Ляхович.

— Греби!— відштовхнувши баркас, кинув Ян.

Микола розгублено дивився на Ляховича: йому не подобалося, що вони взяли мішок — та ще витягнутий з води — і не подивилися, що в ньому. «Привезу до Євгена Йосиповича, а там не книги, а каша,— засумнівався.— Що я йому скажу? Що Ян головою поручився?»

— А тепер зробимо так,— квапив Рибицький,— потягнемо мішок на Чумне кладовище, ти там посидиш, а я візника знайду. Згода?

— Давай!— досадливо махнув рукою Микола,

Захекалися Микола і Ян, поки витягли на крутий берег свій небезпечний вантаж. Сіли перепочити і раптом помітили: хтось до них іде. На Чумному кладовищі, куди боялися потикатися люди — та ще вночі! — це було настільки несподіваним, що одне й те ж майнуло в головах хлопців: «Вистежили!» Микола подумав, що Ляхович продав. Ян підхопився й сміливо пішов назустріч. Той, що наближався до них, зупинився. Постояв мить і... дременув. Ян несамовито закричав: «Стій! Стій, падлюко!» — і кинувся за ним. Та вже пізно було: тільки каміння загуркотіло з високого берега, так невідомий перепуджено покотився вниз.

— Бачив? — гукнув Ян. — Контрабандист, не інакше! Ну, й «з'їхав». Жодного цілого ребра, мабуть, не залишилося.

— Не репетуй, — застеріг Микола. — Адже недалеко митний кордон, а там завжди городовий товчеться...

— Сюди не поткнеться! — запевнив Ян, у якого на все була своя логіка. — Ну, посидь, я пішов по візника. Коли під'їду до воріт кладовища, то двічі свисну. Ти й тягни тоді мішок.

Рибицький пішов, а Микола примостив мішок у западині давньої могили, біля якої вже й хреста не було. «Якщо хтось і йтиме, то не помітить, вважатиме, що то горбик», — вдоволено подумав. Відійшов настільки, щоб мішок було видно, і влігся на засохлу колючу траву, яка духмяно пахла чебрецем, що росте на всіх цвинтарях. Земля була гаряча, мов черинь печі, бо, крім кущів дерези в канаві, ніяких дерев на цьому гробовищі не росло. Кажали, що їх садовили, але вони повсихали. Чума, подекували, і дерева косила. Навіть хрести швидше стлівали, ніж на інших кладовищах. Могили провалювалися глибше, бо холера і душі людські виїдала. Микола хоча й не вірив у бога, не вірив у плітки, але, залишившись серед цих моторошних могил, відчув холод під серцем. Вихопилося вголос: «Чортівня в голову лізе!» Нараз почув шепіт:

— Хто тут?

Серце загуло в грудях так, що подих перехопило. «Здалося чи справді тут хтось є?» — подумав, напружено придивляючись. Зашурхотіли по висохлій траві обережні кроки. Хтось іде. Микола припав до землі і завмер. У го-

лові стріляла лише одна думка: «Що ж я скажу Євгенові Йосиповичу, коли доведеться мішок кинути?» З-за великого хреста випливла чорна тінь. Зупинилася, присіла. «Придивляється, так видніше»,— здогадався Микола. Тінь випросталася, зашепотіла:

— Муса, де ти?

— Йди сюди,— почулося.

Тінь позадкувала за хрест і шезла. Та не збігло й хвилини, як повз Миколу пройшло двоє. Він почув:

— Завтра товар буде?

— Муса казав, Муса робив.

— Дивись, порішу, коли щось...

«Та тут кубло контрабандистів,— злякався Микола.— Оце вклепалися ми зі своїми книгами. Он знову йде двоє. І прямисінько сюди. Чи не Ян? А чому ж він не сам?»

— Миколо, де ти? Чуєш? — гукнув Рибицький так, ніби таємниці не було в тому, що вони робили.

Микола підвівся.

— Візників ніби холера винищила! — сповістив Ян.— Найняв я ось знайомого караїма. Він відвезе. Де мішок?

«Ну й придумав! — насторожився Микола.— Через усе місто караїм цупитиме свого возика з мішком заборонених книг».

— Побудь тут, я ще пошукаю візника!

— Я вже домовився,— буркнув Ян.— І чого ти боїшся? Візник нас за копійку продасть, а цього ріж — слова не скаже. Та кому спаде на думку, що караїм везе революційну літературу! Салах!...— Ян щось пробубонів до здорованя-караїма, що стояв на чималій відстані. Той підійшов ближче.— Де мішок?

— Та он лежить! — з серцем кинув Микола.— Казна що ти затіяв!

— Нічого, нічого, кращого не придумаєш! Салах! — Рибицький знову щось сказав караїмові, той хитнув безвольною головою, взяв мішок, легко завдав його на свої широкі, сутулі плечі й пішов геть.— Я йому все пояснив: він поїде до пам'ятника Воронцову, а ми підемо за ним назириці.

— Якою вулицею?

— Якою? А Дерібасівською!

— Та ти що?! Там же сила городових! — обурився Микола.— Ні, я не згоден. Скажи йому, що я піду вперед, а він хай за мною йде. А ти можеш іти прямо.

— Та ні, я вже з вами,— невдоволено погодився Ян.

Коли вийшли за ворота кладовища, де стояв караїмів возик, Рибицький довго йому щось пояснював. Нарешті караїм хитнув головою: все, мовляв, зрозумів. Микола лаяв себе: «Нізащо більше з Яном не буду зв'язуватись! Все він ставить з ніг на голову».

Найближчий шлях пролягав по Дерібасівській, бо Садова була мовби її продовженням: їх розділяла тільки Преображенська вулиця. Микола ж повів караїма по Старопортофранківській до монастиря, повернув на Троїцьку, потім Ямською і Дворянською вийшов на Садову. Гак був чималий, і Ян подумки чортихався на свого надто обережного друга. Розплатилися з караїмом недалеко від друкарні, далі самі понесли мішок. Заславський зустрів їх у дворі, бо давно вже з нетерпінням виглядав. Здивовано спитав:

— Ви що, аж із гавані несли?

— Та ні, з Дворянської,— відповів Микола.

— Ось сюди, сюди несить,— показував Євген, проходячи до конторки друкарні.— Чого ж це мішок мокрий?

— Виринув прямо з дна моря,— засміявся Ян.— Та я головою ручаюсь, що книги цілі.

Вузли каната, яким був уплетений мішок, так замочили, що Рибицький і зубами не міг їх розв'язати. Довелось перерізати. Розпороли брезент, там був ще один білий, чимось промашений мішок. Розпороли і його, побачили сторчма вкладені книги. Та так щільно, що й не висмикнеш.

— Добре впакували! — похвалив Ян.— Сухі-сухісінькі! Мастаки! Розпоремо мішки також уподовж, бо інакше книжок не витягнемо.

Розпороли обидва мішки і вподовж, з них вивалилися — трохи привологли — перші номери журналу «Вперед!». Заславський і Рибицький схопили по книжці й почали гортати, а Наддачин продовжував вибирати все з мішка. На дні лежало сім брошур «Хитрая механика», три «Сборника новых песен и стихов».

— Видав Лавров усе-таки журнал! — мовив Євген.— І, як свідчить зміст, тут багато цікавого матеріалу про робітничий рух у Німеччині, Франції та інших країнах.

— Недаремно, значить, гроші заплатили,— вдоволено посміхнувся Микола.

— Ні-ні! Спасибі вам, друзі! — весело мовив Євген.— Добре діло ви зробили! Проголодалися?

— Не знаю, як Микола, а я б оце і вовка з'їв,— щиро признався Ян.

— Чудово! — засміявся Євген.— У Марії вареники якраз поспіли! Прошу, прошу, а після вечері все розберемо!

Марія зустріла хлопців радісно й ласкаво, бо знала, де вони були, що принесли. До вареників з сиром Заславський поставив пляшку портвейну. Це здивувало Яна, бо він ніколи не бачив, щоб Заславський пив горілку або вино. Євген пояснив:

— За таку удачу і я вип'ю!

Хлопцям Заславський налив повні келихи, собі — тільки половину. Рибицький, цокнувшись, за одним духом вихилив усе вино, Наддачин, побачивши, що Євген Йосипович тільки пригубив, випив половину. Вареники були смачні — та й проголодалися добре! — настрій піднесений. Марія тільки встигала підкладати всім вареники з макітри. Євген говорив:

— Добре, що нам пощастило дістати журнал. Але ж це випадковість. Мусимо налагодити більш-менш регулярну пересилку літератури з Лондона. Як це зробити? Вихід я бачу один: треба свою людину влаштувати на якийсь пароплав.

— Я піду кочегаром! — зголосився Ян.— Сили в мене на таку роботу вистачить, англійську мову я трохи розумію, бо в Константинополі з англійцями працював.

— Це було б добре,— стримано мовив Євген: про те, щоб Рибицького влаштувати на пароплав, він і не думав. По-перше, в Яна двоє малих дітей; заробляє він як підмайстер удвічі більше, ніж платитимуть на пароплаві. По-друге, характер у нього не такий, щоб займатися конспіративними справами.

— І я піду на пароплав, коли треба,— сказав Микола.

— А може, Ляхович погодиться взятися за перевезення книг? — спитав Євген.

— За гроші він нам і турецького султана привезе! — засміявся Ян.— Головою ручаюся. А так хлопець чесний! Ви самі ось переконалися.

— То давайте почнемо з того, що поговоримо з ним,— запропонував Євген.

Після вечері всі пішли в конторку друкарні, Заславський дав кілька книжок Яну й Миколі. Хлопці подалися додому, а Євген засів читати журнал. «Для нас,— писалося в програмній статті,— зараз існує дві загальнолюдські мети, дві боротьби, в яких повинна брати участь всяка мисля-

ча людина, що стає на бік прогресу чи реакції; дві боротьби, в яких не можна бути індиферентним, бо ставлення до них визначає ставлення до всіх інших питань, як другорядне. Дві боротьби, які повинні бути девізом всякої особи, всякої партії, всякої нації, що бажає брати участь у розвиткові людства. Це, по-перше, боротьба реального світогляду проти світогляду богословського, ясно усвідомлених людських потреб проти всіх ідолів богословських і метафізичних, теоретичних і моральних: коротше кажучи, боротьба науки проти релігії. Це, по-друге, боротьба проти бездіяльного користування благами життя, боротьба повної рівноправності особи проти монополій в усіх її формах і виявах, боротьба робітника проти класів, що його експлуатують, боротьба вільної асоціації проти обов'язкової державності; коротше кажучи, боротьба за реалізацію найсправедливішого суспільного ладу».

Далі в цій програмній статті — багатослівно й плутано — викладалося, яким же шляхом боротьби можна перестроювати суспільство на нових соціальних засадах. Євген поідкреслював ті положення, які йому здавалися цікавими: «Будемо пам'ятати, що тільки шляхом організації загального робітничого руху можна досягти — тими чи іншими засобами — нашої мети. Інших засобів боротьби поки що немає, а цей засіб можливий, сильний і допускає найширший розвиток у майбутньому». Знаком оклику Євген помітив слова: «Держави, як вони існують, ворожі робітничому рухові, і всі вони повинні остаточно розпастися, щоб дати місце новому державному ладу». Три знаки оклику поставив навпроти фрази: «Революцій штучно викликати не можна, тому що вони суть продукти не особистої волі, не діяльності невеличкої групи, а цілої низки складних історичних процесів».

Проти абзаца, де стверджувалося, що треба «йти в народ, відмовившись од всякої участі в діяльності державного апарату сучасної Росії», написав: «Майже всі сидять уже в тюрмах».

Дочитав Євген до кінця програму журналу «Вперед!» і розчаровано зітхнув: не того він чекав.

7

Зустрів Микола Наддачин знайомого ливарника, і той сказав йому, що підмайстер Ян уже кілька днів читає в цеху книжку проти самого царя.

— А що ж майстер? — здивувався Микола.

— Прийшов до нас новий, німець. Дурний, як чавунна чушка: ані словечка по-нашому не кумекає. Через конторника, який добре ріже по-їхньому, Ян сказав йому, що читає життє святих. Він вишкірив золоті зуби, похитав головою, мов та кобила в спасівку: гут, мовляв, гут. По-їхньому, значить, добре, добре. Ну, сміху було! А коли майстер пішов, то конторник сказав, що у Франції, після того як вони відрубали голову своєму королю, можна читати де хочеш і що хочеш. Як ти думаєш, бреше він чи правду каже?

— Мабуть, правду, бо і я таке чув,— ухильно відповів Микола, хоча добре знав із лекцій Заславського і про французьку революцію, і про Паризьку комуну.— То що ж, Ян уже прочитав ту книжку?

— Ні, сьогодні якраз повинен закінчувати. Приходь. З інших цехів ми пускаємо слухати тих, кого знаємо.

Того ж дня Микола, дочекавшись гудка на обід, дістав з ящика свого слюсарного верстата хліб, сало, цибулину, пляшку сирівцю і побіг у ливарний цех, що містився в протилежному кінці заводського двору. Завжди ливарний цех, в якому Микола часто бував, бо приятелював з Рибицьким, здавався йому пеклом, створеним не богом, а людьми. Сьогодні ж усе тут ще разючіше нагадувало пекло, бо якраз закінчували «задувати» вагранку, тобто вигрібати шлак з неї і зливати його водою. Люди біля тієї вогненної купи, окутаної їдко-багряними клубами пару, метушилися, наче тіні мерців на тому світі. Пар той був такий смердючий, що Миколі забило подих, засльозило очі.

— Чортів злякався? — зареготав Ян, блиснувши білими зубами, які різко виділялися на його чорному від сажі обличчі.

— Нічим дихати... Кхп...

— А що б ви там пиляли, якби ми тут не душилися?

— Це так,— зітхнув Микола.

— Ти з якими новинами?

— Чув, книжку читаєш.

— Від кого чув? — насторожився Ян.

— Один ливарник казав.

— От каналі! — засміявся Ян так, що Микола не міг зрозуміти: обурений він чи задоволений.— Наказував же: дивіться, на довгі язики чавуну прямо з льотка накапаю! Та чорт їх бери: я сьогодні вже закінчую. А слухають як?

Про їжу забувають. Гей, кінчай там задувати! — крикнув Ян своїм гучним голосом.— І сюди, сюди всі, далі читатиму!

З ідко-багряних клубів пару почали виринати чорні, як негри,— тільки зуби й блищали,— підсобники; од вагранок, що гототіли полум'ям, клекотіли плавленим чавуном, йшли вагранники, підіймаючи насунуті на брови закіптюжені повстяні брилі; жовто-сині, як та земля, яку вони утрамбовували у форми, пленталися з темних кутків цеху формувальники. Останніми причовгали заливальники, бо зупинили свої тачки-ковші тільки тоді, коли повиливали з них у форми вогняне, іскристе золото. Всі несли засмальцьовані вузлики й торбинки з харчем і розсідалися хто де: на чавунних чушках, на шорстких, недавно вибитих із форм деталях, на купах вапняку й коксу, бо одяг мали такий, що забруднити його далі було вже нікуди.

Розсідалися поквапом, хлібом аж давилися. Жваво перемовлялися, весело поглядали на Рибицького, який уже дістав із-за халяви тоненьку засмальцьовану книжечку. «Що ж він читає?» — подумав Микола, бо по затертих папітурках не міг розпізнати, яка ж то книжка.

— Казка підходить до кінця,— почав Ян своїм гучним голосом, коли чорні, закіптюжені, спітнілі ливарники розсілися,— бо я вже читав вам, як брати були і в селах, і на заводах, і в монастирях і ніде правди не бачили. А скрізь пани, всілякі чиновники, генерали — і навіть сам цар! — висмоктують, наче ті п'явки, з народу кров. А зараз послухайте, чим уся ця казка-правда закінчилася для братів.

«Значить, він казку про чотирьох братів читає,— здогадався Микола.— А там про царя гнівно написано. За таке читання, якщо хтось капне, і до холодної можна загуркотити».

Рибицький скинув свої сині окуляри-«консерви», набрав повні груди повітря, глянув у книжку, крикнув так, що руки ливарників завмерли з шматками хліба, з ложками борщу.

— «Ех ти, славна доріжко Владимирська! Багато верст ти звиваєшся, широка й довга, і ведеш ти з матінки Росії прямо до холодного Сибіру. Вибита, втоптана доріжка Владимирська, і курява, наче туман, над нею клубочиться. А втоптана вона ногами арештантськими, і курява збита на ній чобітьми казенними. Багато горя проходить по тій славній доріженьці, багато сліз на неї проливається. Йдуть

по ній нещасні день і ніч, без кінця й краю, і довго ще йтимуть...»

— Оце свята правда!

Рибицький пильно глянув на слухачів, продовжував тим же надривним, крикливим голосом:

— «Невже ж, православні, не побачить господь милосердний оцих сліз гірких, не почує оцього стогону жалібно-го і не змилується?» — Далі в казці було «над нещасними», та Ян додав своє: — Ні, не побачить, не змилується, бо господь такий самий, як і оті ченці, що обдурюють народ! Пам'ятаєте, що брат Лука в монастирі бачив?

— Якже! Ікону з підробними слізьми, якою гроші у богомольців видурюють! А потім пиячать з черницями!

— Точно! — вдоволено похвалив Ян. Глянув на Миколу: мовляв, як? Микола зніяковіло посміхнувся, бо йому не подобалося і те, як Рибицький читав, і те, що він таку крамольну книжку читав людям, серед яких міг бути й донощик, бо це ж не гурток, де всі знають один одного. — Читаю далі! «Іде партія арештантська, іде тихо по доріжці, арештанти кайданами побрязкують, солдатики рушницями поблискують. І підходить партія до самого кінця Росії-матінки. Тут стоїть високий стовп, а на тому стовпі написано: з одного боку — Росія, з другого — Сибір. Оце кінець Росії-матінки! І здійнялися стогін та голосіння між арештантами, всі плачуть, із своєю батьківщиною прощаються. Сиру землю цілують та примовляють: «Ти прощай, прощай, наша матінко; ти вигодувала нас, викохала й виростила, та не дали нам злі люди, — Ян додав від себе: «цар і всі інші кровопивці», — щастя-долі, і йдемо ми в проклятий край, у Сибір, на працю каторжну, на життя безрадісне».

— Боже, що народ тільки не терпить, — перехрестився старий ливарник.

— «Один лише арештант не плаче, — гордо звів Ян чубату голову, — не ридає, із своєю батьківщиною не прощається! Він стоїть мовчазний, засмучений. Потьмяніли його очі соколині, і невеселі його думки чорні. То стоїть Іван, старший брат...»

До конторки пройшов майстер цеху, махнув Рибицькому рукою: мерщій, мовляв, іди сюди.

— Чорт його приніс! — вилаявся Ян і, не ховаючи книги, пішов до конторки. На ходу кинув: — Посидьте, я зараз!

І двох хвилин не пробув Рибицький у конторці. Повернувшись до гурту, спитав:

- То до чого ми дочитали?
- Як брати біля Сибіру зустрілися...

— Ага, ось! — знайшов Ян.— «І каже тоді старший брат Іван: «Що ж, браття, видно, ніде немає місця для бідного, всі місця зайняті. Обходили ми всю Русь-матінку, і одне ми бачили: скрізь багаті грабують бідних, скрізь гноблять народ мироїди прокляті, дворяни, фабриканти і хазяї! Вони тримають робочий люд у неволі, оббирають до нитки, та ще й хизуються, називають його дурнем. А начальство різне, вкупі з царем, про одну лише свою користь дбає. Про бідних людей не дбає, завжди стоїть за багатого, захищає лютих грабіжників. Законів таких понаписували, щоб зв'язати бідних по руках і ногах, з головою їх видати грабіжникам...» Хіба неправда, га? — спитав Ян, відірвавшись од книжки.

— Свята правда!

— Всі нас грабують, як хочуть!

— «А народ! — обурено крикнув Ян.— А що ж народ? Га? Серце розривається, як подумаєш, що він покірно терпить гніт, всілякій нечисті підкоряється і не відчуває своєї сили. Дурний народ, брати милі! Боязкий народ православний, і спить він сном непробудним, як в отій казці богатир зачарований. Наче воші і блохи, п'ють із народу кров мироїди-грабіжники, а народ спить і не чує...»

— Чує, та що він удіє...

— «Тільки все одно, брати любі, все одно настане кінець беззаконію! — помахуючи кулаком і гнівно зиркаючи очима, читав Ян.— Вдарить грізний час, і прокинеться народ! Відчує він у собі силу могутню, силу незбориму і розчавить усіх грабіжників, усіх мучителів безжалісних! Ріки крові пролле у гніві своїм і жорстоко помститься ворогам! Царя з міністрами і боярами, фабрикантами і поміщиками, з ченцями-лицемірами — всіх мучителів зітре народ з лиця землі і заживе, розкошуючи!»

Рибицький витер рукавом піт з лоба, розмазавши чорні смуги сажі, зморено мовив:

— А кінець про те, яке потім життя буде, дочитаю завтра, бо треба до майстра йти... Бачив, як слухали? — гордо посміхаючись, спитав Миколу.

— Бачив, — відповів Микола.— А чи впевнений ти, що ніхто не капне?

— Хай капає! — махнув Ян рукою.— В Сибіру теж люди живуть!

Прочитана Рибицьким казка про те, як чотири брати шукали на Русі правду, а бачили скрізь одну кривду, викликала багато розмов поміж робітниками. Ян почувався героєм, обіцяв своїм ливарникам, що згодом прочитає ще цікавішу книжку. Микола Наддачин розповів про все Заславському, сказав:

— Боюсь я, Євгене Йосиповичу, що всі оці розмови вловили вже й ворожі вуха.

— Я вважав, що Рибицький розумніший,— невдоволено насупивши брови, мовив Заславський.— Якби я його менше знав, то подумав би, що це якась провокація. Читати таку книжку всім, хто побажає слухати,— все одно що кричати на Дерібасівській: «Геть царя!» Треба нам сьогодні ж переховати всю нелегальщину, бо не виключено, що за Рибицьким уже стежать агенти полковника Кнопа.

— Про це я теж хочу вам сказати. Біля прохідної заводу вже другий день никають якісь підозрілі типи. А конторник Антонов казав мені, що до хазяїна приїздив жандармський офіцер, проглядав списки всіх робітників. Рибицького я попередив, а він тільки рукою махнув: то вони, мовляв, Обнорського шукають, який давно вже в Лондоні. Списки не раз уже вивчали. Може, справді все ще Обнорського шукають, бо в Петербурзі, подекують, багато робітників заарештовано.

— Ти конторника Антонова добре знаєш?

— Так собі. Людина він якась слизька. Не виключено, що він і сам із жандармським управлінням водиться, бо пропиває явно більше, ніж заробляє. Я казав Рибицькому: не давай ти йому книг, бо тільки що — він тебе продасть. Та ви ж знаєте Яна: його нелегко в чомусь перекопати. Може, ви з ним поговорите? Вас він повинен послухати.

— Обов'язково поговорю! Сьогодні вже пізно, і йти до нього на квартиру небезпечно. А завтра скажеш, що після роботи чекатиму його в трактирі на Куликовому полі. Ти підеш слідом за ним. Було б добре, якби ти взяв і Сергія, бо вдвох буде зручніше. Якщо помітите, що за Яном ув'язались підозрілі типи, один з вас обжене його і попередить мене. Ми зустріч перенесемо на Старе кладовище.

— Добре. Ми все з Сергієм зробимо. Мене до вас, Євгене Йосиповичу, привела ще й така справа. Той складальник Наумов, про якого я вам говорив, уже вийшов з лі-

карні. Вчора він був у нас, і я обіцяв, що нагадаю вам про нього.

— Я буду радий зустрітися з ним.

— То, може, покликати? Він на Ямській живе. Я миттю приведу його! — сказав Микола, бо Наумов йому сподобався.

— Добре.

Не минуло й півгодини, як у конторку друкарні, де Євген після роботи завжди сидів по кілька годин, зайшов Микола, а за ним, несміливо переступивши поріг, з'явився чоловік років двадцяти п'яти. Невисокий, трохи сутулуватий. Гуляста голова його була коротко стрижена, і руде волосся стирчало, наче мідний дріт. На широкому вилицюватому обличчі, прикрашеному двома бородавками, стовбурчилися вуси і борідка. Такі їжакуваті були й брови, з-під яких добродушно й зніяковіло дивилися на Заславського голубі очі. Наумов стримано вклонився. «Знає собі ціну», — вдоволено подумав Євген, бо його дратувало, коли робітники принижувалися. Вийшов із-за столу, міцно потис Наумову руку, привітно мовив:

— Спасибі, що прийшли. Сідайте, будь ласка.

— А я, мабуть, піду... — сказав Микола, радіючи тому, що Наумов, незважаючи на свою, як сказав Сергій, сокирою витесану голову, з першого погляду сподобався Заславському.

— Ти кудись поспішаєш? — спитав Євген.

— Та ні.

— Чудово! Тоді ми разом поп'ємо чаю й поговоримо. Самовар уже кипить. Прошу, Степане Степановичу!

— Дякую, — заїкнувшись, видавив Наумов, бо ніяк не думав, що замість того, щоб екзаменувати, як це робили інші власники друкарень, Заславський покличе його додому чаювати.

— Друкарня, як бачите, невеличка, — говорив Євген, коли вийшли з конторки. — Оце ось дві машини, оце шрифти. Багато що тут уже застаріло, треба міняти, але, правду кажучи, я не маю зараз потрібного капіталу. Отже, будемо працювати з тим, що маємо.

«Що ж він, — розмірковував спантеличений Наумов, — взяв уже мене в друкарню, чи що? І показує все так, наче я не складальник, а компаньйон. — Запитливо зиркнув на веселого, вродливого Миколу. Той тільки підбадьорливо посміхнувся. — А це його квартира? І стіл, і стільці такі ж прості й старі, як і в мене. А книжок повнісінька шафа.

Правду, значить, Сергій казав, що Заславський дуже вчена людина. А ось і його дружина. Привітна, як і він. Гарна. Мабуть, подумала: «Де чоловік такого будяка знайшов?» Заславський відрекомендував Наумова дружині. Марія подала йому руку. Наумов підставив під її маленьку, ніжну руку свою широку долоню з чорними прожилками,— то друкарська фарба навіки в'їлася,— посміхнувся, від чого його руде обличчя засвітилося тією ж добродушністю, яка сяяла і в голубих очах. Так він і не потиснув Маріїної руки, а тільки благоговійно потримав її на долоні, сказав те, що думав:

— Боюся, бо в моїй руці д-дурна сила...

Всі мимоволі посміхнулися: так усе було широко й трохи кумедно. І цей сміх зняв із Наумова ту скутість, яку він відчував.

До кімнати зайшла Зіночка, сміливо глянула на гостей, зробила кніксен. «Викапана мати,— подумав Наумов.— І очі карі, і коса чорна, і бровенята, мов ластів'ячі пір'їнки. Микола, бач, як закохано дивиться на неї. Та й він же, чортяка, красень».

— Микола говорив нам, що ви з Сергієм лежали в одній палаті,— сказала Марія.— Як він, бідний, переносив своє горе? Ми тут усі за нього уболівали.

— Все жалівся, що ті два пальці крутять,— спохмурнів Наумов, пригадавши, як тяжко Сергій переживав своє каліцтво.— І вві сні, казав, бачу, як вони, закривавлені падають у таз... Ну, а потім — нічого. Виписувався, уже мовби т-трохи заспокоївшись.

— Як тільки знімуть бинти,— сказав Микола,— прийде каси майструвати.

— А які ви, Євгене Йосиповичу, д-думаєте каси робити? — спитав Наумов.— Такі ж самі?

— Ні, хочу мати такі, як бачив у Петербурзі. Ось я вже й креслення зробив, бо, був час, займався друкарнями. Мені хочеться поставити діло так, щоб робітники були зацікавлені — і матеріально, і морально — в зростанні прибутків. Правда, дехто в це не дуже вірить,— Євген з м'якою усмішкою глянув на Марію,— бо одна справа, на яку я покладаю немалі надії, скінчилася крахом. Вам Сергій, мабуть, розповідав про нашу злочасну кооперативну лазню?

— Ні, не було такої розмови,— широко признався Наумов.

— Микола ось вам може розповісти, якщо зацікавитеся,— кивнув Заславський на Наддачина.— Погоріли ми

так швидко, що й досі не можемо збагнути, як воно все сталося. Це буде доброю наукою. Та повернемося до друкарні. Ви, Степане Степановичу, як казав мені Микола, маєте немалий досвід роботи. Так?

— Шість років я н-навчався в Умані, в друкарні пана Нормака. І, правду сказати, втік, не добувши там останнього року, бо...— Наумов закінчив, заїкаючись майже на кожному слові,— не м-міг уже в-витримати р-різок. І досі спину т-тягне, мов в-вона спечена. Отака була моя наука. В Одесі я вже шостий рік. Увесь час служив у друкарні Ульріха і Шульца. І мовби н-нічого хазяїни проти мене не мали, а захворів — взяли на моє місце іншого...

— А де ви до Нормака навчалися? — спитав Євген, бо відчув, що Наумов надто освічений, навіть для друкарського робітника.

— Батько мій був г-грамотний, займався садівництвом. Ви ж знаєте, який в Умані парк?

— Ні, там я не був.

— Шкода. Там, п-повірте, жива казка. Так-от батько мене п-почав змалку навчати писати й читати. Та, горе моє, він помер, коли мені було всього вісім років. Мати віддала в науку до дяка Анфімія. Веселий той учитель був! — закрутив головою і засміявся Наумов.— Нап'ється і каже: «Ти рудий і я сивий. Я розумний і ти дурний. Скільки нас усього?» Двое, кажу. «Дурень! Будяк! А бога забув? Трое! Повторюй за м-мною...» І п-починає все спочатку, поки й не засне, уткнувшись червоним носом у стіл. Ну, а я радий: за книжку та додому! Так що наукою мій Будяк, як говорив дяк Анфімій про мою голову, той учитель н-натоптав не дуже. Потім я уже самотужки, що міг і як міг... Отака моя, д-даруйте, освіта...

— Ви один, чи й сім'ю маєте?

— Маю вже двох діток. Та сестра Маруся в мене жила, а це пішла в найми. Грамотна, розумна дівчина, але — куди ж подінешся? Служить у лікаря Розена. Тільки не в того, що відрізав Сергієві пальці, а в його дядька. Кумедний такий німець, а нічого — сестру не кривдить. Соромно сказати вам, але ми зараз всі й існуємо, дякуючи тому, що Маруся служить. Це мене страшенно мучить. Якщо, д-думаю, не влаштуюсь десь у друкарню, то піду хоча вантажником у гавань, бо треба ж якось сімейство годувати...

— Я вас завтра ж прошу виходити на роботу,— сказав Євген, вислухавши невеселу сповідь Наумова.

— Як?! Без п-проби? — і зрадив, і здивувався Наумов.—

Даруйте, але н-ніде не візьмуть нашого брата, щоб не д-дати набрати якийсь хитромудрий текст. Це мовби з-закон...

— Я вам уже говорив, що хочу по-своєму поставити друкарню,— мовив Євген.— Починати буду з добору працівників. Люди, з якими я вестиму справи, повинні перш за все відчувати, що я довіряю кожному їх слову. Це перша і абсолютно необхідна передумова для того, щоб ми могли один одного розуміти. Підкреслюю — розуміти, бо без взаємного розуміння не може бути й взаємної поваги. Так?

— Так, але... Д-даруйте, що напрямки скажу: незвично це... Адже ви хазяїн, а хазяїн є хазяїн... Це законно й зрозуміло..

— Із прибутків друкарні я собі братиму стільки, скільки платитиму складальникові. Марія ось вестиме касу. Їй теж буде відповідна плата. А решта коштів, коли вони, звичайно, будуть, бо поки що ми ледь кінці з кінцями зв'язуємо, йтиме на погашення боргу: друкарню я придбав не за свої гроші. Ну, а коли виплатимо борг, тоді по-іншому розділятимуться прибутки.

— Хіба ви й за касами стоїте? — спитав Наумов, якого дуже здивувало те, що розповів Заславський.

— Трапляється, бо ви в мене будете першим досвідченим складальником. Коректури всі я держу сам. Інколи Марія допомагає. А на пошуки замовлень не вистачає часу. Та я й не вмю такими справами займатися. Знайомств у мене немає потрібних для того в Одесі. Може, ви підкажете, хто б міг мені допомогти?

— Поговоріть з паном Орловським, який служив у цій друкарні, що ви купили. Він незадоволений Ульріхом і Шульцом і сказав мені, що п-підє, як тільки трапиться якась краща служба. А знаходити замовлення пан Орловський майстер, яких мало. Кажу вам святу п-правду, бо давно знаю його.

— Спасибі за пораду, я скористаюся нею.

— Євгене, справи справами, а дай же гостеві й чаю випити,— сказала Марія, злегка посміхаючись.

— Правда! Правда! Прошу вас, Степане Степановичу, частуйтеся...

Понад дві години Наумов сидів у Заславських, а коли прощався з Євгеном Йосиповичем, той, затримавши його руку в своїй, спитав:

— Отже, завтра ви виходите на роботу?

— Я не знаю, як дякувати вам...

— Оце зайве! — досадливо поморщився Євген. — Я наймаю вас, ви працюєте. І все. До завтра!

Наумов пішов проваджати Наддачина, бо хотілося поговорити з ним про Заславських. Микола спитав:

— Задоволений?

— Куди там! — засяяв Степан. — Я оце йду, згадую і... мов уві сні все те було. Дивні, дивні люди. Розповім д-дома, і не повірять. Куди! Щоб Ульріх і Шульц запросили складальника до себе, частували чаєм, г-говорили, як з людиною. Та ти що? Я й хлопцям своїм п-поки що не буду розповідати, як мене Заславський на роботу наймав, бо сміятимуться, як з божевільного. А якщо так подумати, то хіба ж ми не такі люди, як ульріхи й шульци? Та вони гірші від нас, бо совісті й на копійку не мають! Склонай на їх очах — цвілого сухаря не дадуть, а наш брат останнім поділиться. Говорити про все це — тільки отруту в свою ж душу лити! Сергієві передай: Степан, мовляв, з першого жалування ставить могорич. І не де-небудь, а в «Парижі!» Ну, і т-тобі велике спасибі. Може, колись і я той... в пригоді стану. Життя, воно ж таке: не знаєш, де й що на тебе чекає...

9

Дев'ятнадцятого липня 1874 року начальник жандармського управління Одеси полковник Кноп одержав донесення від унтер-офіцера «додаткового штату» Лелицького і не дуже повірив тому, що агент писав. А Лелицький повідомив: він чув од дружини австрійського підданого Незабитовського, що їхній друг, австрійський підданий Гушел, який працює ливарником на заводі Фалька, хвалився, що на тому заводі, прямо в цеху, підмайстер Ян читає страшну казку. В казці тій говориться про революцію, про те, що треба всіх фабрикантів і поміщиків перерізати, а добро їхне бідним роздати. Говорила та Незабитовська, що і чоловік приносив якось книжку з заводу, вона її читала. Про що та книжка була, не сказала, а Гушел не міг розпитувати, бо чув все те через вікно, коли був у гостях у тому будинкові, в якому квартирують Незабитовські.

Прочитавши кілька разів це сяк-так нашкрябане, не дуже грамотне донесення, полковник Кноп підкреслив червоним олівцем слова «прямо в цеху» і поставив знак запитання. Для Кнопа не було новиною те, що в Одесі розповсюджується революційна література. В січні цього року він

заарештував студента Чудновського, коли той приїхав до контрабандистів по книги, привезені з-за кордону. Знав він, що книжки переправляються не тільки через румунський кордон, а й привозяться пароплавами. Знав він, що крамольна література ходить по руках в університеті, гімназіях, семінарії. А те, що книжки ці читаються уже робітниками — та ще прямо в цехах! — було для Кнопа такою новиною, в яку не хотілося вірити. Він викликав ад'ютанта Шаховського, якого тільки-но прислали йому із Петербурга, вигнавши із гвардії за те, що багато програвав у карти, а платити не мав чим, дав йому прочитати донесення. Князь Шаховський глянув на неоковірний почерк, і на його довгообразному, нервовому обличчі з'явилась така посмішка, наче він тягнув не ту карту, яку хотів мати. Кліпнув сірими, з неприродним блиском очима, нашвидку проглянув донесення, сказав презирливим тоном:

— Абсолютно малограмотно! І щоб прямо в цеху? Революційну книжку? Пробачте, пане полковнику, але щось не віриться. Хоча у вас в Одесі, як відомо, все може бути...

Полковник Кноп пильно подивився на Шаховського й насупився: йому здалося, що нахабний князь натякав на історію, яка навіть у Третьому відділенні розповідалася як анекдот, головним героєм якого був Кноп. У серпні 1871 року Кноп одержав повідомлення від шефа Третього відділення графа Шувалова про те, що «представник німецького відділу Інтернаціонального товариства і один із діяльних членів його, літератор Карл Маркс, з англійським паспортом на ім'я Валласа має намір проникнути в Росію із зловмисною метою». Кноп вжив усіх заходів і заарештував Маркса, що прибув із Лондона. Та коли того Маркса під конвоем десяти жандармів привезли до Петербурга, виявилось: Кноп схопив англійського купця. Перед однофамільцем Маркса вибачився граф Шувалов, але ображений, розгніваний купець не задовольнився тим, що сам государ імператор, як запевняв його граф Шувалов, шкодує з приводу такого неприємного непорозуміння, і подав — через англійське посольство — в суд на Кнопа, вимагаючи, щоб той відшкодував йому ті великі збитки, яких він зазнав через незаконний арешт. Довелося Третьому відділенню заплатити купцеві Марксу тисячу карбованців — установа багата! — щоб зам'яти цю анекдотичну історію. А про Кнопа почали говорити: «А, це той полковник, що самого Маркса в Одесі заарештував!»

— Так, Одеса, князю, не Петербург,— сказав Кноп таким голосом, наче якусь даму передражнював.— Візьміть, будь ласка, оце донесення й перевірте. Завтра я чекаю вашого повідомлення щодо цієї дуже важливої справи.

Шаховський, побачивши, що Кноп розгнівався на нього,— і зрозумів чого,— дзенькнув шпорами, хитнув напонадженою головою і вийшов. Полковник Кноп провів його похмурим поглядом, а коли двері за Шаховським зачинилися, нервово підхопився із розкішного крісла, заходив по величезному кабінету, бо душила його безсила лють. Він страшенно незадоволений був тим, що йому прислали,— либонь, на перевиховання,— оцього титулованого нікчому, який до всього і до всіх ставиться майже з відвертим презирством, а сам тільки й уміє, що грати в карти та волочитися за гарними жінками й цинічно хвалитися своїми вигаданими перемогами над ними. «Ну, нічого, нічого,— заспокоював себе Кноп.— Він недовго тут затримається. Немало вже мені таких героїв прислали, та де вони?»

Карл Германович Кноп був із ліфляндських німців. Закінчивши Дерптський університет, Карл, на подив друзям, опинився на службі в Третьому відділенні власної його імператорської величності канцелярії. А дивувалися друзі дарма: Карл уже з першого курсу був одним з найретельніших агентів Третього відділення, бо мав там впливового родича Шульца. Університетська освіта, підтримка Шульца, який був правою рукою всесильного шефа відділення графа Шувалова, допомогли Кнопу швидко зробити кар'єру. Не потер він штанів у канцелярії відділення і трьох років, як його призначили спочатку ад'ютантом, а потім і начальником Одеського жандармського управління. За вісім років служби в Одесі він уже мав чин полковника, чекав генеральського звання...

Вуса у жандармських офіцерів були таким же атрибутом форми, як і шпори. Карл Германович голився. Це вважалося б вільнодумством, якби начальство не знало, що ні борода, ні вуса на жіночому обличчі Кнопа не росли. (Ті волосинки, що висівалися, соромно було залишати). Коли граф Шувалов рекомендував Олександрові ІІ Кнопа, цар після аудієнції спитав:

- А чого це він без вусів?
- Не ростуть, ваша величність.
- Жонатий?
- Затятий холостяк.

— А-а...— двозначно посміхнувся цар.— Ну, хай слухайть...

Кругле обличчя Кнопа прикрашав довгий тонкий ніс, кінець якого був немовби пухлий. Очі Карл Германович мав якогось невизначеного кольору. Сірі? Надто темні. Зелені? Надто світлі. Та на безбровому, безволосому обличчі Кнопа вони різко виділялися, як виділяються олов'яні гудзики на полотняній сорочці. Дивились ті очі з примружених повік без вій теж якось ніби й привітно, але, зустрівшись поглядом з ними, хотілось нахилити голову. Лице Карла Германовича було засновано, наче павутиною, тонкими зморшками, яких більшало — і коли він хмурився, і коли сміявся. За оце жіноче обличчя, за тонкий голос, за те, що вже розміняв п'ятий десяток, а все ще холостякував, його називали «старою дівою». Кноп знав це і, щоб бути все-таки схожим на мужчину, не випускав з рота люльку, хоча не курих так, як усі курять, а лише димів нею. Рідкі зуби від тої люльки були в нього чорними. «Наш шеф такий злючий,— жартували офіцери,— аж у роті чорно». Насправді ж Кноп був з підлеглими м'який, але підступний, і саме оцього всі боялися.

«На заводі? Прямо в цеху? Нечувано!»— попихкуючи люлькою, яка дуже скидалася на його ніс, думав Кноп.

Молоді люди нині наче подуріли: дві тисячі пропагандистів уже заарештовано в усіх губерніях, а далеко не всіх ще підбрали. В Одесі теж немало таких, що треба саджати. Правда, то все інтелігентна молодь, яка не хоче вчитися і грається в революцію. Це була його власна думка,— і Кноп гадав, дуже мудра,— про те, чому раптом тисячі студентів, семінаристів, гімназистів і гімназисток, переодягнувшись, пішли в село платити борг народу, підіймати його на знищення всього існуючого ладу. «Невже ота дитяча гра,— думав Кноп,— дає все-таки плоди? Невже пропаганда та дійшла до селян, до фабричних? Адже не було ж до цього часу й чуток про те, щоб читалось щось проти уряду прямо в цеху. Даремно я доручив цю справу тій знатній нікчемі. Треба самому нею зайнятися».

На другий день князь Шаховський з'явився з доповіддю. Довідався він, на подив Кнопа, багато. На заводі Фалька справді служить підмайстер Ян, прізвище його Рибицький чи Ривецький — точно невідомо, бо видає він себе за турецького підданого, а сам начебто — поляк. Одягається Рибицький як студент. Навіть окуляри сині но-

силь, наче завзятий нігіліст. Книжки і читає робітникам, і роздає, а де він їх бере — ніхто не знає. Начальство на тому заводі — французи і німці, а тому за робітниками немає ніякого догляду.

— Де Рибицький живе?

— Ось його остання адреса, — подав папірця князь. — Та, кажуть, він міняє квартири.

— Негайно треба довідатися про точну його адресу, а завтра вночі зробити обшук! — наказав Кноп. — Прокурові палати я зараз напишу.

10

Дитина плакала, і Поліна колихала її, насилу переборюючи дрімоту, було вже за північ. Ян спокійнісінько спав, бо його не тільки плач дитини, а й гарматний постріл не міг розбудити: так він стомлювався в тому ливарному цеху. «Вагранки всю силу висушують», — признався. Вона ніколи не бачила тих вагранок, з яких, наче з відра вода, жартома пояснював Ян, тече розплавлений чавун. Та жінка бачила сорочки чоловіка: вони так шарубли від поту, що трималися на долівці, мов опудала. І випрати їх було нелегко, бо вода в ночвах відразу ж ставала такою, наче вона її з моря набрала. «Боже, боже, — з жалем бідкалася. — Ті прокляті вагранки сплять його». Радила:

— Може б, ти за якусь іншу роботу взявся?

— Не журися, я біля вагранок сто років проживу, — сміявся у відповідь Ян. — Добре висушене довше зберігається...

Вийшла Поліна заміж за Яна, коли їй тільки-но виповнилося шістнадцять років. У батьків вона була найстарша та ще, крім неї, сім душ. Сім'я жила тільки з тої риби, що ловив батько зі своїм братом — безногим відставним солдатом, який, повернувшись калікою з Кримської війни, доживав у них свого віку. Знала вона трохи грамоти, бо дядько-солдат умів читати й писати, навчив і її. Восьмирічну Полю батьки віддали в навчання до модистки Рібадо. Сім років маленька Поля не випускала з рук віника й праса, бо не стільки навчалася премудрості французьких мод, як прислуговувала господині. А батько всі роки постачав мадам свіжою рибою: тільки на такій умові вона погодилася взяти Полю до себе. Та хоч як мало довелось Полі кроїти, сидіти за машинкою, вона, бу-

дучи дівчинкою розумною, кмітливою, в останній рік навчання уже обшивала всю свою велику сім'ю, родичів і знайомих. Не кидала цієї роботи й тоді, коли вони повінчалися з Яном, коли з'явився перший син, а потім і другий. В неї якось на все вистачало часу. Завжди вона була усміхнена, бо те нелегке життя, яке випало на її долю після заміжжя, здавалося їй раєм порівняно з навчанням у модистки.

Маленький Яник нарешті вгомонився. Поліна, боячись на нього й дихнути, щоб не розбудити, поклала його в колыску, підвішену до сволюка. Спати їй так хотілося, що робила все мовби в напівсні. Вона не помітила навіть, що каганець, який стояв на мисникові, блимає, ось-ось погасне, бо повіки її склепляв сон, а думала про одне: «Хоч би не прокинувся, хоч би трохи поспати...» Та тільки-но Поліна присіла на ліжку, як почувла, що двері кімнати рипнули. Глянула туди: на порозі стоїть хазяїн квартири, тінь його гойдається на стіні, бо вогник каганця затріпотів. Нітрохи не злякавшись, а лише засоромившись, бо була в одній нічній сорочці, вона поклала на груди маленькі руки, тихо спитала, боячись розбудити дитину, котру так довго присипляла:

— Що вам?

— Ян спить?

— Хіба не чуєте? — одказала, бо Ян хропів.

— Буди його, — злякано зашепотів хазяїн.

— А що таке?

— Тут, е-е... — Хазяїн запнувся, чого з ним ніколи не бувало. — Тут таке діло, що треба... Буди!

«Гадає, як у нього живемо, так можна й серед ночі пертися», — з гиркотою подумала.

— Він натовмився, недавно заснув, незабаром уставати...

— Знаю. Але... треба, — наполягав хазяїн. — Буди! Буди!

— Ой господи! — розпачливо прешепотіла Поліна, бо бачила, що хазяїн не відчепиться, а підняти чоловіка, то вже й самій до ранку не заснути. Та куди подінешся. Поліна розбудила Яна. Той глянув на хазяїна, сердито спитав:

— Чого припхався?

— Та тут... треба... — забелькотів хазяїн так, що Поліна здивовано глянула на нього: що це з ним трапилось?

— Ану геть! — гнівно крикнув Ян. — Поліно, зачини двері!

Хазяїн зник, а в кімнату, гупаючи чобітьми, ввалилося кілька чоловік у військовій формі. Поліна здивовано округлила очі і міцніше притисла руки до туго налитих грудей. Офіцер, що стояв попереду цих дивних гостей, блимнув хтивими очима,— в неї аж похололо під серцем від того нахабного погляду,— посміхнувся, козирнув, сказав з неприхованою іронією:

— Даруйте, мадам, служба...— Обернувся до Яна, суворо запитав:— Ви Рибицький Ян Христофорович?

— Так.

— Служите підмайстром на заводі Фалька?

— Так.

— Я ад'ютант жандармського управління...

Князь Шаховський назвав і товариша прокурора Добржинського — невисокого панка з пухлими щоками і вузькою борідкою, потім сказав, що має зробити обшук. Ян спокійно вислухав Шаховського, мовив у тон йому:

— Дякую, панове, що не полінувалися навіть серед ночі завітати до мене. Але ж майте совість: дайте одягнутися. Якщо ви боїтеся, що втечу, то я піду з вами, нехай хоч дружина вдягнеться.

— Це ваша дружина? — здивувався Шаховський, бо ніяк не думав, що оце невеличке, кругловиде дівча — жона Рибицького.

— Дружина і мати двох дітей! Прошу, прошу, панове, зачиніть двері з того боку!

Шаховський Perezирнувся з Добржинським, що стояв у дверях. Той позадкував з кімнати. Князь зиркнув на Поліну тим же примружено-сласним поглядом і вийшов за прокурором. Слідом випхалися і два жандарми, нещільно прихиливши двері. Ян обняв Поліну, шепнув у маленьке порожевіле вухо:

— Злякалася?

— Ні...

— Добре. І не бійся, прийшли й підуть...

Поліна захитала круглолобою, кучерявою голівкою, безтурботно посміхнулася, бо звикла свято вірити тому, що говорив її розумний, сміливий чоловік. Вони, не поспішаючи, одяглися, і жандарми почали обнишпорювати невеличку кімнатку, в якій тільки й добра було: стіл, ліжко, мисник, три табуретки, скриня, на якій спав малий Петько, та колиска з Яником. І швейна машинка. На неї Поліна зі страхом поглядала, боячись, щоб не забрали, бо то було найбільше її багатство. Жандарми так усе перегля-

дали їй перемацували, наче голку шукали. Офіцер і пан прокурор сиділи біля дверей на табуретках, а за порогом стояли хазяїн квартири і двірник: вони були понятими. «Що шукають? Що їм треба?»— навіть не здогадуючись, чого вони прийшли, думала Поліна, бо Ян не втаємничував її в те, які книги читав, яку протиурядову пропаганду вів. А Ян здогадався, що на нього хтось доніс про читання книжки в цеху, спокійно слідкував за обшуком, бо в хаті ніякої літератури, на щастя, не було.

У кімнаті Рибицьких нічого не знайшли. Дітей розбудили: нищпорили в скрині, перемацали пелюшки в Яниковій колісці. Старший хлопчик, якого перенесли зі своєї постелі на ліжко, здивовано кліпав чорними, як у батька, оченятами, бѣ і кашкети, і мундири, і шаблі, і шпори, що дзенькали, наче іграшки,— все було неймовірно цікавим. Яник плакав, намагаючись випростати рученята з пелюшок, і Поліна, пригорнувши його до грудей, колихала, намагаючись заспокоїти, та він не вгавав. Вона почувалася явно винуватою, що не може вблагати дитину,— треба було погодувати груддю, а вона не могла того зробити,— і стояла в кутку біля мисника, не зводячи очей. «Важко повірити, що це її діти»,— думав Шаховський, зиркаючи на Поліну.

Обшукали й ті кімнати, які займав хазяїн, хоча не мали права того робити. Перевернули все в сараї, наполохавши курей. Сусіди попрокидалися від тої колотнечі й злякано дивилися на жандармів. «Що? Що скоїлося?»— запитували одне одного. Але навіть двірник нічого не міг на те відповісти, хоча й був у понятях. «Приклав я руку до протоколу,— говорив він,— бо офіцер велів. А що там, бог його знає. Мабуть, якась контрабанда. Не наш же він, а турка».

— Бачу, ви людина бувала,— із злобною іронією сказав Шаховський, ховаючи протокол.— Та все одно вам доведеться поїхати з нами.

— Може, ви скажете, пане поручик, за яку провину заарештовуєте мене?

— Ви самі про те добре знаєте!— сердито кинув Шаховський і вийшов з кімнати.

— Полю, не журися, я скоро повернуся,— заспокоїв Ян дружину.— Пан офіцер забирає мене, щоб полякати, бо ти ж сама бачила, що в нас нічого не знайшли. Бачила?

— Бачила...— тихо відповіла Поля, пильно дивлячись чоловікові в очі.

— І ти спокійна?

Поля кивнула головою і посміхнулася, бо щиро вірила Янові.

— От і чудово! Я не прощаюся. І не проводжай мене.

11

Під крутим берегом, де сиділа в тіні Марія, вітер злегенька ворушив її пухнасту косу, а море так тяжко дихало, наче йому теж дошкуляла нестерпна спека. Високі сині брижі, набігаючи на позеленіле каміння, перетворювались у піну. Зіна черпала ту прохолодну кипінь пригоршнями, намагаючись понести її Євгену, який стояв на березі. Та поки вона добігала до нього, в її маленьких долонях залишались тільки краплі води. Вона сплескувала руками й знову бігла у воду ловити біле шумовиння. Ось їй, мабуть, вдалося донести до Євгена те морське диво, бо він схопив її за рученята й закружляв навколо себе. Закинувши голівку назад, Зіна стріпує кісками й верещить так, наче її лоскочуть. Безжурно сміється й Євген. Марія дивиться на цих найдорожчих для неї людей і щасливо посміхається, думає: «Як вони прив'язалися одне до одного! А я найбільше боялася, що будуть чужими». Згадалось їй, як вона з Євгеном після весілля їздила у Воронеж до його батьків, як мати його сказала: «Вдова та ще й з дитиною». І всі дні — а вони там не прогостювали й тижня — свекруха холодно позиркувала на неї, цідила слова крізь зуби. З Євгена ж не зводила закоханих очей і все мовби жаліла, що в нього, нещасного, так невдало склалося життя. А свекор, спасибі йому, прийняв її, як рідну. Євген у батька вдався: такий же добрий, лагідний, жалісливий. Всім бідним і нещасним йому хочеться допомогти, поділитися останнім. І люди тягнуться до нього, а діти — особливо, бо своїми маленькими серцями чутливо й безпомилково вловлюють промені щирої любові й ласки.

— Мамо-о! — кричить Зіна. — Йди-но сюди!

— Ідіть ви сюди, годі вам там крутитися!

Євген щось говорить Зіні, вона знову біжить до води. Він проводить її поглядом, іде до Марії, поправляючи обома руками свого довгого русого чуба. «І схожий на батька, — думає Марія. — Такий же високий лоб, великі карі очі під густими русими бровами, рівний ніс, чітко окреслені добрі губи. Худорляве лице».

— Чого ти такими очима на мене дивишся?—спитав Євген, присідаючи біля Марії.

— Хо́да в тебе точнісінько така, як у батька. Дивно навіть, бо ти ж ніколи військовим не був...

— Мабуть, хо́да від вдачі, а не від муштри. В тебе теж нічого немає від інститутки,— м'яко посміхнувшись, мовив Євген,— хоча ти й пройшла в тому благородному навчальному закладі повний курс нікому не потрібних наук. Не ображаєшся, що я повторюю те, що чув од тебе?

— Легко вам, чоловікам, іронізувати над нашою освітою,— з гіркотою мовила Марія.— А куди ж нам подітися, крім інституту благородних дівиць? В університет? В академію? Технологічний інститут? Нас відтіля проженуть, як зачумлених!

— На жаль, це так,— сумно зітхнув Євген.— Жінка у нас на Русі істота мовби напівпрокажена. І ніхто їй не дасть права, крім революції. Це історія Франції не один раз уже підтверджувала. Особливо Паризька комуна з її декретами.

Прибігла Зіна показати знайдені черепашки. І не матері, а дяді Жєні, як вона звала вітчима. Сонце вже стояло в зеніті, і Марія дістала з кошика їжу, що захопила з дому, бо того харчу, який носили в засмальцьованих халатах крикливі лоточники, вона гидувала брати. Зіні ж хотілося всього купленого, бо воно їй здавалося смачнішим від домашнього, і Євген взяв пиріжків і квасу.

— Ти, Євгене, балуєш її!— нахмурила брови Марія, а в голосі її чулося ласкаве тепло.— Вона, бачиш, тільки понадкушувала ті пиріжки й покинула. Взагалі, не знаю, чим вона й живе: нічого не їсть.

Запала мовчанка. Порушив її Євген:

— Як діти воду люблять! Наче магнітом їх до неї тягне. Та я й сам дивлюся на море й не можу надивитися. І думки якось несамохіть настроюються на філософський лад. Що бачило це море? Які таємниці поховані на його дні? Держави? Цивілізації? Пам'ятаєш, у Пушкіна, який, можливо, отут ось сидів:

Как друга ропот заунывный,
Как зов его в последний час,
Твой грустный шум, твой шум призывный
Услышал я в последний раз...

Прочитавши всього вірша, Євген додав:

— Півстоліття минуло з того часу, як ці рядки лягли на папір, а здається, тільки-но вилилися з поетової душі.

Вони, як і оце вічно рухливе, безкрає море, віками впливатимуть на душі людей своєю первозданною силою. Якийсь аж не віриться, що Пушкін дивився на оце ж саме море, яке хвилясто стелеться перед нами, і так гарно про нього написав. «Твой грустный шум, твой шум призывный...» Як точно, як проникливо...

— Ти дуже багато віршів пам'ятаєш,— сказала Марія і, глянувши Євгенові в очі, спитала:— А чи не писав ти сам?

Євген зніяковіло посміхнувся:

— У гімназії пробував римувати, та швидко кинув, бо відчув: не дав мені бог талану. А чужий вірш варто мені прочитати кілька разів, як він надовго закарбовується в пам'яті. Те, що в гімназії вчив, до цього часу не вивітрилося з голови.

— Еге, пам'яті твоєї позаздрити можна,— погодилася Марія, бо завжди дивувалася тому, як швидко Євген запам'ятовував усе.— Я не можу цим похвалитися. Подивись, хто то біля Зіни зупинився? Чи не Наумов?

— Здається, він. На нас поглядає. Я піду туди, а то ж ти знаєш його: посоромиться до нас підійти.

Коли Заславський побачив Степана, то мимоволі подумав: «Чи не мене він шукає?» І відчув, що та тривога, яка постійно гніздилася в його серці, помітно ожила. «Так і є, щось трапилося,— уже по одному виразу обличчя Наумова визначив Євген.— А що?» Наумов теж помітив, що Заславський відчув, що він не випадково тут опинився, вибачливо посміхнувся одними лише губами, мовив:

— Євгене Йосиповичу, маю одну новину,— він глянув на Зіну.

— Давайте пройдемося,— зрозумів його Євген.— А ти, Зіночко, тут грайся. То що ж скоїлося? — нетерпляче спитав Євген, коли вони ступили кілька кроків вздовж берега.

— Моя сестра Маруся добре знає дружину Рибицького, яка їй щось зрідка шие. Сьогодні вранці Маруся пішла до Поліни, а та зустріла її плачем. Яна, каже, вночі поліція забрала.

— Поліція чи жандарми?

— Мабуть, жандарми, бо обшук робили, про якісь книжки п-питали. Микола мені говорив, що Рибицький до вас ходив, то я д-думаю — скажу. Пішов д-додому — вас нема, оце аж тут знайшов. Даруйте, якщо п-перестарався...

— Ні-ні, спасибі, що сказали,— стурбовано нахмурився Євген.— І якщо ви маєте час, то я просив би вас розшука-

ти обох Наддачинних і передати їм, щоб вони зайшли до мене. За годину ми будемо дома.

— Я збігаю, та, боюсь, в неділю не сидять дома.

— Скажіть тоді хазяїнові, що вони вам дуже потрібні і що ви їх чекатимете ввечері на квартирі. А я до вас зайду десь так о восьмій годині.

— Добре.

— І ще одне. Ви говорили, що ваша сестра письменна й розумна дівчина.

— Так. На неї можна покластися.

— Попросіть тоді її, щоб вона ще раз сходила до Рибицьких — тільки хай знайде для того конкретну причину — і, коли буде можливість, довідається: знайшли жандарми книги під час обшуку чи ні. Це для нас усіх дуже важливо.

— Маруся все тонко вивідає, — запевнив Наумов.

— Я буду і вам, і їй дуже вдячний.

Заславський міцно потис руку Наумову, і той, уклонившись Марії, бо бачив, що вона, приклавши долоню козирком до очей, дивиться на них, розмашисто пішов геть, трохи сутулячись. Євген покликав Зіночку, взяв її за ручку й пішов до Марії. Та встала, бо вже зрозуміла: щось трапилося, треба йти додому. Євген коротко переповів їй те, що взнав од Наумова, сказав, стримуючи гнів:

— Я боявся, що так буде! Це ж треба додуматися: прямо в цеху читати!

— Що читати? В якому цеху? — здивувалася Марія.

— А я тобі хіба не розповідав?

— Нічого ти мені не казав.

— А-а... — Євген глянув на Зіну. — Дома я тобі розкажу ту дивну — а тепер уже й сумну — історію.

Удома Євгена чекав Микола Наддачин, бо вже знав, що Рибицького заарештовано. Сказав Миколі про те Кравченко.

— Боїться Федір, що й до нього прийдуть, а тому всю літературу приніс до мене, — розповідав Микола. — Ми з Сергієм уже й переховали на всяк випадок. Я прийшов оце й до вас, щоб усе забрати й відвезти до надійної людини. Всі інші хлопці обурені тим, що накоїв Рибицький. А ось і Сергій на візникові під'їхав...

Після лікарні Сергій ще не був у Заславських: не хотів показуватися із забинтованою рукою. І зараз він зайшов до двору, ховаючи ліву руку за спину. Євген, незважаючи на те, що мав кепський настрій, дуже радо зустрів його.

Про руку, помітивши, що Сергій сором'язливо ховає її, нічого не спитав. «Що ж питати, адже я все знаю»,— подумав. Почувши голос свого улюбленця Сергійка, як вона його називала, вийшла на ганок і Марія. За нею вибігла Зіна. Сергій, побачивши їх, по-дівочому зашарівся і від того став ще вродливішим.

— Заходьте, заходьте,— привітно говорила Марія.— Євгене, що ж ти не запрошуєш?

— Вибач, але у нас термінова справа,— сказав Євген.

— А-а, ну добре. Але потім заходьте.

— Зайдемо,— мовив Євген і повів хлопців до конторки друкарні.

12

Прочитав полковник Кноп протокол обшуку в Рибицького і сердито насупився. «Так я і знав, що цей князь нічого не знайде,— обурювався, хоча був упевнений, що Шаховський вилучить у Рибицького заборонену літературу.— Тільки й уміє грати в карти. Треба самому взятися за цю справу». Він наказав привести робітника. І коли заарештований, зухвало посміхаючись, зайшов до його великого кабінету, прикрашеного портретом Олександра II, Кноп здивовано глянув на чергового офіцера: чи не помилився той? Та офіцер доповів, що привів ливарника Яна Рибицького. «Схожий більше на переодягненого студента, ніж на майстрового»,— подумав Кноп. Пильно подивився на Рибицького — той спокійно витримав його погляд,— спитав жіночим голосом:

— Ти ливарник Рибицький?

— А ти полковник Кноп? — питанням одказав Ян, наголосивши на слові «ти».

Відповідь була настільки зухвалою, що навіть досвідчений Кноп на мить отетерів. У голові майнуло: «Даремно я йому тикнув». Не стримуючи гніву, гримнув:

— Відповідай на запитання!

— Пане полковник,— мовив Ян, все так само зухвало посміхаючись,— якщо ви думаєте, що тим, що говорите мені «ти», що кричите на мене, наче на свого денщика, залякаєте мене,— то ви, кажу вам щиро, помиляєтеся. Так, я ливарник, турецький підданий Рибицький!

— Де працюєш?

— На заводі Фалька.

— Давно?

— Два роки.

— І весь час читаєш там революційні книжки?

— Одну казку читав. Видану в Петербурзі, дозволену цензурою.

— О, який грамотний! — примружився Кноп, і його голе лице заплелось густою павутиною зморщок. — Де та казка?

— Не знаю. У когось, мабуть, дома...

— А де її взяв?

Вирішивши не відмовлятися від того, що він читав казку в цеху, — бо все одно жандарми це доведуть, — Рибицький сушив голову над тим, що відповісти, коли його спитують, де він узяв ту книгу. І раптом згадав: місяців кілька тому батько Федора Кравченка підібрав на вулиці журнал «Знання», в якому не було ні початку, ні кінця. Старий неграмотний, а тому приніс свою знахідку до сина. Федір давав і йому почитати. «Скажу про все це, і коло замкнеться, — вирішив Ян, — бо Федір здогадається, чого я на нього послався, і виручить мене».

— Де той Кравченко служить? — спитав Кноп, вислухавши пояснення Рибицького.

— У залізничних майстернях.

— Де мешкає?

— Не знаю, — відповів Ян, хоча не один раз бував на квартирі у Федора.

Як полковник Кноп не силкувався ще щось витягти з Рибицького, йому не вдалося того зробити. Перше враження, що перед ним не робітник, а переодягнений пропагандист, після допиту ще більше посилювалося. Дуже зухвало поведився арештований, скупко відповідав на запитання. «Все, що оце він тут плів, — думав Кноп, — справжнісінька брехня. Треба негайно допитати Кравченка, а до того часу хай він посидить у камері». Рибицький ніскільки не здивувався, коли Кноп сказав йому, що він затримає його до з'ясування справи. Нічого не спитав, а тільки презирливо посміхнувся: від тебе, мовляв, я іншого не міг і ждати. «Посидиш, по-іншому заговориш», — з безсилою люттю думав Кноп, хоча в душі не мав упевненості, що саме так буде. Більше того: він відчував, що з цим дивним ливарником матиме немало клопоту.

Обшук у Рибицького провадився у ніч із суботи на неділю, а тому Кноп не міг негайно розшукати Кравченка, бо в залізничних майстернях був вихідний день. Федір неділю провів у тітки Феодосії, яка жила на Новій Слобідці, ніко-

го зі своїх друзів не бачив і не знав, що Яна заарештовано. А коли в понеділок вранці прийшов у майстерні — його там ждав князь Шаховський з двома жандармами. «Що ж трапилось? — гадав Федір, поки везли до жандармського управління. — Невже Заславського заарештували і хапають тепер тих, хто до нього ходив? Добре, що я всі книжки свої до тітки відніс, а сам ще туди не перебрався».

Хоча полковник Кноп мав великий досвід жандармської служби, а Рибицький був першим робітником-пропагандистом, якого йому довелося допитувати, він зрозумів, що допустився грубої помилки, сказавши йому образливе «ти», а тому Кравченка зустрів привітно, називав на «ви», хоча той суворо дивився на нього з-під насуплених брів, відповідав на запитання скупо й ухильно.

— Книжку батько справді знайшов. Рибицькому я давав її, — підтвердив Кравченко. — Як вона називається, точно сказати не можу, бо ні початку, ні кінця не було.

— Про що ж у ній писалося?

— Я не мав часу проглянути її, — одказав Кравченко, бо вже здогадався: хтось доніс на Яна, що він читав казку про чотирьох братів у цеху.

— Рибицький віддав вам ту книжку?

— Може, й повернув, не знаю, — відповів Кравченко, боячись сказати не те, що говорив Рибицький.

«І цей бреше, явно хоче вигородити друга, — зробив висновок Кноп. — Зовні на робітника більше схожий, а говорить, наче в гімназії навчався. Ні, це підозріла компанія». Єхидно посміхнувся:

— У вас так багато книг, що ви не помітили — повернули вам те, що брали, чи ні?

— Він міг батькові віддати, — знайшовся Кравченко.

— Батька ми питаємо! — з погрозою мовив Кноп.

— Питайте.

— Яка у батька адреса?

Федір назвав.

— А чого ви не з ним живете?

— Далеко на роботу ходити, — одказав Федір, хоча насправді не жив з батьком, бо після того, як померла мати, а в сім'ю прийшла мачуха з трьома дітьми — та в батька було четверо, — його забрала на виховання тітка Феодосія.

Виходило так, що Федір підтвердив те, що сказав Рибицький. Полковник Кноп відпустив його, а Шаховському наказав розшукати старого Кравченка, бо не вірив в оцю історію із знайденою на вулиці книгою.

— Рибицький буде сидіти в одиночній камері, поки ми не допитаємо тих, кому він читав книгу,— сказав Кноп Шаховському.— В мене таке враження, що це дуже серйозна політична справа...

13

Кравченків батько засвідчив на допиті, що дійсно знайшов книгу на вулиці і віддав сину Федору, бо сам неписьменний. Правда, коли Кноп показав йому казку, яку Рибицький читав у цеху, то він сказав, що та, яку знайшов, була мовби товщою. Але те — товща вона чи тонша — не мало вже особливого значення: головне, що старий підтвердив версію, яку придумав Рибицький. Це зовсім заспокоїло Яна, і він був упевнений, що Кноп відпустить його, як відпустив обох Кравченків. Та минали дні, тижні, а Ян усе ще сидів в одиночній камері. Сидів без книг, без прогулянок, без побачень. Для його діяльної природи це було карою, яку він уперше в житті відчув. Думав: «От чого люди божеволіють у тюрмах». Він крутився по маленькій камері, стукав у стіни, в стелю, гулав ногою в підлогу, але, крім наглядача, який погрожував карцером, ніхто йому не відповідав. «Піду в карцер, все якась розвага»,— вирішив Ян і товкся в своїй камері, як домовик. Не знав він, що сидів у карцері — то був наказ Кнопа,— а тому його вже нікуди не могли й перевести.

— Ей ти, тюремне рило! — кричав він на наглядача.— Геть від дверей!

— Різок захотів? — хрипіло пропитим басом «рило».

— Дивись, щоб сам їх не покуштував!

— Думаєш, як турок, так тобі і не всиплють? Хе! Так відшмагають, що вік стільця жахатимешся!

Такі бесіди, бувало, тяглися годинами, бо Яна вони не злили, а тільки розважали. «Хоча з цим дурнем полаюся, а то оніміти можна,— думав.— Місяць уже, мабуть минув, як я тут сиджу, а на допит не викликають, не випускають. Наче забули про мене». Та полковник Кноп не тільки не забув про Рибицького, а однією лише його справою й займався.

— Слухай, Миколо,— говорив Кравченко Наддачину,— я оце заходив до Поліни. Без копійки сидить, а двоє ж малих діток. Я дав їй трохи грошей, але ж ти знаєш, який

я багач. Треба нам зібрати щось для неї. Може, ти з Сергієм візьмешся за це діло, га?

— Ми вже про це говорили. Тоді, коли Яна заарештували, Поліні передав Євген Йосипович двадцять карбованців. Почнемо, почнемо збирати. Тим більше, що в суботу якраз і получка. Люди співчують Яну, лають жандармів, то, мабуть, не поскупляться. Першими повинні дати наші гуртківці. Так чи ні? Та можна дати й з тих грошей, що за читання книг ми зібрали. Як ти думаєш?

— Звичайно! А то гріх нам буде, коли ми куплятимемо книжки, а діти нашого товариша через те, що його заарештували, пухнутьимуть з голоду.

Покалічило робітника чи тяжко захворів — як не допомогти йому в біді? Адже сьогодні Сергієві Наддачину відірвало пальці, а завтра — тобі. Треба дати, бо ніхто не знає, що жде його завтра. До всього цього вже люди звикли і ділилися з нещасними тими копійками, які їм самим вкрай необхідні. Такого ж, щоб когось заарештували за «політику», на заводі ще не було, і Микола не знав, як робітники поставляться до збирання грошей для сім'ї Рибицького. І був радісно здивований, коли всі — навіть з інших цехів — до кого б він не підходив зі своїм листком, без умовлянь давали гроші. «За нас постраждав, як же не допомогти», — казали. За три дні Микола й Сергій зібрали сорок шість карбованців, і Кравченко відніс їх Поліні, бо, крім нього, ніхто до неї не ходив, боячись, що за квартирою слідкують.

Коли Микола розповів Євгену про те, як всі дружно відгукнулися на прохання допомогти сім'ї Рибицького, той радісно посміхнувся:

— Чудово! І не тільки тому, що робітники дали гроші, а тому, що вони тут проявили до деякої міри політичну свідомість. Ян, звичайно, діяв необережно. Та зерна, які він посіяв, пустили коріння в душах його слухачів. Нам треба всіляко ті паростки плекати, підтримувати. Як люди ставляться до того, що Кноп тягає їх на допити?

— Спочатку дехто панікував, а зараз уже всі заспокоїлися. Баранцев, який вів дружбу з Обнорським, що брав у нього книги й роздавав на заводі, розрахувався й кудись виїхав. Розрахувався й близький друг Баранцева Діцман. Точно не знаю, але чув, що він теж зник. Думаю, вони не дуже мудро зробили, бо оце зникнення і може викликати у Кнопа підозру. Так чи ні?

— Можливо, — погодився Євген.

Щирим другом Поліни стала Маруся Наумова. Вона відносила їй ті гроші, які давав Заславський, навчала, що говорити,— а Марусю навчав Степан,— якщо потягнуть на допит. Радила їй добиватися побачення через прокурора, і Поліна ходила до пана Добржинського кілька разів. Той сухо й коротко відповідав: «Дозволю, але не зараз». Поліна була не з тих, що впадають у відчай, плачуть і, посміхаючись, питала:

— Коли ж мені прийти?

— Через тиждень!

— Добре, пане прокурор.

А Марусі казала:

— По очах його видно, що бреше. Та нічого: мій Ян щось придумав, побачимося ми з ним. Ти ж знаєш, який він у мене?

Заарештував полковник Кноп Рибицького 22 липня. Настав уже жовтень, а слідство нічого суттєвого так і не дало. Кноп шкодував уже, що сам узявся за цю справу, а не доручив її Шаховському. Добржинському він говорить:

— Антоне Францовичу, я впевнений, що пропаганда на заводі Фалька — справа рук Обнорського. Він сюди, як ось пишуть мені з Петербурга, приїхав сіяти революційні ідеї серед робітників. У листі з Одеси писав своїм друзям у Петербург, що знайшов тут потрібних йому людей. Я маю відомості,— на жаль, зібрані негласно,— що Кравченко, який дав Рибицькому книгу, вів знайомство з Обнорським. Од нього, а не від батька, як він запевняє, Кравченко одержав ту казку, яку читав Рибицький. Більше того, цілком можливо, що Рибицький брав революційну літературу прямо у Обнорського, бо, будучи людиною діяльною, радикально настроєною, не міг не знати цього посланця петербурзьких крамольників. Найближчий друг Обнорського слюсар Баранцев зник із Одеси, як тільки я заарештував Рибицького. Та від нас далеско не втече. Отже, я думаю: треба взятися за друзів Обнорського.

— Що ж, давайте,— без особливого ентузіазму погодився Добржинський, бо бачив, що Кноп безпомічно тупцюється на місці.— Рибицького поки що випустите?

— Ні-ні, хай сидить! — аж злякався Кноп.

— Мені не дає спокою його дружина,— невдоволено сказав Добржинський, який не бачив необхідності тримати Рибицького в карцері.— Може, дозволите їй побачення?

— Ні в якому разі! — вигукнув Кноп.— Вона тільки прикидається наївною, а, я впевнений, все знала, що чоловік

робив, та не хоче сказати. В мене є відомості, правда, теж негласні, що на заводі збиралися гроші для неї. Я її питав про це, каже, ніхто ніяких грошей їй не приносив. А між тим, живе вона зі своїми дітьми явно не на ті копійки, які заробляє шитвом. І обережна: сама ні до кого не ходить, до неї навідувався один лише Кравченко, знайомство якого з Рибицьким для нас відоме. Між тим, як засвідчив хазяїн квартири, до Рибицьких ходило багато робітників. Вона не могла не знати друзів чоловіка, а не назвала жодного прізвища.

— Може, Рибицького переведемо в камеру?

— Хай там сидить!

— Карле Германовичу, ви впевнені, що карцер розв'яже Рибицькому язика? — криво посміхнувся Добржинський.

— Не впевнений,— насупився Кноп.— Але з карцеру поки що не випушу!

«Дрібна й дурна помста за зухвальство»,— подумав Добржинський, а вголос сказав:

— Воля ваша...

Розділ другий

1

Осінь 1874 року видалася засушливою. Такої давно вже не пам'ятали одесити: за 57 днів випав один тільки дощ, який ледь прибив пилюку. Боялися всі, що через ту сушу повернеться позаторішня епідемія холери. Носилися чутки, що кілька чоловік від неї вже померло в навколишніх селах. Звідусіль в Одесу сунув чорний од голоду люд, бо хліба, городина — все погоріло. Жебраки стояли з протягнутими руками майже біля кожного будинку, хоч як поліція не виганяла їх з міста.

— Мамо, там знову хліба просять,— прибігла Зіна на кухню.— Можна дати?

— Ти ж тільки-но виносила.

— Ті пішли. А це тітка з дівчинкою. Такі обірвані та худі. Аж чорні. Поглянь-но сама. Вони біля сіней стоять...

Марія відрізала скибку хліба й вийшла надвір. Жінка, побачивши, що їй винесли милостиню, впала навколішки й заголосила так, як голосять у селах над труною:

— Ой, рятуйте, людоньки, мою душу... Чоловік помер, двоє діточок поховала, одне ось тільки й дихає... Ой, рятуйте-е...

Дівчинка — років шести — задріботіла босими посинілими ніжками коло матері, мов те перелякане шулікою курча біля квочки, не знаючи, куди подітися. У Марії так затрусилися руки, що вона ледь того окрайця не випустила. Сльози клубком підступили їй до горла, покотилися по щоках. Дівчинка, що не зводила з хліба голодних оченят, побачивши, що чужа жінка плаче, теж захлипала. Нещасна мати підняла очі на Марію і завмерла в здивуванні: вона вперше за час свого жебракування бачила, що плаче й той, хто подає милостиню.

— Ой, що ж я наробила...— злякано захрестилася жінка,— ой, простіть, мене, дурну... Ми тільки допленталися до міста, ніхто нічого не дає... Ой, спасибі ж вам, ой, врятували ж нас од смерті...— продовжувала голосити жінка, взявши хліб.— Вік буду за вас і за ваших діток богу молитися... Оленочко, кланяйся добрим людям до сирої землі...

Дівчинка впадала навколішки і ткнулася лобиком у землю.

— Годі вам, годі! — витираючи сльози, говорила Марія.— Сядьте ось тут. Сядьте. Зіно, побудь з ними, я зараз прийду.

Євген якраз повернувся з друкарні і, побачивши заплакану Марію, занепокоївся:

— Що трапилось?

— І не питай! Жінка з дитинчам. Обидві наче з хреста зняті. Хочу старі Зінині черевички віддати, а то ж воно боже. Ой боже, що в світі діється...

Весь день рипіла хвіртка, весь день чулися тужливі голоси: «Подайте ради Христа...» Коли Марії не було вдома, то Євген виносив копійки. Одного разу він дав злидареві п'ятака, той на нього пильно подивився, вражено вигукнув:

— Євгене Йосиповичу, це ви?

— Я. Стривайте, стривайте, та чи ви не з Веприків?

— Так точно! — виструнчився старий відставний солдат.— От як нам довелося стрітися. Служив, служив, а тепер ось попідтинню...

— Пробачте, Юхиме... забув, як вас по батькові...

— Не турбуйтеся... Дід Юхим, та й усе...

— Ви, пам'ятаю, були кучером у генерала Колосовського.

— Так точно! Тридцять сім років його возив, а ось, бачите, прогнав. Та, дякувати богів, недовго поїздив з новим кучером. Першим ударом йому язика відібрало, а другим — і в труну поклало! Почув, мабуть, бог мої молитви! Ну, приїхав молодий пан і все продав. А тут засуха. Люди голодали-голодали, а потім покидали хати та й подалися світ за очі. Багатьом, чув, гайвороння вже й очі повикльовувало, а дехто ще, як ось я, світом нудить...

Євген запросив діда Юхима до хати. Марія нагодувала його. Довго розпитував старого про тих селян, з якими дружив. Юхим сказав, що всі люди в економії добрим словом його згадували, а генерал лаяв.

- Називав яюсь, та я те слово забув...
- Нігілістом?
- Так точно!

Робота друкарні погано налагоджувалася, бо мало було замовлень. Євген вирішив скористатися порадою Наумова й звернутися до Орловського. Той відразу ж прийшов на переговори. Одягнений він був так, як чиновник, що зібрався до високого начальства на прийом: циліндр, чорний фрак. Перед Марією розшаркався і доторкнувся нафарбованими вусами до її руки. Циліндра зняв так обережно, наче на ньому стояла склянка з водою. Марія ледь стримала посмішку, бо зрозуміла, чому пан Орловський дорожив циліндром: він боявся зіпсувати хитромудру зачіску, якою приховував лисину. Дрібні, але приємні риси обличчя гостя аж сяяли тією штучною посмішкою, котра дуже скидалася на справжню.

— Болеславе Юрійовичу, ви, мабуть, здогадуєтеся, про що я хочу з вами вести мову? — спитав Євген, коли Орловський обережно всівся.

— Складальник Наумов, через якого ви передали за прощення, казав, що ви щось хочете мені запропонувати. Оце все, прошу пана, що я мав, коли йшов до вас.

— Ви працювали в друкарні, яку я купив?

— Так, служив, — зробив Орловський наголос на слові «служив». — Правда, недовго, бо, знаєте, нелегко знаходити спільну мову й з одним хазяїном, а тут було двоє, і кінчили вони, як вам відомо, тим, що посварилися. Я люблю, скажу вам відверто, спокійне життя. А коли вже служба перетворюється на суцільний гармидер, то, прошу пана, я вмиваю руки. Моя фізика того не витримує...

— Я шукаю компаньйона. Мені рекомендували вас як людину, що може взяти на себе таку роль.

— Е-е... Я вам дуже вдячний,— розгубився Орловський, бо не думав, що Заславський запропонує йому стати компаньйоном.— Але, даруйте, тут мало бажання, тут потрібний капітал...

— За друкарню я заплатив п'ять тисяч. Більшу половину акцій, якщо можна так висловитися, я залишу за собою. Отже, досить вам внести хоча б четверту частину, і ми будемо разом працювати.

— Не знаю, як дякувати вам, але...— Орловський сумно зітхнув.— Прошу пана, я зараз не маю капіталу. Правда, моя тітка, яка нещодавно померла у Варшаві, заповіла мені деяку суму. І я вже мав одержати ті гроші, та знайшлися інші спадкоємці, дійшло до суду. Я впевнений, що все буде вирішено на мою користь, але коли? Ось у чому моя трагедія!

— То, може, поки вирішиться справа, почнемо працювати на якихось інших умовах? — спитав Євген.

— Прошу пана! — засяяв Болеслав Юрійович.— Я радий буду почути ваші пропозиції!

Після довгого й докладного обговорення зійшлися на тому, що Орловський до того, поки внесе свою долю капіталу, відатиме організацією замовлень. Матиме сорок процентів од прибутків з тих замовлень.

Коли Орловський вийшов, Євген спитав Марію:

— Ну як?

— Трохи, здається, дивакуватий.

— Наумов теж про це казав. Та запевняв: замовлення він з-під землі вміє добувати. А для нас це тепер найголовніше. Так чи ні?

— Звичайно.

— Те, що він не може зараз внести свого капіталу, мене не бентежить, бо, коли не знайдемо спільної мови, легше буде нам розійтися. Згодна ти зі мною?

— Женю, роби, як ти вважаєш за краще.

2

Із карцеру до камери Рибицького перевели тільки 10 листопада. Розрахунок у Кнопа був такий: хай він відчує ласку, то, може, на допиті поводитиметься смирніше, бо-ячись, що його знову запроторять до темного льоху. Уперше за час арешту Яна вивели в двір тюрми, і він побачив

над собою вже не блакитне, а сіре небо, з якого сівся дрібний холодний дощ. Це його страшенно вразило, бо в камері повсякчас перед очима стояла та висока і світла височінь, яку він бачив, коли везли до тюрми. «Скільки ж я просидів? — міркував, бо кілька разів брався лічити дні і збивався, а наглядачі не хотіли говорити, який місяць і число.— І сам я, мабуть, перемінився, як і оце небо. Дадуть побачення, то Поліна й не впізнає».

— Куди везете? — спитав Ян жандармського офіцера, що сів разом з ним у тюремну карету.

— Там буде видно,— буркнув офіцер.

— Розумна відповідь! — кинув Ян презирливий погляд на конвоїра.

Офіцер скривив губи і нічого не сказав: із заарештованим він не мав права розмовляти. Та й колеса карети так гуркотіли по брукувці, що треба було кричати, щоб почути один одного. Ян позиркував на запнуте вікно: коли карета круто повертала, фіранка відхилялася, й око хапало стіни будинків, чорні дерева, прохожих під парасольками. «Достеменно з того світу мене витягли,— думав.— Аж дивно, що люди ходять по вулицях».

Карета зупинилася, почувся голос: «Одчиняй!» Заскреготіли ворота, коні знову рушили. Зупинилися. Офіцер вистрибнув, дзенькнувши шпорами, крикнув так роздратовано, наче він уже кілька разів повторював, а його не слухали:

— Вилазь!

Ян вистрибнув з карети, глянув на будинок і впізнав, куди його привезли: то було жандармське управління. «Згадав Кноп про мене,— подумав, відчуваючи, як злість закипає на серці.— Яку він мені пілюлю піднесе. Багато, мабуть, дечого рознюхав, коли так довго на допит не викликав. Та хай: у мене відповідь одна...»

— Давай сюди! — командував офіцер, коли й жандарм виліз із карети.— За мною!

Знайомий коридор, знайома приймальня кімната. Офіцер велить зачекати, зникає за дубовими дверима Кнопового кабінету і в ту ж мить вискакує назад, наказує:

— Проходь!

— А, старий знайомий,— з награною привітністю зустрів Кноп.— Радий, радий, що ви,— на слові «ви» зробив іронічний наголос,— живі й здорові. Сідайте, будь ласка, бо розмова у нас буде довга і досить цікава для нас обох. Ви палите? Прошу.

— Одну добру справу, пане полковник, ви вже зробили: вивчили мене палати. І, знаєте, дуже просто: мені ваші слуги не давали тютюну. І нічого, бачите, живий.

Вони зустрілися поглядами, та Кнопу першому довелося опустити очі на папери, що лежали перед ним. З досадою подумав: «Не поміг карцер». Сказав, насупивши ледь помітні брови:

— Прочитайте ось ці матеріали, а тоді ми з вами конкретно про все поговоримо. Прошу! — і підсунув на той край стола, де сидів Ян.

Хоча Рибицький був і не з лякливих, а серце у нього напружено застукотіло, коли глянув на стос протоколів. Що в них зібрано? Що розкрито? Хотілося погортати, щоб побачити, хто давав усі ці свідчення, та не міг того зробити, бо не стільки бачив, як відчував, що полковник Кноп пильно слідкує за кожним його рухом, за виразом обличчя. Він потер долонею лоба, як завжди робив, коли хотів вгамувати хвилювання, почав читати.

Першим був протокол допиту робітника Гінтовта. «Віктора Обнорського¹ пригадую, бо він у минулому році місяць працював на заводі Фалька, — свідчив Гінтовт, — але особисто з ним не був знайомий. Де квартирував Обнорський, не знаю... В цьому році я чув, що заарештовано підмайстра Яна, — його прізвище мені не відоме, — за якусь протиурядову книгу. Назви її я не знаю. Чув, немовби ту книгу давав Яну Обнорський, але хто про це говорив, не можу пригадати, оскільки розмова велася в гурті. Підмайстра Яна я знав тільки в обличчя. Чи знайомий Ян був з Обнорським, того не знаю». Далі Гінтовт свідчив: він чув, що Обнорський із Одеси поїхав до Петербурга. Описував його прикмети: невисокий на зріст, років двадцяти чотириох, білявий, обличчя чисте.

В інших протоколах підтверджувалося лише те, від чого Рибицький не відмовлявся: читав у цеху книгу «Где лучше?». Тільки робітник Страхов сказав, що, «як ширілися чутки, Рибицький читав ту книгу, яку дав йому Обнорський. Інші ж говорили, що Рибицький сам написав ту книгу». Тут Ян не міг не посміхнутися. Подумав: «Один плете дурниці, другий до протоколу їх вставляє». Сказав весело, бо робітники не дали в руки Кнопу якихось точних звинувачень проти нього:

¹ В. П. Обнорський — робітник-революціонер, заснував (разом з С. Халтуріним) «Північний союз російських робітників». (*Примітки автора*).

— Одне тут, пане полковник, правда: я дійсно сам написав ту книгу, яку читав!

— Ми знаємо, хто її написав, хто видав! — сердито заблимав голими повіками Кноп. — І ви це добре знаєте! А до протоколу заноситься те, що говорять свідки. Ви уважно, сподіваюсь, прочитали все, що я вам дав?

— Прочитав!

— А тепер поясніть мені...

— Я вже сказав: книгу читав! — перебив Ян. — Взяв її у Кравченка! І — все!

— Мовчати, коли я говорю! — закричав Кноп писклявим голосом, не витримавши силуваної іронічної люб'язності.

— А я й не збираюся відповідати, — спокійно пояснив Ян. — Даремно ви хвилюєтеся!

Безвусе, безбороді, безброве обличчя полковника Кнопа побуряковіло — лють душила його. Вона ще дужче пекла, бо він розумів своє безсилля перед цим робітником. Понад три місяці вів слідство, а, по суті, жодних прямих звинувачень, крім того, що Рибицький сам визнав, він так і не розкопав, хоч і відчував, що за спиною цього ливарника ховається немало людей, які ведуть протиурядову пропаганду. Розповсюджують революційні закордонні видання. Отже, зв'язані з контрабандою. Або й самі займаються нею. З Третього відділення весь час пишуть, що саме через Одесу розходяться по всій Росії крамольні книги.

— Ви відмовляєтеся відповідати на запитання? — спитав Кноп, трохи заспокоївшись.

Ян тільки хитнув у відповідь волосатою головою: три місяці він не стригся, не голився і дуже заріс. Кноп схопив дзвоника і зателенькав ним так, наче на пожежу скликав. У дверях виструнчився здивований черговий офіцер.

— Заберіть злочинця! — пискляво розпорядився Кноп. — І передайте: в карцер! В карцер!

Ян кинув зверхній презирливий погляд на Кнопа і пішов з кабінету. Думав: «Брешеш, полютуєш та й відпустиш!»

Перші протоколи допитів у справі Рибицького, де було доведено, що він читав крамольну книжку робітникам, Кноп переслав у Третьє відділення, а відтіля їх переправили в Москву генералу Сльозкіну, в руках якого були зосереджені всі матеріали «пропаганди в імперії». Генерал Сльозкін вилаяв Кнопа за поверхове слідство і послав йому телеграму: звільнити Рибицького з-під варті, бо справа

його вирішуватиметься в адміністративному порядку. Наказ цей Кноп одержав на другий же день після того, як відправив Рибицького в карцер. Дітися було нікуди: треба давати розпорядження про звільнення. «Хай, мерзотник, ще кілька днів посидить»,— вирішив Кноп, виказуючи свою дріб'язкову мстиву душу.

3

— Євгене Йосиповичу, Яна випустили! — приніс радісну новину Наумов.

— Хто вам сказав?

— Сестра вчора була в Поліни, і Ян якраз прийшов. Запис, схуд, а такий же веселий, як і завжди. Просив передати, що хоче з вами п-поговорити, та боїться заходити в друкарню, бо, можливо, за ним слідкують. Хай, каже, Євген Йосипович п-прийде з братом, зі мною тобто, на Старе кладовище. Він чекатиме нас, як т-тільки стемніє.

— Підемо,— погодився Євген.

Після посухи, що спалила весь урожай на півдні Росії, небо наче прорвалося: щодня періщив дощ. Канави, в яких проклали водопровід, позагортали, але не встигли замостити, і грязюка стояла така, що без чобіт годі було пройти. Труби провели не до всіх дворів, багнюку ж місили всі, а тому одесити й шпетили начальство на чім світ стоїть. Жебраків під зиму ще більше стало. Щорання по брудних вулицях — як у дні холери — торохкотів на кладовище віз, на якому лежали померлі бездомні люди. На старому кладовищі давно вже бракувало місця, і відкрили нове. Та й не диво: в 1872 році на цвинтарі Одеси переселилося більше десяти тисяч чоловік (із 172 000 населення), в наступні два літа — близько п'ятнадцяти тисяч. В Одесі був найбільший коефіцієнт смертності серед усіх міст Росії: в 1872 році з кожної тисячі населення померло п'ятдесят вісім! У гаванях майже припинилися роботи, бо не підвозилася пшениця, що була головним продуктом експорту. Все подорожчало в кілька разів. Той, хто мав роботу і хоча який-небудь заробіток, вважав себе щасливою людиною. Всі говорили, що стало гірше, ніж було в холерний рік.

— Ви посидьте в трактирі, а я його пошукаю,— запропонував Наумов, коли вони підійшли до Привозної площі.

Євген зайшов у маленький брудний трактирчик, в якому чаювали візники, що стояли на Сінній площі й біля вокза-

лу. Вільного столика не було, а підсісти у сусідство до п'яних не хотілося, і він повернувся на вулицю. Якийсь підозрілий чолов'яга пройшов мимо, окинувши його пильним поглядом. «Чи не агент полковника Кнопа?» — з тривогою подумав.

Чоловік підійшов до ліхтаря, постояв там і повернув назад. Порівнявшись з Євгеном, зашепотів пропитим баском:

— Маю пуд індійського чаю, віддам недорого...

— Дякую, мені не треба, — відступив од нього Євген.

— А чого бажаєте?

— Нічого...

— Якого ж чорта тут стовбичиш?! — вилаявся торговець контрабандним товаром.

— Що т-таке? — спитав Наумов, що саме нагодився.

Нахабний торговець зиркнув на Наумова, позадкував до дверей трактиру і зник за ними.

— Мабуть, щось н-накидав? — здогадався Наумов.

— Індійський чай.

— Шахраї! Ніколи нічого в них не беріть, бо все одно обдурять. Я їх д-добре знаю. Ян уже біля каплички жде. Придивлявся я, д-доби н-ніде нікого. І Ян сказав, що довго петляв по місту перед тим, як прийти сюди.

На кладовищі не було ні душі. Мертву тишу порушували тільки свистки паровозів, що долинали з вокзалу, та чавкотіння багна під ногами. Не підійшли ще й до тої каплички, як Заславський побачив, що Рибицький летить йому назустріч. Підбіг, розкинувши руки, вигукнув з незвичною для нього розчуленістю:

— Євгене Йосиповичу, дайте я вас обніму! — Міцно обхопив здивованого Євгена за плечі, потім відступив на крок, продовжував так, наче боявся, що його хтось переб'є: — Не думав я, що ви та хлопці подбаєте про Поліну й дітей. Я цього ніколи не забуду! Оце перше, що я вам мав сказати! Ну, а про мою справу ось що: Кноп узнав тільки те, чого я не заперечував. А саме: що я читав книжку в цеху. Тільки за це, думаю, мені й буде якесь покарання. Відпустили під розписку, що нікуди не поїду без їх дозволу. Та не це головне, що я вам хотів негайно сповістити. Кноп докопався, що в Одесі жив Обнорський. Я знаю, що він був у вас, писав вам із-за кордону, то й вирішив попередити.

— Дякую. Це важлива новина.

— Я вже подумав: чи не заарештували його?

— Наскільки мені відомо, він у Росію ще не повернув-

ся,— відповів Євген.— І скоро, мабуть, не заявиться, бо в Петербурзі все ще триває слідство над його друзями. Якийсь негідник усіх продав.

— Отаких треба вішати! — гнівно крикнув Ян.

— Воно до т-того дійде,— сказав Наумов.

Хмуρο помовчали. Потім Євген спитав:

— У заводській конторі вже були?

— Ходив. Головний майстер такий, що і взяв би мене, та каже, хазяїн проти. Ну, чорт їх бери, піду кудись в інше місце. Ливарників скрізь обмаль.

Довго стояли під стіною каплички — сіявся дощ, і Ян розповідав, як його допитував полковник Кноп, які порядки в тюрмі. Євген слухав з великою цікавістю, розпитував про найменші дрібниці. Під кінець порадив:

— Оце все треба розповісти нашим людям, щоб мали уявлення, що їх чекає на випадок арешту.

Із кладовища Заславський і Наумов пішли додому, а Рибицький до Кравченка. Федір збігав по горілку, і хлопці відзначили повернення Яна на волю. Про те, що Яну не минути певного покарання, зовсім забули. А що, власне, буде? Може, й нічого. Адже страхав Кноп: «Вік сидітимеш у тій камері!» А що вийшло?

— Ні, Федю,— стукнув кулаком Ян по столу так, що все підстрибнуло,— мене він голими руками не візьме!

— То так,— погодився Кравченко.— Але це має тобі бути наукою.

— Якою наукою? Я що, бовкнув щось зайве? На когось тіль кинув?

— Не гарячкуй! — владно зупинив Федір.— Зрозумій, про що я кажу.

— Давай, давай! — задер Ян гачкуватого носа.

— Я кажу про те, що треба в отих справах тобі — і нам усім — бути значно обережнішими, ніж досі, бо жандарми дедалі пильніше придивляються до нашого брата. Зрозумів?

— Ні! — трусонув чубом Ян.— Не зрозумів і не зрозумію, бо не мовчав і не мовчатиму, бо агітував і агітуватиму, поки й не сконаю десь на каторзі! Це я запрягнувся собі, коли сидів у тому підземеллі? Я, звичайно, трохи випив,— по паузі продовжував Ян, бо Федір суворо дивився на нього й мовчав,— і оскільки охляв на кнопівських харчах, то голова... Але кажу тобі те, що твердо вирішив!

— Я теж агітував і агітуватиму,— порушив напружену мовчанку Федір.— Але це зовсім не означає, що я не про-

являтиму обережності. Як кажуть студенти, конспіративності.

— Ото й біда наша, що багато хто виправдовує свою бездіяльність — а насправді боягузтво — оцією необхідністю конспірації, — останні слова Ян вимовив з сарказмом. — Будь чи не будь обачним, а прийде час, все одно шило вилізе з мішка. Що, неправду кажу? Га?

— Це ти мене вважаєш боягузом? — гнівно, з тремтінням у голосі спитав Федір. — Так?

— Знаєш що, Федю, — поморщився Ян, — не чіпляйся до слова, яке, ти це добре знаєш, я сказав не про тебе. І взагалі, давай про щось інше поговоримо, а то, я бачу, ми полаємося.

Та на іншу тему розмова не клеїлася, бо спокійний, розсудливий, обережний Кравченко органічно не сприймав такої, як він вважав, легковажної сміливості. Правда, не міг дуже сердитися за те на Рибицького, бо добре знав: він не актор, не грає, а так уже створений. Імпонувала й Янова невгамовність, якої йому бракувало. Федір скупко посміхнувся, від чого його завжди похмуре — так воно вже було скроєне — обличчя повітліло.

— Полаємося та й помиримося, як це вже було, — заспокоїв. — А думку свою я доведу до кінця. І ти, і я — всі ми мусимо пам'ятати, що, падаючи, тягнемо з собою й інших. Згоден чи ні?

— Згоден. Ще раз дякую, що виручив мене.

— Отож! А коли згоден, то й пам'ятати повинен, що ти не один на світі! На цьому давай поставимо крапку. Чи будеш ще торочити своє?

— Та чого там! — махнув рукою Ян. — Ти, звичайно, правий, треба й про обережність не забувати. Особливо зараз, коли з мене Кноп напевно не спустатиме очей. Я оце ж, бачиш, і до Євгена Йосиповича не зайшов, а зустрівся з ним на кладовищі.

— Розумно зробив! — похвалив Федір. — Євген Йосипович у нас один, і всі ми повинні оберігати його. Пам'ятаєш, що Обнорський говорив? Вам, каже, повезло, що маєте такого друга-інтелігента.

— Добра в нього душа! — мовив Ян. — Вип'ємо за його здоров'я, і я піду, бо Поліна вже, мабуть, і жданки розгубила.

Хлопці допили те, що було в пляшці.

— А Петрик мій, повіриш, тільки я на поріг, як закричить: «Татко!» І побіг до мене, хоча я, як бачиш, так заріс

на кнопівській дачі, що думав, і Поліна не впізнає. Завтра підстрижуся та поголюся, бо остобісіли оці патли! Спасибі ж тобі, я пішов.

— Я проведу тебе.

— А може, це необережно? — незлобиво вколов Федора Ян.

— Нічого, хай ще раз переконаються, що ти тільки в мене був.

— Ну, чорт! — захоплено крикнув Ян. — Тебе і в ступі не влучиш! Гайда!

4

Євгенові батьки мали 22 дітей. Перебивалася величезна сім'я на одну лише платню Йосипа Федоровича, а потім — на його пенсію. Командувати такою армією, як жартома говорив старий Заславський, йому було не під силу, а тому, коли діти підростали, їх прилаштовували на навчання туди, де вони могли утримуватися на казенний кошт. Отже, Заславські розкидали дітей по всій Росії, додому навідувалися вони нечасто — треба ж мати кошти, щоб діставатися у Воронеж, коли збиралися, траплялося, до купи, то почувалися, наче далекі родичі. Євген був з тих — передостанніх — дітей, які жили при батьках. Але тільки поки закінчив гімназію. А як пішов здобувати вищу освіту, то вже й не повертався до рідної оселі. Навідався лише тоді, коли одружився. Та, по щирості, після вже й шкодував, бо та зустріч з батьками, точніше, з матір'ю, каменем лягла на його вразливу душу.

Отже, відтоді як закінчив гімназію, бурлакував. Жив незалежно, самостійно, бо існував на ті кошти, які заробляв уроками. А що то за непевний заробіток — ще ж і мізерний — не знає лише той, хто не мав у ньому потреби. Доводилося й без хліба сидіти, бо, сором'язливий і делікатний за вдачею, Євген не міг легко позичати гроші, не відаючи, коли їх оддасть. Він скоріше вже щось продавав із своїх речей за безцінь. За таких скрутних умов Євген ніколи не відзначав свого дня народження, забував навіть про нього, хоча вважав, що це найсвітліше свято в житті кожної людини. І вперше про це свято — після чотирнадцяти літ — нагадала йому Марія. Торік вона, не говорячи йому нічого, готувалася до того дня. В цьому ж році Євгенові виповнювалося тридцять, і Марія наполягала, щоб відзначити ювілей.

— Що ж тут відзначати? — з сумом питав Євген. — Ми нуло три десяткі літ, а що я зробив? Чого домігся?

— Женю, не прибіднюйся, — заперечувала Марія. — Ти зробив немало. І головне: в тебе ще все попереду, бо ти саме у розквіті сил.

— Це добра втіха, — посміхнувся Євген, — думати, що все ще попереду. Є люди, які все життя плекають таку надію.

— Ти про мене говориш? — пильно глянула на нього Марія. — Так, я оптимістка! Я вірила, що щастя моє ще не померло, навіть і тоді, коли вже й самій смішно було від тої віри. І, бачиш, зустріла тебе! Щаслива. Правда, признаюсь тобі, Женю, все це часом скидається на казку, сон. І аж страшно стає: здається, ось-ось я прокинусь і побачу, що нічого того, що мені наснилося, немає. Мабуть, правду кажуть: і до щастя нелегко звикати тому, хто випив уже свою чашу нещастя сповна. Хоча, хто ж знає, де дно в тієї гіркої чаші? А, та чого ж ми будемо сумувати, коли немає для того підстав! — весело блиснула вишневими очима Марія. — Ну, то що, будемо тішитися, що тобі тридцять, чи плакати?

— Тішитися! — в тон Марії відповів Євген, бо її настрій завжди передавався йому.

Нікого в гості не кликали цього дня, а кожного, хто заходив, частували. Трапилося так, що першим до Заславського навідався Орловський, який уже два місяці займався справами. Виявився він людиною корисною, бо друкарня мала вдосталь замовлень. Правда, то були тільки квитанції та банківські бланки. Але Болеслав Юрійович запевняв, що ближчим часом матиме замовлення й на книги.

— Я дуже, дуже незручно почуваю себе, — широко вибачався Болеслав Юрійович, — що не знав і так зайшов.

— А ми навмисне нікому не говорили, щоб наші друзі саме «так» і заходили, — заспокоювала його Марія. — Прощу вас до столу.

— Дякую, але... Дайте ж, Євгене Йосиповичу, я вам хоч руку потисну! Тридцять... О, це ще небагато! Зовсім мало! Я ось четвертий десяток закінчую, а, бачите, почуваю себе молодим! Головне не літа, а душа! — з філософським пафосом вигукнув Болеслав Юрійович. — Душа! Так я кажу, Маріє Григорівно?

Прийшла тітка. Дала пучечок прив'ялих квітів — на вулиці приморозило — обхопила Євгенову голову тремтливими руками й доторкнулась губами до його високого лоба.

Перевела подих, мовила тим дерев'яним голосом, який властивий всім глухим:

— Будеш розумним — будеш і щасливим.

— А кажуть же, танте¹,— крикнув Євген,— що одні дурні абсолютно щасливі!

— Що? — наставила тітка руку до вуха.— Дурні? А-а...— захитала сивою головою.— Вони й щасливі тому, що дурні... Спасибі, Маріє, спасибі, чаю я вип'ю, бо продуло, поки допленталась. Отакий скажений холод! Раніше такого не було.

Тітка пила чай і говорила про те, що раніше все було куди краще, ніж зараз. Євген і Марія тільки усміхалися. Вони розуміли стару, бо пожили вже немолоді: молодим очима, молодим серцем світ сприймається таким, якого не було, а старіє людина, і світ для неї стає похмурішим.

— Оце батько твій був таким, коли повертався з Севастополя. Поранену руку тільки носив у чорній хустці. Чин уже мав полковника. А мій не прийшов з тієї війни...— Тітка приклала хустку до вицвілих очей.— Як помер синок, зовсім одна-однісінька. Спасибі, що ти не забув...

— Заспокойтесь,— обняла Марія родичку.— Може, вам гарячого чаю підлити?

— Налий, налий. Зігрію душу. Та ви на мене не дивіться. Ви молоді, вам жити, а мое минулося, як сон. Женю, що там із дому пишуть?

— Телеграма ось! — прокричав Євген.— Поздоровляють!

— А-а, не забули...— вдоволено захитала головою.— А то ж вас багато. Писатимеш, то уклін од мене. Хотіла я поїхати, та здоров'я немає. Мабуть, уже й не побачимося...— знову звернула стара на сумне.

Коли тітка пішла,— Євген провів її аж додому, бо жила недалеко,— Марія полегшено зітхнула. А Євген, повернувшись, весело сказав:

— От коли я відчув, що дуже молодий!

22 грудня була неділя, і після обіду до Заславських зайшли брати Наддачини. Хлопці не знали, що у Євгена Йосиповича таке свято, і дуже збентежилися. Сором'язливий Сергій аж почервонів, ніби дівчина. Та Марія і Євген так привітно їх запрошували до столу, так щиро пригощали, що вони швидко заспокоїлися.

¹ Тітка (франц.).

— А ми йшли не до вас, Євгене Йосиповичу, а до вас, Маріє Григорівно,— сказав Микола.— Принесли вам листа. Ось він.

— Лист? Мені? — аж не повірила Марія, бо ні з ким не листувалася: родичів у неї не було, з тими подругами, з якими навчалася, давно вже урвалися зв'язки.— Бончковській? — ще більше здивувалася, побачивши на пом'ятому конверті своє прізвище по першому чоловікові.— Хто вам дав цього листа?

— Один студент. «Я знаю,— каже,— ти буваєш у Заславських, то передай Марії Григорівні».— Розгубився Микола, побачивши, яке враження справив його лист.— Незручно було відмовитися.

— Ні, я вдячна,— поспішила Марія заспокоїти Миколу.— Тільки це так несподівано...

При Наддачиних Марія не стала читати листа, а коли вони пішли, розпечатала конверт. У конверті вона знайшла вузький, довгий клаптик паперу. «Поля книжки, чи що?» — подумала. Жовтуватий папір був помережений такими дрібними літерами, наче макові зернятка. «Дорога кузино, я вже другий місяць на казенних харчах...» — прочитала Марія, глянула на підпис, вражено вигукнула:

— Від Івана! На казенних харчах... Боже, він у тюрмі, чи що?

— Схоже. Читай далі,— попросив Євген.

Ковальський повідомляв, що його заарештували в кінці вересня за те, що не мав документів. Сидить у Миколаївській військово-морській тюрмі.

— Треба якось допомогти,— сказав Євген, прослухавши листа.

— Але як це зробити? — спитала Марія.— Якби він в Одесі сидів, то я б сама пішла до прокурора.

— Миколаїв недалеко, можна поїхати. Боюсь тільки, його посадили не за те, що не мав документів. Адже він збирався вести пропаганду серед сектантів. Я йому, пам'ятаєш, радив не устрявати в ту справу, бо штундистів сам чорт не перетворить у революціонерів. Цілком можливо, що ті святенники й видали його поліції.

Після того як Івана виключили з університету, він поїхав до Миколаєва і влаштувався там коректором у «Николаевском вестнике». Писав до одеських газет. Та все те було побічним. Головне — вів пропаганду серед сектантів, які мешкали в селах біля Миколаєва. Закінчив він Подільську семінарію, тим-то швидко освоювався в сектантів.

— Жаль Івана, бо ти ж знаєш, як багато він для мене зробив,— засумувала Марія.— І я, коли ти не будеш проти, поїду до нього.

— А чого ж я буду проти? Навпаки! Всіляко допомагати тобі.

У неділю Микола приніс Марії листа, а в середу вона вже збиралася їхати разом з Євгеном, бо він ніяк не хотів відпустити її одну до Миколаєва. Там вони оселилися в дешевенькому готелі. Євген пішов у банки, нотаріальні контори поговорити про замовлення для друкарні.

В Одесі Марія тільки бачила тюремний замок, обнесений високим муром, бо височів він поряд із вокзалом. Відчуття в неї від споглядання заграбованих вікон було таке, яке охоплювало душу, коли дивилася на цвинтарні хрести. «І там, і тут поховані люди,— міркувала.— Тільки там мертві, а тут живі, що ще страшніше».

У конторі тюрми сказали Марії, що вони нічого не знають, що побачення може дозволити тільки прокурор. Пішла до прокурора, але той не приймав. Довелося ні з чим повертатися до готелю. І образа, і біль гнітили душу. Тут же десь Іван, за оцими стінами, обплетеними колючим дротом,— ніби на тому світі. Євгена вона запевняла зі своїм незборним оптимізмом:

— Нічого, знайду його!

Три дні Марія оббивала пороги начальства з такою впертістю й сміливістю, що Євген мовби в новому освітленні побачив її. «Вона справді вміє вловлювати душею надію й там, де її, здається, зовсім немає,— з гордістю думав він.— У мене б уже увірвався терпець».

Та як не старалася Марія — побачення їй не дали. Взяли тільки двадцять карбованців грошей для передачі Іванові.

— Нічого,— говорила Марія без нотки розпачу.— Я ще доб'юся свого!

У кінці року багато було невідкладних справ,— Марія вела касу друкарні, тому вона вибралася до Миколаєва тільки п'ятого січня. Євген хотів супроводити її, але вона умовила чоловіка залишитися дома. Він погодився, бо і роботи нагальної було немало, і розумів, що нічим їй там не може допомогти. Хіба тільки якоюсь порадою. Відпустив її одну вперше за весь час їхнього спільного життя, і на душу ліг такий тяжкий і холодний камінь, що хоч кидай усе та їдь слідом.

Всю ніч Євген майже не спав: думки про Марію все більше й більше тривожили душу. Вдень не знав, за що

взятися, робота так і валилася з рук. Питав себе: «Як же я жив без неї?» ЖАх охоплював від однієї думки, що з нею щось станеться. Лаяв себе, що піддався на її умовляння і не поїхав. Не ходив і обідати, бо їсти не хотілося. Зіна була у тітки, і в квартирі Євген відчував себе так, наче тільки-но покійника винесли. «Та що це зі мною? — з відчаєм думав, бо ніколи нічого подібного з ним не було.— Чи не передчуття якоїсь біди? Але ж я ніколи не вірив в усе це!»

Чотири дні Марія пробула в Миколаєві. Добилась все-таки побачення з Ковальським.

— Іван очам не вірив, коли його завели в контору і він побачив мене,— розповідала.— Сльози заблищали у нього в очах. Я не витримала й заплакала. Сіли ми і мовчимо, бо і наглядач стоїть поряд, і всі чиновники контори на нас косяться. Ми, наче ті заїки, видавлювали перші-ліпші слова. І дивно, але полегшено зітхнули, коли наглядач оголосив, що час закінчився. Якби мені хтось сказав, я б ні-защо не повірила, що саме побачення з дорогою тобі людиною тюремники можуть перетворити на муку. То вони мені так, мабуть, помстилися за те, що я обійшла все начальство, а домоглася свого. Що тут нового? Ти, мабуть, лаяв мене, що я так довго затрималася?

— Хвилювався,— признався Євген.

— Але ж я ніяк не могла, бо скрізь відповідали: прийдіть завтра, прийдіть завтра. Думали, мабуть, що я походжу-походжу та й махну рукою. А я вирішила не відступати.

— І добре зробила,— щиро похвалив Євген.

5

Заводський гудок застав Миколу Наддачина за обробкою деталі, яку обов'язково треба було сьогодні закінчити: уже кілька разів приходили по неї. «І завжди він підсуне мені щось таке,— лаяв Микола майстра.— Сьогодні получка. Треба додому збігати, переодягнути-ся. А тепер, бачу, доведеться прямо з цеху йти в контору».

Та не працював Микола після гудка й десяти хвилин, як прибіг брат Сергій, вигукнув так, наче цех горів:

— Кидай роботу!

— А що таке? — здивувався Микола.

— Контора п'ятнадцять процентів зрізала! — з гнівом

і образою продовжував Сергій.— Всі там читають оголошення. Пішли!

Після Нового року ширилися чутки, що контора — так робітники називали між собою власників заводу — різати-ме ставки. Всі з тривогою чекали дня виплати грошей. Радилися, як відстояти своє, коли й справді таке станеться. «Не виходити на роботу!» — кричала молодь. Старі тільки головами похитували: легко, мовляв, балакати, та важко зробити. «Не працюватимемо, нам нічого не дадуть, а хто ж сімейство годуватиме?» — питали найбільш помірковані. «А треба нам гроші збирати не на масло для лампад, а в свою касу, то було б на такий ось випадок», — казав Микола те, що радив Євген Йосипович. «Піди ж ти, втовкмач усім у голову, що треба, — відповідали йому. — Кожен тремтить за свою копійку, бо їх же й так мало».

Коли Микола й Сергій прибігли до контори, там вирував збуджений натовп робітників. А що більшість із них були неграмотними, то хтось один читав уголос те оголошення. Розуміли його лише передні, а ті, що стояли далі, натискуючи на них, кричали:

- Нічого не чути!
- Голосніше читай!
- Хай там хтось інший, а то він мугиче під ніс!
- Ось Микола прийшов!
- Гей, пустіть Миколу!
- Хоч сто разів повторюй, а буде так, як написано, а не так, як ти хочеш!
- А що це воно п'ятнадцять процентів?
- А те, що заробив ти карбованця, а тобі вісімдесят п'ять копійок у руки й дулю під ніс!
- Грабунок! Я не згоден!
- Хто тебе, дурня, питає — згоден ти чи не згоден?
- Я ж їх заробив! А заробив, то віддай!
- Хазяїн і дає, та тільки не гроші, а дулю з маком!
- Та що ж на нього — закону немає?
- Помовчіть, дайте послухати!
- Чули вже!
- Ти чув, а я не чув!

Микола нарешті проштовхався до стіни, на якій висів клопоть сірого паперу. Глянув, піднявши руку:

- Тихо, читаю!
- Тихо! Тихо!

Багато разів читалося те оголошення — і різними грамотіями, — людей біля контори ставало все менше, бо

холодний січневий вітер до кісток продував. Кожен думав: «Прийду за получкою, все й з'ясується»,— і брів додому, проклинаючи начальство. Микола і Сергій забігли на квартиру, переодяглися і, не попивши навіть чаю, подалися до Євгена Йосиповича. Заславський вислухав їх, урочисто мовив:

— От і настав час, друзі, взятися за діло! Я думаю, ось що треба зробити. Зараз складемо текст листівки й надрукуємо. Ви сьогодні ж, коли підете за получкою, розкидаєте її в цехах. Люди прочитають завтра вранці наш заклик до боротьби і, впевнений, відмовляться працювати. Пан Белліно і його компанія викличуть охоронців порядку — якщо вже не викликали,— бо таких грабіжників і сам цар захищає! Та якщо всі дружно стоятимуть на своєму, то хазяї підуть на поступки, бо закриття заводу їм дорожче обійдеться.

Євген розпитав, скільки людей на заводі — їх було близько півтисячі,— які заробітки. Підрахував щось і швидко написав текст прокламації. Сказав переривчастим од хвилювання голосом, бо вперше в житті писав бойовий заклик до пролетарів:

— Послухайте, може, щось треба перемінити чи додати.

— Читайте! Читайте!

Заславський перевів подих, почав глухим голосом:

— «Друзі і брати! Останній випадок показує нам, що багатії і уряд об'єдналися, щоб пригноблювати нас, щоб висотувати кров нашу! 15 відсотків із карбованця складають взяту з робітників суму — двадцять дві тисячі на рік! Друзі, об'єднаємося в одне ціле, як робітники інших країн, для знищення підлого уряду і зажерливих багатіїв, які витрачають наші політі кров'ю копійки на розбещення й розкіш. Брати! Руку! Вперед!»

Останні три слова: «Брати! Руку! Вперед!»— Євген вигукнув так, наче перед ним стояли ті робітники, до яких він звертався. Карі очі його палали, щоки порожевіли, довгий чуб упав на високого лоба. «Ніколи я його таким не бачив!» — подумав Микола і радісно сказав:

— Дуже добре! Додавати нічого не треба, а то ж знаєте, які у нас грамотії: сторінку з книжки дві години читають!

— Перш ніж надрукувати це і дати вам, я хочу, друзі, ось що сказати,— насупив брови Євген.— Я вірю, що ви все збережете в глибокій таємниці. Навіть найближчим своїм друзям ви не повинні говорити. Оце нас трое і —

все! А тепер от що: я буду набирати текст, а ви принесіть дров і розкладіть вогонь у грубі.— Побачивши, що Микола здивовано глянув на нього, пояснив:— Коли що — спалимо листівки.

Хлопці пішли по дрова, а Євген засвітив лампу, що висіла над касами, взяв верстатку, і його права рука швидко зарухалася, вкладаючи літери. «Так набирає, наче все життя біля кас стояв,— дивувався Микола, поглядаючи від груби на Заславського.— Все він уміє. І нічого не боїться». Почуття радості й гордості охопило Наддачина, що вони, робітники, мають такого доброго, розумного, сміливого друга і вчителя.

Зайшла до друкарні Марія. Побачила братів, радо привіталася. Глянула на чоловіка, який щось поспіхом набрав, спитала:

— Що ти там ворожиш?

— Згодом розповім,— кинув Євген, не відриваючись од набору.— Дай хлопцям поїсти, а то вони після праці прийшли прямо сюди і знову підуть на завод.

— Та спасибі, ми...— засоромився Сергій

— Ідіть, ідіть!— владно зажадав Євген.— Я вас полкнчу, коли закінчу. Маріє, забирай їх!

Братам ніде було дітися, довелося йти вечеряти.

...Надрукували сто примірників цієї короткої листівки. Микола і Сергій розтикали їх по кишнях і подалися на завод. Заславський, провівши їх, повернувся в друкарню, розкидав текст листівки, все прибрав і тільки після того пішов у квартиру.

Коротко сказав Марії:

— Листівку друкував.

— Я здогадалася.

— І не гніваєшся?

— В душі тривога...

— Правду сказати, і в мене неспокійно на серці, але... так воно ж, мабуть, повинно й бути?

Марія нічого не відповіла, а тільки пригорнулася до Євгена. Він поцілував її в скроню:

— Нам з тобою судилося жити з постійним неспокоєм у серці. А від долі, як відомо, не втечеш. Давай вечеряти, бо я теж добре проголодався. Тепер головне одне: щоб хлопці непомітно їх розкидали в цехах. Якщо вони це зроблять вдало, то завтра побачиш, що діятиметься на заводі. Я зранку піду туди, бо, можливо, поради якісь дам робітникам. Адже страйк — справа для них нова, невідома.

Завжди було так: одержали робітники гроші, і на заводі їх уже ніяка сила не могла втримати. Хто додому, хто в трактир, хто до друзів. А цієї п'ятниці народ вирував біля контори. Всі ніби сподівалися, що хазяї передумають і повернуть ті п'ятнадцять процентів, які так несподівано й зухвало вирахували. В цехах теж було повно людей, бо на вулиці повівав холодний вітер. Курили, лаяли начальство, сушили голови, як же вирвати забрані гроші. Прийшли сторожі й почали витурювати з цехів. Робітники на них заходилися зганяти свою злість: кляли їх так, наче це вони винні в усьому. Наддачини, скориставшись сваркою, розтикали по верстатах листівки.

— Два діла зроблено,—вдоволено потер руки Микола.— Подивимося, що завтра буде.

— Не знаю, як діждуся,—мовив нетерплячий Сергій.— До ранку, мабуть, не засну.

Брати повернулися додому радісно збуджені. Господар квартири, слюсар Степан Луценко — він працював на заводі Гульє-Бланшарда — заходився розпитувати, що трапилося. Хлопці розповіли.

— Кепська справа,—зробив висновок Луценко.— Це ж сьогодні у вас взяли, завтра — у нас. І що ж люди?

— Лаються,—відповів Сергій.

— Ото тим і закінчиться: полаються — і все,—сказав Луценко.— На моєму віку, хлопці, таке вже було.

«І не заїкнеться про те, що бастувати треба,—думав Микола.— А служив же на флоті, грамотний, багато країн бачив. Що ж нам чекати від тих, котрі далі Одеси не були, а замість підпису ставлять хрести». А вголос мовив:

— Якби всі покинули роботу, отоді б контора й почухала потилицю!

— О, чого захотів!—іронічно примружив очі Луценко. Погладив широко, як лопата, бороду.— Найважче зробити те, що здається найлегшим. Дійсно, що тут складного? Сказати всім — не йдемо до верстатів, поки не повернете гроші, і — край. А ні. Ніхто не посміє, бо побоїться втратити й те, що дають.

— Подивимося, що завтра буде,—сказав Микола.— Може, й інакше діло обернеться, бо... дуже вже люди озлобилися на контору.

— Буде, хлопці, так, як було! Це я вам точно кажу!—

запевнив Луценко.— Не хочу більше про це й говорити, бо вже час і спати.

Луценко пішов, а Сергій і Микола довго ще не гасили лампу, читали ті журнали, що дав Заславський. Спокійний, урівноважений Микола першим сховав книжку під подушку, нап'яв ковдру на свою кучеряву голову і вмить захропів. «Як він може так швидко засинати?— дивувався Сергій.— І не хвилюється. А в мене аж під серцем ссе. Якби літо, то пішов би до моря і всю ніч блукав на березі. А що ж оце Євген Йосипович робить? Читає? А Марія Григорівна? Адже він їй сказав, що ми друкували. Дивна жінка. Єдина, мабуть, така в світі. Ну, а що ж завтра? Невже прочитають листівки, порвуть і стануть до роботи? Ні, не повинно б так бути. І читання не йде, і сну немає. А ще он тільки ж перші півні співають».

Микола щось пробурмотів. Сергій розібрав одне лише слово: «Геть!» Подумав: «Свариться. Мабуть, страйк сниться. Буду й я спати». Прикрутив гніт лампи так, що вона ледь-ледь жевріла. «Може, не спатиметься, то встану»,— подумав. Улігся на своєму вузьенькому, наче лава, ліжкові,— кімната була вузька і ширше не вмщалося,— і згадався йому рідний дім. Там було і ліжко широке, і перина пухова. Ялтинське море — тепле, веселе. «Мама ще й не знає, що в мене двох пальців нема. Плакатиме, бідна, як побачить». Сергій відчув, що в душі ворухнувся пекучий біль, мовби переселився туди з покаліченої руки та й оживав, як тільки він згадував про відірвані пальці. «Нам пальці, руки, а то й голови відтинає через те, що і шківи, і паси — все старе й негодяще, а хазяїнам прибуток, бо не витрачають грошей на нове. Та й того мало: забирають ось ще п'ятнадцять процентів. Підпалити б і завод, і контору, і той будинок, який споруджує пан Белліно, щоб згоріло все дотла».

Уві сні Сергій побачив те, про що не раз думав: ненависний завод Белліно-Фендеріха палахкотів вогнем, і над морем стелилася чорна хмара диму, бо вітер дув з берега. Робітники похмуро стояли біля воріт, і ніхто не йшов рятувати хазяйське добро.

Кілька разів Марія то засинала, то прокидалася, а Євген все не приходив з конторки. «Чого він там сидить?— непокоїлась.— Може, щось друкує? Подивитися? Ні, ще зачекаю. А котра ж воно година?» Марія чиркнула сірника:

— Боже, та вже ранок!

Швиденько одяглася, вмилася і пішла в конторку, але чоловіка там не було. Це так здивувало Марію, що вона хвилини п'ять стояла на порозі, не знаючи, що робити.

Рипнули двері. Марія побачила Євгена, що входив з вулиці, кинулася до нього. Обхопила шию руками, пригорнулася до холодної й вологої його щоки, шепнула, стримуючи сльози:

— Як ти мене налякав...

— Не спалося, то я пішов прогулятися,— пояснив Євген.— Ходімо до кімнати, а то я холодний. Погана погода,— продовжував він, роздягаючись.— Вітер, колюча крупа сіється. Став самовар, бо до кісток промерз...

Всю ніч Євген не міг заснути, а вранці пішов до заводу, бо хотілося подивитися — викликав хазяїн поліцію чи ні. Біля заводу нікого не було. Значить, листівки не потрапили до рук начальства. Правда, до початку робочого дня залишалось ще більше години. Городові — а то й козаки — можуть прибути туди за кілька хвилин до гудка. «Головне, щоб люди встигли прочитати листівки»,— думав.

Чавуноливарний завод Белліно-Фендеріха містився на самому березі моря — між Практичною і Нафтовою гаванями. Недалеко від нього димів і газовий завод, який прилягав до Пересипу — робітничої околиці Одеси. Побудував пан Белліно завод у 1862 році. Спочатку це була, власне, невелика майстерня, а зараз тут працювало мало не п'ятсот робітників. Продукція заводу — парові котли, циркулярні пилки, кінні молотарки, жниварки й косарки, плуги — розходилася по всій Росії, відправлялася навіть і за кордон. Постачав завод обладнання — і монтував його — винокурним і цукровим підприємствам.

Після скасування кріпацтва поміщики вимушені були застосовувати техніку в своїх господарствах, бо робочих рук не вистачало. Қожне четверте відро зерна на Русі переганялося на горілку, замовлень од винокурень було більш ніж треба. На Україні, як гриби, росли нові й нові цукроварні, бо цукор давав більший прибуток, ніж пшениця.

Отже, прибутки хазяїв заводу не тільки не зменшилися в 1874 році, а, навпаки, майже подвоїлися. Та пан Белліно вирішив скористатися засухою, — не було, мовляв, врожаю, не купляють молотарок, жниварок, косарок, — і по-

класти в кишеню, крім тих великих прибутків, які мав, ще п'ятнадцять процентів. У каламутній воді загальної кризи, яка насправді охопила не тільки Південь, а й всю Росію, таку рибку, міркував, гріх не піймати.

7

Прокинувся Микола, чиркнув сірника і здивовано залупав заспаними очима: Сергія на ліжкові не було. «Невже я проспав? То чого ж мене не розбудив?»— думав, поспіхом одягаючись. За стіною, в Луценків, чувся гомін: значить, Степан Дмитрович ще не пішов на роботу. «Та якби я проспав, то він би мене розбудив. Треба лампу засвітити. Дивно, куди ж Сергій зник? Невже на завод подався? Хтось у снігах гупає. Так і є, Сергій»,— почув Микола голос брата, який вітався з господинею. Сердито спитав, як тільки Сергій, рожевошокий від холоду, переступив поріг кімнати:

— Де тебе чорти носять?

— Не спалось, ну я пройшовся...

— Мабуть, аж на заводі був?

— Ага... І знаєш...— Сергій наблизився до брата, зашепотів: — Там збирається і поліція, і козаки...

— Невже?!

— Точно. Я тільки глянув і мерщій назад.

— Добре зробив,— похвалив Микола.— Ми сьогодні підемо на завод за п'ять хвилин до гудка.

— Може, до Євгена Йосиповича збігати? — спитав Сергій.

— Не треба. Він і сам прийде.— Микола помовчав, сказав, мовби розмірковуючи вголос: — Чому поліція й козаки? Невже вчора сторожі знайшли в цехах листівки й передали хазяїнові?

— Можливо,— погодився Сергій.— Вони часто нишпорять по верстатах.

Ніхто увечері листівок у цехах не знайшов. Пан Беліно викликав поліцію і козаків на ранок, бо побачив, що робітники страшенно обурені, тим-то всього можна було сподіватися. Чулося ж з вируючої юрби біля оголошення: «Спалити! Знищити все! На роботу не йти, поки не повернуть гроші!»

— Давай снідати,— сказав Микола.

— Щось не хочеться.

— Оце ще мені панночка! Шукай хліб, сало, цибулю. Треба поїсти, бо, може, день так складеться, що не до того буде.

Микола, не поспішаючи, добре поснідав, а Сергій тільки чаю випив, і вони пішли на завод. Робочий день починався о сьомій годині, на вулиці було ще темно — тільки ліхтарі блимали, — і хлопці побачили охоронців порядку, коли підійшли до самого заводу. З моря дув пронизливий вітер, і городові тупцяли біля воріт, наче хотіли й не сміли схватися кудись од холоду. Козаки позлазили з коней і шулилися в затишку за ними, пихкаючи цигарками й покрикуючи: «Тпру! Стояти!» У конторі повно було людей в шинелях і папах: то, мабуть, начальство всього цього хороброго війська, що хапало дрижаки біля воріт. У механічному цеху, де працював Микола, в столярному, де працював Сергій, люди, видно, вже по кілька разів читали вголос листівки, бо розмахували тими невеличкими папірцями, сперечалися, намагаючись перекричати один одного:

— А я кажу: не ставати до роботи!

— Ти не ставай, а я стану.

— Того, хто стане, в потилицю й з цеху!

— Ач, який розумний!

— Козаків бачив?

— Плювати я на них хотів!

— Дивись, щоб зуби не повипльовував.

— Та що ти його умовляєш? Давай йому по пиці, бо він же тільки й знає, що п'яти майстрові лизати!

Пролунав гудок, і всі принишкли. Кожен, мабуть, подумав: скоритися чи бунтувати? Та, як тільки гудок урвався, знову загомоніли, не стаючи до роботи, хоча завертілися шківі, заляскали паси. Прибігли перелякані майстри, та люди не дали їм у цехи зайти: виштовхали геть. Сутичка з майстрами, яких усі ненавиділи, а тому так дружно й накинулися на них, зганяючи свою злість, викликала бурхливу радість.

— Отак би й хазяїв із контори!

— А козаки?

Знову спалахнули суперечки про те, що ж робити. Трансмсії попрацювали на холостому ходу з годину й стали. Всі завмерли: що ж буде? З'явилися майстри і, не заходячи до цехів, сповістили, що хазяїн просить прислати до контори депутатів, бо має дати пояснення. Робітники закричали:

- Всі підемо!
- Хай всім дають пояснення!
- Ач, які хитрі! Усім, усім іти!

Душ із шістдесят залишилося в цехах, а то всі посунули до контори. Городові, побачивши збуджений натовп, забігали біля воріт, козаки сіли на коней. Брати Наддачини опинилися в першій шерензі. Обмінялися радісними поглядами. Сергій шепнув:

— Підеш депутатом?

— Піду! — відповів Микола. — А ти сповісти про все... Він уже десь біля заводу. Зрозумів?

Сергій кивнув головою.

— Тільки дивись: вислизни так, щоб не помітили.

— Я через паркан...

— Давай.

Спочатку люди огиналися, коли старший конторник сповістив, що хазяїн просить одного депутата від кожного цеху, бо побоювалися, що, як тільки підуть, їх там і заарештують. Та ось вийшов з натовпу Микола, весело спитав:

— Чого ж стоїте? Адже сам хазяїн запрошує! Пішли!

Натовп загув, і з нього виштовхалося чоловік двадцять бажаних іти посланцями. Цехів було тільки сім. Почався торг: робітники кричали, що хай ідуть усі, а конторник наполягав, що тільки по одному від цеху. Ні до чого не домовившись, конторник зник за дверима. Довго його не було, нарешті з'явився, махнув рукою:

— Давайте всі!

— Наша взяла! — зринув радісний голос.

— Отак і стояти дружно!

— Кажіть, хай повернуть гроші!

— Без тих процентів не станемо до роботи!

Депутати довго тупцювалися на ганкові, поки пропхалися до контори, а з натовпу вигукували їм поради. Городові тільки люто зиркали на бунтівників, але нічого не говорили, бо мали наказ не дратувати юрби. Начальство не втрачало надії, що вдасться тихо й мирно залагодити цю справу.

Сергій знайшов Євгена Йосиповича аж за залізницею, на Приморській вулиці, бо тільки тут, де снував народ, можна, не боячись, що причепляться городові, чекати вістей із заводу. Одягнений Євген був у легеньке, старе пальто, яке купив ще тоді, коли навчався в Технологічному інституті. Шапки ніколи не мав і носив — влітку

і взимку — шкіряного кашкета. Худе, чисто поголене обличчя його аж посиніло: так він закоцюб од холоднечі. Сергій коротко переповів, що діється на заводі, і вони забігли в трактор, нашвидкуруч випили чаю, зігрілися. Євген обурювався:

— Яка нахабна й підла гра! Депутати і поліція з козаками! О, розбещені шахраї!

Приймав депутатів сам пан Белліно. Сердито морщив лоба, нервово пересмикуючи сивими бровами, од чого і маленькі вуха рухалися, і по блискучій широкій лисині судома пробігала. Косо позиркуючи на передніх депутатів — серед них був і Микола, пан Белліно бубонів:

— П'ятнадцять процентів беремо тому, що діла склалися погано. Підуть краще — й платитимемо більше... Ставайте до роботи, бо від того, що гулятимете, і нам, і вам одні збитки...

Робітники не виходили, мовчали. Вони вперше в житті конфліктували з хазяїном. Микола сміливо заговорив:

— Ті гроші, що вирахували, ми вже заробили, бо оголошення тільки вчора прочитали. Отже, поверніть нам їх.

— Хто такий? — Пан Белліно так звів брови, що зморшки з лоба потяглися на лисину.

— Слюсар Наддачин, — відповів Микола. — Хочу вас ще спитати: а чого ж нам не накидали процентів, коли справи йшли добре?

Депутати загуділи, закашляли, але ніхто нічого не сказав. Пан Белліно суворо блимнув на робітників, нервово сіпнув бровами, гримнув, не стримуючи роздратування:

— Кому не вигідно — геть із заводу! А хто хоче працювати, негайно в цех, за роботу. Всякого, хто зараз же не піде на своє місце, виганятиму! Негайно! Все!

Пан Белліно незграбно повернувся, бо був товстий, як мішок, і зник за дубовими дверима свого кабінету. Пристав крикнув:

— Очистити приміщення!

Депутати, похнюпивши голови, позадкували з приймальної. «Чого прийшли, коли мовчали, наче німі? — обурено думав Микола. — А на мене пристав чортом дивився. Та плювати мені на нього! Я ось зараз скажу, щоб не працювали, поки не повернуть стару плату!»

Весь день — була субота — люди товклися на заводі, а за роботу так і не взялися.

Ввечері Микола і Сергій сиділи у Заславських, Марія частувала їх вечерею, бо вони весь день, за біганиною й

тривогами, нічого не їли. Сором'язливий Сергій їв мовчки, а Микола жваво розповідав про все, що діялося на заводі. Щоразу радісно повторював:

— А все-таки вистояли!

— Шкода, що завтра неділя,— говорив Євген, очі якого теж сяяли, бо це ж був перший організований виступ пролетарів — і досить вдалий.— Треба вам, друзі, завтра обійти тих робітників, які мають вплив на заводі, й умовити їх продовжувати страйк. Я впевнений, що хазяїни не витримають і тижня, повернуть п'ятнадцять процентів. А не постоять зараз люди за себе, з них ближчим часом більше візьмуть. Так всім і пояснюйте.

Жодна листівка не потрапила до рук начальства, хоча майстри й доповідали, що бачили: робітники читають якісь папірці. Коли страйкарі розходилися, городові полізли декого обшукати. Зчинився такий галас, що пристав наказав не чіпати: хай, мовляв, швидше полишають завод. За це йому й перепало від поліцмейстера Мінчіаки, бо агентура Кнопа вже донесла, що в цехах були розкидані листівки. В неділю жандарми самі поїхали — під командою князя Шаховського — обшукувати завод. Нишпорили скрізь, але нічого не знайшли.

— Клянусь вам, ваше високоблагородіє,— божився агент Лелицький,— що афішки були. І не від руки написані, а надруковані. Я їх ще, може, дістану в понеділок.

— За кожную таку листівку — десять карбованців! — розщедрився Кноп. А Шаховському сказав, коли Лелицький вийшов із кабінету: — Бачите, князю, я не помилився: страйком хтось керував. І дуже вміло. Треба за всяку ціну знайти оцю ниточку й добратися до клубочка.

8

У суботу Євген так промерз, що в неділю відчув себе зле: тіло пашіло від жару, душив сухий кашель. «Чи не схопив я запалення легенів?» — тривожився, оскільки таке вже було з ним, коли навчався в Москві. Ледве тоді оклигав, бо довго, говорили лікарі, переносив хворобу на ногах. І правда: не хотілося йому втрачати єдиний урок, яким заробляв на хліб, а тому й трудився, поки не дійшло до того, що заснув і втратив свідомість. Боявся, що хвороба перекинеться в сухоти, та обійшлося. Шість років уже ось минуло, а нічого. Лікарі радили берегтися: ще одне, говорили, запалення, і може кінчитися

погано. Та хіба вбережеться людина, коли вона здорова й молода, коли про хвороби й думати ніколи за справами й метушнею.

— Женю, ти кашляєш, червоний,— забідкалася Марія за сніданком.— Чи не простудився часом?

— А я ось вип'ю липового чаю, і все минеться.

— Після липового чаю треба сидіти вдома.

— Я не зараз, а на ніч.

— Може, в тебе температура? Ану зачекай.— Марія приклала свою вузьку долоню до високого чоловікового лоба, занепокоїлася ще більше.— А таки жар, чоло аж пащить. Я ось збігаю до тітки по термометра, бо вона взяла на тому тижні й не повернула. А поки що, прошу тебе, посидь удома.

— О, взялася лікувати!—невдоволено нахмурився Євген, бо Марія завжди розгортала бурхливу діяльність, як тільки помічала ознаки хвороби.— Дома сидіти я не можу: в мене сьогодні дуже важливі зустрічі з робітниками.

— То хай вони сюди йдуть.

— Але ми домовилися зібратися у Кравченкової тітки.

— Аж на Новій Слобідці?—злякалася Марія.

— Так. Там найбезпечніше.

— Женю, я добре розумію, яка то важлива для тебе зустріч,—ласкаво мовила Марія.—Я не можу вмовляти тебе, щоб ти туди не йшов. Ти з ними повинен побачитися й виробити план дій на понеділок. Але ти вже хворів на запалення легенів. Хворів тяжко. Так?—Євген, нахиливши голову, мовчав.—Отже, я не можу не хвилюватися,—закінчила Марія, і голос її затремтів.

Запала довга пауза. Євген порушив її.

— Якщо температура підскочила, доведеться щось інше придумати.

— Може, двірника послати по Наумова?—зраділа Марія, що Євген послухався її.—Адже ти йому довіряєш?

— Поміряю температуру, потім буде видно.

Тітка Критська жила на Дворянській вулиці, що перетинала Садову, і Зіна за півгодини збігала до неї. Температура у Євгена була 37,6. Ясно: застудився, краще не виходити з хати. Тим більше, що й погода погана: сіялася дрібна, колюча крупа. Деревя стояли в товстих панцирах ожеледі, глухим тріском озиваючись на пориви вітру. В квартирі ж було добре нагріто, бо Марія не шкодувала вугілля.

— Доведеться посидіти сьогодні вдома,— сумно зітхнув Євген.— А двірникові скажи: хай покличе Наумова.

По обіді Наддачини і Наумов зібрали гуртківців до Євгена. Прийшли: Кравченко, Гренко, Осуховський, Сікачин, Ерховер. Всі робітники, крім Кравченка, працювали в лазні, яка була відкрита Заславським. Після тої невдачі з кооперативною лазнею припинилися і заняття в гуртку.

— Торік, на заняттях, я вам багато розповідав про боротьбу робітників інших країн світу за свої права,— сказав Євген.— Ви менше часто питали, коли в нас таке почнеться? Я запевняв, що скоро, і, як бачите, не помилився. Боротьба розпочалася на заводі Белліно-Фендеріха. Боротьба нерівна. За хазяїв і військо, і поліція, бо фабрикантів-грабіжників захищає сам цар. Робітникам ніхто не допоможе: вони повинні покладатися тільки на свої сили. А силу вони мають велику, бо все створюється їхніми руками. Постоїть завод місяць, два, рік, і хазяїни-багатії втратять всі свої капітали. Підуть вони на це? Ні, не підуть. Вони не витримують і місяця страйку, повернуть ті п'ятнадцять процентів, які так зухвало вираховували. Отже, друзі, сьогодні нам треба докласти всіх зусиль до того, щоб завтра ніхто не вийшов на роботу. Гршіми, коли страйк затягнеться, допоможемо. Я дам сотню або й дві. Та на інших заводах і в майстернях почнемо збирати. Думаю, що всі робітники підтримають своїх братів. Так чи ні?

— Наші не відмовляться допомогти,— запевнив Кравченко, який працював у залізничних майстернях.

Пішли хлопці по квартирах агітувати за продовження страйку доти, поки контора не поверне загарбані гроші. Зустрічали їх по-різному: одні погоджувалися, що треба боротися, а інші говорили, що з того нічого не вийде. Контора, мовляв, так чи інакше, а своє візьме. А хазяї в той час теж радилися, як далі бути, бо те, що робітники відмовилися в суботу працювати, що на заводі були розкидані надруковані листівки, було для них несподіванкою. Вирішили, як висловився пан Белліно, поставити буфер. І вранці, коли збуджені люди прийшли до заводу, вони побачили на залізних воротах того «буфера»: там висіло пояснення. Хазяї сповіщали, що їх неправильно зрозуміли. П'ятнадцять процентів будуть вираховуватися тільки з другої половини лютого. Те ж, що забрали, повернуть

у кінці місяця. Робітники поговорили-поговорили та й пішли в цехи.

— Іуди! — лявся Євген, коли взнав про все це.— А все-таки злякалися! Не посміли триматися за своє! І це тільки тому, що день страйкували! Наукою буде для робітників! За місяць нам треба таку агітацію провести, щоб знову перемогти!

— Хоча й зсунувся цей камінь з нашого серця всього на місяць,— говорив Микола,— а радості скільки було: всі ходили, як іменинники.

Температура у Євгена підскочила до 38,7. Марія привезла лікаря Розена: ще молодого, але вельми поважного.

Він поспіхом оглянув Євгена, зробив висновок:

— Пневмонія. Боюся, що без лікарні не обійтися.

— Я буду дома,— сказав Євген.— Я вже хворів на запалення легенів, мав значно гірші умови, а видужав.

— Лікарня, пане Заславський, не в'язниця: ми кладемо туди тільки хворих, які дають на те згоду,— різко відказав Розен.— Ось рецепт. По чайній ложці три рази на день. Даруйте, я поспішаю.

Марія дала п'ять карбованців гонорару, коли вийшли зі спальні, де лежав чоловік, спитала:

— Захворювання небезпечне?

— Всі хвороби, пані Заславська, небезпечні,— не подякувавши навіть за гонорар, тим же різким тоном відповів Розен.— А ті, що повертаються, й поготів. В Одесі найбільше людей хворіє на сухоти, які починаються з отаких запалень легенів. Од холери не померло стільки, як од сухот.

— Боже, то що ж робити? — злякалася Марія.

— Хай п'є ту мікстуру, яку я призначив, а там буде видно.

Провівши Розена, Марія пішла на кухню, щоб трохи заспокоїтися: так вона розхвилювалася. А коли повернулася до Євгена, той сказав, сухо посміхнувшись:

— Я чув, що він плів. Та заспокойся: все буде гаразд.

— Бачила я всяких лікарів, а такого...

— Нічого дивуватися. Кажуть, що він обслуговує й тюрму. Ну й розмовляє зі всіма, ніби з арештантами.

10 січня полковник Кноп одержав із Третього відділення шифровану депешу, в якій повідомлялося: «Є відомості, що ідеї Інтернаціоналу досить успішно розповсюджуються серед одеських робітників; що недавно кілька робітників, за ініціативою молоді, придбали на засадах асоціації велику друкарню Толстого, і ця обставина вислизнула з-під уваги уряду». Кноп запросив до себе поліцмейстера Одеси Мінчіакі, здоровенного, чорного, мов негр,— дав йому прочитати депешу, сказав:

— Прошу вас, накажіть своїм чинам, щоб перевірили всі друкарні. До мене вже доходили відомості,— правда, з десятих рук,— що робітники беруть участь у якійсь лазні, створеній за рецептом асоціацій. Тоді я не надав тим фактам особливого значення, а, виявляється, у нас уже ось і друкарні такі є.

Поліцмейстер скривив товсті губи, іронічно поморщив лоба, над яким буйно кучерявився чорний зуб, спитав ущипливо:

— А не нагадує вам, Карле Карловичу, ця депеша приїзд до Одеси керівника Інтернаціоналу Маркса?

— Нагадує чи не нагадує,— насупив голе, засноване дамськими зморшками обличчя Кноп,— а ми повинні перевірити. І не тільки друкарні, а й лазні,— додав по паузі, бо його боляче зачепив отой глузливий тон поліцмейстера.— До п'ятнадцятого прошу вас подати мені відомості.

«Дубина!—ганив Кноп поліцмейстера, коли той пішов.— Жебраків і тих не вміє вигнати з міста, а ще, бач, іронізує. Грабіжників і злодіїв, завдяки його дурості, розвелось стільки, що навіть двох городових роздягли. Про контрабанду вже й говорити годі: вона процвітає, як ніколи. А всі оті городові чого варті? Дурні, ледацюги, хабаршики, п'янюги, які не бачать, що в них під носом діється! Сьогодні ж напишу про все це шефові, хай передасть міністрові. Подивимося, яким тоном, пане Мінчіакі, ти даватимеш пояснення в Петербурзі!»

Коли полковник Кноп довідався, що на заводі Белліно-Фендеріха були розповсюджені друковані листівки, він перечитав депешу з Третього відділення, написав на полях: «Шукати в друкарнях фендеріхівців». Викликав князя Шаховського,— той зайшов до кабінету гарно вбраний, напомаджений, наче на бал їхав,— спитав з прихованим глузуванням:

— Ви, князю, нікуди не поспішаєте?
— Я на службі,— козирнув Шаховський, насупившись.
— Позавчора я просив нашого мудрого Мінчіаки,— поморщився Кноп,— щоб поліція перевірила всі друкарні. Ви зараз поїдете до нього, нагадаєте йому про ту нашу розмову і скажете: є припущення, що друкарня Толстого зараз належить робітникам заводу Белліно-Фендеріха. Хай негайно перевірять!

Хвороба прикувала Євгена до ліжка: температура була 39,7. Кашель навідав такий, що в друкарні всі чули, як він бухикав. Марія бігала то по лікарів, то в аптеки. А Зіна весь день сиділа біля вітчима. Її веселий, наївний щебет, мов той промінець сонця, пробивався в Євгенову душу. «Таке ж у неї добре сердечко, як і в Марії». Щастя, що вони коло нього. Згадалося, як хворів на запалення легенів у Москві, днями не їв і не пив. Мабуть, так тяжко й переносив недугу, що нікого близького не мав поряд. «А зараз я швидко одужаю,— підбадьорював себе, хоча не дуже в те й вірив.— Тиждень-два, і стану на ноги».

Із друкарні навідувався тільки Орловський, щоб порадитися, що і як робити, бо все лягло на нього. Євген йому сказав: «Хто-небудь дома чи немає, приходьте до мене, ніби я сиджу в конторі». Та делікатний Болеслав Юрійович не заходив сам у квартиру Заславських, якщо там нікого не було. І взагалі, намагався якомога менше турбувати Євгена Йосиповича, якого щиро поважав. «Видужуйте, про справи й не думайте, буде все гаразд»,— заспокоював він. Євген і не хвилювався, бо Орловський і справу добре знав, і, будучи зацікавленим у прибутках друкарні, не лінувався.

Вранці 13 січня Марія пішла на базар, бо домашнє господарство вела сама. Зіна ще спала, Євген лежав весь мокрий: був у якомусь чи то напівсні, чи то в напівмаренні. Він чув, що хтось його мовби тихенько кличе, й не міг збагнути: здається чи справді? Розплющив очі— повіки, наче свинцем налиті— і побачив у розчинених дверях кімнати чийсь тїнь: лампа горїла, але так тьмяно, що ледь-ледь освітлювала той куток, в якому стояла. Євген облизнув персохлі— вони аж злиплися— губи, безсило видушив:

— Хто?

— Євгене Йосиповичу, вибачте заради бога, це я. Не посмів би вас турбувати, та... Марії Григорівни немає,

а...— Орловський підійшов до ліжка, прошепотів.— У друкарні поліція...

— Поліція? — не повірив Євген тому, що почув.

— Так. Окологочний наглядач пан Об'єдзінський і городовий, е-е... Даруйте, забув прізвище, бо воно якесь химерне. Домагаються: обов'язково треба хазяїна. Я сказав, що ви дуже хворі, ні — в'язнуть і в'язнуть. Відомо ж: поліція...

— Підкрутіть гніт,— помовчавши, попросив Євген.

Коли лампа освітила кімнату і Орловський глянув на Заславського, він ледь утримався, щоб не крикнути: «Боже, як ви змінилися!» Євгенові очі глибоко запали й почервоніли. Погляд був наче у п'яного. Довгий русявий чуб прилип до лоба. Все мовби всохло, одні лише губи припухли. «Три дні температура, а як, бідний, змарнів»,— з гіркою подумав Орловський.

Спитав:

— Може, щось треба?

— Намочіть, будь ласка, край рушника...

— Зараз, зараз...

— Оце так я вмиваюся,— витерши мокрим рушником обличчя, сказав Євген.— А тепер кличте...

Скільки не говорив собі Заславський, що нелегальну літературу треба зберігати у тітки або в іншому надійному місці, та складалося так, що постійно щось було і в друкарні, і в квартирі. То не встиг переховати, то хтось тількино приніс, то комусь пообіцяв дати, а той вчасно не прийшов і не забрав. «Мельник завжди в борошні»,— сказав Микола Наддачин, коли мова зайшла про це. «Добре, що я жодної листівки не залишив,— думав,— бо, можливо, й шукають, де вони були надруковані. Ну, а з книг один лише перший номер «Вперед!». То не велика крамола: скажу, що купив у якогось матроса».

— Євгене Йосиповичу, дозвольте? — награно-весело спитав Орловський, зазирнувши в двері.

— Заходьте.

— Прощу, панове, прошу! — чувся за дверима запобігливий голос Орловського.— Євген Йосипович на вас чекає...

До спальні зайшов тільки окологочний наглядач, а городовий став у дверях, наче боявся, що Заславський втече. Пан Об'єдзінський,— невеличкий, ніс гострий, борідка клинцем, вусики тоненькі,— козирнув, відрекомендувався. Євген назвав своє прізвище. В кімнаті була одна лише

табуретка, і та заставлена пляшечками з мікстурами. «Нічого, хай постоїть, швидше, може, піде»,— подумав Євген.

Пан Об'єдзінський окинув професійним поглядом кімнату, сухо кашлянув, поправив вусики, нешироко посміхнувся:— Даруйте, пане Заславський, що турбую вас у такому стані, але... Служба. Мушу поставити вам кілька запитань.

— Прошу,— сухо мовив Євген.

— Ви власник друкарні?

— Так.

— А пан Толстой ваш компаньйон?

— Ні. В нього і в пана Грасула я купив друкарню.

— Один ви купили чи з компанією?

— Гроші за друкарню я заплатив,— відповів Євген, не розуміючи, чому Об'єдзінський цим цікавиться.— Але на правах компаньйона я запросив пана Орловського, з яким ви вже познайомилися.

— І більше ніяких компаньйонів у вас немає?

— Друкарня належить мені,— нахмурився Євген.

Об'єдзінський помовчав, спитав:

— А раніше ви мали компаньйонів?

— Ні, не мав.

— Гм...— спантеличено гмикнув Об'єдзінський.— Ну, що ж, тоді, даруйте, більше в мене немає запитань. Виду-жуйте!

Пан Об'єдзінський козирнув так, наче комара з вуха зганяв, і вийшов геть. Євген чув, як представники влади прогупали чобітьми в сніи, як хряпнули дверима. На тому місці, де стояв Об'єдзінський, блищала калюжа.

Вбігла Зіна, присіла біля вітчима, зашепотіла:

— Ой, я так злякалася...

— Чому? — ласкаво взяв Євген її за ручку.

— Чую, гуп-гуп. Глянула: в шинелях, з шаблями. Ви ж знаєте, я їх і на вулиці боюся...

— Нічого: підростеш, посмілішаєш.— Євген погладив Зіну по голівці.— Набери мені води, бо язик уже до піднебіння присох. І скажи Болеславу Юрійовичу, щоб зайшов.

20 січня полковник Кноп одержав від поліцмейстера Мінчіаки офіційне повідомлення, що серед теперішніх власників друкарень Толстого «не помічено осіб, які б служили на заводі Белліно-Фендеріха». Кноп сердито сказав князю Шаховському:

— Я так і знав, що поліція нічого не знайде! А спитати б їх, дурнів, де робітники друкували листівку?

— Якби була та листівка, то ми самі, з допомогою експертів, могли б знайти друкарню,— мовив Шаховський.

— Я ще не втрачаю надії, що ви, князю, її знайдете! — буркнув Кноп.— Скажіть агентам, що за кожен примірник листівки буде заплачено двадцять карбованців.

10

Майже всі робітники з гуртка, яким керував Заславський, брали участь і у відкритті лазні, працювали там. Коли ж та асоціація зазнала краху, вони розійшлися по заводах, заняття припинилися. Дехто — Гренко, Ізотов, незважаючи на те, що Євген повернув їм гроші, які вони вклали в лазню, явно дулися на нього. В стосунках з іншими теж відчувався холодок. Тільки Наддачини і від грошей відмовилися («Ви більше нас втратили»,— сказали), і ставлення до свого вчителя не змінили — були й надалі вірними друзями. Брати приходили до Заславських, як до найрідніших. Тим більше, що рідних в Одесі хлопці не мали. Микола і Сергій першими довідалися, що Євген Йосипович тяжко захворів, і мало не щовечора провідували його.

— Багатьох наших тягала поліція,— розповідав Микола.— Допитувалися про листівки. Обіцяли великі гроші заплатити тому, хто їх принесе. Та поки що, здається, їуди не знайшлося, бо ми так і сказали: за зраду — смерть!

Почали приходити до Євгена й інші гуртківці. Спочатку навідалися Осуховський і Сікачин, потім — Ізотов, Гренко. Тієї скутості, яка раніше відчувалася при зустрічах з ними, не було, що дуже потішило Євгена. Адже все це його учні. Грамотні, добре підготовлені агітатори. Якби таких було чоловік десять на заводі Белліно-Фендеріха, то, можливо, і вдалося б підняти робітників на страйк не на один день, а до повної перемоги.

Частими гостями Заславського були Рибицький і Кравченко, які після виходу Яна з тюрми стали нерозлучними друзями. Ян влаштувався підмайстром у ливарний цех заводу Гульє-Бланшарда. Федір продовжував працювати в тих же залізничних майстернях, хоча начальство й поглядало косо після того, як довідалося, що його тягали на допити в жандармське управління. «Дивись, Федоре,— сварився пальцем майстер,— доведе тебе дружба зі студентами до Сибіру!» Похмуре обличчя Федора іронічно морщилося: плети, мовляв, плети. Рибицький на новому місці завів уже друзів, котрим давав заборонені книги.

95

Виношував план створення ощадно-позичкової каси, в якій би брали участь усі робітники заводу.

— Кілька ентузіастів уже є! — хвалився Ян. — Це слюсар Степан Луценко, у якого квартирують Микола і Сергій. Служив на флоті, був у Японії, в Китаї. Як почне розповідати — заслухаєшся! І чесний. Йому довірять гроші без умовлянь. А це вже півділа. У нас є конторник Мішель. Так всі його наші заводські французи звать. Прізвище ж його — Сквері. Батько в нього італієць, а мати — наша. Він теж не проти вступу в касу. Взявся навіть статут скласти. Якби ви не хворіли, то звернулися б до вас...

— Покажеш мені, що той Мішель напише, — попросив Євген. — Я вже, бачиш, починаю оклигувати. Температура спала, тільки слабкість така, що голова паморочиться, коли нахилиюся. Та це теж мине з часом. Тим більше, що й весною вже пахне.

— Лютий у цьому році схожий на квітень. Навесні все оживає. Видужаєте й ви. А статут я вам обов'язково принесу.

Майже місяць пролежав Євген, і два тижні — так радив лікар — зовсім не виходив з приміщення. Квартира, конторка друкарні — ото й увесь його світ, як жартома говорив. Марія з невтомною енергією боролася за його життя, за здоров'я. В найкритичніші хвилини, — а кілька днів у нього був такий жар, що марив, — вона не розгублювалася, не падала духом. Вишневі очі її завжди світилися ласкавим теплом. Ні разу не зробила того, що було б йому неприємне. Він часто, коли не смів щось просити, аби не завдати їй зайвого клопоту, — а вона все одно відгадувала його бажання, — брав її маленьку руку і цілував за шерхлими губами. Говорив, щасливо сяючи глибоко запалими очима: «Треба було мені захворіти, щоб побачити всю твою душу. Інколи мені навіть здається, що, коли б тебе не було, я, мабуть, помер би».

У перших числах березня Заславський почував себе вже добре, тільки кашель все ще дався взнаки. Марія, слухаючи, як він глухо бухикає, з жахом думала: «А чи не перейшло оце запалення в сухоти?» Питала Розена, який навідувався до Євгена. «Так ніби нічого, — відповідав лікар. — А ручатися не можу. Заспокоювати, не маючи твердої впевненості, даруйте, не вмію».

У неділю, як завжди, Заславський сидів у конторці друкарні, читав. На столі, в склянці, стояло три гілочки бузку з маленькими клейкими листочками. За вікном, у кущах жовтої акації, ніжно виспівували синички.

Євгену хотілося відчинити вікно: такий день був сонячний, теплий, та боявся — кашель усе ще не вщухав.

Двері конторки ледь чутно рипнули. Зайшла Марія, сповістила:

— Жешю, прийшов Ян і ще двоє. Один бородатий, мабуть, робітник. А другий скидається на студента. Тільки надто вже елегантно одягнений. Вродливий, як Наддачини...

— Хай заходять сюди. Я трохи провітрю кімнату.

— Тільки не сиди біля відчиненого вікна,— попросила Марія.— Краще вже вийди на вулицю.

— Добре.

Євген одчинив вікно, і в конторку, пропахлу друкарською фарбою, клеєм, прілим папером, дмухнув весняний вітерець, насичений гірко-солодкими пахощами розпуклих бруньок. Євген жадібно вдихнув квітневого повітря, подумав: «Який рай настає!»

За спиною почувся грубуватий басок Рибицького:

— Добрий день! — Ян, загуркотівши табуреткою, яку встиг уже зачепити, показав пальцем на своїх друзів: — Оце Степан Лущенко, а це — Мішель. Я вам про них говорив.

— Пам'ятаю. Радий, що завітали.— Євген потис руки гостям.— Сідайте, будь ласка. Ви не проти, якщо вікно побуде відчинене?

— Хай! — відповів за всіх Ян.— Я протягів не боюся.— Без паузи перескочив на інше: — Так чого ми, Євгене Йосиповичу, прийшли до вас?

— Скажете...— мовив Євген.

— Скажемо, скажемо!— вів далі Ян.— Я, пам'ятаєте, говорив вам, що ми задумали створити касу?

— Пам'ятаю.

— Вже кілька разів ми збиралися, сперечалися, а діло все на місці. А чому? Ніяк не можемо написати такого статуту, щоб усім подобався. Як не крутимо, а все щось не так. Мішель, де той статут? Дай Євгенові Йосиповичу, нехай прочитає.

Мішель поважно встав, дістав з бокової кишені новенького, модно пошитого піджака вчетверо складений аркуш паперу, обережно розгорнув, обома руками подав Євгену, дмухнувши на нього тонким ароматом парфумів. Зніяковіло закліпав очима, зустрівшись поглядом з Євгеном, ворухнув випещеними чорними вусиками, мовби стримуючи досаду за ту свою розгубленість, і сів, підсмикнувши напрасовані холоші штанів. Євген ледь стримав посмішку: такою неприродною здавалась йому поведінка цього молодого конторника. Та Мішель вловив в очах Заславського ту пригаслу посмішку, ще більше зніяковів: опустив очі,— вони в нього були чорні, як вологі вуглини,— звів до перенісся густі брови, від чого глибока зморшка майже до половини прорізала його широкий лоб.

Статут був написаний гарним почерком. Грамотно. А зміст його — такий плутаний, що Євген кілька разів прочитав, перш ніж збагнув, про що йдеться: майже всі параграфи суперечили один одному. «Мішель, з усього видно, дуже вразливий,— зробив висновок Євген,— то треба його повернути так, щоб і правду сказати, і не зачепити його самолюбство». Задумливо помовчав, спитав, звертаючись до Луценка (цей широколиций, бородатий слюсар мудро й добродушно дивився на нього):

— Хто ж писав?

— Спочатку склав Мішель,— одказав Ян.— А потім почали всі своє вставляти. Мішеля ми попросили переписати. Отак було.

— Це видно, що автор не один, бо не все узгоджено. В одному параграфі пишеться, що вступних робітник повинен внести п'ятдесят копійок, в другому — карбованець. Кожного тижня член каси має давати двадцять п'ять копійок, а в місяць — два карбованці.

— Отож так: одні — одне, інші — інше! — насупився Ян.— А ми вже плюнули та й записали все.

— І головний пункт,— продовжував Євген,— нероздільний фонд. У одному місці зазначено, що всі гроші повинні бути нероздільним фондом, в іншому — тільки четверта частина. Тут же параграф: кожен має право забрати свій внесок, коли надумає.

— Навколо цього було стільки галасу, що мало до бійки не дійшло! — пояснив Рибицький.— Ніяк, дурні голови, не можуть збагнути, що коли ти віддав гроші в ощадно-позичкову касу, то вони вже не твої, а громадські. Скільки я не втовкмачував їм, що каса потрібна не для

того, щоб взяти гроші і піти в трактир та випити, а для того, щоб мати кошти на випадок страйку. На допомогу покаліченим на заводі, увільненим за те, що стали на захист інших.

— Все ви, Яне, говорите правильно,— погодився Євген.— Саме на таких умовах і треба створювати касу.

— Так попробуйте ж їх переконати! — розпачливо вигукнув Ян.

— Дозвольте, Євгене Йосиповичу, мені вам свою думку висловити,— статечно мовив Луценко.

— Прощу! Прощу!

— Ми з оцим статутом крутимися, як отой корабель, яким командує усі матроси. Так ми не припливемо до берега. Більше того, ми підемо на дно. Це теж точно, бо ось яка в нашому кораблі пробоїна: в третьому пункті, як ви читали, сказано, що кожен член каси може взяти до п'яти карбованців, коли йому треба. За тиждень на ту суму касир, тобто я, накидає три проценти. Далі. В шостому пункті, подивіться його, записано: з каси має право брати кожний гроші, але під більший процент. Що ж вийшло: не встигли ми зібрати сто карбованців, як сімдесят три роздали. Повертати ніхто не поспішає. А багато хто, почувши, що в касі грошей нема, почали приходити й забирати свої внески. Я віддавав, поки мав гроші, бо так у статуті записано. А зараз уже зовсім сиджу на міліні. В касі ні копійки, гроші з мене вимагають, ті, кому я роздав, не віддають.

— Даремно ти, Степане, хвилюєшся: гроші ми зберемо,— заспокоїв Ян.

— Я не хвилююся, бо маю квитанції,— відповів Луценко.— А коли виберуся з цього шторму, то нізащо не візьмуся за касу з такими правилами.

— А які ж, Степане Дмитровичу, повинні бути правила? — спитав Євген.

— Перше: капітал — мертвий! — Луценко пристукнув по коліну кулаком.— Віддав у касу копійку — що в море кинув: вона вже не твоя. Давати — без процентів, але з поверненням — лише тим, з ким трапилося нещастя. А коли дійде до страйку, як було у фендеріхівців, тоді всім потроху виділяти, щоб не померли з голоду. Отаким курсом, я думаю, нам треба йти з тією касою. Та не всі погоджуються.

— Чого? — поцікавився Євген.

— Лякає багатьох, що не можна свої внески забрати назад, коли захочеш. От якби ви, Євгене Йосиповичу,

авторитетно пояснили всім, що і як, то, я впевнений, вас би послушали.

— Правда, Євгене Йосиповичу, прийдіть, розтлумачте! — попрохав і Ян.— Ми зберемо всіх!

— То, може, зробимо так: я напишу новий статут, прочитаю його,— запропонував Євген.— І поговоримо.

— Чудово! — погодився Ян.— То давайте наступної неділі й зберемося! У Степана! Ти, Степане, не проти?

— Я з радістю, аби тільки Євген Йосипович погодився,— одказав Луценко.— Адже в нього й без нас багато справ...

— На зустріч з робітниками, Степане Дмитровичу, я завжди знайду час. До неділі складу статут.

12

У першій своїй прокламації Євген закликав пролетарів боротися не тільки з хазяями заводу, а й проти всього існуючого ладу. Вказував і шлях, котрим треба йти: «Об'єднаємося в одне ціле, як робітники інших країн». Словами «одне ціле» він говорив робітникам на зрозумілій їм мові; для того, щоб домогтися свого, треба мати міцне товариство. Про це багато разів ішлося в гуртку.

Робилися спроби якось організувати робітників, та закінчувалися вони нічим. «Не настав ще, мабуть, у нас для того час»,— з гіркотою думав Євген. І коли він побачив, що робітники заводу Гульє-Бланшарда відчули потребу в створенні ощадно-позичкової каси, тобто першої власної організації, то сказав собі: «Треба все зробити, щоб ця каса переросла в робітничий союз». Відклавши всі справи, Євген засів за написання статуту каси. Як і в прокламації, він обстоював думку, що треба боротися, використовуючи кошти каси, не тільки проти кровопивців-хазяїв, а й проти уряду, який захищає їх.

Першою прочитала статут Марія. Задумливо помовчала, спитала:

— Що ж робітники хочуть створити — касу чи якесь товариство?

— Касу. А я хочу повернути діло так, щоб навколо тої каси почав утворюватися робітничий союз.

— А чи не налякаєш ти їх?

— Думав я й про це. Та вирішив так: коли вже мені встрявати в це діло, то не тільки задля того, щоб створити касу! Правда, поспішати теж не годиться. Тут треба виявити терпіння, такт. Ти ще раз прочитай, будь ласка, ста-

тут, підкресли ті місця, які можуть, як ти сказала, налякати. Я над ними ще подумаю.

Вість про те, що якийсь інтелігент склав статут каси, зібрала в маленьку квартирку Луценка чимало людей. Прийшли й ті, які забрали свої гроші. Заславський запізнився через те, що Рибицький невчасно зайшов за ним.

Робітники, які стояли в снігах, побачивши його, радо загомоніли:

— Іде.

— Пропустіть.

Всі заворошилися, і Євген,— за Рибицьким, який прощтовхувався вперед,— боком, бо прохід був вузький, просунувся на середину кімнати, де стояли стіл і дві табуретки. Міцно потис руку Луценка, який на правах господаря — і касира — сидів біля столу. Тут стояв і Мішель: він був так само елегантно одягнений і напахчений. Євген і йому потис руку. Кивнув Миколі і Сергієві Наддачиним, котрі виглядали зі своєї кімнатки, привітно посміхаючись.

Окинув усіх пильним поглядом, сказав, стримуючи хвилювання:

— Здрастуйте, товариші!

Робітники загули:

— Драстуй...

— Добрий вечір...

— Сідайте, Євгене Йосиповичу,— запросив Луценко, підсовуючи табуретку.

— Дякую, я постою, як і всі.

— Ви ж після хвороби...

— Нічого, я вже добре себе почуваю.

— Ну, як вам зручніше,— мовив Луценко, не приховуючи невдоволення, що Заславський не погодився сісти.

— Оце той чоловік,— сказав Рибицький,— про якого ми вам говорили. Він склав нові правила каси і зараз зачитає їх нам. Слухайте уважно й не перебивайте. Зрозуміли?

— Та що ж тут...

— Хай читає.

Вперше в житті Євген і складав статут, і читав. Цим статutom він хотів і касу врятувати, і покласти початок робітничому союзу. Євген скинув старенького шкіряного кашкета, пригладив довгого русявого чуба руками.

Люди мовби завмерли: чути було, як ритмічно постукували ходики. «Дуже зацікавлені в тій касі, коли так ждуть читання статуту»,— подумав Євген. Розгорнув уже аркуш,

та кашель перехопив горло. Побухикав у кулак, від чого бліде, худе обличчя спаленіло, жадібно вхопив повітря. Всі зарухалися, почувись співчутливі зітхання.

— До мене приходили ваші товариші, сказали, який ви хочете мати статут,— почав Євген хриплим голосом, бо не зовсім відкашлявся.— Отже, я, власне, тільки виклав на папері ті думки. Послухайте, як це у мене вийшло...

Виразно, повільно вимовляючи кожне слово, прочитав Заславський статут, глянув на робітників. Вони напружено дивилися на нього, мов ще чогось сподівалися. Мимоволі аж страх обсів: «Не прийняли». Зніяковіло розвів руками:

— Оце і все...

Запала напружена мовчанка.

— Не зрозуміли? Ще раз прочитати? — спитав Рибицький.

— Давай ще раз,— почувся аж із сіней голос,— бо сюди погано чути!

— Чого там — ще раз! Все ясно! — відповів хтось.

— Тобі ясно, а нам неясно!

— Що тобі неясно?

— Хоча б і оте... як його... Про отой мертвий капітал. Що воно означає?

— А те, що коли ти віддав гроші в касу, то вони вже не твої! — сердито пояснив Ян.

— А чи ж? Твої?

— І не мої, а спільні! Каса — не знайомий, якому ти позичив гроші і він має тобі їх повернути! Зрозумів?

Спалахнули суперечки навколо пункту про «мертвий капітал» каси. Одні не могли збагнути, що це таке, інші все втямили, та не погоджувалися. Хвилини десять говорили майже гуртом, і ніхто нікого не слухав, хоч Лущенко щоразу й закликав дотримуватися порядку. Рибицький тільки посміхався: кричить, мовляв, кричить, а буде по-нашому, бо куди ж ви подінетесь? Без «мертвого капіталу» каси не буде, а без каси вам не обійтись? Мішель з награною байдужістю позиркував то на Заславського, то на робітників. Він розумів, що статут, який склав Заславський, набагато кращий від того, що сам змудрував, але самолюбство все-таки було вражене. «Подивимося, як вони цей статут приймуть,— думав.— Їм сам чорт не догодить, коли йдеться про те, щоб віддати якісь копійки».

Три години точилися суперечки. Так усі й розійшлися, ні до чого не домовившись.

Поки Євген хворів, Марія не їздила до Ковальсько-го. Сповідити Іванові, що трапилося, теж ніяк не могла, бо не знала, як йому писати. Непокіоїлася, що він про неї думає? Забула? Та тільки Євген видужав, помчала до Миколаєва. Євген теж хотів їхати з нею, та вона умовила його залишитися дома. Він погодився, але неохоче, бо життя на прив'язі, казав, остогидло йому.

— Я довго там не затримаюся,—заспокоювала Марія.

— Живи хоч місяць, але зроби все, що треба,—радив Євген, бо йому щиро хотілося допомогти Ковальському.

— Добре, добре,—радісно погоджувалася Марія.— Боюся тільки: може, його вже там і немає.

— Не думаю, щоб його кудись перевезли,—не дуже впевнено сказав Євген.—Слідство в таких справах ведеться довго. Чудновський, якого Кноп заарештував у контрабандистів, уже більше року сидить.

— Не сумуй і не хвилюйся,—просила Марія Євгена, прощаючись.

— І скучатиму, і хвилюватимусь,—сумно посміхаючись, одказував він,—бо інакше не можу. Але ти на те не зважай і будь там стільки, скільки треба. Ну, щасливо!—Євген обняв Марію, поцілував у щоку.— Іди, йди, а то вже трап прибирають.

Пароплав, огорнувши густим димом пристань, повільно, мовби несміливо, посунув у розбурхане море. Марія, що стояла на палубі й махала білою хустиною, то зезала за тією чорною кіптявою, то знову з'являлася, коли вітер односив дим. Євген махав їй своїм незмінним шкіряним кашкетом, притримуючи лівою рукою довгого чуба, що спадав на лоба й на очі. З тривогою думав: «Як вона витримає таку страшну хитавицю?»

Виплутавшись з гавані, пароплав, глибоко занурюючись у височенні синьо-білі хвилі, ще густіше задимів, і Євген уже не міг відрізнити, де крила чайок, що кружляли над палубою, а де біла хустина, яка тріпотіла в Маріїній руці. Він глянув навколо: на причалі нікого вже не було з тих, що проводжали рідних і близьких. Одягнув кашкета і продовжував слідкувати за пароплавом доти, поки він не зник за обрієм, залишивши над розбурханим

морем чорну хмарку. Сумно зітхнув: куди ж піти? Додому відразу повертатися з таким тяжким настроєм не хотілося. Та й взагалі квартира йому настоїдила, поки валявся в ліжку. «Загляну в університетську кухмістерську,— вирішив.— Давно вже там не був, давно не бачив знайомих студентів. А в них завжди сила-силенна новин. Можливо, щось знають і про Ковальського».

У кухмістерській постійно було повно молоді, бо сюди приходили не тільки поїсти, а щонайперше — почути новини, посперечатися, обмінятися забороненою літературою. Полковник Кноп знав, що ця харчевня перетворилася в політичний клуб, і його агенти повсякчас там стовбичили. Особливо жандармське управління посилювало стеження за молоддю цього року: сподівалися, що пропагандисти, як це було минулої весни, знову гуртами посунуть у народ. Та «ходіння в народ», що так бурхливо розпочалося торік, явно йшло на спад, бо в усіх 37 губерніях було заарештовано близько чотирьох тисяч молодих людей. Готувався небачено великий політичний процес над різночинно-демократичною інтелігенцією, яка хотіла підняти селянство на соціалістичну революцію. Та селяни, які ще вірили в те, що цар дасть їм землю, не тільки не підтримали народників, а часом видавали їх поліції.

— А, Євген Йосипович!— радо вигукнув студент Щербина, побачивши в дверях кухмістерської Заславського.— Просимо до нас!

Високий, худий Щербина пішов назустріч Євгену, правляючи червону сорочку, яка була такою ж приналежністю радикально настроєних студентів, як і сині окуляри. Все Щербина мав вузьке: і голову, і борідку, і руку, яку потиснув Євген. Навіть очі від того, що постійно мружилися, здавалися вузькими. А людиною він був здібною: в газетах часто з'являвся — і непогано написані — його кореспонденції. Носився він з ідеєю випустити брошуру про сектантів, говорив уже Євгену, що хотів би зробити це в його друкарні. Та Заславський, посилаючись на фінансові труднощі, відповідав, що за книжки поки що не може братися.

Разом із Щербиною за столом сидів його земляк і вірний друг Григорій Попко. Обидва вони навчалися в Москві, в Петровській академії, а минулої осені перейшли до Новоросійського університету. Мали свій гурток, члени якого сповідували вчення Лаврова. Будучи тісно зв'я-

заними з петербурзькими й московськими лавристами¹, вони легко діставали і журнал «Вперед!», і газету з тією ж назвою, яка почала виходити в Лондоні з січня цього року. Ділилися літературою — не дуже, правда, щедро — і з Євгеном.

— Давно ви не заходили сюди,—говорив маленький головатий Попко, привітно сяючи великими очима.— Ми вже думали: придбав друкарню і загордився.

— Вгадали!—осміхнувся Євген.— Правда, крім усього цього, я ще й хворів.

— Вигляд у вас не дуже, е-е... гарний,—знітився Попко, відчувши себе ніяково від того, що сказав.— Вибачте. Ми не знали... Та сідайте, що ж ви стоїте! Зараз ми вас студентським харчем почастиємо. Адже ми теж тільки-но прийшли і голодні, як вовки. Зачекайте, я миттю!

Попко підхопився і побіг до кухонного віконця. Євген сів, спитав Щербину, притишивши голос:

— Вдалося вам щось відтіля дістати?

— Був тут один емісар. Узяв транспорт в Кишиневі. Ми допомагали, то й нам трохи перепало. Другий номер журналу, кілька газет. Я вам дам почитати, бо маю лише по одному примірникові.

— Дякую. Але хотів би придбати...

— Для робітників?—спитав Щербина, показуючи, що він знає, кому Заславський дає літературу.

— А ви можете поділитися тільки тоді, якщо я запевню, що віднесу книжки в село?—питанням відповів Євген.— Ні, мені зовсім не хочеться, щоб ті мужики, яким я даватиму газети й журнали, відвели мене в поліцію, як відводили вони тих, що зараз сидять у тюрмах.

— Робітники, думаєте, не продадуть?—іронічно примружив очі Щербина, від чого вони майже заплющилися.

— Впевнений, що ні!—гаряче заперечив Євген.

— А-а-а...—криво посміхнувся Щербина.— Ну, подивимося...

— Федоре, йди-но допоможи!—крикнув од віконця Попко.

Поїли борщу, гречаної каші, запили узваром. Євгену все здалося смачним, бо проголодався. Розмова зайшла про те, що треба готувати нових пропагандистів для походу в народ. Євген говорив, що з того нічого не вийде: всі вони опиняться в тюрмах. Щербина і Попко, переби-

¹ Послідовники ідеолога революційного народництва П. Л. Лаврова.

ваючи один одного, доводили: коли взятися за діло розумно, то не повториться те, що було.

— Треба не нам, інтелігентам, переодягатися і йти в села, а посилати туди робітників, які там вирости і в яких повно там родичів, приятелів. От хто по-справжньому поведе пропаганду! Але для того треба підготувати робітників. Ми ось тут вирішили відкрити майстерню, яка вб'є двох зайців: вона підготує робітників, котрі в ній працюватимуть, а вони в свою чергу навчать ремеслу наших людей, які бажають іти в народ.

— Ви хочете робітників послати в село?—невдоволено насупився Євген.— А дозвольте спитати вас: хто ж боротиметься за права робітників? Селяни? Ні, друзі!— запально вигукнув Євген.— Пхати робітників у село — тільки завдавати шкоди їм! Годі й говорити на цю тему, бо я вас не переконаю, а ви — мене.

Настало неприємне мовчання. Заславський хмурився — йому незручно було, що так погарячкував; Щербина мружився явно ображено. Попко розгублено кліпав великими очима. Євген встав, вибачливо посміхнувся:

— Даруйте, мені час іти. Буду радий, якщо завітаєте до мене.

— Спасибі,— нещиро подякував Щербина, мляво потискуючи Євгенову руку довгими, холодними пальцями.

Коли Заславський вийшов з кухмістерської, Щербина сказав:

— Гадав, що після краху тієї кооперативної лазні, на якій він втратив кілька тисяч, порозумнішає.

— Та що ти!— весело заперечив Попко.— Робітник для нього — вісь землі! Я вже кілька разів з ним через оцю його палку закоханість і віру в майстрових ледь не посварився. Тому й мовчав.

Другого дня після того, як Марія поїхала, Євген одержав од неї телеграму, в якій вона повідомляла, що добралась до Миколаєва без пригод. Почувала себе добре. Була вже в прокурора. Завтра піде на побачення з Іваном.

2

Насправді ж було не так, як Марія повідомляла в телеграмі: через шторм вона ледь жива допливла до Миколаєва. Поїхала з гавані в той же готель, в якому під час

перших відвідин міста мешкала з Євгеном. Хазяйка здивовано придивлялася до неї, спитала:

— Чи ви не захворіли?

— Шторм був такий,— кволо відповіла Марія,— що й душу, здається, перевернуло...

— Ой, я сама якось сіла на той пароплав,— почала жваво хазяйка.— Хай він синім вогнем горить, щоб я на ньому...

— Поможіть мені, будь ласка, а то я наче п'яна,— попрохала Марія, перервавши розповідь хазяйки про те, як вона плавала з Миколаєва у Ялту до своєї сестри.

Ні їсти, ні пити Марія не могла, хоча й відчувала, що голодна. Вона вклалася в ліжку, радіючи, що воно під нею не колихається, не провалюється бозна-куди, викликаючи нудоту. А що не склепляла очей всю ніч, то й не помітила, коли заснула. Прокинулась аж надвечір,— пароплав причалив о дванадцятій дня,— а тому вже нікуди не могла піти. «Що ж я робитиму вночі?»— думала. Та, на диво, почитавши звечора, знову заснула. Встала рано— на сході ледь-ледь рожевіла смужка неба— і полегшено зітхнула: тієї нудотної втоми, яка мучила її вчора, не було. Коли тільки стала на підлогу, то на мить здалося, що вона хитнулася, наче палуба. Марія засміялася: довго, мабуть, ввижатиметься їй та мандрівка розбурханим морем. Ні, більше вона, як і хазяйка готелю, не сяде на пароплав...

Довго не сходило сонце, повільно займався ранок. Марія кілька разів подумки побувала в прокурора. Як він її стріне? Уявляла, як Іван зрадіє, побачивши її. Нарешті, поснідавши, пішла в ті канцелярії, до тих людей, у яких уже не один раз була. Серце тоскно нило: так не хотіло воно наливатися тією отрутою, яка завжди переповнювала його під час оцих принизливих благань. «Та куди подітися? Треба!— переконувала себе Марія.— Крім мене, ніхто йому не допоможе».

Прокурор зустрів її значно люб'язніше, ніж раніше. Відразу ж дав дозвіл на побачення. Сказав навіть, що він не проти того, щоб відпустити її кузена на поруки. Під грошовий заклад.

— Дорого ми за нього не просимо!— презирливо посміхнувся.— Сотні зо три!

— Ви Івану про це говорили?— спитала Марія, яку дуже схвилювала можливість визволити брата з тюрми.

— Пропонував.

— І що ж він?

— Сказав, що шукатиме людину, яка б могла за нього поручитися. Я йому дозволив писати, кому хоче. Та щось... немає, мабуть, бажаючих.

— А якщо я виявлю таке бажання?— по паузі спитала Марія, відчуваючи, як прискорено застукотіло серце.

— Крім бажання, пані Заславська, як я вам уже сказав, треба внести грошову заставу,— перейшов на офіційний тон прокурор.

— У такій сумі, яку ви назвали?

— Так.

— Я згодна!— рішуче мовила Марія.

— Добре. Але нам потрібна згода і вашого кузена. Письмова. Отже, коли він погодиться, то хай пише прохання. Справа вирішиться не відразу, бо вона повинна пройти всі потрібні інстанції. Але... всьому буває кінець. Треба виявити тільки терпіння. Приємного вам побачення з кузеном!

«Боже, якби я раніше приїхала, він був би уже на волі,— хвилювалася Марія, відчуваючи, як напружено б'ється її серце.— В мене ще залишилося п'ятсот карбованців, то віддам їх. Хай тільки відпустять його». Начальник тюрми теж зустрів її привітно. Наказав черговому офіцерові дати побачення («Коли ви не заперечуєте?» — сказав) прямо в камері. Тобто віч-на-віч, що дуже потішило Марію. Офіцер, подзенькуючи шпорами, повів її по вузькому, темному коридору, в якому стояв такий сморід, наче десь валялися дохлі шури. Марії аж носа хотілося заткнути хусткою, та незручно було перед солдатами, які, виструнчившись, стояли з гвинтівками в руках по тих коридорах. «Одні сидять тут, інші мучаться, охороняючи їх,— думала Марія.— Кому все це треба? Цареві? Недаремно Євген так ненавидить його».

— Прошу сюди!— відімкнувши двері камери, показав рукою офіцер. Весело крикнув:— Ковальський, приймайте гостю!

Коли важкі, куті поіржавілою жерстю двері відчинилися, Марія побачила маленьку, низьку і темну, наче льох, камеру, освітлену невеличким загратованим віконцем, пробитим аж під стелею. З камери дмухнуло на неї ще густішим смородом. На вузькому ліжкові щось ворухнулося. Потім чоловік зіперся на лікоть, глянув на двері. «Невже то Іван?— з жахом подумала Марія: так той чоловік схожий був на дикуна, який не знає, що таке

бритва.— Та в цій камері і збожеволіти можна». Озвала-ся переривчастим од хвилювання голосом:

— Ваню, ти не впізнаєш мене?

— Марія?!— вражено вигукнув Іван.

— Я... Я...— тільки й могла вичавити вона, бо горло перехопили сльози, які ледь стримувала.

Іван скочив з ліжка, підбіг до Марії, схопив за простягнуті до нього руки і, поблимуючи своїми короткозорими, добрими очима, здивовано й радісно дивився на неї. Він не вірив тому, що бачив. Марія? В камері? Та чи не на-снилося? Поцілував обидві руки, відчувши губами їх тепло, тільки після того сказав, щасливо сяючи:

— Бачу, що ти, а... не вірю.

— Що ж мені зробити, щоб ти повірив?— спитала Ма-рія, посміхнувшись одними губами, бо сльози все ще ду-шили її.

— Пройди й сядь отут,— попросив Іван, показуючи на єдину, пригвинчену до долівки табуретку.

— На побачення вам відведено годину,— нагадав офі-цер, який усе ще стояв на порозі камери.

— Дякую,— відповіла йому Марія, і офіцер, нещільно причинивши двері, щез.

— Ваню, я повинна вибачитися, що так довго не при-їздила,— почала Марія, бо Ковальський все ще отетеріло дивився на неї й мовчав.— Євген дуже хворів на запалення легенів.

— Я так і думав: щось незвичайне трапилося,— спо-хмурнів Іван.— Ну, а як він зараз?

— Дуже кашляє,— зітхнула Марія.— Та, може, і це пройде. Він хотів приїхати, але я умовила посидіти вдома.

— Розумно зробила,— похвалив Іван.— Після тяжкої хвороби треба поберегтись, а то... все може бути.

— А як ти тут?— спитала Марія, окинувши поглядом темну вологу камеру.

— Існую!— силувано засміявся Іван, щоб приховати той відчай, який бринів у його голосі.— Не втрачаю на-дії побачити сонце, бо в моє віконце воно ніколи не за-зирає...

— У мене для тебе дуже важлива новина,— перейшла Марія до головного, про що мала поговорити.— Прокурор сказав, що може відпустити тебе на поруки! Заставу при-значає невелику: всього триста карбованців.

— Знаю,— засмутився Іван.— Та хто ж мене візьме?

— Якщо ти не проти, то я... поручуся!— відповіла Марія і не могла стримати сліз, що душили її, як тільки побачила Івана.

— Марусино, серце моє!— злякано вигукнув Іван.— Заспокойся!

— Та я... спокійна,— крізь сльози посміхнулася Марія.— Це так... Я сьогодні ж почну все робити, щоб тебе відпустили.

— А може, тобі не треба цю відповідальність брати на себе?— занепокоївся Іван: те, що Марія вирішила взяти його на поруки, було для нього цілковитою несподіванкою.

— Ні, ні!— твердо заперечила Марія.— Я і прокурорів вже сказала, що коли ти погодишся, то візьму.

— А Євген?— спитав Іван.— Що він тобі скаже?

— Похвалить, бо у нас з ним була про це розмова.

— Що ж... мені залишається тільки подякувати,— схвильовано одказав Іван.— Можливо, і я вам колись прислухуся...

Повернувшись після побачення, Марія послала телеграму Євгену, в якій просила триста карбованців. Повідомила, на що потрібні їй гроші. А тим часом почала ходити по начальству й оформляти потрібні документи. І, боже, яка то була мука! Ніколи не думала вона, що людину, яка сидить за ґратами, так важко визволити на волю навіть тоді, коли всі згодні її відпустити під заставу, до остаточного з'ясування справи. Все вже було оформлено, гроші внесені, а Івана ніяк не могли випустити. Так Марія й повернулася додому одна, бо ніхто не міг певно сказати, коли той, за кого вона поручилася, вийде з тюрми.

Не знала Марія, що мало того, що вона погодилася взяти Ковальського на поруки, треба було ще мати дозвіл жандармського управління. А полковник Кноп, одержавши запит з Миколаєва, наказав перевірити благонадійність Заславської, довідатися, чи Ковальський дійсно її кузен.

3

Місяць точилися суперечки навколо статуту каси, який склав Заславський. Двічі каса, по суті, розпалася, бо залишалися в ній тільки Рибицький, Луценко, Сквері й брати Наддачини, відтак знову поповнювалася

новими членами. Робітники були ніби поміж двох полюсів: вони і відчували гостру потребу в касі саме на тих засадах, які запропонував Заславський, і водночас лякав отой пункт про «мертвий капітал». Розмірковували: «А якщо зі мною, приміром, ніякого нещастя не трапиться, то я з тої каси ні копійки не матиму, хоча й платитиму туди, як і всі? Хіба ж це справедливо?»

— Ну, а як тобі руку відірве і ти з каси візьмеш більше, ніж за все життя туди покладеш, тоді як?— сердився Ян.— Справедливо?

— Та воно, звичайно, не вгадаеш,— спантеличено погоджувався робітник.— А все ж якось не те...

— То й чорт з тобою! Без тебе обійдемося!

— Чого ж ти лаєшся?

— А що ж воно виходить: певне, мені більше всього треба?— кричав Ян.— Га? Я повинен думати про тебе, а ти про мене не хочеш? Тобі байдуже! Ти за свою шкуру тільки тремтиш! Зі своєю копійкою не хочеш розлучитися! Ну, нічого, прийдеш ще ти просити з каси! Прийдеш!

— Може...— зітхаючи, погоджувався робітник.— Ніхто ж, крім бога, не знає, що його завтра жде. Отож і муля: і кортить вступити, і якось... сумнів бере.

— Ми тебе не тягнемо.

— Та не тягнете. Я, мабуть, усе-таки вступлю...— вголос розмірковував робітник.— Тільки ще трохи подивлюся, подумаю...

— Думай, думай, поки голову не відірвало.

Рибицький і Луценко прийшли до Заславського порадитися: може, якось по-іншому скласти статут, а потім, коли люди звикнуть до каси, переробити його. Євген не погоджувався:

— Вийде так, що ми замилуємо людям очі. А це настільки серйозна справа, що її треба започатковувати з чистою совістю. І головне: ми повинні переконати людей. Скільки у вас уже надійних членів каси?

— Та чоловік тринадцять,— відповів Луценко.

— Більше!— заперечив Рибицький.

— На скільки ж більше? — нахмурився Луценко.— Назви тих людей?

— Чоловік сімнадцять буде!

— Я думав, ти скажеш п'ятдесят сім,— осміхнувся Луценко.— А з таким «більше» я згоден.

— Добре. Але надійні ці тринадцять чи сімнадцять?— спитав Заславський.— Не заберуть і вони свої внески?

— За тринадцять я ручуся, а про решту питаєте Яна.

— Ну, і впертий же ти чолов'яга! — дорікнув Рибицький. Весело поскаржився Заславському: — Ні в чому його не переконаеш!

— А як же ось Євген Йосипович в усьому переконує мене, га?— спитав Луценко.— Ні, друже, ти говори діло, то я й буду з тобою погоджуватися!

— Тринадцять, друзі мої, теж немало, якщо вони дійсно твердо стоять за таку касу, яку ми пропонуємо. Давайте зробимо так: скличте ви їх, а я прийду і побесідую з ними.

— Признатися, я сам хотів вас про це просити,— зрадів Луценко.— Люди ж знаєте які? Одне діло я, тобто така ж темна людина, як і вони, щось втовкмачую їм, і зовсім інше, коли говорить освічений чоловік. Це я й по собі знаю, а тому й кажу. То коли ж ви завітаєте до нас?

— А коли зручніше?

— Та ми зберемося хоч і завтра.

— Добре,— погодився Євген.— А де?

— Давайте зійдемося у мене,— запропонував Рибицький.— Я найняв велику кімнату на дачі Заблудовського.

— Згоден,— сказав Євген.— Запишіть, Яне, отут ось адресу, завтра, годині о восьмій вечора, я буду у вас.

На це зібрання пішла й Марія, бо хотіла послухати, як робітники поставляться до програми створення союзу, яку мав викласти їм Євген. Поява жінки — хай і інтелігентної — на такому важливому, чисто чоловічому зібранні викликала і подив, і збентеження. Марія знала, що так буде, і все-таки теж зніяковіла. З гіркотою подумала: «Зустріли мене, наче городского». Хотілося навіть піти геть, та незручно було. Видушила привітну посмішку і сіла поряд з Євгеном, не знаючи, куди подіти очі. Микола Наддачин, помітивши, як Марія знітилася, підсів до неї, шепнув:

— Добре, що ви прийшли!

Марія допитливо глянула на нього, нічого не сказала. Робітники, коли вона зайшла до кімнати, як замовкли, так і сиділи, наче не помітили. Загомоніли тільки тоді, коли Євген сказав, що він, якщо ніхто не заперечує, теж хотів би стати членом каси.

— З радістю приймаємо!— вигукнув Рибицький.— Так чи ні?

— Приймаємо...

— Чого ж не прийняти...

— Дякую,— мовив Євген,— коли голоси затихли.— В касу хоче вступити і моя дружина, яка ось поруч зі мною сидить.

— Ура-а! — закричав Рибицький так, що Марія злякано глянула на нього.

Робітники жваво загомоніли, заплескали в долоні. Марія відчувала, що червоніє і од того недоречного «ура», і від оплесків, що були для неї великою несподіванкою. Соромно навіть стало, що вона образилася на те, як її зустріли ці люди. «Ні, вони зовсім не такі, як мені здалося,— зворушено думала.— То у них просто інерція звички». Вона встала і, переборюючи хвилювання, що охопило її, подякувала за те, що вони не побоялися — так і сказала — «не побоялися» — прийняти жінку до каси. На обличчях робітників заграла весела посмішка. Хтось кинув із гурту:

— Буває...

На це «буває» всі відповіли сміхом, і скутість, яку відчували од присутності Марії, майже минула. Заславські тут же внесли Луценкові, в руках якого була каса, по п'ять карбованців вступних.

— Далі будемо платити кожного місяця, як і всі,— запевнив Євген.— А тепер дозвольте, товариші, висловити мені кілька міркувань щодо подальшого об'єднання робітників. Те, що ви створили касу, добре. Але це лише початок. Для того, щоб по-справжньому вести боротьбу проти всього несправедливого і підлого, треба мати союз. А в руках союзу буде наша каса. Як почати об'єднання робітників у союз? Починати треба з невеличких груп. Окремі групи будуть об'єднуватися в товариства, а товариства — в єдиний союз. Зручніше всього, на мою думку, створювати групи за місцем мешкання: по-перше, легше буде людям спілкуватися; по-друге, від шпигунів краще приховати всю ту діяльність. Члени кожної групи матимуть право встановлювати для себе правила. Правила ті вони повинні повідомляти іншим групам через депутатів, які обиратимуться на місяць у кожній групі для спілкування з іншими групами. Із тих правил, які виробляться в групах, а потім в товариствах, складеться статут для всього союзу. Тоді вже правила окремої групи, товариства не повинні суперечити статуту союзу, який буде прийнято на загальному зібранні. Порушення ж якогось, усіма при-

йнятого правила розцінюватиметься як запроданство всього трудового класу ворогам, що смокчуть його кров і хочуть смоктати її нескінченно. Міста і села, незважаючи на відстані, повинні об'єднатися в групи, товариства, союзи. Всілякі перепони на шляху такого об'єднання повинні згинуть перед прагненням робітників відновити правду і народне щастя! Коли страждання одного члена союзу буде викликати співчуття всіх, коли робітник-мученик буде впевнений, що його сім'я знайде підтримку всього союзу, коли весь союз буде впевнений, що кожен його член готовий пожертвувати собою заради порятунку інтересів всього робітничого стану, тоді тільки можна поручитися за непохитну міць братського союзу, тоді не буде сили, яка могла б боротися з такою благородною і самостійною одностайністю. Любов до ближнього, до правди — ось що має наснажувати союз робітників і що зробить його неприступним. Тим більше, перед розбещеним і продажним урядом, який не в змозі буде зруйнувати таке високоморальне об'єднання.— Євген помовчав і вів далі:— Друзі! Кінець нашої підготовки настане тоді, коли вся Росія покритється групами, об'єднаними одним прагненням — знищити всі сучасні порядки, які дають можливість тисячам розкошувати за рахунок мільйонів трударів. Не залишиться й порошинки од привілейованих тисяч, якщо мільйони робітничих рук зажадають того. Від одного страху слабкі й розбещені привілейовані класи відступлять перед великим рухом робітничого класу. А тому всякий, хто зрозумів святість цього руху, повинен віддати всі свої сили на збільшення об'єднаних груп, коли не бажає бути негідником і зрадником! Коли ж настане загальне об'єднання, тоді проб'є час звільнення робітничого класу з-під ярма грабіжників, на чолі яких стоїть сам цар!

Заславський обома руками поправив чуба, що впав на спітнілого лоба, зморено сів.

— Я згоден з тим, що говорив Євген Йосипович,— підхопився Микола Наддачин.— Нам давно вже треба було мати свою організацію з касою! Я перший вступлю в той союз!

Підтримали Заславського Рибицький, Луценко і Сквері. Після недовгих сперечань погодилися й інші: треба створювати робітничий союз із касою. Настрій у всіх був такий весело-збуджений, що вже й говорити ні про що було, а не розходилися. Ян попросив:

— Євгене Йосиповичу, розкажіть, які товариства мають робітники в інших країнах, як вони воюють за свої права.

— Просимо...

— Будь ласка...

Більше двох годин слухали робітники, затамувавши подих, про створення Інтернаціоналу, про Паризьку комуну, про боротьбу соціал-демократів у Німеччині, про англійські тред-юніони. А коли Євген заговірив, то засипали запитаннями. Зустріч закінчилася о першій годині ночі. Робітники гуртом проводжали Заславських аж додому і розпрощалися з ними тільки біля університету, бо далі Євген просив не йти: до Садової було всього один квартал.

— Женю, як гарно і переконливо ти говорив!— похвалила Марія, коли вони залишилися самі.

— А мені здавалося, що я трохи плував.

— Ні-ні!

— Признаюсь тобі: все те, про що я говорив, я вже набрав і зробив кілька відбитків. Прийдемо додому, я покажу.

— То чого ж не взяв листівки і не роздав?

— Боявся наскочити на агента полковника Кюпа. Та й хотілося спочатку подивитися, як робітники сприймають ідею створення союзу. А тепер бачу, треба дещо додати до того тексту. Потім прочитаю вузькому колу надійних робітників— таким, як Наддачини, Рибицький, Луценко, Наумов,— і тоді вже пустимо по заводах, фабриках і майстернях. Буде, буде у нас союз! І не лише в Одесі, а й у інших містах! Як тільки тут складуться групи, відразу, думаю, пошлемо людей у Ростов, Київ, Харків, Кишинів, щоб там вели пропаганду. Цілком можливо, що до того часу повернеться з-за кордону Обнорський і теж почне згуртовувати робітників, бо про це ми з ним не один раз говорили, коли він був у Одесі.— Євген осміхнувся.— Далеченько я зазірнув уперед! Нелегко й нешвидко все це буде, але— свято вірю!— робітники об'єднаються в таку силу, яка зітре з лиця російської землі царя зі всіма іншими кровопивцями і створить новий, справедливий суспільний лад.

— Чи доживемо ми тільки до того часу?— спитала Марія.

— Доживемо!— впевнено відповів Євген.

Перевірку благонадійності Заславської полковник Кноп доручив князю Шаховському. Той два тижні збирав відомості і гласно, і негласно, але нічого потрібного, тобто такого, що свідчило б про неблагонадійність Марії Заславської, не міг знайти. Сам Заславський викликав деяку підозру. Чого раптом оселився в Одесі? Чого придбав друкарню? Кноп ще раз перечитав повідомлення Третього відділення про колишню друкарню Толстого, в якій брали участь, як твердилося, робітники заводу Белліно-Фендеріха. Відповідь поліцмейстера, що відомості ці не підтвердилися. Згадав, що писав шефові, щоб сповістили, на підставі яких даних було висловлено припущення про придбання друкарні робітниками, але відповіді так і не одержав. Це явно означало, що відомості Третього відділення мало з десятих рук. Міркував: «Якби Заславський був зв'язаний з тими пропагандистами, що ходили в народ, то хтось уже назвав би його прізвище. Генерал Сльозкін уже б зацікавився ним». Агентура не бачила ні разу його серед тих одеських інтелігентів, які майже не приховують своїх радикальних поглядів. Доносять агенти, веде він замкнене життя: майже весь час сидить у друкарні або в квартирі. А останнім часом і взагалі ніде не з'являвся, бо хворів. Перевірити ж, хто до нього ходить у справах друкарні, а хто з якоюсь іншою метою, неможливо: і друкарня, і квартира в одному приміщенні. Та й як відрізнити замовника від знайомого?

— А Ковальський дійсно її кузен?— спитав Кноп.

— Точно! — запевнив Шаховський.

— Що ви про нього взнали?

— Нічого особливого. В документах, які залишилися в університеті, сказано, що він син священика. Народився в селі Соболівці, Подільської губернії. Навчався в семінарії і в гімназії. В 1869 році вступив до Новоросійського університету, провчився всього один семестр. Виключений за несплату грошей за навчання. А торік заарештований поблизу Миколаєва. Знайдені в нього рукописи протиурядового змісту, як повідомляє прокурор. Генерал Сльозкін має намір вирішити його справу в адміністративному порядку, а тому й дозволяє відпустити на поруки.

— А де ж цей Ковальський жив і чим займався після виключення з університету? Адже п'ять років минуло!

— Цього поки що не можу сказати,— відповів Шахов-

ський.— Цілком можливо, що в Одесі його не було. Я показував фотокартку агентам, ніхто його не бачив у місті.

— Не знаю, як вам, князю, а мені чуття підказує, що всі оці роки Ковальський вів пропаганду і в Одесі, і в Миколаєві, і, можливо, в інших містах. Постає питання: знала про те його кузина Бончковська, а тепер Заславська? Знав сам Заславський?

— Цілком можливо, що знали, але хто ж може це довести?— мовив Шаховський.

— Так, це з'ясувати нелегко,— погодився Кноп. Помовчав, щось обмірковуючи, сказав жваво:— А знаєте що, князю: прогуляйтеся в Миколаїв і уважно прогляньте всю справу Ковальського. Можливо, там знайдеться ніточка, вхопившись за яку, ми розгадаємо ту загадку, яку задав нам шеф щодо друкарні Заславського. Не дає мені спокою те повідомлення. Тим більш, що мали ж робітники заводу друковані листівки! І як оперативно все було зроблено: в п'ятницю контора вивісила оголошення про зміну плати, а в суботу робітники вже читали заклик до страйку! Немає ніякого сумніву, що надрукувати листівку могли тільки в Одесі.

— Можливо, вони мають підпільну друкарню,— висловив припущення Шаховський.

— Це теж не виключено. Але оскільки страйкарі нічого більше не видрукували, то це говорить про те, що вони скористалися не підпільною друкарнею. Те, що всі листівки були знищені, теж підтверджує мій здогад. Вони явно замітали сліди. Отже, князю, збирайтеся до Миколаєва...

Після того, як Марія сказала Іванові, що вона бере його на поруки, підневільне життя знову, як і в перші дні ув'язнення, стало нестерпним, болісним. То він читав усе, що тільки потрапляло до рук, ніні ж до книжок і не при торкався; то, натушцювавшись по камері, засинав, ніби вбитий, а тепер сон його, мабуть, гуляв уже десь на волі, бо він усю ніч перевертався на твердому тюремному ліжку так, наче вперше ліг на нього. Весь день ходив напівсонний, а заснути не міг. «Потримають мене так місяць або два, то й збожеволюю,— з жахом думав.— Що ж трапилось? Відмовили Марії? Але ж вона б про те сповістила. Написати прокуророві? А що це дасть? Ні, треба набратися терпіння. Якщо й на тому тижні не випустять, то влазитиму в шкуру того животіння, з яким уже був розпрощався».

— Ковальський, в канцелярію!— пролунав голос чергового офіцера.

Іван підхопився з ліжка, спитав, відчуваючи, як серце виривається з грудей:

— З речами?

— Ні, такого наказу не було!— відповів офіцер.

— Як не було?— не повірив Іван.— А-а... Ну, що ж, ходімо.

У канцелярії Івана зустріли слідчий, який вів його справу, прокурор і жандармський офіцер. (То був князь Шиховський).

— Ви, Ковальський, знаєте, що ваша кузина Заславська дала згоду взяти вас на поруки,— почав прокурор.— Перш ніж остаточно вирішити цю справу, ми хочемо поставити вам кілька запитань. Якщо ви, звичайно, не запечуєте?

— Слухаю,— похмуро мовив Іван, бо відчув: певно, не все гаразд з тими поруками.

Питали слідчий і прокурор про те, що вже їм давно було відомо, і Ковальський зрозумів: все це робилося для того жандармського офіцера, який сидів у протилежному кутку кімнати і робив вигляд, що все, про що говорять, його не цікавить. Коли почали розпитувати, де Іван мешкав під час навчання в університеті, хто був перший чоловік його кузини пан Бончковський, чи знає він Заславського,— стало ясно: їх цікавило минуле Марії. «А може, Євгена заарештували?— раптом спало на думку.— Адже він весь час веде пропаганду серед робітників. Якщо так, то довго мені доведеться тут сидіти».

— Отже, ви знайомі із Заславським?— перепитав прокурор.

— Кілька разів бачив його,— відповів Іван, побоюючись, що він скаже, що не знайомий, а Заславський або Марія засвідчать інше.

— Відкіля він приїхав до Одеси?

— Цього не знаю,— одказав Іван, хоча добре знав, що Євген приїхав з Полтавської губернії, де робив спробу, як тисячі інших радикалів, принести користь народу.— І взагалі, даруйте, але я не бачу ніякої необхідності відповідати на подібні запитання.

— Якщо ви не хочете, щоб ми віддали вас на поруки Заславській, то можете не відповідати,— вколов прокурор.

— Знову лякаєте?— розсердився Іван.— Більше ні на які ваші запитання не відповідаю!

— Пане Ковальський, навіщо ж так нервувати?— примирливим тоном мовив прокурор.— Я особисто вам бажаю тільки добра...

— Якщо ви вважаєте, що одиночне ув'язнення, в якому ви мене, пане прокурор, більше ніж півроку тримаєте, велике благо, то мені дійсно залишається тільки подякувати вам,— іронічно посміхнувся Ковальський.— Я буду радий, якщо хтось вам відплатить таким самим добром...

— Я бачу, що наша дружня розмова переходить у сварку, як це вже не один раз було, а тому краще нам її припинити.

— За це я вам, пане прокурор, буду щиро вдячний.

Коли Івана вивели з канцелярії, Шаховський невдоволено зауважив:

— Даремно ви роздратували його і не витягли всього, про що я просив.

— Ви, князю, можете забрати Ковальського в Одесу і продовжити слідство,— порадив ображений прокурор, якого боляче зачепив докір цього жандармського франта.— Я ж справу закінчив і оцей допит, як ви добре знаєте, вів без жодного на те законного права. Отже, забирайте і дізнайтесь про все, що вас цікавить.

— Дякую за пораду, але не можу вас, пане прокурор, запевнити, що ми нею скористаємося. Маю честь!— козирнув Шаховський, дзенькнувши шпорами, і вийшов, виказавши тим самим повне презирство до своїх миколаївських колег, бо зрозумів, що нічого нового з їх допомогою він уже не довідається.

Минув місяць з того часу, як Марія дала згоду взяти Івана на поруки, а його все не було. Заславські занепокоєно гадали: що могло трапитися? Не знали, як далі бути. Чекати? Іхати знову до Миколаєва?

5

Прошумів теплий квітневий дощ і засіяв двір білими пелюстками абрикосового цвіту. На рудих вузлуватих гілках з-під квіточок виклюнулися зелені пучечки листочків. Зацвіли сливи і вишні. Викинули зелені, тугі, мов молоді соснові шишки, свічки каштани. Все про-

буджувалося, зеленіло і квітло, одні лише білі акації стояли чорні, наче позасихали: вони чекали травневого тепла, бджолиного лету.

— Немає кращої пори року, як весна,— радісно говорив Євген.— У мене ось і кашель майже минув, бо повітря— мов той цілющий нектар. У благодатному краю ми живемо.

Кашель, який мучив Євгена, справді поменшав. Зникла хвороблива блідість лица. І тільки температура трималася— під вечір— 37,2 або 37,3. А з нею приходила і слабкість, про яку Євген не говорив Марії, намагаючись не подавати їй вигляду, що в нього і голова якась важка— наче погано виспався, і по всьому тілу прокочувався жар, від чого і руки, і ноги мовби терпли. Його тягло прилягти на ліжку, а він, переборюючи себе, продовжував працювати. Або йшов прогулятися по місту, бо в голові мало що залишалось від того, що він читав у ці вечірні години. Десь о десятій і температура знижувалася до нормальної, і сили поверталися. Тоді він знову йшов у конторку і сідав за книги. Щоб не засмучувати Марії, яка боялася за його здоров'я, читав аж до години ночі.

У кінці квітня в шибки почали постукувати хрущі. Спочатку Євген поглядав у вікно, бо здавалося, що хтось там стоїть, а потім звук до того тукання і слухав його, не відриваючись від книги.

«Тук... тук-тук...» — якимось незвично відгукнулося на удари хрущів скло.

Євген уловив цю незвичність, але навіть не глянув у той бік. «Купою летіли»,— подумав. Та через кілька секунд той стук повторився. Євген повернув голову і мимоволі підвівся: на шибці лежала чиясь рука. Швидко підійшов до вікна, схвильовано спитав:

— Хто?

— Святий мученик Іван,— почувся веселий голос Ковальського, і в ту ж мить Євген побачив його розплюснутий на шибці ніс.— Відчиняй вікно, я сюди і влізу, щоб нікого не полóхати.

Євген відчинив вікно і поміг Іванові влізти в конторку. Друзі міцно обнялися, щасливо засміялися, Іван сказав:

— Моя тюремна мрія збулася: я проліз через вікно.

— І тільки тепер відчув, що на волі?— жартома відповів і Євген.— Ну, радий, страшенно радий, що ти так легко вислизнув з камери.

— Якби ви з Марією не відчинили того вікна, то сидів би я там, мабуть, аж до нової турецької війни. Я не знаю, чим і як відплачу вам.

— І добре, що не знаєш, бо ніякої плати не треба! — промовив Євген.— Адже воля не має ціни... Ну, сідай, розповідай.

— Від одного баптиста я таке чув: «Не кажи, що ти чорт, бо воно й так видно». По мені теж видно, що виліз я із самого пекла: гірших тюрем, як військові, немає, мабуть, і на тому світі.

— Так, вигляд у тебе...— Євген запнувся, бо не міг підібрати потрібного слова: так за час ув'язнення змінився Ковальський.

— Нічого, були б кістки та шкіра, а жир наросте,— посміхнувся Іван, і на його висохлому обличчі зібралися такі зморшки, наче він хотів заплакати.— Над тобою, друже, теж позбиткувалася хвороба.

— Обидва ми повинні дякувати Марії: тебе вона взяла на поруки у жандармів, а мене у самої смерті,— сказав Євген з теплотою в голосі.— Пішли до неї.

— Там же вікна не світяться.

— Нічого, вона все одно ще не спить,— заспокоїв Євген Івана.— Я до години тут завжди товчуся, а як не благав її, щоб спала, жде мене. А зараз ще тільки пів на першу. Стривай, а чого ж це ти так пізно? Чого так довго не з'являвся?

— Випустили мене лише позавчора. День витратив на зустрічі з миколаївськими друзями. Ну, а пароплав оце тільки годину тому прибув. Я і не постукав би, якби вікно не світилося. Пішов би до друзів, а вранці б уже навідався.

— За що б і перепало тобі від кухні.

— Це я знав,— погодився Іван.— А взагалі, Євгене, я страшенно заздрю тобі!

— Це в тебе нова риса,— осміхнувся Євген.— До арешту я не помічав за тобою такої неприємної вади.

— Заздрю, що в тебе така дружина,— серйозним тоном продовжував Іван.— Таке щастя в наш час випадає не кожному.

— Згоден,— відповів Євген.— То пішли ж, порадуєш її, а то вона вже хотіла знову їхати до Миколаєва...

Оселився Іван у Євгенової тітки. Тимчасово, бо знову збирався йти до сектантів. Євген відмовляв його від тої,

як він говорив, спроби поєднати релігію з революцією, та Іван стояв на своєму.

Він доводив, що сектанти вже через те, що їх вічно переслідують, вороже настроєні проти всього існуючого ладу. Він не міг зрозуміти, як Євген не втовкмачував йому, що сектанти, якщо й хочуть, то однієї зміни: щоб їхня релігія була пануючою.

— Завтра віддай їм усі церкви,— говорив Євген,— ото для них буде революція. Мені, пробач, дивно навіть, що ти цього не можеш зрозуміти.

— Мабуть, дається взнаки навчання в семінарії,— переводив Іван розмову на жартівливий тон.— А взагалі, я відчуваю, що довго не погуляю на волі. Генерал Сльозкін роздмухує в Москві таке кадило, що, з усього видно, населення Сибіру значно поповниться нашим братом. Прибавиться там і хрестів на кладовищах, бо це ж єдині поки що зримі плоди, які дає воля в олександрівській Росії. Не буду я, мабуть, ждати, поки наді мною поставлять хрест, і сам це зроблю...

— Що ти хочеш сказати?— здивувався Євген.

— Не бійся, самогубством не кінчу,— заспокоїв Іван.— А вмерти вмру, бо перейду на нелегальне становище. Віднині Ковальського не існуватиме на цім грішнім світі...

— Ти дістав нові документи?

— Поки що ні. Але Марія якось говорила, що в неї залишився паспорт пана Бончковського. Я хотів оце порадитися з тобою, перш ніж звернутися до неї, чи не будеш ти проти, якщо душа пана Бончковського переселиться разом з його паспортом в моє грішне тіло?

— Якщо Марія не проти, то чого ж мені заперечувати?— щиро відповів Євген.— Я тільки радий буду, що ти уникнеш можливого арешту і суду.

Марія віддала Іванові паспорт померлого чоловіка, не побоявшись тої відповідальності, яку брала тим самим на себе. Воскреслий із мертвих колезький регістратор Бончковський приписався в поліції і спокійно зажив у Одесі. Іван говорив Євгенові з безтурботною веселістю, яка була йому властива:

— Оце я вже на власній шкурі переконався, що мертвим душам у нас найспокійніше живеться.

Кілька разів говорив Євген з Ковальським про те, що вести пропаганду серед сектантів — тільки даремно гаяти час. Але Іван вперто стояв на своєму. Спокійно заперечував, бо сердитися взагалі не вмів:

— Ти віриш у робітників, а я в сектантів. Богові, як мовиться, богове, а кесареві — кесареве.

На початку травня Ковальський зник з Одеси, а куди — Заславські не знали.

— Пішов, мабуть, до своїх сектантів, — висловлював здогад Євген. — Розумний він, добрий аж занадто, але водночас дивакуватий і, не боюсь цього слова, по-семинаристському обмежений.

— Ти правий, — погодилася Марія, — щось у нього є незвичайне. Все земне його мало цікавить: ніколи я від нього, скільки знаю його, не чула, щоб він клопотався про те, у що одягтися, що поїсти. Ніколи він не бідкався, що немає грошей. А потреба служити чомусь високому — хай пропаганді революції серед сектантів — його справжнє покликання. Не знаю, як ти, а я його за це люблю. Бо чи ж багато на світі людей, які живуть не для себе, а для інших?

— Я згоден, що Іван чудова людина, — сказав Євген. — Тим болючіше мені, що він так вірить у революційність сектантів. Тішу себе думкою, що це захоплення його минеться і він повернеться до тих робітників, до яких колись привів мене.

6

Після того, як Заславський сказав робітникам, що треба створювати не просто ощадно-позичкову касу, а союз із касою на заводах Белліно-Фендеріха, Гульє-Бланшарда і в залізничних майстернях, тобто на найбільших підприємствах міста, взяли за цю справу брати Наддачини, Рибицький, Луценко і Кравченко. На заводі Белліно-Фендеріха Микола і Сергій відразу створили групи в своїх цехах — у механічному й столярному, їх же робітники обрали й першими депутатами, їм віддавали і внески до каси.

— І не думав я, що люди так охоче підуть у групи, — весело розповідав Микола. — А це знаєте чому? Тому, що тоді, коли контора відібрала п'ятнадцять процентів, усі побачили: треба згуртуватися, треба мати свої гроші на випадок тривалої боротьби з хазяїнами. Правда, є ще й такі, що кажуть: а навіщо воно нам? Обійдемося. Та їх значно менше, ніж тих, хто за групи, за союз, за касу.

як він говорив, спроби поєднати релігію з революцією, та Іван стояв на своєму.

Він доводив, що сектанти вже через те, що їх вічно переслідують, вороже настроєні проти всього існуючого ладу. Він не міг зрозуміти, як Євген не втовкмачував йому, що сектанти, якщо й хочуть, то однієї зміни: щоб їхня релігія була пануючою.

— Завтра віддай їм усі церкви,— говорив Євген,— ото для них буде революція. Мені, пробач, дивно навіть, що ти цього не можеш зрозуміти.

— Мабуть, дається взнаки навчання в семінарії,— переводив Іван розмову на жартівливий тон.— А взагалі, я відчуваю, що довго не погуляю на волі. Генерал Сльозкін роздмухує в Москві таке кадило, що, з усього видно, населення Сибіру значно поповниться нашим братом. Прибавиться там і хрестів на кладовищах, бо це ж єдині поки що зримі плоди, які дає воля в олександрівській Росії. Не буду я, мабуть, ждати, поки наді мною поставлять хрест, і сам це зроблю..

— Що ти хочеш сказати?— здивувався Євген.

— Не бійся, самогубством не кінчу,— заспокоїв Іван.— А вмерти вмру, бо перейду на нелегальне становище. Віднині Ковальського не існуватиме на цім грішнім світі..

— Ти дістав нові документи?

— Поки що ні. Але Марія якось говорила, що в неї залишився паспорт пана Бончковського. Я хотів оце порадитися з тобою, перш ніж звернутися до неї, чи не будеш ти проти, якщо душа пана Бончковського переселиться разом з його паспортом в моє грішне тіло?

— Якщо Марія не проти, то чого ж мені заперечувати?— щиро відповів Євген.— Я тільки радий буду, що ти уникнеш можливого арешту і суду.

Марія віддала Іванові паспорт померлого чоловіка, не побоявшись тої відповідальності, яку брала тим самим на себе. Воскреслий із мертвих колезький регістратор Бончковський приписався в поліції і спокійно зажив у Одесі. Іван говорив Євгенові з безтурботною веселістю, яка була йому властива:

— Оце я вже на власній шкурі переконався, що мертвим душам у нас найспокійніше живеться.

Кілька разів говорив Євген з Ковальським про те, що вести пропаганду серед сектантів—тільки даремно гаяти час. Але Іван вперто стояв на своєму. Спокійно заперечував, бо сердитися взагалі не вмів:

— Ти віриш у робітників, а я в сектантів. Богові, як мовиться, богове, а кесареві — кесареве.

На початку травня Ковальський зник з Одеси, а куди — Заславські не знали.

— Пішов, мабуть, до своїх сектантів, — висловлював здогад Євген. — Розумний він, добрий аж занадто, але водночас дивакуватий і, не боюсь цього слова, по-семинаристському обмежений.

— Ти правий, — погодилася Марія, — щось у нього є незвичайне. Все земне його мало цікавить: ніколи я від нього, скільки знаю його, не чула, щоб він клопотався про те, у що одягтися, що поїсти. Ніколи він не бідкався, що немає грошей. А потреба служити чомусь високому — хай пропаганді революції серед сектантів — його справжнє покликання. Не знаю, як ти, а я його за це люблю. Бо чи ж багато на світі людей, які живуть не для себе, а для інших?

— Я згоден, що Іван чудова людина, — сказав Євген. — Тим болючіше мені, що він так вірить у революційність сектантів. Тішу себе думкою, що це захоплення його минеться і він повернеться до тих робітників, до яких колись привів мене.

6

Після того, як Заславський сказав робітникам, що треба створювати не просто ощадно-позичкову касу, а союз із касою на заводах Белліно-Фендеріха, Гульє-Бланшарда і в залізничних майстернях, тобто на найбільших підприємствах міста, взялися за цю справу брати Наддачини, Рибицький, Луценко і Кравченко. На заводі Белліно-Фендеріха Микола і Сергій відразу створили групи в своїх цехах — у механічному й столярному, їх же робітники обрали й першими депутатами, їм віддавали і внески до каси.

— І не думав я, що люди так охоче підуть у групи, — весело розповідав Микола. — А це знаєте чому? Тому, що тоді, коли контора відібрала п'ятнадцять процентів, усі побачили: треба згуртуватися, треба мати свої гроші на випадок тривалої боротьби з хазяїнами. Правда, є ще й такі, що кажуть: а навіщо воно нам? Обійдемося. Та їх значно менше, ніж тих, хто за групи, за союз, за касу.

— Це чудово! — зрадів Євген. — Якщо й на інших за-
водах так діло піде, то влітку остаточно організується
союз.

Весь травень робітники збиралися на квартирах, в трак-
тирах, на околицях міста і вели нескінченні розмови про
союз, про групи, про депутатів, про «мертвий капітал» ка-
си. Заславський не ходив на ті зібрання: чекав, поки бу-
дуть утворені групи та обрані депутати. Так радили
йому Микола Наддачин і Федір Кравченко, і він не міг
не погодитися з ними, бо, по-перше, люди почувалися при
ньому скуто; по-друге, уже одна присутність його серед
робітників могла викликати підозру в агентів полковника
Кнопа, які скрізь нишпорили.

— Здається, я ще ніколи так не хвилювався, як оце
зараз, — признався Євген Марії. — І весь час одне відчут-
тя гнітить мене: я роблю не все, що треба. А що зараз
можна зробити, щоб прискорити створення союзу, не знаю.

Нарешті — в неділю, двадцять п'ятого травня — було
призначено зібрання депутатів од заводів Белліно-Фен-
деріха, Гульє-Бланшарда і залізничних майстерень. При-
йшли робітники в Дюківський сад. Хоча й розмістилися
в глухому кутку, а все одно почувалися всі скуто, бо веш-
талися незнайомі люди. Ніякої серйозної розмови не
склалося, а все звелося до того, що депутати розповіли,
од яких груп прийшли, та віддали Луценкові зібрані гро-
ші. Мішель Сквері весь той капітал записав у книгу.
Євген не сказав ані слова, бо ніхто й ні про що його не
питав, а виголошувати якусь промову, — він гадав, що до-
ведеться те робити, й готувався сказати про мету ство-
рення союзу, — не міг, бо були не ті обставини. Депутати
з цікавістю поглядали на нього: хто ж це, мовляв, такий.
І явно трохи соромилися його. Один лише Віталіс Мрач-
ковський — депутат від колісного цеху залізничних май-
стерень — не цурався його, бо, будучи другом Кравченка,
знав, хто він. Коли розходилися, пішов проваджати його
з Кравченком і Наддачиними. Питав:

— А книжки ми, депутати, матимемо?

— Не тільки матимете, а й роздаватимете в своїх гру-
пах, — пояснював Євген. — Тільки, звичайно, робити це тре-
ба обережно, щоб книжка та не потрапила в жандармське
управління.

— Ну, в нас люди надійні! — запевнив Мрачковський. —
Так я кажу, Федоре?

— Надійні чи не надійні, — похмуро відповів Кравчен-

ко,— а обережність не завадить. Пам'ятаєш, Ян говорив, що в нього в цеху всі надійні, а відсидів майже чотири місяці.

— Та ще й невідомо, чим діло закінчиться,— докинув Микола.— Ні, хлопці, нам треба дуже берегтися, коли ми хочемо союз мати. В жандармів скрізь свої вуха.

Коли Євген повернувся додому, Марія, що з нетерпінням чекала на нього, запитала:

— Мало депутатів було?

— Та ні, зібралось шістнадцять чоловік,— мовив Євген.— Тільки даремно я послухався Рибицького. Треба було сходитися в когось на квартирі, а не в парку. Або вже десь за містом. Розмови в мене з ними ніякої не відбулося, а враження залишилося гарне. Зі всього видно, що люди тягнуться до організації. Книг і газет просять. А в нас їх мало. Треба щось придумувати, бо без потрібної літератури ми не зрушимо цю справу з місця.

— Так, початок покладено.

— Здається, що союз викльовується, як оті листочки з бруньки.

Наступного тижня депутати зібралися в Кравченкової тітки. Федір зиму жив на квартирі, бо з Нової Слобідки далеко було ходити до залізничних майстерень, де він працював, а на літо переїздив до тітки. Добродушна, бездітна Федосія Іванівна забрала осиротілого Федю, коли хлопцеві не було ще й п'яти років, і доглядала його, як сина. Мала вона свій невеличкий будиночок в Новій Слобідці, тримала квартирантів і нахлібників — харчувалися в неї студенти,— з того й жила, бо чоловік повернувся з Кримської війни без правої руки, заробітки мав випадкові й мізерні. Федя ставився до тітки й до дядька як до батьків, що тишило старих. Рідний же батько Федорів, по суті, був йому чужою людиною. А після тієї історії з книгою батько, наляканий полковником Кнопом, зовсім перестав знатися з сином. Говорив сусідам:

— У Федосії ото вічно студенти квартирують і харчуються, то й Федора, бач, з пуття збили. Та й взагалі його розбалували, бо своїх же немає і чужий тільки один. А був би він у мене, то ходив би по струні.

Федосія Іванівна привітно зустрічала Федорових друзів, а Заславського просто не знала, де й посадити. Євген аж зняковів од тої тітчиної бурхливої люб'язності. Та ось зайшов до кімнати Федір, суворо глянув на тітку, і вона принишкла. «Побоюється племінника,— подумав Євген.—

Та в характері Федора є щось владне, вперте. А душа в нього добра».

Розсілися всі депутати в тій кімнаті, в якій харчувалися нахлібники. Там стояв довгий стіл, лави біля столу й по-під стінами. Вікна виходили в садок. Обережний Федір ще й зачинив їх. Робітники почувалися значно вільніше, ніж під час першого зібрання. А коли Євген роздав усім другий номер журналу «Вперед!», який тільки-но привіз із Лондона знайомий механік Дірін, зав'язалася жвава розмова. Найбільше цікавило всіх, як же це в Англії, Німеччині робітники мають свої товариства і поліція не чіпає їх. Адже в Англії королева, в Німеччині імператор. Що ж вони, мовляв, не такі, як наш цар?

— Такі ж самі,— відповідав Євген,— бо королі, імператори, царі — всі однакові. Всі вони люті вороги свого народу. А миряться англійська королева і німецький імператор з робітничими товариствами лише тому, що бояться їх. Адже об'єднані в товариства, в союзи пролетарі — то така сила, проти якої нічого не значать ні солдати, ні жандарми, ні городові. Хто зброю виробляє? Робітники! А чого варте військо без зброї? Анічогісінько! Хто годує, одягає і царя, і його військо вкупі з жандармами й городовими? Робітники й селяни. Якщо весь народ скаже: так далі не хочемо, не можемо жити — що ж зробить цар зі своїми слугами? Та нічого! Ось у мене газета «Вперед!» за січень цього року. На жаль, один лише примірник, і я його не можу вам дати. Послухайте, що тут написано про успіхи німецького пролетаріату. В минулому році робітники провели в рейхстаг, тобто в німецький парламент, десять депутатів! За соціалістів голосувало чотириста тисяч чоловік! Газета пише: «Братерський привіт вам, німецькі брати! З радістю зустрічаємо ми новий ваш успіх у нашій спільній справі, в справі підготовки міжнародної соціальної революції! Для нас так само дорогі ваші успіхи, як для вас повинні бути дорогими успіхи російських соціальних революціонерів». І це дійсно так: як тільки робітники однієї якоїсь країни здобудуть перемогу, вони починають допомагати своїм братам по класу. Задля одєї спільної боротьби пролетарів всіх країн світу проти капіталу й створено Інтернаціонал, про який я вам зараз розповім...

Микола Наддачин працював на заводі Фалька. А коли заарештували Рибицького, то він, боячись, що і його будуть тягати в жандармське управління, перейшов на завод Белліно-Фендеріха, де столярував брат Сергій. Після страйку начальство заводу косо почало поглядати на зухвалого слюсаря. Майстер прискіпувався до нього, явно вишукував привід, щоб прогнати. Микола почав подумувати про те, щоб перейти кудись в інше місце на роботу. Слюсар він був кваліфікований і не боявся, що сидітиме без діла. Федір Кравченко кликав його в залізничні майстерні. Та Микола, перш ніж переходити кудись, вирішив порадитися з Євгеном Йосиповичем: адже тепер він повинен думати не тільки про те, щоб заробити на хліб, а й про те, щоб вести агітацію за союз. Заславський, вислухавши його, сказав:

— Коли так, то йди відтіля, не чекаючи, поки виженуть. А щодо того, куди тобі краще найматися, то в мене є вельми незвичайна пропозиція. Я порадив би тобі, друже, поїхати до Ростова.

— До Ростова? — здивовано перепитав Микола.

— Так. І ось чому: в Одесі уже можна вважати союз започаткованим. Він буде рости й міцніти. Та Одеса ж не Росія. А нам треба думати принаймні про весь південь Росії, бо хочемо ж ми назвати наш союз не одеським, а південноросійським. А щоб це не було фікцією, треба, не відкладаючи, взятися за створення таких же груп, як на заводах Одеси, на заводах Ростова, Кишинева, Харкова, Києва й інших міст. Зрозумів?

— Зрозумів, — трохи розгублено відповів Микола. — Та чи зумію щось зробити в Ростові без вас?

— Я тобі буду повсякчас допомагати і порадами, і літературою, і грішми. Та й ті кошти, що вже зібралися в касі, — Лущенко каже, більше трьох сотень, — теж підуть на розширення діяльності союзу. Ну, то як?

— З радістю поїду! — щиро мовив Микола. — Тільки, може, когось ще взяти, бо одному серед чужих, знаєте, буде важкувато.

— Хочеш з Сергієм?

— Ні, йому краще тут залишитися, бо через нього мені зручно буде з вами листуватися.

— Кого ж ти візьмеш?

— Думаю, що зі мною міг би поїхати Сікачин.

— Це було б чудово! — відразу погодився Євген, бо знав Сікачина так само добре, як і братів Наддачиних. Цей робітник відвідував гурток, працював у лазні. — Павло розумний хлопець.

— То коли ж нам вирушати? — спитав Микола.

— Гроші я дам хоч сьогодні, — відповів Євген. — Література зараз у нас теж є. Візьмете і книжок, і журналів, і газет. Отже, все буде залежати від того, коли ви зберетеся.

— Та ми днів за кілька і вузли зв'яжемо! — весело запевнив Микола.

Павло Сікачин, як казав Микола, з радістю погодився переселитися до Ростова, і хлопці почали лагодитися в дорогу. Сергій сумно зітхав: він заздрив їм. Микола заспокоював брата:

— Пустимо там коріння, то, може, й тобі доведеться до нас перебраться. А поки що ти тут потрібніший. Так сказав і Євген Йосипович.

Сергій мовчав, бо слово Заславського було для нього законом. Він завжди глибоко поважав Євгена Йосиповича, а після того, як полежа в лікарні, схилився перед його авторитетом. Та й не дивно: Заславський так само турбувався про нього, як і брат Микола.

Перед від'їздом до Ростова Наддачин і Сікачин зайшли до Заславського почути настанови, взяти літературу. Напакували мішок книг, журналів і газет. Коли ця робота була закінчена, сіли випити по чарці на прощання, бо Євген сказав, що не проводжатиме на пароплав, не радить, щоб туди йшли й інші знайомі, крім брата Сергія, бо краще всього поїхати непомітно для стороннього ока. За вечерею Євген говорив:

— Починатимете згуртовувати робітників навколо бібліотеки. Які мають бути умови користування книгами, щоб покласти початок і касі, я тобі, Миколо, докладно пояснював.

— Я все ось записав, — показав Микола засмальцьованого зошита. — А якщо чогось не дотямлю, то звернусь до вас.

— Пиши. Про все пиши, я відразу ж буду відповідати, — сказав Євген. — Не соромся і відносно грошей. Знайдемо, поки ви там самі розбагатієте.

— Та ми постараємося не дуже тягти з вас. Так я ка-

жу? — обернувся Микола до Сікачина, який скромно мовчав.

— Звичайно! — погодився Павло.— Ми ж і зароблятимемо!

— Обачливо підбирайте людей,— радив Євген.— Краще хай менше їх, та щоб були надійні. Придивляйтеся до всього уважно, обмірковуюте все. Поспіх у цій справі — то явний провал. Всі документи, крім найнеобхідніших, обов'язково паліть. Мої листи після читання теж у вогонь. Папери мають властивість губитися серед речей, а тому знищувати їх треба, не випускаючи, як кажуть, з рук. Для тих же документів, які необхідно зберігати, влаштуйте надійну схованку.

— Можете, Євгене Йосиповичу, не хвилюватися, ми нічого не загубимо,— запевнив Микола.

— Коли створите касу,— вів далі Євген,— тоді почнете агітувати за союз так, як це ми робили тут. Вам буде легше: по-перше, в Одесі існуватиме вже союз; по-друге, ви матимете вже статут союзу, над чим я зараз сушу собі голову. Оце, друзі, й усе, що я хотів вам сказати.— Євген підняв чарку.— За усіх вашої неслегкої, незвичайної, не боюсь цього твердити, в історії Росії місії!

— А як з студентами? — спитав Микола, знаючи, що Євген Йосипович ревно оберігав робітників од народників, які тягли їх у село.

— Добре, що нагадав, а то я зовсім про це забув,— промовив Євген.— Я за те, щоб ви якомога далі трималися від усіх отих пропагандистів і бунтарів, бо, по-перше, вони будуть гнути своє: робітники повинні йти в народ, тобто в село, а по-друге, невтримною балаканиною своєю видадуть жандармам і себе, і вас. Ні, далі, далі від них! Правда, якщо знайдуться такі радикали, які розумітимуть, що робітники повинні перш за все боротися за свої права, то цуратися їх допомоги, звичайно, не треба. Я впевнений, що недалеко той час, коли більшість революційно настроєної інтелігенції піде не в село, а на фабрики і заводи, бо такий закон історії.

Тепло прощався Заславський зі своїми учнями: обох обняв і поцілував. Обняла хлопців, як своїх синів, і Марія.

Микола сказав Павлові, коли вони пішли від Заславських:

— Мене оце так батьки проводжали, коли вперше їхав з дому на заробітки.

— А мене ніхто й ніколи так не проводжав, бо ні матері, ні батька я не пам'ятаю,— сумовито одказав Павло.— Дивні люди...

Проводжав хлопців у Ростов один лише Сергій Наддачин. Взяли вони квитки на пароплав «Чихачов», на якому служив знайомий Заславського машиніст Дірін. Дірін радо зустрів хлопців, бо Євген Йосипович попередив його про своїх друзів. З допомогою Діріна вони добре влаштувалися і — головне — надійно сховали мішок із заборонею літературою. Їм і на думку не спало, що Іван Григорович не тільки знав їхню таємницю, а половину книг і газет, які були в мішку, сам привіз із Лондона й передав Заславському. До Ростова хлопці допливли без будь-яких пригод, і, тепло розпрощавшись з добрим машиністом, потягли свій багаж хитким трапом на пристань, переповнену людьми, серед яких виділялися й кашкети городових.

— Підемо чи поїдемо? — спитав Павло.

— Давай сядемо на візника, бо, бачиш, скільки тут поліції,— одказав Микола.

— А куди ж поїдемо?

— До залізничних майстерень. Хлопці казали мені, там завжди можна влаштуватися. Десь поблизу і куток наймемо.

Не минуло й тижня після того, як Наддачин і Сікачин поїхали до Ростова, а Заславський уже одержав од них листа. Хлопці повідомляли, що допливли добре. Уже й працюють: Микола в Головних майстернях Ростово-Владикавказької залізниці, а Павло — на млині Посохова. Завели вже деякі й знайомства. Здається, що тут немало таких самих людей, як і в Одесі. Адреси поки що дати не можуть, бо, мабуть, перейдуть на іншу квартиру.

8

Заславський був людиною багато обдарованою: він однаково легко і глибоко засвоював і математику, і фізику, і астрономію, і політекономію, і філософію, і соціологію. Любов до книги мав незвичайну: як тільки втрачав можливість читати — почував себе хворим. У голові утворювалася глуха порожнеча, давило під серцем, і його охоплювало таке відчуття, наче він сидить на станції, жде поїзда і не знає, що робити, куди подітися від нудьги. «Я створе-

ний так,—казав він Марії, коли відчував себе незручно за те, що, захопившись книгою, забував про все.— Якби мені хтось заборонив читати, то я, здається, збожеволів би». Марія знала, що в цих словах немає жодного перебільшення, бо, правдивий перед собою й іншими, Євген завжди говорив лише те, що відчував. «Що ж з ним станеться, якщо його, боронь боже, посадять,— часто думала вона, згадуючи ці слова.— Адже в тюрмі можуть і роками книг не давати». І жах охоплював її наболілу душу, бо слово «тюрма» діяло на неї так, як слово «смерть» на безнадійно хвору людину.

Та хоч як Євген любив книги, але одна чиста наука його ніколи не задовольняла. «У книгах багато мудрості,— говорив він.— А життя все одно мудріше. В цьому я багато разів переконувався на власному досвіді. Книга може тільки допомогти збагнути сенс життя». І скрізь, де тільки можна було, пильно придивлявся до того, як живе народ: і під час служби в полтавському селі Веприки, і під час читання лекцій у робітничому гурткові, і в трактирах, і в нічліжних притулках. Постійно розпитував своїх друзів робітників про те, які мають заробітки. Заходив до них на квартири, щоб глянути, де і як вони живуть. Повернувшись додому, зачинався в конторці і все занотовував до зошита, який ховав у тайникові. «Настане час,— міркував,— і я все це використаю». Коли налагодив зв'язок із журналом «Вперед!», узявся писати для нього статтю про одеський пролетаріат.

— Кілька разів я вже переробляв цю кореспонденцію,— розповідав Євген Марії перед тим, як почати читати їй те, що написав.— І все вона мене не задовольняє. Послухай, і я над нею ще попрацюю. Адже це буде, мабуть, перша стаття про умови праці та існування робітників Одеси. Хочеться написати так, щоб всі побачили: те, що друкують газети Росії про робітників, фарисейство, брехня! То що, слухатимеш?

— Читай, читай,— зацікавлено сказала Марія.

— Тут у мене багато виправлень, то я, мабуть, затинатимуся,— попередив Євген, відчувши, як прискорено застукотіло серце: він хвилювався навіть тоді, коли читав свої статті дружині.— Слухай... «Головний пункт, де зосереджені роботи в Одесі,— це гавані: там проводиться розвантаження і навантаження предметів її торгівлі. А найнужденніший пролетаріат — це чорноробочі, що працюють у гаванях. Вони розподіляються на дві частини: робітни-

ки осілі, які постійно мешкають в Одесі, і робітники, що приходять восени і взимку на заробітки. Кожного дня, тільки починає світати, вони з'являються на всіх пунктах гаваней, де набирають поденників. Осілі, майже без жодного винятку, страшенно погано одягнені. На них не одяг, а якесь ганчір'я. Ноги не взуті, тим-то їх називають босоногими, або стуханами».— Євген глянув на Марію, спитав:— Може, опустити оце незрозуміле слово «стухани»?

— Навіщо? — заперечила Марія.— Я його ще малою чула. Тим більше, що зміст цілком зрозумілий.

— Залишу,— вдоволено мовив Євген, бо йому не хотілося викидати це хоча невідоме, але характерне одеське словечко.— «Друга частина — робітники прийшли. Вигляд мають трохи кращий від осілих: вони в чоботях. Але без звички над силу виконують важкі роботи в гаванях. Уявіть собі, яку залізну енергію повинні мати ці робітники, коли їм доводиться від зорі до зорі стояти в трюмах і ковтати хмари пилюки, що здіймаються від зерна, яке туди сиплеться. Люди зав'язують собі хустками носи, роти, щоб якось уникнути тієї густої курави. А що робота ця буває спішною, то часто доводиться стояти на ній цілу добу. День і ніч, майже без перерви, надриваються поденники. Босоногі більшу частину свого життя проводять у гаванях, ночують улітку і восени просто неба, а зимою — в парових котлах, що лежать на набережній, і в порожніх діжках. Багато осілих робітників мають великі сім'ї, які містяться у вологих підвалах брудних будинків або під землею — у скелях, де колись люди ховалися од ворогів. Інші поденники мешкають на Пересипі і кожного дня, після півторагодинної ходи, беруться за дванадцятигодинну роботу. А ввечері батько сімейства повертається з мізерним заробітком — кількома копійками, а інколи й ні з чим. І не дивно: поденна заробітна плата влітку — 90 копійок, а взимку — 70. Чи можна, питається, прогудувати, одягати себе і родину взимку на 70 копійок у такому місті, як Одеса? Дуже часто буває застій у справах — роботи немає, і тоді робітник повинен існувати на 70 або 90 копійок кілька днів або й тиждень. Звичайно, в такий час, щоб не вмерти з голоду зі своїм сімейством, починаються пошуки інших джерел існування. А це — злочинство. Ось чому Одеса за кількістю злочинів на видному місці серед великих міст Європи. В тюремному «замкові» і при поліції в 1873 році утримувалося 20 821 чоловік і 3 187 жінок, тобто одна

восьма всього населення Одеси! Дві третини з них відбували покарання за крадіжки, шахрайство і вбивства».

— Жахливі цифри,— зітхнула Марія.— А скільки ще злочинів залишилося не розкритими поліцією?

— Більше половини,— відповів Євген.— Послухай ще два абзаци про робітників.

— Читай, читай.

— «Становище тих робітників, що вантажать вугілля, ще гірше від тих, що розгрібають зерно. За цю роботу також беруться босоногі і ті, хто знає ремесло, але не може знайти місця. Тут уже немає найменшої скидки ні на хвороби, ні на каліцтво, ні на старість, ні на жіночу слабкість: кожен одержує заробітну плату відповідно до своїх фізичних сил. Найвища плата здоровому, звиклому вантажникові — 90 копійок. Хлопці 23—25 років одержують від 30 до 50 копійок у день. Голод — ось та спонука, яка примушує їх працювати, поки смерть не покладе кінця їхнім бідам і стражданням. Придивіться до обірваних юрб босоногих, що закінчують роботу аж о сьомій годині вечора, і ви по одягу, по виснажених обличчях прочитаєте гірку повість їх страждань. Прочитаєте ви і всю міру злости, що назбиралася в душах цих людей. Стане зрозумілим вам тип оцього обірваного, виснаженого, голодного робітника. Збагнете ви і те, чого він інколи вдається до диких бенкетувань, пропиває кров'ю добуті гроші, забуваючи і про сім'ю, і про дім, і про власне існування. Отаке становище чорноробочого люду Одеси». Тут у мене є абзац і про фабричний люд, та я його хочу ще раз переписати. А про ті три села, в яких я був, прочитаю, коли ти ще не стомилася слухати.

— Ні, ні! Тільки...— Марія зніяковіло посміхнулася.— До того, що ти вже прочитав мені, нічого не можу додати. Все, здається, там до ладу. Та й не дивно: адже я значно гірше знаю життя робітників, ніж ти.

— Тут ти можеш порівняти: те, що я тобі розповідав, коли повернувся з тих сіл, і те, що ось написав.— Євген знайшов потрібні сторінки рукопису, заговорив, зрідка підглядаючи, бо майже напам'ять знав його.— «Бажаючи подивитися, як живуть люди в селах недалеко від Одеси, ми відправилися в село Гредницьке. Проїздом ми також зупинялися і уважно оглядали села Іванівку та Маринівку. Як у першому селі, так і в інших, селяни перебували у великій скруті. В Гредницькому, в найкращому випадку, після виплати податків сім'ї залишається 34 карбованці на

рік. Тепер візьмемо попа та інших паразитів-куркулів, і тоді ми зрозуміємо, чи має можливість селянин прогнати своє сімейство і худобу з такими залишками. Адже йому на день виходить усього вісім копійок! В Іванівці і в Маринівці люди ще більше бідують, а духовництво розкошує. Сам піп нам казав, що, крім жалування, він має ще прибутку 600 карбованців. Нещасні селяни живуть у таких жалюгідних і темних норах, що вони можуть позаздрити найбіднішому номаду¹. Перед їхньою бідністю життя західного пролетаря — просто рай. Гігієнічні умови, в яких перебуває цей люд, неминуче призводять їх до хвороб: глиняні стіни вічно вологі, бо самі хати наполовину вгрузли в землю, замість підлоги — земля. Віконця до того маленькі, що ледь освітлюють ці конури. Хати мають лише по одній кімнаті. В тій хаті, де ми ночували, мешкало шість душ, а вона була всього 13 футів завдовжки і 11 завширшки. За таких умов повсякчас спалахують епідемії тифу і не виводяться хронічні запалення кишкового каналу». — Євген одірвався від тексту, пояснив: — Тут я наводжу дані із виступу земця Дубецького, про які ти знаєш: найбільша смертність у селах серед дітей, бо майже всі вони хворіють на дифтерію. За тиждень 23 хлопчики вмерло в Іванівці, а лікар так і не з'явився. Даю я цифри і про смертність в Одесі, щоб показати, що й таке, як пишуть у газетах, по-європейському впорядковане місто ховає на своїх цвинтарях людей не менше, ніж у селах. Оце такою приблизно, звичайно, буде моя кореспонденція про одеський пролетаріат.

— Думаю, що її прочитають з цікавістю, бо всі ж твої загальні положення підкріплені фактами і цифрами.

9

На початку липня адміністрація заводу Гульє-Бланшарда вивісила оголошення: оскільки одержано термінові замовлення, то робочий день увесь місяць триватиме не десять, як завжди, а одинадцять годин. Про те, яка плата буде за цю зайву годину, нічого не говорилося. Це насторожило робітників. Вони почали допитуватися майстрів, але ті посилали їх до інженера, говорячи, що «він закони вста-

¹ Номад — кочівник.

новлює». Рибицький попросив Сквері довідатися про наміри хазяїна щодо оплати понаднормових годин.

Мішель пообіцяв усе вивідати, та виявилось, що і в конторі ніхто нічого не знав.

— Одне можу твердо сказати,— висловив свою думку Мішель.— Якщо хазяїн тримає щось у таємниці, то, значить, хоче зробити не так, як треба.

І Сквері не помилився: коли дев'ятого серпня люди прийшли в контору за платнею, їм дали стільки, ніби вони й не працювали весь місяць зайву годину. Здивовані й обурені робітники, одержавши гроші, йшли не додому — була субота,— а поверталися в цехи, щоб спитати майстрів, що це таке. В токарно-слюсарному цеху майстром був ельзасець Морер, який видавав себе за француза. Характер він мав добродушний, до робітників ставився значно краще, ніж інші майстри.

— Пане майстер, що це таке? — спитав Луценко.— Чому нам не заплатили понадурочні?

— Я подавав, інженер викидав...— відповів Морер.— Більш нічого не знайт...

— А чому ж двадцять процентів із нічних робіт зняли?

— Інженер викидав, він закон ставив...

— Дідько з ним, вашим інженером! — лаявся Луценко.— Він три закони на тиждень вигадуватиме, а нам усі їх виконувати задурно?

— Інженер єсть сила: хочет і может...— розвів руками Морер.

— Людовік XVI сильнішим од нього був, та й то голову відрубали! — нагадав Луценко.— Догорається й інженер, що в'язи скрутимо!

— Що таке в'язі? — спитав Морер.

— Потім узнаєте! — відповів з погрозою в голосі Луценко.

— Гут, гут,— захитав головою Морер, вишкіряючи великі жовті зуби.

— Що з дурнем балакати, що з оцим німцем! — досадливо сказав Луценко Рибицькому.— Давай, мабуть, зайдемо до Євгена Йосиповича та порадимось, як нам далі бути. Не дарувати ж, справді, зароблені гроші! А то промовчимо, то вони, шахраї, і дванадцять годин примусять працювати замість десяти.

— Ні, поступатися не можна! — погодився Рибицький.— Тут двох думок не може бути. Шкода, що завтра неділя, бо найкраще агітувати по гарячих слідах.

— Нічого. Фендеріхівці теж, пригадую, довідалися, що їм зрізали п'ятнадцять процентів, у суботу, а застрайкували, домоглися свого.

— Я тоді в гостях у полковника Кнопа був, не пам'ятаю,— посміхнувся Ян.— І зараз у тюрму сяду, а робитиму все, щоб примусити Бланшарда заплатити гроші. А до Заславського, звичайно, треба піти. Без його допомоги тут не обійтися.

Коли робітники в понеділок з'явилися на роботу, то знайшли на верстатах листівки. Грамотні заходилися читати їх. Люди, не приступаючи до роботи, юрбами стояли навколо них і слухали. Майстри байдуже спостерігали за тим читанням, бо в Німеччині, у Франції, відкіля вони приїхали, то було звичною справою. Та не хвилювалося начальство, поки гудка не було. А після гудка занепокоїлося. Доповіли інженерові, що робітники не починають роботи, а читають якісь афішки. Інженер наказав відбирати ті листівки й палити, не поцікавившись навіть, про що в них писалось, бо бігали до нього на квартиру: на службу він приходив пізно, почувавши себе на заводі повновладним господарем. Майстри взяли папірці у грамотіїв і спалили. Робітники, які вперше в житті чули надруковане до них звернення, погомоніли-погомоніли та й почали працювати. Але листівки майстри відібрали не всі. Члени заводської групи союзу не віддали їх і, як тільки начальство виходило з цеху, заходжувалися знову читати. Листівка закликала робітників страйкувати доти, поки хазяї не повернуть пограбовані гроші.

— До того, що ви почули,— прочитавши листівку, говорив Рибицький,— я ще від себе додаю: в Одесі є робітничий союз, який допоможе нам, бо має свою касу. Отже, боятися того, що залишимося без хліба, не треба. Так я кажу, Степане?— звертався Ян за підтримкою до Луценка, бо знав, що люди з великою повагою ставилися до цього бувалого, поміркованого і чесного матроса.

— Точно!— підтверджував Луценко.— І місяць будемо страйкувати, то з голоду не здохнемо, а хазяїн не витримає й тижня. Щоб я пішов на дно моря, коли помилюся! Вони хоробрі лише тоді, коли ми покірні. Не виходити завтра на роботу— і все!

— І на завод не йти!

— Та ні: сюди треба прийти, а за діло не братися.

— А чого йти? Щоб городові потилиці намилили?

— Як же ти знатимеш, що начальство думає, коли дома сидітимеш?

— Хай наші депутати прийдуть.

— Ото найкраще!

— Дурниці говорите! Всім треба на завод прийти, а до роботи не ставати, поки не заплатять за ту годину!

Більшість була за те, щоб прийти на завод; не заплатять — повернуться додому.

Після того, як листівки було спалено, як робітники стали до станків і верстатів, пан Бланшард вдоволено потирає руки: гроші, що він мав заплатити за наднормові години, залишились у нього в кишені. Інженерові Рембо пообіцяв двісті карбованців за розумні й енергійні дії, запросив його на обід, і вони випили не одну пляшку шампанського, привезеного із рідної Франції. А у вівторок вранці зніяковілий Рембо сповістив панові Бланшарду, що робітники покинули роботу й розійшлися із заводу.

Та цієї гіркої пілюлі було замало інженерові, у якого тріщала голова з похмілля. Приїхав до контори полковник Кноп, суворо спитав:

— Правда, що друковані листівки були розкидані на заводі?

— Так.

— І правда, що ви їх наказали спалити?

— Так.

— Хто ж вас просив те робити?

— А що?

— Ви повинні були передати їх мені!

— Даруйте пане полковник, але я у вас не служу! — образився інженер. — Я французький підданий і не дозволю, щоб зі мною так розмовляли!

— Пане Рембо, я знаю, чий ви підданий, — по паузі похмуро мовив Кноп, бо розумів, що нічим він не може допекти цьому гоноровитому французові. — Але ви служите в Росії...

— Я служу в пана Бланшарда! — заперечив інженер.

— Бачу, що з вами зараз неможливо говорити, а тому ми перенесемо розмову на інший час і в інше місце, — з погрозою сказав Кноп і пішов геть.

Мішель Сквері, який служив у конторі, першим довідався, що там діється, і повідомляв новини Рибицькому або Луценкові: вони весь день чергували в паркові

біля заводу. Після обіду він прибіг до друзів, які чаювали в маленькому літньому трактирчику, радісно повідомив:

— Наша взяла!

— Правда?! — підхопився Рибицький, перекинувши стільця.

— Точно.

— Сідай розкажуй!

Страйкували бланшардівці всього один день. У середу їм оголосили, що за наднормові години негайно будуть видані гроші. Робітники, весело збуджені, розійшлися по цехах. А ввечері до Заславського зібралася вся група заводу, щоб обміркувати цю подію. Євген, радісно посміхаючись, говорив:

— Це другий страйк, в якому робітники домоглися свого. Отже, у нас є вже невеликий досвід боротьби з хижакми-капіталістами. Цю перемогу треба використати для згуртування, бо боротьба тільки розпочинається. Зараз у нас є лише дві групи, а треба негайно створити їх в усіх цехах. Союз наш може рости й міцніти лише в боротьбі всіх пролетарів за свої права.

Як і під час страйку на заводі Белліно-Фендеріха, полковнику Кнопу так і не вдалося перехопити листівку. (Її теж написав і надрукував Заславський). Агент Лелицький переказав лише зміст тієї афішки. Полковника Кнопа найбільше занепокоїло те, що в листівці був заклик до робітників, щоб вони приєднувалися до союзу.

— Ти точно пам'ятаєш, що говорилося про союз? — допитувався Кноп.

— Так мені сказав мій приятель, який сам чув, як читали ту афішку, — відповідав Лелицький. — Мене самого здивувало, що є якийсь союз, та він клянеться, що це правда. І каса в союзі мовби є, в якій багато грошей. Тому й кричали: не бійтеся, каса заплатить за прогуляні дні, не ставайте на роботу, поки контора не поверне гроші. Через те всі й піддалися на умовляння.

— А хто ж умовляв?

— Цього приятель не чув.

— Чорт знає, за що я тобі гроші плачу! — розгнівався Кноп. — Не можеш назвати прізвищ коноводів. Дві листівки вже випустили робітники, і ти жодної не приніс ме-

ні! Іди і шукай ту афішку! Без неї не смій з'являтися сюди!

— Слухаю, ваше високоблагородіє,— задкуючи до дверей, покірно кланявся Лелицький.— Слухаю...

10

Кожної осені Олександр II зі всією своєю родиною і величезним почтом переселявся в Лівадію, де мав розкішний палац. Із вагона поїзда цар пересідав на свою яхту. Тим і закінчувалося його перебування в Одесі. Прибуття царського поїзда, як правило, трималося в таємниці, і про те, що Олександр II уже в Криму, одесити довідувалися лише через кілька днів із газет. А в цьому році Кноп ще в липні одержав повідомлення з Третього відділення, що государ імператор кілька днів пробуде в Одесі, бо має зробити огляд військ, що зібрані в таборах, посадить дерево в паркові, який закладається навпроти Карантинної гавані. Парк той буде названо Олександрівським. Відвідає собор, послухає обідню в інституті благородних дівиць.

Прочитавши цей останній пункт програми перебування Олександра II в Одесі, Кноп мимоволі посміхнувся: слухатиме обідню в інституті цар явно на догоду своїй коханці княгині Долгоруковій, бо саме з подібного закладу він узяв її, як зло жартували, у віце-імператриці. «Міцненько молода Долгорукова тримає старого в руках,— із заздрістю думав Кноп, бо так і не одружився.— Двоє дітей од нього має, жде третього. Дивись, її син Григорій ще й на престол сяде».

За двадцять років перебування Олександра II на троні в нього вже двічі стріляли, чого ніколи ще не було в історії Росії. Першим стріляв у царя Дмитро Каракозов (1866 рік) у Петербурзі. Промахнувся. Однак цар не знайшов за можливе замінити смертний вирок каторгою, і Каракозова повісили. Не минуло й року, Олександр II поїхав на побачення з Наполеоном III у Париж. Там на нього зробив замах Антон Березовський, який після придушення польського повстання 1863 року емігрував із Волинської губернії у Францію. Куля влучила в коня шталмейстера Наполеона III, бо Березовський поклав великий заряд, і постріл розірвав дуло револьвера. Олександр II робив усе, щоб голова його ворога скотилася з гільйотини, та паризькі судді виявилися не такими слух-

няними, як російські, і Березовського не стратили. Це був лянас Олександр II, який пролунав на всю Європу.

Два постріли у всесильного монарха призвели до того, що, як тільки він вирушав у якусь подорож, починало лихоманити і жандармерію, і поліцію, і військо. Цареві і його слугам скрізь ввижались терористи з револьверами. Всі почали вживати суворих заходів, щоб врятувати, як писалося в рапортах, дорожчине життя священної особи його імператорської величності. Трете відділення наказувало заарештувати всіх неблагонадійних, поліція за проторювала до буцегарень бродяг, жебраків. Війська гарнізонів приводилися в повну бойову готовність, наче до міста наближався не владика Росії, а її лютий ворог.

Заходився готувати Одесу до приїзду царя і полковник Кноп. У кінці серпня він заарештував групу народників, за якою давно слідкував. Хоча серед забраних були і знайомі Заславського, та він не дуже хвилювався: після того, як почав вести пропаганду серед робітників, з ними майже не зустрічався. Арешт народника Ейтнера викликав тривогу. По-перше, Ейтнер мав палітурну майстерню, в якій виконувалися замовлення для Євгенової друкарні; по-друге, Євген йому давав нелегальну літературу, брав її в нього, бо Ейтнер мав багато знайомих серед моряків. Довелося спішно переховувати книги, журнали, газети. Припинити роботу з депутатами груп, яких щотижня збиралося все більше й більше.

Прибув Олександр II в Одесу сьомого вересня. Від вокзалу й до гавані, де стояла царська яхта «Лівадія», вишикувані були війська й городові. А що підігнали приїзд на неділю, то юрби народу товклися на вулицях.

Та цар не вийшов із вагона на вокзалі, бо його поїзд подали прямо в гавань. Надто багато — близько чотирьох тисяч — заарештовано за останній рік революціонерів, щоб можна, не боячись, що хтось вистрільить у карету, їхати по вулицях Одеси, де завжди було повно крамольників.

— Крім того, що він негідник, він ще й боягуз,— говорив Євген Марії.— Сестра моя навчалася в інституті разом з княгинею Долгоруковою. Дружила з нею, а тому я коханку царя часто бачив. Не знаю, що він знайшов такого у Долгоруковій. Мабуть, тільки те, що вона на тридцять років молодша від нього. Обмежена, нахабна, страшенно заздрісна. Про жадібність її анекдоти розповідали, які я не наважуюся тобі передати.

Пробув Олександр II в Одесі тільки до трьох годин дня і поплив на своїй яхті в Ялту. Майже весь цей час він витратив на огляд військ, бо військові паради були для нього кращими в світі видовищами.

Заславський вирішив скористатися з того, що цар віддав Одесу, сказати про нього правду робітникам. Він дістав матеріали про бюджет Росії, бо цифри там були дуже промовисті, і, коли зібралися депутати на квартирі у Рибицького, почав розповідати:

— Кожного року в газетах друкують про те, які гроші надходять в казну, куди й на які потреби цар їх витрачає. Ось і в мене дані за минулий рік. Собі цар бере на рік дев'ять мільйонів. Тобто по двадцять п'ять тисяч на день.

— Ого!—вражено вигукнув Рибицький.— Куди ж він їх діває?

— Свята та бенкети влаштовує, отакі ось поїздки з сім'єю й величезним почтом. Палаці, тисячі слуг. Всіх треба одягати, годувати на ті гроші, які відбирають у вас для казни. Крім цих дев'яти мільйонів, цар ще має прибуток із чотирнадцяти мільйонів десятин землі, які йому як найбільшому поміщикові Росії належать. На тих землях мільйони селян на нього працюють. Найбагатший він і фабрикант, бо має золоті рудники, порцелянові й скляні заводи. Робітники у нього живуть, як каторжні: адже й поскаржитися на нього нікому.

— Це точно,— погодився Кравченко.

— Та це ще не все. Царю мало того, що він грабує народ, як тільки хоче. Він і внуків, і правнуків наших, які ще й на світ не народилися, уже пограбував, бо наробив неоплатних державних боргів, за які кожного року, як ось повідомляється, виплачується дев'яносто чотири мільйони карбованців процентів. А всього боргу Росія має тисяча сімсот мільйонів. Якби казна віддавала все, що збирає з народу, то і за три роки не могла б повернути тих боргів. Якби весь той борг завантажили срібними карбованцями у вагони, то вони б простяглися на двадцять шість верст.

— Аж не віриться!— щиро мовив Лущенко.— Така сила боргів! Хто ж і коли їх поверне?

— Я думаю, що одна революція може те зробити, бо прожене царя і скаже: чужі борги народ не буде платити!

— Ото було б розумно!— погодився Лущенко.— Я коли служив на флоті, то чув, що й на солдат багато грошей цар витрачає.

— Третю частину прибутків, що надходять до казни. В минулому році на армію було віддано понад сто вісімдесят мільйонів. Куди ж решту грошей цар витрачає з казни? Три мільйони на платню міністрам, сенаторам та іншим чинам, які вірно служать йому. Два мільйони на послів та на гульбища йде. Сорок два мільйони забирають губернатори, справники, станові. Десять мільйонів витрачає цар на суди, які чинять розправу над народом так, як він накаже, в яких ні мужик, ні робітник правди ніколи не доб'ються. Дванадцять мільйонів ідуть на гімназії та університет, куди не пускають ні селян, ні робітників. Двадцять мільйонів на флот, двадцять шість — на залізниці, половину, з яких підрядчики кладуть у свої кишені. Двадцять п'ять мільйонів на пенсії всіляким вельможам, генералам, тобто царським блюдолизам. А на народні школи залишається всього сімсот шістдесят тисяч. От чому народ неписьменний! На одного царя із казни йде дев'ять мільйонів, а на освіту всього народу і мільйона не дає. А чого? А того, що цар зацікавлений, щоб народ гибів у темноті й неучтві: так легше його грабувати. Отакий Олександр II, якого в газетах називають благодійником Росії!

11

Зв'язок з Ростовом у Євгена налагодився через Сергія Наддачина: Микола писав братові, а той передавав йому. Вже з перших листів видно було, що посланці Одеси почали діяльну агітацію серед робітників Ростова за створення бібліотеки. А в кінці вересня Микола повідомив, що вже сорок сім чоловік Головних майстерень і млина Посохова, на якому працював Сікачин, записалися до бібліотеки і заплатили внески. Вступних — для майстрових по карбованцю, для робітників — по п'ятдесят копійок. Потім перші будуть кожного місяця давати по тридцять копійок, другі — по п'ятнадцять. Частина грошей ітима на придбання книг, а решта — на допомогу покаліченим, сім'ям померлих. Із цих коштів, власне, почне утворюватися ощадно-позичкова каса. Надіслав Микола й умови користування бібліотекою, які сам склав. Євген щиро порадів за свого учня: таким розумним був цей документ. Говорив Марії, вдоволено посміхаючись:

— Це, мабуть, перший документ у Росії, написаний робітником. За кожним рядком — жага знань. Ось послухай:

«Майстрові, що нижче підписалися, і робітники Головних майстерень Ростово-Владикавказької залізниці, бажаючи мати для читання російські періодичні видання і деякі книги і не маючи можливості кожен особисто придбати їх, за добровільною згодою зібрали для цього гроші і склали такі умови...» І далі йде п'ятнадцять пунктів, у яких все враховано: «Для правильного ведення справи обирається касир, розпорядник і роздавальник. Вони зобов'язані безплатно і сумлінно виконувати прийняті на себе доручення. Із них — перший збирає гроші і, згідно з потребами, витрачає їх, повинен записувати до книги прибутки і видатки; другий збирає відомості про ті видання, що виходять в імперії, передплачує такі і разом з тим контролює касира і роздавальника; і третій, одержавши видання, у вільний час роздає книги, журнали, газети і слідкує за своєчасним поверненням». Бачиш, як детально все розписано? Відчувається Миколин досвід: адже він кілька років видав бібліотекою гуртка. Скажу тобі щиро, коли я читав ці умови, то ловив себе на тому, що не міг би їх так ґрунтовно скласти. Все, все тут передбачено, а тому бібліотека, як і в Одесі, діятиме, треба гадати, без будь-яких непорозумінь, які часто виникають там, де йдеться про витрачання громадських коштів. Пам'ятаеш, скільки було розмов навколо тієї ощадно-позичкової каси, в яку й ми з тобою вступили? І не тому, що пролетарі, як дехто твердив, дуже вже тремтять над своїми копійками, а тому, що вони не мають досвіду. Не проіснувала наша каса й півроку, як усі ті розмови припинилися. А щедрість і великодушність робітників не один раз уже проявлялися не тільки тоді, коли треба було допомогти своїм, а й тоді, коли ми збирали гроші для повсталих герцеговінців.

— А ніхто туди ще не поїхав?

— Рибицький рветься, та я йому прямо сказав, що не раджу їхати. По-перше, справ по створенню союзу багато, а по-друге, що ж робитиме Поліна з двома малими дітьми.

— І що ж він?

— Заперечити не міг, а не погодився. Та нічого: це в нього так же швидко перегорить, як і загорілося. Взагалі, я не проти посилки волонтерів до Герцеговіни, яка повстала, щоб скинути ненависне турецьке ярмо. Кажу тобі щиро: сам би поїхав, коли б не оця, не менш важлива робота по створенню союзу, розгортанню його діяльності.

— Гадаєш, я б самого тебе відпустила? — посміхнулась Марія. — Ні, ми поїхали б туди разом. Адже я складала іспити на сестру-жалібницю, щоб і на барикадах, як жінки французьких комунарів, бути поряд з тобою, зі всіма тими, хто виборюватиме волю.

— А Зіна?—вражено спитав Євген, бо не думав, що Марія наважиться залишити дочку, аби боротися разом з ним.

— Побуде у тітки.

— Але ж ми можемо не повернутися.

— В Одесі теж можна померти від холери, як померли мої батьки,— відповіла Марія. Помовчала, додала: — І це, Женю, не слова, а моє тверде й непохитне рішення: я скрізь буду з тобою!

— Це щастя, про яке я й не мріяв,— засяяв Євген, взяв маленькі руки дружини й ніжно поцілував.

Запало те мовчання, яке настає, коли двоє закоханих людей дивляться одне одному в очі й бачать, що діється в їхніх душах. Слова в такі хвилини зайві, бо вони нічого не додають до того, що промовляють погляди.

До кімнати вбігла Зіна, радісно сповістила:

— Мамо, Сергій прийшов!

— То запрошуй його.

Зіна зникла, і тої ж миті в дверях з'явився, сором'язливо посміхаючись, Наддачин. Покалічену ліву руку він тримав у кишені, що стало вже його звичкою. Сергій вклонився Заславським, опустил очі, тихо спитав:

— Може, я невчасно?

— Ні, ні, прошу!— Євген підійшов до Сергія, обійняв за плечі.— Сідай. Ми тільки-но говорили про умови бібліотеки, які надіслав Микола. Про повстання в Герцеговіні згадали.

— У нас зібрали вже карбованців сорок,— сказав Сергій.— Луценко тільки не знає, кому їх передати, щоб напевно потрапили за призначенням. Дехто їхати туди збирається. Разом із студентами. Я теж хотів, та оця рука не пускає.

— Нічого, нічого, Сергію,— заспокоював Євген, бо Наддачин аж почервонів.— Тут у нас робота не менш важлива, ніж поміч повсталим братам слов'янам. Які там новини?

— Говорив я з робітником майстерні Ейтнера,— відповів Сергій.— Усіх тягають у жандармське управління. Допитуються, які книжки переплітали, з яких друкарень

були замовлення. Полковник Кноп показував йому «Хитру механіку» і питав, чи не зшивав він таку. Мабуть, хтось доніс, що в майстерні Ейтнера перепліталися й нелегальні книги.

— І що ж той робітник відповів?

— Книжки, сказав, такої не бачив. А про те, яким друкарням виконували замовлення, питайте, мовляв, хазяїна. Хоч він знає, бо колись мені говорив: «Оце для Заславського книжку переплітаємо».

— Крім працівників майстерні Ейтнера, нікого не виликав Кноп?

— Поки що не чути. Але я бачив студентів Щербину і Попка, то вони бояться, що Ейтнер і їх потягне. Хочуть переїздити навіть на іншу квартиру. Здається, до Кравченкової тітки на Нову Слобідку.

— Хто ж це їм порадив?— здивувався Євген.

— Мабуть, учитель Веру, який мешкає недалеко від Федосії Іванівни, весь час харчується в неї. Тепер уже нам там не можна буде збиратися. Та то дрібниця. Ми інше місце знайдемо. Головне, щоб арешт Ейтнера не зачепив вас...

Спочатку головною продукцією друкарні Заславського були бланки нотаріальних контор і банків. Згодом Євген почав видавати книги, підручники й брошури. «Одеса, друкарня «Товариство», Садова вулиця, 12»,— такі помітки були на виданнях: «Єврейське питання», «Наша біржа», «Арифметика. Частина перша. Підготовчий курс», «Жіноча праця і добробут народу». В цій брошурі писалося: «Пильний аналіз останньої франко-пруської війни дає нам рельєфні докази того, що поза її зовнішньою, чисто політичною оболонкою лежала боротьба між капіталом і працею... Поліпшення побуту народних мас шляхом створення політичної й економічної свободи за рахунок могутності вищих верств стало альфою і омегою всіх політичних прагнень».

— Поки не з'ясується, що арешт Ейтнера не зачепив нас, ми, так і передай усім, не будемо збирати депутатів. Із Ейтнером, як ти знаєш, я підтримував і дружні, і ділові стосунки, а тому й не виключено, що полковник Кноп ще раз зацікавиться діяльністю друкарні. Тоді, коли я хворів, поліція навідувалася до мене явно за його вказівкою. Попередь Миколу, щоб не надсилав поки що листів.

— Добре. Сьогодні напишу йому.

Коли після арешту Ейтнера стали переховувати нелегальну літературу, Рибицький сказав, що в нього теж є надійні люди. Заславський дав йому мішок книг не без внутрішнього опору, бо знав, що до конспірації він ставиться досить легковажно. Ян поніс ті книги до Іордана Незабитовського, з яким давно був знайомий. Дружина Іордана Єфросина — бездітна, розповніла жінка — не знала, де посадити Рибицького, коли той заходив. Тому було дві причини: серце Єфрасі мліло від одного Янового погляду, бо чоловік її був на двадцять років старший од неї. Ян, будучи підмайстром, взяв Незабитовського в свій цех після того, як той майже півроку тинявся без роботи, бо хоча й був непоганим слюсарем, та часто в чарку заглядав і тому ніде не міг довго утриматися, звідусюди його виганяли. Він би вже давно поїхав у свою рідну Австрію, та Єфрася не хотіла залишати Одеси, де вона народилася й виростила.

Після того як Рибицького заарештував полковник Кноп, у Незабитовських теж було зроблено обшук, бо сам Іордан не раз говорив на заводі, що Ян приносив до нього книги. Шукали крамольну літературу так ретельно, що й перини Єфросині порозпорювали, а пішли ні з чим. Незабитовського прогнали із заводу. І хоча причина була та ж сама, що й завжди, — пияцтво, — Єфрася лягла Рибицького: це через нього, репетувала, страждає її Іордан. Радила чоловікові:

— Ти піди до полковника і все скажи йому!

— А як і мене посадять? — висловлював побоювання Іордан.

— За що?

— Чого, питають, раніше не доніс?

— А я тобі, дурневі, казала: не зв'язуйся з тим турком! — картала Єфрася чоловіка. — Казала, га?

— Казала, — тяжко зітхав Іордан, хоча нічого подібного ніколи не чув од своєї благовірної. — Та він же взяв мене на завод...

— Тоді взяв, а зараз чого не хоче?

— Та обіцяє ж...

— Із його обіцянок я борщу не зварю! — лютувала Єфрася. — Завтра ж іди до нього, хай дає місце! Ач, який розумний: сам вийшов із тюрми і вже служить, а про тебе

й думати забув. А через кого ж тебе вигнали, як не через нього?

— Та так...— погоджувався Іордан, хоча добре знав, що його звільнення із заводу не зв'язане з арештом Рибицького.

— Отож підеш і скажеш,— повчала Єфрася свого слухняного чоловіка,— щоб давав роботу, а не дасть— все розповім тому князеві, що робив обшук.

— Щоб і мене посадили за читання книжок?— знову повертав Іордан на своє.— Ні, трохи ще зачекаємо, адже він обіцяє...

— Я з обіцянок борщу не зварю!— вхопилася Єфрася за своє, і суперечка знову спалахнула.

Була неділя, і до Іордана прийшов з дружиною Гоноратою його земляк Віро. Всілися під акацією і допалися до пива, яке принесло подружжя Віро, знаючи, що Незабитовський знову сидить без роботи. Чоловіки смоктали пиво, диміли люльками та зрідка перекидалися німецькими словами, а жінки переказували одна одній одеські плітки.

— Чула я на Новому базарі,— пошепки, наче велику таємницю, передавала Єфрася своїй співбесідниці,— що в Керчі, в катакомбах, знайшли ікону божої матері. У воді, у багнюці тишу літ лежала, а витягли— ніби нова. Тільки на щоці жаба. Бр-р!— бридливо скривилася й затряслася Єфрася своїм повним, пишним тілом.— Я ними так гидую, хоча їх французи, як присягався мені один їхній матрос, їдять. Тьху!— плюнула Єфрася й перехрестилася.— Ну, так от. Почали ту жабу з щоки божої матері віддирати, а кров з неї так і бризнула...

— З жаби?— не зрозуміла Гонората.

— Та ти що, здуріла?!— жажнулася Єфрася.— Із щоки божої матері!

— І ти віриш тим пліткам?— посміхнулася Гонората.

— Як же не вірити?!— здивувалася Єфрася.— Адже то сила божа. Мені один чернець присягався, що сам бачив, як ікона плакала...

— Не вір, то все так підроблюється, щоб народ дурити. Мій Франц приносив одну казку про чотирьох братів. Так там усе правдиво описано, як ті ікони плачуть. Ченці все підробляють, щоб гроші у богомольців видурювати.

— Стривай, стривай, а ось мені дяк Анфімій, що в соборі служить, присягався, що в одному монастирі в Києві круглий рік прямо на голому камені пшениця росте. І зав-

жди така зелена, диво, та й годі! А казки такі Рибицький нам теж приносив. Я їх хоча й не читала, а знаю, що там усе брехня, бо вони проти царя. У нас їх так шукали, так шукали, що кожну пір'інку в перинах і подушках перемацали. А князь такий молодий, гарний, так на мене поглядав. А під кінець і каже: «Тільки через повагу до вас, мадам...» Йй-богу ж, так і сказав: «мадам»,— перехрестилася Єфрася, побачивши, що подруга недовірливо посміхнулася,— хоч Іордана спитай. Іордане, називав мене князь мадамою?

— Називав, називав,— захитав лисою головою Незабитовський, хоча нічого подібного й не чув.

— От бачиш! — торжествувала Єфрася.— То про що я говорила?

— А ще в тій казці пишеться,— вела своєї Гонората,— що незабаром спалахне таке повстання, як в шістдесят третьому році у Варшаві.

— А хіба ти знаєш, що у Варшаві було?

— Знаю, бо коли ми жили в Києві, то у нас студенти-поляки квартирували. Вони розповідали. Більше десяти років минуло, а я все-все пам'ятаю. Будуть усіх різати!

— Як різати? — перелякалася Єфрася.— Хіба ж начальство допустить?

— Начальство! — саркастично посміхнулася Гонората.— З начальства почнуть! А коли покінчать з ним, пишеться в тій казці, то приймуться за багатіїв та мироїдів, що смокчуть кров із бідняків.

— А цар хіба дозволить таке? — спитала Єфрася і сама ж відповіла: — Та ніколи!

— Царя вони теж уб'ють. Адже стріляли в нього вже двічі. Ну, а третій раз, як водиться, промаху не буде. Он у Самарській губернії голод, а цар дав усього сто карбованців. А в цариці одна лише брошка, що й ціни їй ніхто скласти не може. Більше мільйона коштує! Мій Віро казав, що на заводі чутки йшли, коли цар тут у нас був: у день він із казни бере собі двадцять п'ять тисяч. А твій ось Іордан без копійки сидить. Ні, ти почитай ту казку, там усе точно написано. Я її й своєму Францу переказувала, бо він тільки по-німецьки вміє читати.

У двір зайшов Рибицький з мішком, і Єфрася, урвавши розмову з приятелькою на півслові, поспішила йому назустріч, солодко посміхаючись, від чого її повне гарне лице зробилося ще круглішим, вона говорила, грайливо позируючи на нього хтиво примруженими очима:

— Що ж ти, Янику, нас забув?

— Куди мішок поставити? — замість привітання спитав Рибицький.

— А що там? — насторожилася Єфрася.

— Потім скажу!

— Занеси в сіни... — охоче дозволила Єфрася. — Та не перекинь тільки там відра з водою, бо ти завжди щось зачепиш.

— Привіт компанії! — хитнув чубатою головою Ян, скинувши сині окуляри. — Кого тут, Йордане, послати по пиво? Ось карбованець.

— Сам принесу! — схопив Незабитовський гроші. — Єфрасю, я побіжу!

— Тобі по пиво бігти, як дурному з гори котитися! — невдоволено кинула Єфрася. — Йди, та дивись: туди й назад!

— Я миттю! — зрадів Йордан.

Незабитовський швидко приніс пиво, Рибицький випив кухоль і пішов, сказавши, що поспішає. Речі, які залишив, пообіцяв забрати ввечері, бо зараз, мовляв, далеко нести додому — мешкав він на околиці міста, — а в нього тут ще багато справ. То було сказано для подружжя Віро, бо приніс Ян книги, які взяв у Заславського, щоб сховати в надійних людей. А коли пішла й Гонората зі своїм сп'янілим — він був маленький, худючий, носатий, чорний, наче той грак — чоловіком, Єфрася висипала всі книги з Янового мішка на долівку, гнівно визвірилася на Йордана:

— Бачив, що твій друг приніс?

— Хіба ж я його просив, — втягнув голову в плечі Йордан.

— Так що ж ви, мерзотники, хочете? — войовниче уткнула кулаки в свої повні боки Єфрася. — Щоб князь мені знову перини попоров, га?

— То що ж я... — злякано бубонів Йордан, бо, бувало, Єфрася, розлютившись, кидала на нього всім, що потрапляло під руку. — Він же й забере сьогодні...

— Ага! — як ужалена, завищала Єфрася. — Скорше тебе, ірода, чума сьогодні забере, — щоб вона вже й забрала з моєї голови! — ніж він ті книги сьогодні візьме. Ой, горе моє, погибель моя!... — раптом перейшла на голосяння Єфрася. — Ой, за що ж ти караєш мене...

— Єфрасю, любачи... — благав Йордан, не сміючи підійти до неї, бо не певен був, що вона не вхопить за бороду й не

вирве пасмо.— Я ось на нього не чекатиму, сам десь їх при-
ткну. Подержи мішок, повкидаю та й однесу кудись...

— Збирай їх, іроді, сам! — перейшла знову на гнівний
крик Єфрася.— Щоб і мішка тут не було!

Єфрася вишмигнула з сіней, хряпнула дверима так, що
шибки в усій хаті, як од вибуху, забряжчали, а Іордан по-
спіхом заходився вкидати книжки в мішок. Зібрав, заки-
нув мішок на плечі й поніс, п'яно похитуючись. Вийшов
у двір, постояв, розмірковуючи, де краще їх діти, й подав-
ся до смітника. Вивалив там. Мішок теж кинув. Та потім
подумав і забрав, бо мішок був новий, трактирник дасть
за нього кухоль пива або навіть і чарку горілки. Іордан
згорнув мішок і, радіючи з того, що можна ще випити, по-
плентався до трактиру. Невдовзі виносив сміття двірник
Северин і побачив купу книг. Узяв одну, повертів у руках:
на вигляд новісінька, а що в ній пишеться, бог його знає.
Треба комусь письменному показати. Северин набрав тих
книг, скільки міг тримати в руках, і поніс додому. Єфрася
побачила його у вікно, і її жах охопив: «Боже, та це ж він
забрав їх у Іордана і несе городовому!» Вона вибігла
в двір, перейняла двірника, залементувала:

— Киньте! Киньте їх!

— Та ти що — сказалася? — злякано позадкував від неї
Северин.

— Нам ті книги хтось підкинув,— продовжувала Єфра-
ся.— Я знаю: вони проти уряду! Їх уже шукали одного ра-
зу в нас, усе пір'я з перин повипускали! Студентів до Си-
біру за них женуть, бо там і проти царя пишеться! У вас
он дим іде, киньте їх у піч!

— Ху-у...— видихнув Северин, кинувши книги.— Наля-
кала ти мене, хай тобі біс!

— Зачекайте, я ось їх зберу в мішок та й спалимо ра-
зом. Там повинен бути мішок...

— Ніякого мішка я не бачив, а книги там ще є, бо всіх
не міг забрати.

— Ах, іроді! — сплеснула руками Єфрася.— Це він пі-
шов його пропивати. Ну, прийдеш! — посварилася кула-
ком Єфрася у бік хвіртки.— Я тебе, анафемська душа, на-
пою!

Коли книги зібрали й принесли до Северина, той, огов-
тавшись від переляку, що його нагнала своїм криком Єф-
рася, почухав потилицю, сказав, мовби розмірковуючи
вголос:

— А може, їх в участок переправити?

— Та ви що?! — перелякано крикнула Єфрася. — Адже затягають тоді і вас, і нас. Усі ж сусіди бачили, що ви їх несли додому. Ні, хай горять!

Єфрася шматувала книги й кидала в піч, ворушила рогаčem, щоб швидше горіли. Забіг онук Северинів — хлопчик років десяти, побачив, що палять книги, взяв одну. Єфрася розлючено вихопила книгу в нього, кинула в вогонь. Хлопець, який навчився читати, заканючив:

— Тітонько, дайте, заради бога, дайте хоча б одну, в мене є гривеник, я вам за неї заплачу...

— Геть! Геть відціля! — відштовхнула Єфрася малого грамотія круглими голими ліктями. — Це не для тебе.

Коли в печі все погоріло і Єфрася, поставивши рогача в куток, полегшено зітхнула, Северин спитав:

— А чи не отой, що в синіх окулярах до вас ходить, приніс книги, бо я бачив його з мішком?

— Він! Та його й ноги більше в моїй хаті не буде! А на дурній Іордановій голові я поб'ю рогача, хай тільки повернеться!

Книги згоріли, а чутки про те, як їх знайшов двірник Северин та як їх палила Єфрася, передавалися з вуст в уста...

13

Одеський багатій де Азарет надумав спорудити палац, бо не знав, куди подіти гроші, нажиті всілякими спекуляціями. (Дехто подекував, що пан де Азарет починав з перепродажу контрабандних товарів). Вільної землі поблизу моря вже давно в Одесі не було, і де Азарет купив у барона Стюарта старий, напіврозвалений будинок неподалік од Андросовської гавані, в якій розвантажувалися пароплави з вугіллям. А оскільки до зими пан де Азарет не встиг зруйнувати того будинку, то, на пропозицію свого друга поліцмейстера Мінчіакі, вирішив зажити ще й слави філантропа: віддав ту розвалюху до весни під нічліжний притулок. Городові підперли стіни стовпами, позичивши їх у поштової контори, бо боялися, що ця нова благодійна установа завалиться од вітру, прибили на воротах вивіску: «Херсонського участку нічліжний притулок, ціна з чоловіка три копійки». Газети на всі лади вихваляли добрість пана де Азарета і мудрість поліцмейстера Мінчіакі. Євген, читаючи все це, обурено говорив Марії:

— Ні сорому, ні совісті не мають оці так звані філантропи. Я бачив той будинок: ось-ось розвалиться. Пан де Азарет, без сумніву, дав хабара поліцмейстеру, і той, поставивши городових наглядачами в притулку, узяв під охорону добро свого друга. Без поліції одесити за зиму розтягли б ті руїни на дрова. І ще одну послугу, як мені сказали, Мінчіакі зробив багатіям: вони з притулків за безцінь набирають собі робітників. Отже, крім того, що ці притулки завжди були мишоловками для тих пролетарів, які не мали паспортів, вони ще стали ринком найдешевшої робочої сили. Ось у чому суть усієї цієї поліцейської філантропії! Я хочу піти в притулок пана де Азарета і написати про нього в журнал «Вперед!». Хай уся Європа почитає, як наша поліція уболіває за робітників.

— А чи не нарвешся ти там на якусь неприємність? — висловила побоювання Марія.— Візьми когось із робітників з собою.

— Слушна порада,— погодився Євген.— Я з Наумовим піду.

Та склалося так, що Наумов занедужав, і Євген сам пішов у нічліжку. Пішов, коли вже смерклося, щоб застати всіх мешканців на місцях.

У дворі напівзруйнованого будинку пана де Азарета сновигали чорні, мов негри, люди: то були вантажники вугілля. Після дванадцяти, а то й чотирнадцяти годин праці їм ніде було вмитися, ні в що переодягтися. То ще було добре, коли хоч сухар мали на вечерю. Запивали вантажники ту трапезу смердючою водою з діжки, що стояла біля сіней,— відтіля вночі й бездомні собаки хлебтали,— і, не маючи трьох копійок, які треба було заплатити наглядачеві за нічліг, товклися в дворі, плекаючи надію, що пощастить бодай у сінях на вологій, брудній долівці переспати.

Коли Євген підійшов до ганку, в сінях почувся несамовитий лемент. Двері з гуркотом відчинилися, і по перекошених східцях сторчма полетів чоловік. Неборак розтягнувся в калюжі.

— Я тобі, босяцюро, покажу, як пхатися без грошей! — посварився кулаком здоровенний наглядач, з'явившись на порозі.

— А-а-а...— стогнав викинутий з притулку, куди, як запевняли газети, пускали ночувати й тих, хто не мав грошей.— А де ж чоботи мої?..

— Марш, каналіє, а то я тебе так озую, що й на ноги

не станеш! — гаркнув наглядач і хотів зачинити двері, та побачив Заславського, що підійшов ближче, козирнув.— Що пан хоче?

— Шукаю одного вантажника, який у мене служив,— відповів Євген.

— Обдурив? Обікрав? — мовби аж зрадів наглядач.— О, на це вони, шарпаки, майстри. Якщо він тут, ми його зараз...

— Ваше степенство,— підвівшись з калюжі, звернувся плаксивим голосом до Заславського неборак,— скажіть хоч ви їм, щоб повернули мені чоботи. Адже я все літо збирав по копійці...

— То що ж, я їх з тебе знімав? — визвірився наглядач.

— Не ви, але ж ви наказали.

— Звольте, пане, я вам поясню, коли вам цікаво все це слухати,— повернувся наглядач до Євгена, дихнувши на нього густим перегаром сивухи.— Оцей босовик, так ми, пробачте, їх називаємо, заборгував своїм же. Ну вони й стягли з нього чоботи. Та, правду сказати, старі, діряві, п'ятак їм ціна.

— І брехня! Брехня! Нікому я не заборгував,— запротестував вантажник.— А стягли з мене чоботи тому, що вони грабують і з вами діляться. Отак, а не так, як ви кажете! Поверніть чоботи, бо куди ж я босоніж піду. Хіба тільки в море, щоб утопитися. Ваше степенство, заступіться за нещасного,— раптом упав навколішки перед Заславським робітником.— Не дайте одморозити ноги й померти. В мене ж у селі жінка, стара мати й семеро діток. Голі й голодні...

— Скільки він заборгував? — звернувся Євген до наглядача.

— Це ви спитайте його приятелів,— невдоволено буркнув наглядач.— Я в їхні справи не втручаюся. Мое діло, як наказано його благородієм паном приставом, таке: брати три копійки за нічліг, стежити, щоб був порядок, бо ви ж знаєте, що це за публіка. Не дивись за ними, так один одному горлянки попереρίζають.

— Спитайте, будь ласка, який борг,— попросив Євген. Та, побачивши, що наглядач зам'явся, додав: — А втім, я сам довідаюсь.

— Звольте, звольте,— нещиро запрошував наглядач.— Тільки боюся, що злякаються вони вас і нічого не скажуть. Така вже проклята публіка.

Переступаючи через людей, що покотом лежали в сінях на прілій соломі, наче мішки з вугіллям, Євген пройшов за наглядачем у невелику кімнату, слабо освітлену каганцем, і ледь утримався, щоб не затулити носа: таким густим смородом війнуло на нього. Прямо на долівці лежали чорні матраци, а на них, наче оселедці в бочці, чорніли скулені тіла вантажників. Лише посеред кімнати був вузький прохід, притрушений соломою. Люди хропли, ніби їх хтось душив, стогнали, щось бурмотіли: каторжне життя їх, мабуть, і уві сні мучило. Кого питати про того вантажника, що залишився у дворі? Де шукати його чоботи? З протилежного кутка цього поліцейського пекла чувся кволий дитячий голосок:

— О-о... Тако-о... О-о...

— Хлопчик там, чи що? — спитав Євген наглядача.

— Так точно! Дев'ятий день тримаємо заради Христа, бо батько його щез. Ми думаємо, що, певно, його контрабандисти втопили. Це ж, бачите, яка публіка? Все можуть! А хлопчик нічого: слухняний. І підмітав тут, і бігав, куди посилали, а це щось заслаб. Стогне й батька кличе. Отака неприємність. Я доповідав приставу, він обіцяв віддати кудись у приют. Та хлопець благає, щоб тут залишили, бо, бачите, надію має, що батько прийде. Мале ж, дурне.

— Скільки йому років?

— А хто зна! Думаю, що немає ще й десяти. Та подивіться самі, коли хочете,— запропонував наглядач, радіючи, що розмова з чобіт, за які він уже поклав гроші в кишеню, перекинулася на хлопця.— Ей, Павле, марш сюди!

Хлоп'я в кутку затихло, потім заворушилося і рачки, мов оте цуценя з перебитими задніми ногами, полізло вузьким проходом, чіпляючись за тих, що спали мертвим сном. Підлізло до порога кімнати, знесилено сіло, глянуло на Євгена голодними, заплаканими очима, які тільки й синіли на чорному личкові: вугілля, яке вантажили ці люди, яким дихали, було й на хлопцеві.

— Встань, встань, що ж ти сидиш! — командував наглядач.

Павлик підвівся, притримуючи худими, чорними рученятами порвані, завеликі на нього штани: холоші були закачані, через плече перекинута підтяжка з чорного мотузка. Постояв мить і поточився, поточився... Євген ледь устиг його підтримати, щоб не впав. Помацав чорного лобика, відкинувши злиплого брудного чуба: голова аж пашила.

Присів біля малого, спитав, відчувши, як клубок сліз перехоплює горло:

— У тебе голівка болить?

— Ага...— простогнав Павлик.

— А ще де болить?

— Ось тут пече,— приклав хворий руку до ганчірки, що висіла на його тоненькій чорній шії замість сорочки.

«Помирає дитина, а філантропам до того жодного діла,— з гіркотою і гнівом думав Євген.— Фарисеї!» Спитав хлопчика:

— Ти татка ждеш?

— Ага...— видавив малій, не глянувши навіть на Євгена. Багато разів його вже про те питали, багато разів він відповідав.

— А хочеш його зі мною пошукати? — мовив Євген, вирішивши забрати сироту, поки його не відвезли на кладовище.

— Хочу...— з надією глянув Павлик у вічі Євгенові, відчувши, мабуть, своїм дитячим серцем, що йому бажають добра.

— Чудово! — Євген повернувся до наглядача.— Я візьму Павлика. Мое прізвище...

Заславський сказав, хто він, де живе. Наглядач, відчувши, що з цього дивака можна щось видурити за хлопця, почав говорити, що, оскільки він уже доповідав про нього приставу, то й не може без начальства відпустити. Євген дав карбованця наглядачеві, той радо промовив:

— Беріть. Може, дійсно, батька знайдете.

У дворі Євгена ждав вантажник, з якого стягнули чоботи. Довелося і йому дати два карбованці на якесь взуття. Робітник спочатку отетеріло дивився на Заславського, а потім, подякувавши, побіг з двору.

Привіз Євген хлопця додому. Скупали його, а все те, що було на ньому, спалили в грубі. (Павлик виявився білим, а не чорним). Малий здивовано кліпав синіми оченятами і мовчки скорявся всьому, що з ним робили. І тільки тоді, коли його вклали спати, спитав:

— А коли я засну, ви мене не відвезете туди?

— Ні, ти будеш у нас, поки татко твій не знайдеться,— заспокоїла його Марія.

Заславський побував майже у всіх притулках Одеси і засів писати статтю про них до журналу «Вперед!». Докладно виклавши все, що він бачив на власні очі, зробив такий висновок: «Притулки ці не що інше, як концентра-

ція пролетарів для зручної ловлі безпаспортних поліцією, для спостереження за ними таємними агентами. Поліція наївно думає, що вона застрахувала робітників від «зловредних» ідей пропаганди. Створення притулків показує велику паніку деспотичної влади та її приховоснів. Отже, вся ця філантропія має стільки ж спільного з людяним ставленням до бідняків, скільки з зірками небесними».

Прочув Павло Товстоносов, що в колісному цеху Віталіс Мрачковський збирає гроші до якоїсь каси. Дає книжки читати. Віталіса Товстоносов добре знав, бо той певний час квартирував у нього. І коли йому захотілося випити, а ні в кого було позичити — всім знайомим уже заборгував, — то він пішов до Мрачковського.

— Кажуть, тебе тут начальником обрали, — мовив Товстоносов, знаючи, що Мрачковський любить лестощі.

— Не начальником, а депутатом, — спогорда відповів Мрачковський. — А хто це тобі сказав?

— Та балачки в депо точаться, тож і я почув, — ухильно сказав Товстоносов. — І як воно тут у вас? Усіх у ту касу приймає чи ні?

— А ти що, хочеш вступити? — зрадів Мрачковський, бо на останньому зібранні депутатів Заславський говорив, що треба залучати до союзу якомога більше робітників.

— Вступити можна, але як і що там? — допитувався Товстоносов. — Скільки платити грошей, скільки й коли можна взяти?

— Капітал у нас мертвий! — відрубав Мрачковський. — Так що не розраховуй на те, що сьогодні дав, а завтра забрав. Заплатив у касу: кінець — гроші вже не твої.

— А чий ж вони? — здивувався Товстоносов.

Мрачковський, зверхньо посміхаючись, заходився розтлумачувати закони каси. Товстоносов не дуже уважно слухав, бо його цікавило одне: вициганити якось у Мрачковського грошей. Він готовий був що завгодно йому обіцяти, аби було за що похмелитися. І, коли Мрачковський закінчив розповідь про касу, Товстоносов похвалив:

— Мудро придумали! Я обов'язково вступлю! І книжки братиму, бо я ж весь час газети в трактирі читаю.

— Як ти читаєш газети в трактирі, я знаю, — вколов

приятеля Мрачковський.— У нас, наперед тобі скажу, на горілку ні копійки не йде.

— І правильно,—нещиро погодився Товстоносов.— Бо одні будуть платити, а інші пропивати.

Мрачковському здавалося, що Товстоносов усе добре зрозумів, і розмова закінчилася тим, що він дав йому не-легальну книжку про Пугачова, позичив карбованця. Попередив, що позичає свої власні гроші, а не ті, що зібрав у касу. Товстоносов пообіцяв через три дні повернути і книжку, і борг, хоча й не думав того робити. Від Мрачковського він пішов до свого улюбленого трактиру «Париж». Там уже сидів його брат по чарці Пантелеймонов, який давно вірно служив полковнику Кнопу, а тому й тинявся з ранку до вечора по трактирах, прислухаючись до того, що говорилося. Приятелі пропили карбованця, похмуро помовчали, і Товстоносов, проклинаючи Пантелеймонова, од якого ніколи не відкараскаєшся, поплився додому. Про книжку, яку дав йому Мрачковський, згадав лише тоді, коли роздягався: вона якраз випала з-за пазухи.

Крикнув жінці:

— Параско, йди-но сюди!

— Що тобі? — з кухні спитала Параска, бо сердилася на чоловіка за те, що він знову напився.

— Кажу йди, так іди! — владно гримнув Павло.— Що це мені ще за фокуси!

— Ти менше пий, то й фокусів не буде! — теж підвищила голос з кухні Параска: вона не дуже боялася чоловіка, бо мала добру силу.

— Бачу, ти знову лягати зібралася, — невдоволено буркнув Павло.

— І зібралася! — стала в дверях, обіпершись на рогача, Параска.— І зібралася, бо доки ж це воно буде?

— Послухай, послухай, — зовсім примирливо забубонів Павло, бо вже куштував того рогача.— Я чого сьогодні випив? А того, що вступив у касу, яка, на випадок потреби, видає робітникам гроші. Не віриш? То подивись ось, дурело неосвічена, на книжку, яку мені дали почитати за те, що в касу вступив.— Павло показав Парасці книжку, запропонував: — Хочеш, я її отут тобі й прочитаю?

— У мене куліш вариться, — з недовірою зиркнула на книжку Параска.

— Хай вариться, а ти слухай! Книжка про Ємельку Пугачова. Страшенно цікава, як сказав мені Віталіс, який квартирував у нас. Пам'ятаєш же його?

— Як же не пам'ятати? — посвітлішало обличчя в Параски, бо Віталіса вона поважала. — Непитуший хлопець. Не те, що ти!

— То слухай же, читаю.

— Та відчепись ти! — сердито махнула рукою Параска і зникла на кухні.

— А я читатиму! — з настирливістю п'яного вигукнув Павло. — І не тобі, а всім, хто буде в дворі! Хай люди бачать, що я тверезий.

— Вкладайся та спи! — строго порадила Параска, знову з'явившись у дверях з рогаčem. — Чуєш?

— Чого це я маю спати?

— А того, що тобі в ніч заступати на паровоз, їхати на лінію! — сердито пояснила Параска. — Чи ти хочеш, щоб тебе знову прогнали з роботи?

— Щоб мене прогнали з роботи? — п'яно засміявся Павло. — Та ніколи в світі! Швидше всю станцію закриють, ніж мене звільнять. Мені сам пан інженер казав: «Ти, Товстоносів, у мене кращий машиніст». Та це тобі всі скажуть, ти тільки спитай, дурепо! «Прогнали»... І ляпне ж таке, що й на голову не натягнеш! Іди вже вари свій куліш і не заважай мені ділом займатися! Я ось людям почитаю про славного отамана, який власною рукою, як співається в пісні, — сплутавши Разіна і Пугачова, вів своє Павло, — втопив жону, щоб не лізла не в своє діло.

У дворі, під старою грушею, двірник Терешко грав з компанією в карти. Товстоносів і заходився читати їм казку про Пугачова. Та не встиг він, заплітаючись, вимовити й кількох речень, як до нього підбігла Параска, вихопила ту книжку і гайнула до хати. Компанія глузливо зареготала. Ображений Павло кинувся за Параскою. В хаті почувся несамопитий крик. Параска вихопилася в двір з уже пошарпаною казкою про Пугачова, шаснула на вулицю. Терешко та його компанія покинули й карти: так їх зацікавило, чим же ця бійка скінчиться.

— Ну, що, га-га? — реготав Терешко, коли Павло вибіг з хати розкуйовджений і подряпаний. — Почитав книжку? Га-га!

— Я її заріжу! — скреготав зубами Павло. — Де вона?

— В участок, мабуть, подалася, — пожартував Терешко, бо, не раз бувало, Павло так бешкетував, що Параска й городового кликала, щоб угомонив.

— В участок? — злякано вигукнув Павло, відчуваючи, як хміль починає проходити. — Та чи не божевільна...

— Сам ти божевільний! — вигулькнувши з-за рогу хати, кинула Параска.— Не втихомиришся, то й піду в участок! Хай знають, які книжки ти носиш і читаєш!

— Годі, годі, Парасю,— перелякано заблагав Павло.— Я пожартував, а ти вже й розгаласувалася. Іди додому та насипай кулешу...

Подружжя помирилося й пішло їсти куліш, бо не первина їм і лаятися, й битися. А Терешко і його компанія, закінчивши грати в карти, теж попленталися по домівках. Всі вони розповідали жінкам, друзям, багато чого, як водиться, додаючи від себе,— про те, як п'яний Товстоносів смішив всіх у дворі. Дурнувятий Терешко запевняв тих, кому розповідав цю історію,— реготав сам нестримно,— що Товстоносів, ганяючись за Параскою, кричав: «Я — Пугачов! Я всіх переріжу». Хотіли, мовляв, уже зв'язувати його та в участок тягти.

Почув у майстерні балачки про Товстоносова й Федір Кравченко. Спитав його:

— Чого це ти за Пугачова себе видавав?

— Коли? — насупився Павло, бо його вже про те багато хто питав.— Не було того! Я просто читав книжку про Пугачова, яку мені дав Віталіс. А люди, знаєш, темні, ну й перекрутили.

— Кому ж ти її читав? — нахмурився Федір, бо попереджав Мрачковського: «Не давай книжок ненадійним людям».

— Та знайомим...— ухильно відповів Павло.

— І двірник, мабуть, був серед тих знайомих? — допитався Кравченко, відчувши, що Товстоносів приховує правду.— Так?

— Був і Терешко, та він же пришелепуватий. Палець покажи — і регоче.

— Скажу тобі, Павле, прямо: ти не розумніший від того Терешка, якщо не дурніший! — вилаяв Товстоносова розгніваний Кравченко.— Де та книжка?

— Машиністові Щедріну дав почитати,— ображено насупився Товстоносів.

— Сьогодні ж забери в нього й поверни Віталісу!— строго наказав Кравченко.— А то й сам в тюрму сядеш, і його потягнеш. Ясно тобі!

— Віддам...— буркнув Товстоносів.

Після розмови з Товстоносовим зайшов Федір до колісного цеху, розшукав Мрачковського, кинув:

— Вийдемо на вулицю.

— А що таке? — насторожився Мрачковський.

— Зараз скажу! — Коли вийшли з цеху, спитав, не стримуючи гніву: — Ти давав Товстоносову книжку про Пугачова?

— Давав. А що?

— А знаєш, де він її читав? Знаєш, що про те читання розповідають?

— Знаю, але він каже, що все то брехня.

— І ти йому повірив?

— А чому мав не вірити? — питанням одказав Мрачковський, бо віри в те, що Товстоносов сказав правду, в нього не було.

— Він у тебе позичав гроші? — спитав Кравченко.

— Позичав, але яке це має відношення... — Мрачковський відчув, що Федір притискує його до стіни.

— Він обіцяв через кілька днів віддати? — висловив здогад Кравченко. — Так?

— Я йому давав свої, а не ті, що зібрав для каси.

— І він тобі їх повернув, як обіцяв?

— Поверне! — запевнив Мрачковський, хоча сам у те й не вірив.

— Ти говориш не те, що думаєш!

— За кого ти мене маєш? — закричав Мрачковський. — За ошуканця!

— Заспокойся! — владно зупинив його Федір. — І зятям: якщо ця історія дійде до полковника Кнопа, то за неї будеш відповідати — і відповідати головою — ти, а не Товстоносов.

— Вб'єте? — блиснув дрібними зубами Віталіс.

— Ти сам кричав на зібранні, що за зраду — смерть! — спокійно нагадав Кравченко. — Чи гадав, що то стосується всіх, крім тебе?

— Нічого я не гадав, — розгублено огризнувся Мрачковський.

— Отож і погано! — зробив Федір наголос на слові «погано». — Облиш свій гонор і добре поміркуй над тим, що сталося. В тебе є ще книжки?

— Дві чи три...

— Я після роботи зайду й заберу. Раджу: поки не вшхунуть оці розмови про твого друга Товстоносова, нічого дома не держи, бо не виключено, що й з обшуком до тебе придуть. Пам'ятаєш, як було з Рибицьким після того, як він читав книжку в цеху?

— Пам'ятаю... — похнюпився Віталіс.

Не допоміг Павликові чай з липовим цвітом, яким поїла його Марія: він усе хворів. А на третій день перебування у Заславських у хлопця різко піднялася температура. Звечора він почав бурмотіти щось незрозуміле — явно марив, оглядав кімнату так, наче когось шукав. Потім почав кликати голосом, повним відчаю: «Татку! Татку!» Намагався встати, та йому бракувало сил навіть ковдрочку скинути. Марія, ковтаючи сльози, клала новий холодний компрес на його червоний лобик, і хлопець на кілька хвилин заспокоювався. А потім знову кликав батька, знову силкувався підвестися.

— Батька, мабуть, хоче, бідолашний, іти шукати,— висловлювала здогад Марія.— А матір і не згадує...

— Як же він її згадуватиме, коли не пам'ятає,— сумно мовив Євген.— Що ж робити? — Марія нічого не відповіла.— Подивись, яка температура.

— Почекай ще хвилини три.

— Та воно й так видно, що не менше як тридцять дев'ять. Я, поки хворів, навчився й без градусника досить точно визначати.

— Вгадав,— по паузі відповіла Марія, глянувши на градусник.— Тридцять дев'ять і два. А ще ж тільки перша година ночі. Якщо так далі буде, то до ранку він і згорить.

— Треба лікаря шукати. А до кого йти серед ночі?

— Пам'ятаєш, Наумов говорив, що його сестра служить у старого Розена? — згадала Марія.— Може, Степан запросить його.

— Боже, як же це мені самому на думку не спало! — з досадою вигукнув Євген.— Я зараз же подамся до Степана.

Наумов мешкав на Ямській вулиці, до якої було всього два квартали, і Євген швидко добрався до нього. Та хвіртка була замкнена, паркан високий, у дворі валували собаки. «Стукатиму, може, двірник вийде»,— вирішив Євген, натрапивши на таку несподівану й непереборну перепону. Собаки захлиналися, брязкаючи важкими ланцюгами, а ніхто не озивався з двору. Два вікна будинку виходили на вулицю. Були вони зачинені віконницями, перехопленими широкою штабою. Євген не пам'ятав, чи мала квартир-ка Наумових вікно на вулицю, бо був тільки в першій

кімнатці, а в другу, де містилися малі діти, не заходив. «Незручно, коли розбуджу когось чужого,— міркував, підійшовши до вікна.— В яке ж, на щастя, постукати?» Євген намірився вже стукати в друге вікно, як почув, що собаки в дворі приишкли. Хтось, мабуть, вийшов. Він повернувся до хвіртки, постукав. З двору почулося крізь несамовитий собачий гавкіт:

— Кого чорти т-телесують?

— Степане Степановичу, це я! — зраділо вигукнув Заславський, впізнавши по голосу Наумова.— Підійдіть сюди!

— Туман! Жук! Цитьте, п-прокляті! — нагримав Степан на собак, і вони вмить змінили гавкіт на покірне скавучання.— Геть відціля! Євгене Йосиповичу, та чи ви це? — не відчиняючи хвіртки, спитав Наумов.

— Я.

— А що т-трапилосья?

— Я порадитись до вас.

— То п-підождіть, бо я в одних кальсонах. Та й ключа візьму від хвіртки. Кілька разів уже казав двірникові, щоб не замикав, аж ні, шельма, тримає нас, як у тюрмі. Я миттю.

Наумов дійсно швидко одягнувся й вийшов. Євген розповів йому, в якому стані Павлик, спитав, чи не може він запросити того лікаря, в якого сестра служить.

— З радістю п-іду до нього!

— Спасибі. Совість мене тільки мучить: чи зручно стару людину турбувати серед ночі?

— Не хвилюйтеся! — заспокоїв Наумов Заславського.— Сестра казала, що той німець, буває, до ранку в карти грає, то, можливо, він ще й спати не лягав.

— Може, й мені з вами піти? — запропонував Євген.

— Я сам усе зроблю! За годину або швидше лікар буде у вас.

Не годину, як обіцяв, а майже півтори Наумов не повертався. Нарешті під вікнами почувся грукіт коліс. Євген вибіг на вулицю й побачив: Степан мовби силою витягує когось із брички. Наказує візникові: «А ти зачекай! Назад одвезеш!» З брички виліз маленький дідок з великою валізкою в руках, сердито заблимав глибоко запалими очима, мовби намагаючись збагнути, що з ним трапилосья. Євген зрозумів, що лікар приїхав майже проти волі, відчув себе винним перед ним і не знав, що йому сказати, щоб загладити свою провину. А коли старий на його привітання

тільки сердито заворушив глибокими зморшками на лобі, він і зовсім розгубився. Виручив Наумов. Він мовчки, але досить твердо взяв лікаря під руку. Дідок спідлоба блимнув на Євгена і покірно поплівся туди, куди Наумов його вів.

— Де хворий? — сердито спитав лікар, ледь помітно хитнувши сивою головою Марії, що привіталася з ним.

— Ось... Будь ласка...— зніяковіла господиня.

— Кінд! — обурено вигукнув дідок.— Що ж він? Де він? — шукав лікар очима Наумова, який передбачливо зник з кімнати.— Він же сказав, що хазяїн помирає. Ні, це шахрайство! Де він? — сердито допитувався дідок, а у виразі маленького, порізаного глибокими зморшками обличчя було більше кумедного, ніж гнівного.— Це неподобство! Де він?

— Ось я,—просунувши в двері руду, колючу голову, тихо й винувато мовив Наумов.— І не хвилюйтеся: я вас і назад одвезу.

— Він мене назад одвезе! — злякано, наче відбиваючись од нього, замахав на Наумова лікар короткими руками.— Панове, мені бракує слів, щоб висловити вам своє обурення...

— Даруйте, лікарю,—почав вибачатися Євген, коли старий, випаливши весь заряд гніву, трохи заспокоївся.— Я почуваю себе дуже й дуже незручно. Вибачте ви й моему другові Степану Степановичу. Ми всі тут у відчаї, що помирає дитина... Ось вам гонорар,—Євген поклав п'ять карбованців на лікареву валізку.— Я вас сам відвезу додому. Прошу...

Запала гнітюча тиша. Лікар, побачивши досить щедрий гонорар, який йому платили тільки за те, що він вилаяв цих добрих і, з усього видно, культурних, освічених людей, відчув себе ніяково, пробурмотів примирливо:

— З ким маю честь?

Євген назвав себе.

— Так ви дійсно власник друкарні? — здивувався лікар, бо ніяк не думав, що господар друкарні мав таку скромну квартиру, так просто був одягнений.— Гм... Карл Карлович Розен,—поштиво схилив голову старий.— Прошу тільки не плутати мене з тим Розеном, який завідує лазаретом тюремного «замку». Він хоча й мій племінник, однак більше жандарм, ніж лікар. Я йому це прямісінько у вічі говорив. Ну, подивимося вашого хворого, хоча я й не педіатр.

Довго Карл Карлович обслуговував Павлика, напружено наморщивши лоба. Зітхав, невдоволено хитав головою. Сердито спитав:

— Давно така висока температура?

— Сьогодні піднялася,— відповіла Марія, яка весь час розгублено мовчала.

— А що він, на дизентерію хворів?

— Начебто ні,— невпевнено сказала Марія.— А проте... точно не знаю.

— Не знаєте? — здивовано закліпав очима лікар.

— Даруйте, Карле Карловичу,— втрутився в розмову Євген,— цього сироту я підібрав ледь живого в одному притулку.

— А-а... Тоді все зрозуміло.— Карл Карлович зітхнув.— Хоча і не нова, але сумна історія. Діти у нас гинуть, як мухи. Ну, а в цього хлопчика, здається, звичайнісінька простуда. Можливо, інфлуенца. Та, оскільки організм його страшенно виснажений голодом, можна всього чекати. А взагалі, вам треба його показати спеціалістові. Я ось дам адресу.— Старий начепив на короткого носа позеленілі окуляри, написав рецепт і адресу лікаря.— Давайте оцю мікстуру і порошки, поки мій друг його огляне і скаже своє слово. Даруйте, мадам,— винувато схилив старий голову перед Марією,— що я, м'яко кажучи, не дуже ввічливо розпочав свій візит. За гонорар дякую, але... дозвольте мені відмовитися. Серце моє, хоча і зостарілося, але не настільки зачерствіло, щоб я міг брати гроші з людей, які рятують од смерті підібрану на вулиці дитину. Радий, що міг хоча чимось прислужитися вам...

— Але відвезти вас додому ви мені дозволите? — спитав Євген, щиро зворушений поведінкою старого.

— А де ж отой брат моєї наймички? — вперше за весь час посміхнувся Карл Карлович.— Знаєте, він мене перелякав. Чую, хтось будить. Розплющив очі... Боже! Стоїть біля ліжка достеменний розбійник: здоровенний, рудий чуб люто стирчить. Заїкається так, що я ані слова не можу зрозуміти. «П-помира... П-помира...» — передав Карл Карлович голос Наумова так кумедно, що всі мимоволі аж засміялися, і сміх той остаточно зняв скутість, яка весь час відчувалася.— Якщо вам щось треба буде, пане Заславський, я до ваших послуг. І не турбуйтеся, я сам поїду, якщо тільки візник не втік, злякавшись того рудого.

— Ні, я вас одвезу! — наполягав Євген.— Прощу...

Карл Карлович галантно поцілував руку Марії і молодцювато пішов геть. Марія ледь стримала посмішку: таким кумедним був старий лікар цієї миті.

2

Коли Євген і Розен поїхали, до Марії зайшов Наумов, винувато схилив руду голову, мовив:

— Вибачте, що з лікарем так...

— Та годі вам! — весело сказала Марія. — Ми дуже вдячні, що ви привезли його.

— Старий так лаявся, що я д-думав...

— Під кінець він признався, що просто злякався вас, — м'яко посміхнулася Марія. — А взагалі, Карл Карлович добра людина.

— Сестра теж хвалить його, тому я й поїхав, — повеселів Наумов, якому здавалося, що він просто злочин зробив. — То що ж у хлопця?

— Хвороба не інфекційна, чого я боялася, бо треба було б кудись Зіну дівати. Будемо дома лікувати.

— Може, вам щось д-допомогти?

— Ні, йдіть відпочивайте, — одмовилася Марія. — І ще раз вибачте, що ми вас серед ночі потурбували.

— Додому я піду, коли Євген Йосипович п-повернеться, бо, може, йому щось треба, — сказав Наумов. — А ви відпочивайте, я його надворі почекаю.

— Оцього я вже вам не дозволю! — запротестувала Марія. — Коли хочете чекати на нього, то будьте тут. Тим більше, що і я не ляжу спати, поки він не приїде. Котра ж година? Пів на четверту! Ось-ось почне й світити. Я, мабуть, самовар поставлю, бо спати вже, з усього видно, Євген не буде.

— То давайте я розпалю! — підхопився Наумов. — А що це за г-грюкіт? Нєвже Євген Йосипович п-повернувся?

— Щось дуже швидко, — здивувалася Марія.

— Я п-подивлюся.

Коли Наумов вийшов у двір, то побачив біля хвіртки простого селянського воза, з якого двоє чоловік скидали мішки. Він одразу здогадався, що це Іван Ковальський привіз літературу з румунського кордону, бо Євген Йосипович уже хвилювався: чи не схопили його там жандарми. Наумов пішов до воза, радо привітався з Ковальським.

— А де ж Євген? — занепокоївся Іван. — З ним щось трапилось?

— Та ні,— відповів Наумов.— Лікаря додому повіз.

— Марія захворіла?

Наумов розповів, що трапилося.

— Ну, це найкраще з усього, що мені спало на думку,— полегшено зітхнув Іван.— Допомагай розвантажувати. Я ледь на ногах стою, бо ми з Омельком уже три ночі їдемо. А на возі, ти знаєш, який сон. Та ще й на мішках з книгами. Тверді вони, наче каміння. То Євген не забариться?

— Я думав, що це вже він п-повернувся.

— Давай тоді мішки в двір внесемо,— розпорядився Іван.— А Євген скаже, куди їх сховати.

На ганок вийшла Марія, гукнула:

— Євгене, що ви там?

— Маріє, це я,— озвався Ковальський.

— Повернувся? Все привіз? — зраділо питала Марія, вітаючись з Іваном.

— Як бачиш,— вдоволено посміхався Іван.

— А ми дуже хвилювалися,— розповідала Марія.— Мені навіть сон поганий приснився, хоча в сні я й не вірю. Оце зрадіє Євген! Нащо ж ви їх тут складаєте? Заждїть хвилинку, я відімкну двері друкарні, несїть прямо туди.

Мішки з книгами, журналами і газетами перенесли до конторки друкарні. Ковальський, взявши у Марії тридцять карбованців, розплатився з Омельком — то був знайомий сектант — і відпустив його, а Євгена все ще не було. Пішли до хати. Марія показала хворого, сумно зітхнула:

— Боже, скільки дітей гине. Тільки вчора Євген читав у газеті, що за день в Одесі померло тринадцять чоловік. З них — дев'ятеро дітей. І так майже щодня.

— А в селах що діється! — сказав Іван.— Там кожна друга дитина вмирає від голоду й хвороб.

— Оце вже, мабуть, Євген! — зраділа Марія, зачувши, як під'їхав віз.— Посидьте, я його зустрїну.

Марія почекала, поки Євген відпустить візника, спитала:

— Де ти так довго?

— Та старий затяг до себе, надїлив ось порошоків зі своїх запасів.

Євген дав Марії пакунок, од якого на неї неприємно дихнуло лікарнею: під час вагітності вона особливо гостро відчувала дух ліків, бо коли ждала Зїну, то часто хворїла. «Що це в неї очі такі веселі? — подумав Євген, помітивши, що в Марії зовсім не той настрій, з яким він залишив її.— Може, Павликові стало краще?» Від того, що

в Марії трохи розхмарилося обличчя, в нього теж посвітліло на душі, бо чуття провини перед нею весь час мучило його: адже їй нелегко і касу друкарні вести, і вдома все робити, а зараз, коли в хаті тяжко хвора дитина, буде ще важче. А вона уже на п'ятому місяці вагітності. Він вдячно глянув на неї, ласкаво спитав:

— Як Павлик?

— Марить...— сумно відповіла Марія, але сум той був лише в голосі, а вишневі очі весело світилися.

— Чому ти така? — пильно глянувши у Маріїні очі, спитав Євген.— Щось трапалося?

— Від тебе нічого не приховаєш! — кинула Марія на чоловіка закоханий погляд, бо ніщо так не радувало, як те, що він завжди точно вловлював своєю чутливою душею її настрої.— Іван повернувся і все привіз!

— Правда?! — щасливо засяяв Євген, бо ця новина знімала з його душі важений камінь.— Де ж він?

— У хаті! — Марія взяла чоловіка за руку, щоб відчутти його тепло.— Ходімо. Наумов теж чекає на тебе, не захотів повертатися додому.

— Бачиш, не все нам і біда! — ніжно потиснувши маленьку Маріїну руку, промовив Євген.— Лікар занешив, що й хлопець швидко видужає. Ну, а тоді я його кудись прилаштую...

Літературу, по яку їздив Ковальський на румунський кордон, надіслано із Лондона петербурзьким лавристом. Їхній представник приїздив за нею, та ледь не потрапив до рук полковника Кюпа, бо притяг за собою із Петербурга агента Третього відділення. Врятувало лавриста те, що з ним по літературу їздив і Ковальський, який, за допомогою знайомих сектантів,— а на кордоні з Румунією їх мешкало немало,— переправив посланця-невдаха за кордон. Транспорт книг залишився у контрабандиста під наглядом агента полковника Кюпа, який не втрачав надії, що по книги ще хтось з'явиться.

Перед Ковальським постало нелегке завдання: треба було викрасти, власне, уже у жандармів, ту літературу. Іван, обміркувавши все, сказав Заславському, що коли той дасть йому п'ятдесят карбованців, то він спробує забрати той транспорт. Євген спочатку вагався — дуже ризикована була затія, а потім піддався на Іванові умовляння і дав йому гроші.

— Пам'ятаєш, ти говориш, що із сектантів сам чорт не зробить революціонерів? — сміявся Іван, розповідаючи, як

він викрав у агента полковника Кнопа ті книги.— А це їм ми повинні дякувати! Навколо пальця обвели і контрабандиста, і агента. Отакі антихристи! Уявляю, як полковник Кноп зараз лютує!

— А хвоста ти не притяг? — спитав Євген.

— Е, ні! Сектанти, яких весь час переслідують, як вони кажуть, ворогів нюхом навчилися розпізнавати.

— Ти дивився, що в тих мішках?

— Один переглянув. Журнал і газета «Вперед!». А решта — відомі нам книги. А що в тих трьох мішках, давай зараз подивимося, бо й мені не терпиться знати, заради чого я ризикував опинитися аж у Сибіру.

— Я, мабуть, піду д-додому,—мовив Наумов, боячись, що буде зайвим при тому перегляді літератури.

Євген зрозумів, чого Наумов намірився йти геть, сказав:

— Якщо бажаєте, то ходіте разом подивимося, що Іван привіз. До речі, порадимося, що й кому роздати, що й куди переховати.

— І я хотів сказати: в друкарні небезпечно все це тримати,—висловив свою думку Іван.— Дещо я сьогодні заберу і відвезу до знайомого сектанта аж в село Маринівка. Там і чорт їх не знайде.

— Один мішок я зараз же можу взяти до себе,— запропонував Наумов.— А другий можна буде, думаю, віддати Кравченкові: він сховає його у тітки.

Друзі зайшли до конторки й заходилися переглядати привезену Ковальським літературу.

3

Ні ввечері, як обіцяв Рибицький, ні на другий день він за тими книгами, які покинув у Незабитовських, не зайшов, бо літератури було немало: не встигали її роздавати, не знали, де ховати. А коли він усе-таки надумав забрати ті книги, то Іордан, злодійкувато ховаючи очі, зашепотів:

— Біда... Тут таке було...

— Що було? — насторожився Ян.

— Я ото пішов проваджати Віро, а вона...

— Та не шепочи ти! — розсердився Ян.— Я нічого не чую!

— Пішов я ото проваджати, а Єфрася побачила, що ти знову приніс ті книги, за які нам уже й подушки пороли, і розлютилася...

— То й що? — питає Ян, не розуміючи, до чого веде Іордан. — Я ж тобі книги, як ми домовлялися, приніс, а не їй! Де вони?

— Та отож... біда, — знову зашепотів Іордан. — Спалила вона їх...

— Як же вона посміла, дурепа! Як ти дозволив їй? Де вона?

— Пішла в церкву...

— Не в церкву, а до дяка! — знущально уточнив Ян. — Піді поклич, я з нею поговорю!

— Та де ж я її там... — розгубився Іордан, бо знав, що його кохана Єфрася не молиться, а гуляє з тим дяком, який присягався їй, що в Києві в монастирі пшениця росте на голому камінні весь рік. — І немає в тому її провини, даремно ти, Янику, на неї гніваєшся, — перейшов Незабитовський на вкрадливо солодкий тон. — Ми спали, чуємо, хтось гуркає в двері так, як тоді, коли приходили з обшукком. Єфрася підхопилася, кинула мішок у піч, линула на нього гасу й підпалила. А виявилось, що то двірник стукав: сірників, бачиш, приходив позичати. От як було, — повторив Іордан ту історію, яку Єфрася придумала для Рибицького.

— А не відніс ти їх у поліцію? — спитав Ян, відчувши, що Іордан і невпевнено розповідає, і мовби чогось не доказує.

— У мене свідки є, що вони згоріли, — злякано відповів Іордан, не подумавши, що це не в'яжеться з тим, що він говорив.

— Свідки? — здивувався Ян. — Хто ж бачив?

— Е-е... — затаївся Іордан, зрозумівши, що бовкнув не те, що треба. — Та двірник же. Здивувався навіть. «Що це ви, — каже, — піч серед ночі топите?» — «То, — відповіла йому Єфрася, — я накидала звечора сміття, а воно загорілося». Ось тобі хрест! — перехрестився Іордан. — Все так було, як я кажу! І на Єфрасю не ображайся, бо вона, ти ж знаєш, добра. Якби отой обшук не налякав її, то вона нізащо б не спалила книг, бо й сама ж грамотна, одну казку читала. Та ось і вона, голубка, з собору йде... Єфрасю, а у нас гість, — до нудоти солодким голосом сповістив Іордан. — Ти клопоталася, чого це Яник не заходить, а він ось, спасибі йому, і навістив нас. Помоглилася? Просвітила душу?

— Одчепись, сатано! — відштовхнула Єфрася круглим ліктем свого пристаркуватого чоловіка, який упадав коло неї.

Не привітавшись навіть з Рибицьким, Єфрася зникла в хаті.

— Бачив яка? — кисло поморщився Іордан. — Чого вона лютує і на мене, і на тебе? Того, що ти роботи мені не даєш. А обіцяв...

— Приходь завтра, я домовився з майстром, — похмуро кинув Ян. — Якби знав, що ви накоїли, то й не просив би!

— Єфрасю! Єфрасю! — нестямно лементуючи, побіг Іордан до хати. — Яник дає мені місце!

Єфрасю наче хто підмінив: такою вона вибігла з хати веселою і привітною. Не просто запросила, а й затигла дорогого Яника до хати, заходилася частувати його вишневою наливкою, яку до цього часу пив один лише її коханець — дяк. А вже за те, що книги спалила, так калялася, так картала себе, так прохала Яна, щоб він простив їй той гріх, що Рибицький примирливо сказав:

— Добре! Та не думайте, що я вам ще не принесу, коли мені буде треба.

— Хоч сто мішків неси, все збережу! — урочисто запевнила Єфрася.

— Все, все збережемо, — догідливо повторив Іордан. — Це вже точно, бо ми ж розуміємо...

Коли ж Ян, випивши наливки, заходився розказувати, які в нього сини ростуть, Єфрася заплакала і вийшла з кімнати. Іордан вишувато похнюпив голову. Ян зрозумів, що зачепив Єфрасю за болюче місце, почав збиратися додому. Іордан, проводжаючи його, тяжко зітхав, шепотів:

— Не може ото вона, сердешна, без слізок слухати про діток. Я вже їй казав: давай візьмемо з притулку. Воно виросте у нас і буде тоді, наче рідне. Майже погодилася, а потім щось передумала. Та ось стану до роботи, ще пагадаю, бо бачу ж, що вона мучиться.

Добра Янова душа відгукнулася щирим співчуттям на горе Єфрасі, від чого значно пригас і гнів на неї за те, що спалила книги. Тим більше, що вона дійсно була налякана тим обшуком. І Ян, який не вмів і глибоко розбиратися в людях, і довго сердитися на них навіть тоді, коли вони того заслуговували, продовжував приятелювати з Незабитовськими.

Син попа Митрофан Ляхович намірився йти батьковою стежкою, а тому й вступив до Кишинівського духовного училища. Та старий рано помер, і Митрофан, як не билася його мати, не міг одержати місце священика. Крім маленького будиночка на околиці Кишинева, в якому й народився Митрофан, мати ніяких капіталів не мала. Отже, про подальше навчання годі було й думати: мав починати самостійне трудове життя. Побував Митрофан і в Києві, і в Москві, і в Петербурзі, та ніде не міг затриматися, бо шукав, як він писав матері, якусь інтелігентну посаду. А тут і мати померла, яка, хоча й небагато, але все-таки висилала грошей. Тоді він продав будиночок, за який йому перепала всього четверта частина, бо мав трьох сестер, які вже були заміжні. Маючи кілька сотень карбованців, намірився поїхати в Америку: один моряк розповідав йому, що там не життя, а рай. Та матросом все якось не вдавалося влаштуватися, був неврожайний рік, і пароплави стояли в гавані замість того, щоб возити шеницю за кордон. Гроші розійшлися непомітно, а разом з ними й надія перебралася в Америку. Два роки працював у Одесі, де тільки була робота: і на ремонті залізниці, і вантажником. Брався за перепродаж контрабанди, аби тільки мати якусь копійку, щоб не здохнути з голоду.

Торік познайомився з кочегаром пароплава «Лазарев» Андрієм Соколовим. Той привозив заборонені книги з Лондона. Дав йому мішок на перепродаж. Митрофан вдало знайшов покупців: більше третини грошей за книги поклав собі в кишеню, бо Соколов йому віддав за тридцять, а він узяв з Рибицького п'ятдесят. Із Соколовим зав'язалася дружба. Митрофан почав просити його, щоб він посприяв йому влаштуватися на пароплав. Той обіцяв, поки сиділи в трактирі і пили горілку, потім забував. А в червні цього року раптом сам спитав:

— Ти не передумав ще кочегарити на пароплаві?

— А що, місце є?— зрадів Митрофан.

— Ага, звільнилося. Я вже й з механіком про тебе говорив.

— Ну й що?

— Погоджується, але з однією умовою, що я тебе візьму своїм підручним.

— То з мене могорич?

— Став!

Приятелі випили. Соколов, як бувалий моряк, повчав Митрофана:

— Слухай мене, матимеш добрі гроші. Розумієш, на що я натякаю?

— Про оте, що було в мішку?— уточнював Митрофан.

— Тс-с!— приклав пальця до губ Соколов.— Зрозумів?

— Зрозумів,— покірно погоджувався Митрофан.

— Отож! Слухатимеш мене, матимеш гроші,— знову повторював Соколов те, про що вже багато разів говорив.

Коли пароплав «Лазарев» кинув якір в Лондонській гавані, Андрій Соколов повів Митрофана показати місто. Завернули в одну таверну мовби чогось випити, а там, виявилось, ждав Андрія студент-росіянин. Назвався той приятель Соколова емігрантом Олександром Івановичем Пустовим. Він щердо замовив віскі й закусок, попередивши: за все платить сам, бо добре знає, що російські матроси найбідніші в світі.

По першій чарці Пустовий сказав:

— За Росію, над якою зійде сонце свободи!

Довго вони сиділи в тій чистій, затишній таверні, багато випили, а коли вже прощалися, то Пустовий, наче щось згадавши, сказав, що хоче дещо спитати Митрофана. Андрій Соколов, по-змовницькому підморгнувши Пустовому, сказав:

— Я своє діло зробив!

— Дякую!— міцно потис йому руку Пустовий.— Ми з вами ще зустрінемося.

— Друже Митрофане,— перейшов на інтимний тон Пустовий.— Андрій сказав мені, що ви знаходили покупців на літературу, яку він привозив. Зізнаюся вам відверто: я давав ті книги, що побували і у ваших руках. За допомогу справі, важливій не лише для нас двох, а для всіх чесних людей Росії, щире вам спасибі. Коли Соколов розповів, що ви маєте знайомих серед революційно настроєних робітників, яким і передали книги, то я порадив йому допомогти вам влаштуватися на пароплав. Дав йому навіть, кажу вам щиро, грошей на хабара механіку, бо в Росії без цього не можна.

«Ось чого мене так швидко взяли кочегаром»,— зрозумів Митрофан, якому й на думку не спадало, від кого те залежало.

— Отже, ми розраховуємо, дорогий друже, на вашу допомогу,— вів далі Пустовий.— Адже нам важливо не

лише відправити книги, журнали й газети в Росію, а й щоб їх одержали ті, кому вони адресовані. Ось чому на вас ми покладаємо особливі надії.

— Не знаю, чи я виправдаю їх,— збентежено відказав Митрофан,— бо в мене немає особливих знайомств. Соколов тут, мабуть, щось перебільшив. Той мішок книг, які він мені раніш дав, я продав двом робітникам. Кому вони їх віддали, не знаю.

— Не спалили ж вони їх?— посміхнувся Пустовий.

— Такі гроші заплатили й палити!— здивувався Митрофан припущенню Пустового.— Думаю, вони їх не для себе брали.

— О!— підняв пальця Пустовий.— Ми й підійшли до головного. Нам треба встановити прямий зв'язок з тим, кому ті робітники віддали книги. В цьому ви один можете допомогти. Якщо дасте на те згоду.

— Дати згоду неважко, та чи захоче та людина мати зі мною справу,— висловив побоювання Митрофан.— Адже це діло таке, що далеко не кожному відкриєшся.

— Але ж ви дасте тим робітникам літературу!— вперто продовжував своє Пустовий.— Дасте безплатно, бо ми вам сплатимо за перевезення її в Росію. А за те, що знайдете людину, яка погодиться приймати й розповсюджувати нашу літературу, будете мати п'ятдесят карбованців. Ну що, згода?

— І радий би, й боюся, що не зумію розшукати саме таку людину, яка вам потрібна...

— Знайдете!— сказав Пустовий.— Знайдете, бо людина та, повірте моєму досвіду, одержавши книги, які ви привезете, сама почне шукати знайомства з вами.

— Ну, коли так, то що ж... спробую,— мляво погодився Ляхович.

— Митрофане, друже!— з непідробним пафосом вигукнув Пустовий.— Ви благородна людина! Народ Росії вічно вдячний буде вам! Я завтра ж привезу літературу до пароплава! Соколов уже знає, що і як. Він допоможе переправити мішки на пароплав. Взагалі, в цьому ділі може те покластися на нього так само, як і на мене. Андрій наш давній і добрий друг. Біда лише, що він не має ніяких зв'язків у революційних колах Одеси. Отже, до завтра!

Соколов чекав на Митрофана біля трапа. Вони мовчки пройшли в каюту. Там був ще один матрос, а тому ні про що й не говорили. Коли сусід по каюті вийшов, Андрій сказав:

— Я знав, про що Пустовий мав з тобою говорити. Бачу, що умовив тебе.

— З чого це ти бачиш?— хмуро спитав Митрофан, бо досада в душі залишилася на Соколова, що він підсунув йому таку справу.

— Бачу!— посміхнувся Соколов.

Митрофан тільки косо глянув на нього, пригладив свої довгі вуса, що завжди робив, коли дуже хвилювався, і нічого не сказав. Соколов перший порушив мовчанку:

— Я теж страшенно хвилювався, коли вперше взяв книги у Пустового, щоб провезти їх в Одесу. Здавалося, всі здогадуються, що я маю контрабанду. Та ще яку: книги проти самого царя! Тепер навіть смішно, яким наївним дурнем я був. Контрабанда на наших пароплавах — діло звичайне, кожен везе, що хоче. Начальство пароплава на все це дивиться крізь пальці, бо розуміє, що матросам, нам тобто, платять мало, ми чимось повинні підробляти. Ну, а за те, як в Одесі винести товар, кожен відповідає своєю головою, то чого ж начальству хвилюватися. Море під рукою, завжди можна викинути туди товар, коли вже вийдуть непереливки. Зрозумів, як це діло обертається?

— Та зрозумів,— полегшено зітхнув Митрофан.

— І чудово!— похвалив Соколов.— Не вийшло з тебе попа, то вийде славний контрабандист!

Пустовий дав два мішки книг: один Митрофану, другий Соколову. Приятелі закопали їх у вугілля й провезли в Одесу. Митрофан полегшено зітхнув тільки після того, як передав літературу Рибицькому. Ян пообіцяв познайомити його з тим чоловіком, що згодиться написати листа Пустовому, бо був упевнений, що Заславський від того не відмовиться. Тим більше, що Ляхович уже людина мовби провірена: адже не вперше купляють у нього нелегальну літературу.

5

Мати свою людину на якомусь пароплаві було давньою Євгеновою мрією. По-перше, хотілося роздобувати не ту літературу, яку хтось привозив, а ту, яка найбільше потрібна для робітників; по-друге, мати її систематично; по-третє, в достатній кількості. Окрім того, тримати через свого чоловіка зв'язок із газетою й журналом «Вперед!», до якого він уже надіслав кілька кореспонден-

цій; щоправда, жодної з них ще не надрукували, бо, цілком можливо, вони не дійшли до редакції. Та й не всі номери цих видань він отримав.

Коли Рибицький сказав, що Ляхович, який продав їм мішок літератури, влаштувався кочегаром на пароплав, був уже в Лондоні і хоче побачитися з людиною, яка дасть листа до редакції, Євген з готовністю погодився зустрітися з ним. Рибицький домовився з Ляховичем, що той прийде в трактир «Царське Село».

— Дивись, Женю, щоб не завів тебе Ян через свою легковажність до якоїсь пастки,— застерігала Марія чоловіка.

— Не думаю,— відповів Євген.— Адже ми в того Ляховича вже купували книги. Та й без ризику в таких справах ніяк не обійтися. Сподіватимусь, що мені повезе...

Зустріч у «Царському Селі» було призначено на восьму годину вечора. Рибицький запізпився, бо мав таку вдачу: завжди кудись поспішав і завжди спізнювався. Ляхович, не відаючи, що Заславський прийшов за півгодини раніше і ждав його у дворянській кімнаті, не знав, що робити: чекати ще чи йти геть. Він уже вищипав два кухлі пива, витираючи долонею довгі чорні вуса, а Рибицький не з'являвся. «Чи не накрила його поліція з тими книгами, які взяв у мене?»— з тривогою думав Ляхович, поглядаючи на двері трактиру.— Підожду ще хвилин п'ять і піду». Аж нараз до трактиру, хряпнувши дверима, так що пивні кухлі на буфеті задзвеніли, забіг— саме забіг, а не зайшов!— Рибицький у своїх незмінних великих синіх окулярах на гачкуватому носі. Буфетник з докором глянув на нього, але нічого не сказав. «А якби я так,— подумав Ляхович,— то мене він обов'язково б вилаяв. Що значить бути схожим на студента». Ян кивнув головою Ляховичу і зник у дворянській кімнаті. Тої ж миті повернувся відтіля з чоловіком, який був у парусиновому піджачку, в ситцевій косоворотці. В руці тримав шкіряний картуз. На чисто поголеному, худорлявому обличчі різко виділялися високий лоб і світлі очі. По тому, як пильно незнайомиць подивився на Митрофана, той зрозумів, що оце саме і є та людина, яка дасть листа до Пустового.

— Євгене Йосиповичу, оце той кочегар, про якого я вам говорив,— відрекомендував Рибицький.

Чоловік міцно потис руку Ляховичу, мовив глухуватим голосом:

— Заславський.

Ляхович назвав своє прізвище.

— Даруйте, а ім'я та по батькові?— спитав Євген.

— Митрофан,— одказав Ляхович одне лише ім'я, бо, скільки він живе, ніхто його по батькові не величав. Та, побачивши, що Заславського не задовольнила його відповідь, зніяковіло додав:— Якович, хоча це й не обов'язково...

— Митрофане Яковичу, я хочу, коли на те буде ваша згода, взяти на себе ту місію, про яку ви говорили Яну Христофоровичу.

— А чого ж йому заперечувати, коли він сам просив?— здивовано промовив Ян, котрий, будучи людиною прямою, не розумів, що делікатний Заславський не міг інакше говорити з Ляховичем.— Ну, Митрофане, що ж ти мовчиш? Давай викладай усе, що мені казав!

До столика підійшов офіціант. Заславський глянув на нього, повернувся до Ляховича:

— Митрофане Яковичу, ви не заперечуєте, якщо ми перейдемо до дворянської кімнати, бо я там уже замовив чай?

— Я що...— покрутив Ляхович довгого вуса, бо відчував себе ніяково перед цим делікатним Заславським.— Як бажаєте...

— То прошу.

Коли перейшли до дворянської кімнати й усілися за столом, на якому вже стояла склянка охололого чаю, Заславський покликав офіціанта, попросив:

— Пляшку рому.

— Якого? Ямайського? Кубинського?— відразу пожвавішав офіціант, який дрімав біля буфету, бо відвідувачів було мало.

— Яне, виберіть, будь ласка, бо я не розуміюся.— Євген не пив, а тому й знав про ром лише те, що його любляють матроси.— На закуску ікорки там, балічка...

Дивно, але Ляхович відчував, що саме ця незвичайна люб'язність і делікатність Заславського якось тиснула на нього, і він, пересилюючи себе, з напругою відповідав на запитання. А йшло це від того, що йому хотілося виказати себе людиною освіченою перед Заславським, але боявся, що скаже щось не так. Не зняв з душі Митрофана і ром цієї дивної для нього самого скутості, бо від природи був людиною не сором'язливою, умів пого-

ворити. Виручив його Ян, який переказував Євгену те, що розповідав йому Ляхович. Тільки питав: «Так ти говорив?» Митрофан хитав головою: так, мовляв, так. Євген лише підіймав свою чарку, надпиваючи по ковтку. Від того, що Заславський не пив, не пилося й Митрофану, хоча й хотілося випити. Один лише Ян і пив, і їв, і більше за всіх говорив, що, як бачив Митрофан, не дуже подобалося Заславському, хоча той і не показував, що невдоволений.

— Так ви вже багато разів були в Лондоні?—питав Євген, намагаючись зав'язати розмову з Ляховичем.

— Ні, тільки один раз,—коротко відповів Митрофан, покручуючи довгого вуса.

— І як же вам, сподобалося там?

— Нічого... Цікаво...

— По місту ви ходили?

— Ходили.

— Що ж Лондон? Нагадує, мабуть, наш Петербург?—витагував Євген по слову.

— Не дуже. Там усе якесь... не наше,—сказав Митрофан і почервонів, бо зрозумів, що мовив дурницю: адже в Лондоні піщо «нашим» і не може бути.

— Розкажи про таверну!—смачно прожозуючи осетрину, підказав Ян, побачивши, що Ляхович зовсім розгубився.—От, Євгене Йосиповичу, де порядок! За секунду все на стіл подають! Так ти говорив?

Митрофан хитнув головою, досадливо подумав: «От скаже Заславський, що, крім таверни, нічого не бачив!»

— А яку літературу обіцяв посилати пан Пустовий?—поцікавився Євген, бо побачив, що в Ляховича немає бажання ділитися своїми враженнями від Лондона.

— Цього не говорив. Сказав тільки: привезеш листа й адресу, і тоді все...

— Стривай! Він же обіцяв тобі п'ятдесят карбованців за послуги,—сказав Ян те, чого не міг вимовити Ляхович.—І це законно: ти трудишся, ти, нарешті, ризикуєш. Так я говорю?—запитливо глянув Ян на Заславського.

— Звичайно! Я хочу ще додати: незалежно від того, що вам, Митрофане Яковичу, заплатить пан Пустовий, ми теж заплатимо. Стільки, скільки ви скажете. Торгуватися не будемо,—по паузі додав Євген, щоб покінчити з цим, бо бачив, що Ляхович, як тільки розмова перейшла на гроші, зняковіло нахилив голову.—А листа

я вам дам. Скажіть тільки, будь ласка, куди і коли його вам принести?

— Якщо можна, то просив би післязавтра, бо в неділю ми відчалюємо.

— Добре. Вам зручно буде, якщо я зайду на пароплав?

— А чого ж... Хід усім вільний...

— О котрій годині?

— Я весь день буду на пароплаві, бо заступаю на вахту.

— Чудово! Ждіть мене рівно о дванадцятій дня. Вибачте, Митрофане Яковичу,— встав, м'яко посміхаючись, Євген,— мені час іти.

— А ми ще посидимо!— сказав Ян, бо пляшка була тільки наполовину випита й хотілося йому взнати, яке враження на Ляховича справив Заславський. І коли Євген Заславський, попрощавшись, пішов, Ян глузливо засміявся, спитав:— А чому ти, друже, сидів, наче дівка засватана?

— Дивак ти, брат!— сердито випалив Ляхович, бо образливо йому було і за те, що він дійсно сидів, мов зв'язаний, і за те, що Рибицький не тільки помітив оту його скутість і розгубленість, а ось ще й глузує.— Налий краще, бо пити нам не страшно: коли не маємо розуму, то не проп'ємо! Хто він, оцей Заславський?— спитав Ляхович, одним ковтком осушивши чарку.

— Хазяїн друкарні, що на Садовій.

— А-а...— протягнув Ляхович.— Дивна людина...

— Ха-ха, що ж у ньому дивного?— засміявся Ян, не вловивши того, що слово «дивна» Ляхович вжив у розумінні «незвичайна».

— Для тебе, може, й нічого дивного в ньому немає, а я таких людей щось не зустрічав ще...— нахмурился Ляхович своє широке, задубіле на солоних морських вітрах лице. Помовчав, попросив:— Давай про це не будемо говорити. Краще наливай, а то чарки малі, а мені теж пора йти на вахту.

6

До рекомендацій Рибицького Євген ставився з обережністю, бо той не вмів зазирнути людині в душу. Кожен, хто прислухався до нього, хто щось обіцяв йому, здавався Яну чудовою людиною. А потім, коли така «чудова» людина виявляла справжню суть свою, Ян так обурювався, мов його підступно обдурили, а не він сам помилився. «Який негідник,— гнівно говорив він,— а прикидався таким шовко-

вим!» Та, траплялось, минало кілька місяців,— або навіть і тижнів!— і Ян знову хвалив того, кого називав негідником. Знаючи все це, Євген, на якого Ляхович справив не-погане враження (він здався йому чесним і скромним), вирішив поговорити з Луценком, бо той давно його знав.

Заславський поїхав на квартиру до Луценка. Степан Дмитрович тільки-но повернувся з заводу, і Євген Йосипович застав усе сімейство Луценків за вечерею. Довкола низенького, круглого столика, зробленого, мабуть, самим хазяїном, на маленьких стільчиках сиділо двоє вихристих хлопчиків, бліда, з великими синіми очима дівчинка і сам, бородатий, вічно гнівно насуплений Степан Дмитрович. Жінка діставала щось з печі. В ту мить, коли Заславський, ставши на порозі відчинених дверей, постукав у одвірки, Степан Дмитрович, сердито задерши широку бороду, луснув старшого хлопця ложкою по лобі, гнівно мовив:

— Іж, а гав потім ловитимеш!

— То він мене побачив,— пояснив Євген, якому стало гірко від того, що хлопця через нього покарали.

— Євген Йосипович?! — здивовано й зніяковіло вигукнув Луценко, підхоплюючись.— От не ждав! От не думав! — Надто міцно потискуючи руку Євгенову, тряс бородою Степан Дмитрович.— Заходьте, будь ласка, сідайте! Ні, отут, ось на цю табуретку.

Діти теж злякано повскакували із своїх стільчиків, бо і гість був незвичайний, і батько — чого ніколи не було! — замість того, щоб облизати ложку, як це він сам робив і їх учив, і покласти на стіл, кинув її в миску, і вона плавала в борщі. Мати, як витягла на рогачі з печі горщик з кашею, так і тримала його, мовби не знала, що тепер з ним робити.

— Степане Дмитровичу, вибачте, ради бога, що я нечасно...— знітився Євген.— Я пізніше зайду...

— Е, ні! — здоровкаючись з Євгеном Йосиповичем і утримуючи його руку в своїй шорсткій від смоли долоні, мовив Луценко.— Такого дорогого гостя та щоб я відпустив... Ганно, прибери вечерю! — гнівно блимнув на жінку, яка все ще стояла, тримаючи горщик на рогачі.— Хоча, що ж я, дурний! — схопився за бороду Степан Дмитрович.— Може, й ви з нами борщу, га? І каша гречана з салом, га? — несміло питав, а гострими очима благав Луценко.— Така, бачите, наша їжа...

— Борщу я залюбки...— погодився Євген, якому їсти не хотілося, бо тільки пообідав, а незручно було відмовитися.

— Справді? — зраділо заблимав очима Лущенко.— Ганно! Забери все зі столу й налий нам у нову миску. А ви — киші! — гнівно крикнув на дітей, які стояли ні живі ні мертві, не знаючи, куди їм подітися.

— Степане Дмитровичу, навіщо ж ви їх? — заступився Євген.

— Нічого, нічого, мати їх, чуєте, в сінях нагодує! — пояснив Степан Дмитрович.— Сідайте, будь ласка, сюди. Стіл у мене низенький, бо так, знаєте, воно ще батьком було заведено...

— І дуже зручно,— сказав Євген, усівшись на низенького стільчика.

— Правда? — зрадів Лущенко.— От бачите! А я хотів, чуєте, до вас іти,— продовжував він, коли Ганна тремтячими руками поставила на столик глиняну миску з борщем.— Оце вам ложка, вибачайте, сам вистругав.

— Чудова ложка і борщ смачний,— щиро похвалив Євген, бо борщ йому дійсно сподобався. Вдячно глянув на Ганну, яка ще густіше почервоніла від тієї похвали.

— О, моя Ганша вміє,— гордо мовив Степан Дмитрович, примруженим оком глянувши на жінку,— бо, чуєте, змалку в наймах у пана була, то всьому навчилася. Беріть же ось і хліб, і цибулю, коли той... Мені без цибулі і борщ не борщ. А чого я до вас хотів іти...— Степан Дмитрович глянув на дружину, строго сказав:— Ганно, постав нам кашу і подивись, що там діти роблять.

Коли Ганна моторно зробила все і вийшла з кімнати, обережно і щільно причинивши за собою двері, Степан Дмитрович приглушеним голосом продовжував:

— Хотів про Ляховича поговорити, бо Ян сказав, що звезде його з вами...

— Я вже з ним бачився.

— А-а, ось що...— зрозумів Лущенко, що привело Заславського до нього.— І як він вам? Їжте кашу, зробіть таку божеську милість...

— Дякую, дякую, але я, відверто признатися, тільки пообідав, так що багато не можу...— Щоб дати можливість Лущенку наїстися після важкого трудового дня, Євген без поспіху жував кашу, говорив:— Може, я і помиляюсь, але мені здалося, що Ляхович людина чесна...

— Оце ви точно вловили! — зрадів Лущенко, що Заславському сподобався приятель.— Людина він, справді, чесна. І надійна.

— Значить, ви думаєте, йому можна довіритися?

— Як мені! — запевнив Луценко.— Тільки треба чесно заплатити, бо він копіюку любить, як матір рідну. Хе, та й хто її, чуєте, не любить...— саркастично посміхнувся Степан Дмитрович.— Іжте, іжте,— побачивши, що Заславський хоче покласти ложку, припрошував Луценко.— Ганна нам ще підсипле...

— Ні, дякую,— обережно поклав ложку Євген.— І борщ, і каша дуже смачні, але — більше не можу. Я дуже радий, що ви про Ляховича такої гарної думки.

Побачивши, що Заславський взявся за свого шкіряного картуза, Луценко підхопився:

— Я вас, Євгене Йосиповичу, проведу, якщо не заперечуєте?

— Ви ж, мабуть, страшенно виморились на роботі?

— Трохи є, але нам це діло звичне. Що я хотів вам, Євгене Йосиповичу, коли ви вже до мене завітали, сказати...— мовив Степан Дмитрович, коли вони вийшли з хати.— А ось що. Ви знаєте студента Щербину?

— Знаю.

— Так оцей Щербина надумав, чуєте, відкрити майстерню. З такою, як він мені сам сказав, умовою: робітники будуть працювати, а студенти у них навчатимуться. Прибуток, мовляв, піде тільки робітникам. Я сказав, що мені це діло не підходить.

— І розумно зробили! — похвалив Євген.— Таких майстерень у Росії, Степане Дмитровичу, було створено чимало, але всі вони проіснували не довше, ніж оті мильні пухирі, якими бавляться діти. По-перше, для того, щоб майстерня давала прибуток — або навіть хоч виправдувала себе,— треба, засновуючи її, мати немалий капітал, якого ні в пана Щербини, ні в його друзів немає. Далі. Майстерня та потрібна Щербині не для того, щоб дати робітникам хорошу роботу, а для того, щоб біля робітників навчилися слюсарству чи якомусь іншому ремеслу його друзі-однодумці, що їм, як вони наївно вважають, допоможе збунтувати народ. Отже, це не просто дурна, а й злочинна витівка пана Щербини, якщо говорити про справжні інтереси робітників.

— У мене, відверто скажу, забракло розуму так ось розібратися в цій майстерні,— признався Луценко,— але я відчув, що з цього діла, як з трухлявого дерева, нічого не вистружеш. Здивувало мене, і вам я хотів саме це сказати, що Рибицький взяв руку Щербини, тільки й розмов у нього зі всіма нашими, чуєте, що про ту майстерню.

Звичайно, його погрожують увільнити з заводу, то йому куди не притулитися, аби той... А навіщо ж, кажу я йому, ти тягнеш в ту прірву тих, хто має роботу? Отаке... Я вже і сюди приміряв, і туди,— продовжував Степан Дмитрович, побачивши, як засмутило Заславського те, що він сказав йому про Рибицького.— І говорити вам, думаю, мовби незручно, і не сказати, то мовби приховати від вас. А мені, чуєте, того не хотілося, бо ви так багато для всіх нас робите... А Рибицький, він же такий: відкіля вітер дужче дме, туди його дужче й тягне. Він вас дуже поважає, і коли ви розтлумачите йому, що той Щербина нам справді лаштує, то він і сам відсахнеться, й інших не буде туди тягти. Отак я міркував, а тому й вирішив вам сказати...

— Добре й зробили,— похвалив Євген.— Я з ним поговорю.

— Можете на мене послатися,— сказав Луценко,— бо я все це йому у вічі говорив.

Гірко було слухати Євгенові Йосиповичу все те. Він сушить голову над статутом, який би став програмним документом організації, а Рибицький в цей час тягне робітників на ті авантюри, які давно вже засуджені життям. Євген знав, що Щербина та його друзі зляться на нього за те, що робітники йдуть не за ними. Вони не можуть збагнути тієї простої істини, що вся суть у тому, що він іде разом з робітниками. Він інтереси робітників ставить над усе, а анархісти силкуються використати у своїх інтересах робітників. За такими генералами робітники, звичайно, не йдуть, бо вони через свою малоосвіченість можуть у хитромудрих анархістських теоріях не розібратися, а що до класового чуття, то воно в них тонко розвинене. Тут не робітникам у анархістів, а анархістам у робітників є чому повчитися.

— Що це ти такий сумний? — занепокоїлася Марія, коли він повернувся додому, бо вловила його настрій, незважаючи на те, що він посміхався.

— Хіба? — здивовано підняв брови Євген, бо думав, що за посмішкою він добре приховав свій настрій. Зітхнув.— Хіба можна прожити на цьому світі без неприємностей... Ну, а що Павлик? — спитав, щоб не відповідати на Маріїне запитання.

— Здається, криза минула. Напився чаю і спить. Я не чіпаю його, хоча ліки треба було б дати.

— Хай спить,— вдоволено сказав Євген, глянувши на хворого.— Сон, кажуть, найкращі ліки.

Те, що сказав Луценко про Рибицького, настільки зіпсувало настрої Євгену, що він не міг зібратися з думками, щоб написати листа Пустовому. Кілька разів сідав до столу, брався за перо і кидав його, бо в голові, плутаючи всі думки, вертілася фраза, мовлена Луценком: «Та хіба ж він мене послухає». А не давали спокою саме ці слова тому, що Євген не впевнений був, що Рибицький і його послухає. По-перше, він впертий; по-друге, йому весь час погрожують звільненням, і, як людині, що сиділа в тюрмі за політичну справу і яка перебуває під наглядом поліції, йому нелегко буде знайти роботу за фахом. А в нього ж двоє малих дітей; Поліна, як і ось Марія, знову вагітна. Правда, вона непогана швачка, та на ті її заробітки таке сімейство не довго прогонуєш. Отже, осуджувати суворо Рибицького начебто й нелегко, але... Навіщо ж він туди тягне інших? Чого він, знаючи, що назріла потреба всі робітничі гуртки об'єднати в єдиний союз, замість того, щоб згуртувати всіх, не тільки сам звертає з правильного шляху боротьби, а й інших збиває? А він має вплив на людей, і за ним може немало піти, якщо вчасно все це не зупинити. Ото біда: мало в нього клопоту, то ще й цей. Євген кинув ручку, відчувши, що через оці невідчепні — адже не знаходив жодного ясного рішення — думки він зараз все одно нічого не напише, погасив лампу і ліг спати. Та сон довго не брав його, бо думки набігали й набігали, мов не могли вирватися із зачарованого кола...

Заснув Євген десь о третій годині ночі, а прокинувся, як завжди, о шостій, бо друкарня починала працювати о сьомій. Голова була важка, серце щеміло. Раніше, коли він вживав спиртне, то так почував себе після того, як випивав більше міри. За чаєм він розповів Марії, чому в нього кепський настрій, бо нічого не приховував од неї. Марія, скептично посміхаючись, сказала, що, по-перше, Рибицький давно вже торочить, що його звільнять з роботи, а все ще працює; по-друге, майстерня та погорить ще швидше, ніж лазня, і всі повернуться на заводи.

Розмова з Марією, яка в найскрутніші хвилини вміла підбадьорити його, — уже одним тим, що дружина все розуміла, — трохи заспокоїла Євгена, хоч він і відчував, що вона навмисне спрощено пояснювала все.

У конторці друкарні Євгена чекав Сергій Наддачин з листом од брата. Микола надіслав Євгенові щось схоже

на звіт про те, що вони з Сікачиним уже зробили в Ростові. «Скажу вам з радістю,— писав Микола,— що вийшло саме так, як ви говорили: тутешні робітники про все мають таку ж саму думку, як і наші, одеські. Багато знайшлося розумних людей, які хочуть правдиві книжки й газети читати. Те, що ми з Павлом привезли, зачитано вже до дірок».

— Спасибі вам, Сергію! — схвильовано потис руку Євген. — Треба їм книги і газети переправити, та — як? Може, ви поїдете туди? Адже ви збиралися в Ялту до батьків?

— Я вже з майстром говорив, обіцяє відпустити,— сказав Сергій.

— Чудово! Поїдете в Ялту, а відтіля — в Ростов. Ні, треба зробити навпаки, бо навіщо ж вам тягти небезпечний вантаж у Ялту. Всі витрати я оплачу. Згодні? — питав Євген, хоча по тому, як радісно сяяло вродливе обличчя Сергія, бачив, що він не тільки згоден, а щасливий. — Коли ви збиралися їхати до батьків?

— Думав у кінці цього місяця,— сказав Сергій,— бо пишуть, що мати хворіють. І Микола в листі до мене просить, щоб я навідався до старих, бо йому, оскільки він недавно влаштувався, незручно просити начальство. Та й інженер Гудим, який завідує майстернями... — Микола називав Гудима падлюкою, а Сергій не наважувався повторити це слово, а тому й затнувся,— дуже вредний,— по паузі додав Сергій, почервонів, бо бачив по виразу очей Євгена Йосиповича, що той зрозумів, що він сказав про Гудима не те, що написав Микола.

Зайшла до конторки Марія кликати Євгена снідати і, побачивши Сергія, радісно привіталася з ним, мовила:

— Бачу, ви, як завжди, розвеселили Євгена Йосиповича.

— Не я, а брат Микола... — засоромився, мов дівчина, Сергій.

— Хіба він з Ростова приїхав? — здивувалася Марія.

— Ні, листа передав. Я приніс...

— І чудового листа! — мовив Євген, радісно сяючи світлими очима. — То що, Сергію, поспідаємо?

— Дякую, я поспішаю на роботу, бо всього на годину відпросився у майстра.

— Не смію затримувати,— сказав Євген. — Може, ви тоді знайдете час ввечері зайти?

Домовилися, що Сергій прийде після роботи.

Євген поспіхом попив чаю і, замкнувшись у конторці, заходився писати листа Пустовому. Працювалося йому, з оцим новим настроєм, так легко, що здавалося: весь текст давно вже склався в голові і він тільки записував його. «Ви відчуваєте,— швидко виводив Євген дрібним, чітким почерком,— як сильно росте серед робітничої маси революційна сила; ви не можете не помітити, що кожного дня збільшується число осіб, які прагнуть об'єднатися в бойову армію революції». Зупинився, подумав: «Написати б про Ростов, та не можна». Продовжував: «Тільки перші кроки бувають настільки повільні, що нетерплячий пропагандист і агітатор впаде у відчай і вдасться до таких засобів, які поведуть не до соціальної революції, а до політичної. Або, краще сказати — до марних арештів».

Далі Євген сповіщав, що діяльність робітничих гуртків на заводах і фабриках Одеси «розростається і дає хороше молоде пагіння в усі боки». А все це відбувається тому, що «робітники зрозуміли, що можна знищити хижацьке грабінництво серед людей». І найголовніше: робітники так уболівають за загальну справу, що «готові жертвувати за неї всім своїм майном і своїм життям».

Закінчивши листа, Євген уважно перечитав його і не знайшов, що можна виправити: так чітко вилилося на папір те, що він хотів сказати далеким лондонським друзям. Не все, мабуть, тільки сподобається їм. Особливо оце щире зізнання, що він остаточно розчарувався в діяльності народників, які швидко відгукуються на благородні заклики, але далі слів не йдуть, в таких важливих питаннях, як, скажімо, знищення приватної власності. «Слова, слова і слова. Протиріччя між словом і ділом»,— перечитав Євген підсумкову фразу про народників і подумав: «Може, викреслити? Ні, хай залишається, бо я ж, врешті, пишу це не для друку, а тільки ділюся своїми думками, то й повинен думати лише про те, щоб бути щирим, а не про те: сподобаються мої переконання чи ні. Образливого тут нічого немає». Залишив Євген так, як написалося, хоча фраза ця все-таки муляла його делікатну душу. Ввечері він прочитав листа Марії, спитав:

— Нічого образливого я не написав?

— Здається, ні,— щиро відповіла Марія.

— А моя оцінка діяльності народників? — наштовхував Євген Марію на те, що в нього викликало сумнів.

— Різко ти говориш, але ж ти так думаєш,— сказала Марія, бо і без цього знала про ставлення Євгена до народників.

— Звичайно, я пишу лише те, в чому переконаний, але ж у редакції «Вперед!», судячи з того, що вони друкують про діяльність народників, думають не так, як я. А мені б не хотілося їх настроювати проти себе, бо в журналі і в газеті вони дають багато статей про робітничий рух у країнах Європи, що для мене дуже важливо.

— То викресли все про народників,— посміхнулася Марія, бо знала, що, незважаючи на те, що Євген завжди боявся когось образити, він, коли йшлося про його політичні переконання, тільки мучився, а не відступав.

— А чого ти посміхаєшся? — спитав Євген, теж посміхаючись, бо вгадав, що Марія думала. Відкинув різким рухом голови свого довгого чуба, що падав на високого лоба, сказав: — Добре. Хай так іде. До листа я хочу ще додати статтю про страйк на заводі.

— Коли ж ти її напишеш?

— А ось зараз сяду...

Марія нічого не сказала, але з того, як вона глянула на нього, Євген зрозумів, що їй не подобалося те, що він, працюючи весь день у друкарні, вночі читає або пише. Він і сам почував, що постійно перевтомлюється, а по-іншому не міг жити. Щоб заспокоїти Марію (вона дуже хвилювалася, що він останнім часом помітно схуд, хоча не хворів), Євген, винувато посміхаючись, сказав:

— Стаття буде невелика, вона вже вся склалася в голові, і я швидко запишу її.

8

Стаття не писалася так швидко, як хотілося, і Євген просидів за письмовим столом — працював він уночі в конторці друкарні — до третьої години. Кілька разів довелося переробляти, бо хотілося сказати коротко, а виходило розтягнуто. «Вранці ще раз перепису»,— вирішив Євген, відчувши, що, скільки б він не сидів, нічого вже суттєвого до статті не додасть, бо немає на те сил. Він, як завжди це робив, акуратно зібрав усі чернетки й спалив у грубі. Текст статті сховав у тайник, бо дотримувався правила: обережність потрібна й тоді, коли вона, здається, зовсім

не потрібна. Вчив тому й робітників, та не всі вони прислухалися до його порад.

Так старанно ховав рукопис статті Євген тому, що вона вийшла дуже гострою. Розповівши, як контора заводу Фендеріха, не маючи на те ніяких законних підстав, відібрала п'ятнадцять процентів заробітку, Євген закінчував статтю гнівними звертаннями до царя: «Чого ж не допоміг ти, царю-батьчку? Адже ти збираєш з живого і мертвого всілякі податки для охорони і захисту скривдженого! Чого ж ти не допоміг, перший грабіжник народу російського? Яке маєш право ти, вампір, говорити, що турбуєшся про народ російський? Ні, досить! Небагато вже тобі залишилося можливостей обдурювати народ російський! Небагато залишилося часу до того, коли ти змушений будеш — зі всіма своїми домочадцями й лакеями! — покинути Русь і сховатися кудись подалі від помсти тих, кров яких годувала і тебе і всю твою кровожерну сім'ю».

— Що, написав? — спитала Марія. Павлик розбудив її якраз тоді, коли він зайшов до кімнати.

— Трохи не закінчив.

— А котра година?

— Мабуть, третя, — відповів Євген, хоча знав, що вже пів на четверту.

— Коли ж ти спатимеш? — з докором глянула на нього Марія.

— А ось зараз ляжу й засну, — з ноткою жартівливості в голосі мовив Євген, показуючи тим, що про це не варто говорити.

— Євгене, я серйозно боюся за твоє здоров'я, — сказала Марія, яку образив його жартівливий тон. — Ти сам, може, не помічаєш, а я добре бачу, як ти за останні два місяці змарнів.

— Ти мені це вже говорила! — стримуючи роздратування, глухо мовив Євген, бо і без неї знав, що перевтомився, та не знав, як жити так, щоб не перевтомлюватися. Марія, відчувши нотку роздратування в голосі чоловіка, покірно нахилила голову. Євгену стало жаль її, і він примирливо сказав: — Дуже тебе прошу, Маріє, зрозумій одне: я можу жити лише так, як вимагає того мій розум, моя совість. Від того, що я, дбаючи про своє здоров'я, робитиму те, що комусь хочеться — хоча б навіть тій людині, яку я не тільки поважаю, а й люблю! — я від того не буду краще почувати себе, а значить, не матиму й кращого вигляду. Згодна ти зі мною чи ні?

— Згодна, а... серце все одно болить,— щиро призналася Марія. Посміхнулася крізь сльози: — Та це в мене сьогодні взагалі якийсь настрій... Ну, йди, відпочивай...

Засинаючи, Євген бачив (теж помітно змарніле від вагітності) смагляве, чорнобриве обличчя Марії, по якому котилися сльози, чув слова: «Серце все одно болить». І його душу теж огортав біль, бо він розумів потаємний смисл того Маріїного болю, про який вона боялася не те що сказати, а й натякнути йому. «Ні, ні, не покажу я їй статті,— вирішив він,— бо страх за мене й так не дає їй спокою. Та хіба тільки за мене? А за себе, а за дітей? Хтось справедливо сказав: йдеш добувати щастя всім — забудь про своє».

Вранці Євген перечитав статтю, і вона йому не дуже сподобалась, а ще раз переписувати не було ні часу, ні бажання. Зіпсував настрій складальник Іванов, який знову вимагав, щоб він вигнав з друкарні Наумова. Ворожнеча між Івановим і Наумовим точилася вже давно, і, як Євген не намагався примирити їх, нічого не виходило. Іванов вічно був чимось або кимось невдоволений. Яке б доручення Євген чи Орловський не давали Іванову, той приймав його з таким роздратуванням, наче його незаслужено скривдили. Орловський, який не звик церемонитися з робітниками, вже кілька разів говорив Іванову, що, коли б на те його воля, він давно б його прогнав. Євген теж був не проти того, щоб мати кращого складальника, ніж Іванов, а увільнити не міг, бо жалів і його, і родину, яка залишиться без шматка хліба. Наумова Євген теж не міг увільнити, бо він був хорошим складальником і чудовою людиною. І головне: єдиним робітником друкарні, який активно допомагав Євгену в усіх інших справах. Євген сказав Іванову:

— Наумова я звільнити не можу тільки тому, що він вам не подобається. А вам ще раз раджу: помиріться з ним і спокійно працюйте.

— Тоді я піду! — ображено наморщив жовте лице Іванов.

— Силоміць я нікого, як ви розумієте, утримувати не можу,— спокійно відповів Євген, хоча його і дратувала поведінка Іванова.— Але ще раз раджу: не гарячкуйте. У вас жінка, трое дітей. Місця, де б вам платили стільки, скільки ви одержуєте у мене, ви ніде не знайдете. Так чи ні?

— Так, не знайду,— через силу погодився Іванов.— Але й терпіти образи від якогось зайки я теж не хочу!

— Даруйте, я поспішаю,— піднявся Євген, бо і часу не мав, і не хотів продовжувати розмову з у край роздратованим Івановим.— Якщо не передумаєте, то зайдете до мене після обіду.

— Знову Іванов був у вас? — спитав Орловський, зіткнувшись з Івановим у дверях конторки.

— Так,— сумно зітхнув Євген, одягаючи шкіряного кашкета, бо в його розпорядженні було всього сорок хвилин.— Що ви порадите?

— Наумова я за дюжину Іванових не віддав би! — відповів Орловський з сердитою грубуватістю.— І раджу вам: коли він рветься йти геть — не утримуйте. Піде — справа наша тільки виграє. Вам не доведеться самому часто ставати, як це ви робите, до кас і допомагати складальникам. Ви тягнете роботу за Іванова, а він цього не тільки не розуміє, а ще, бачите, й вимагає, щоб ви вигнали Наумова, на якому все тримається.

— Добре, ми про це ще поговоримо,— сказав Євген, бо все, що говорив йому Орловський, він і сам краще від нього знав.— А до кас я, Болеславе Юрійовичу, стаю тільки тому, що, по-перше, люблю ту роботу, а по-друге, не можу сидіти в конторці, коли бачу, що складальники працюють з останніх сил, щоб виконати термінове замовлення. Отже, я ніяк не тягну роботу Іванова, як ви сказали, а тому Іванов — отут ви правильно підмітили,— посміхнувся Євген,— того не розуміє. Я повернуся годин через три...

— Дивак! — сказав уголос Орловський, коли Заславський вийшов з друкарні.— Наївний ідеаліст!

У друкарні було вісім робітників. Ледачкуватий, вічно чимось незадоволений Іванов повівся так, що всі його зненавиділи і з нетерпінням ждали, коли він піде геть. Але ніхто на нього — навіть Наумов — не йшов скаржитися Заславському, бо знали: той не звільняє Іванова лише тому, що в нього за кожного робітника болить серце. І оця ось глибока повага робітників друкарні до Євгена Йосиповича примушувала їх терпеливо ставитися й до Іванова. Кожен думав: «А от би мене всі зненавиділи, хазяїн вигнав би, куди подітися? Де ще таке місце знайти? Адже робітники інших друкарень не вірять, що ми заробляємо вдвічі, а то й утричі більше за них». Не хотілося й Іванову кидати гарне місце, та дуже вже йому кортіло вигнати свого ворога Наумова, і він, знаючи, що Євген не увільнить його, й кричав, що піде геть. А коли сьогодні Орловський сказав Іванову, що хазяїн, здається, згоден його

відпустити, той так скривився, ніби його виганяли проти волі.

Євген Йосипович, хоча й швидко знайшов візника, та все одно приїхав у гавань із запізненням на десять хвилин. Ляхович ждав його біля трапа, по якому нескінченною вервечкою йшли босі вантажники, зігнувшись під вагою мішків з пшеницею. Євгена Ляхович зустрів і радісно, і мовби злякано.

— Ідіть за мною, а коли що, то скажете, що ви хазяїн моєї квартири...— тихо порадив Ляхович те, що, видно, давно було ним придумано.

«Що його примушує ризикувати? — думає Євген, піднімаючись по трапу слідом за Ляховичем, який ішов так, мов тікав од нього.— Невже тільки бажання мати кілька десятків карбованців? Ні, він настільки освічений, що мусть розуміти, як все це може кінчитися. Яка незбагнена істота людина! А оці ось нещасні босоногі, що діється в їх душах? День і ніч вони носять, надриваючись, хліб і ті, хто сів цю пшеницю, хто її косив і молотив. Хто все це змінить? Тільки вони самі, оці босі, голі й голодні. А тут що діється...» Євген несамохіть зупинився, забувши про те, що треба, не відстаючи, йти за Ляховичем. З квадратної горловини трюму піднімалася сіра хмара густої пилюки, і з тієї хмари чулися, мов з того світу, хриплі, здушені голоси людей. Євген підійшов до краю трюму й зазирнув туди: люди, як оті бджоли, яких викурюють з вулика, ледь мерехтіли й розлючено лаялися. «Куди тільки не зажене голод людину,— думав Євген, шукаючи очима Ляховича.— Пароплави з пшеницею йдуть в Англію, а в Самарській губернії мільйони росіян померли з голоду».

Ляхович завів Заславського в приміщення, де було вугільня для пароплава, сказав:

— Вибачайте, що тут... У каюті нас багато, то завжди хтось є. А тут, коли я на вахті, нікого немає...

— Ось вам лист для пана Пустового,— віддав Євген конверт.— Крім листа, я посилаю йому невелику кореспонденцію. Ви й самі це добре розумієте, але я все-таки хочу сказати вам: потрапить це до рук поліції — я можу піти й на каторгу. Отже, я, пане Ляхович, вручаю вам, разом з цим конвертом, і свою долю,— суворо закінчив Євген. Помовчав, додав: — Що стосується винагороди за все те добре, що ви зробите для мене і моїх друзів, то вам бу-

де виплачена така сума, яку ви призначите. Якщо вам зараз потрібні гроші, скажіть скільки, я дам.

— Я звик брати тільки зароблене,— з гідністю мовив Ляхович.— Хочу попередити вас, щоб потім не ображалися: якщо складеться так, що ніяк не можна буде провезти, то я все викину в море.

— Я хотів навіть порадити вам саме так зробити. Ну, бажаю успіху!

— Дякую,— скупю посміхнувся Ляхович.— Ідїть тепер самі, бо... я вас не знаю, а ви — мене...

9

У трактирі «Париж» Рибицький побачив Товстоносова, рішуче підійшов до столика, за яким він сидів, спитав тоном, яким пани звертаються до своїх лакеїв:

— Товстоносов?

Владний тон Рибицького, великі сині окуляри, за якими не видно було виразу очей, але відчувалося по насуплених бровах, що дивиться він суворо,— все це так подіяло на лякливого Товстоносова, що той поспішно встав і, розгублено посміхаючись, видавив...

— Я вас, е-е... не знаю...

— Сядь! Сядь! — строго наказав Ян, відчувши, що Товстоносов у його волі.— Ей, хто там?! Два кухлі пива!

Переляканий Товстоносов опустився на стілець тільки тоді, коли сів до його столика і цей студент.

— Я тебе добре знаю,— тим же тоном продовжував Ян. Скинув окуляри, суворо подивився у червоні, злякані очі Товстоносова, спитав: — Мрачковський давав тобі книжку про Пугачова? — і сам відповів: — Давав!

Товстоносов засовався на табуретці так, мов хотів утекти і не смів. Плаксиво посміхаючись, він приречено поглядав на двері трактиру, бо йому здавалося, що ось-ось заїде городовий і потягне його в участок. «Пропав, пропав,— гарячково думав він.— І все через ту книжку, через того Мрачковського».

— Бачу, що ти книжку прочитав,— презирливо поморщився Ян і начепив окуляри на гачкуватого носа так, мов йому огидно було дивитися на те, як перелякався Товстоносов.— Так?

— Не знаю, про яку книжку...— ледь чутно видавив Товстоносов.— Ви, мабуть, мене з кимось переплутали...

— Ти служив лакеєм? — суворо спитав Ян.

— Служив...

— Бачиш, я знаю, з ким говорю.

У дверях трактиру з'явився в червоній сорочці Щербина, і Ян, побачивши його, пішов назустріч, бо мав говорити з ним про відкриття майстерні.

Як тільки Рибицький і Щербина зникли в дворянській кімнаті, Товстоносов встав і хотів іти. Та згадав, що не заплатив за те пиво, що сам замовляв, а буфетника, як на гріх, не було. Нарешті буфетник з'явився, Товстоносов розплатився і, не доторкуючись до тих двох кухлів пива, які замовив Рибицький, що дуже здивувало буфетника, несміливо поплентався до виходу. Ніякого городского на вулиці не було, і Товстоносов полегшено зітхнув. А коли відійшов подалі від трактиру і остаточно переконався, що ніхто його не збирається заарештовувати, то зупинився й досадливо почухав потилицю: так йому шкода стало, що не випив тих двох кухлів пива. І сором гриз, що таким болягузом і дурнем виставив себе. Хотілося повернутися в трактир і сказати тому студентові... А що б же він сказав? Що Мрачковський не давав йому книжки? Що він не служив лакеєм?

Зустріч з Рибицьким налякала Товстоносова, і він весь гнів вилив на Мрачковського. Він бігав по маленькій кімнатці Мрачковського, кричав:

— Я в тебе взяв книжку, як у друга, а ти мене продав! Мерзотник, негідник ти, а не гоноровий шляхтич! Відни-ні забудь, як мене й звати! А якщо вже мене посадять, то — знай, падлюко! — я і тебе потягну! Ач, який: сам за правду та за честь... — зі злим сарказмом мовив Товстоносов і передражнив: «Я гоноровий шляхтич, а ти всім богам молишся, всім царям уклоняєшся!» Так, я молюся, бо не якийсь поганий католик, а православний...

Гарячий, уразливий Мрачковський, почувши оце «поганий католик», підскаочив до Товстоносова, відміряв йому дзвінкого ляпаса:

— Ось тобі за поганого католика! А почую ще одну кривну образу — на місці уб'ю! Уб'ю! — запалюючись тим, що Товстоносов злякався його, викрикував Мрачковський, схопивши зі столу ножа. — Уб'ю, пся крив!

— Ти що — здурів? — задкуючи від нього, мурмотів Товстоносов, не спускаючи налитих жахом очей з ножа, яким розмахував Мрачковський так близько біля його обличчя, що він чув холодні хвилі повітря. — Я ж не хотів!

— Що ти не хотів? — допитувався Мрачковський. — Що?

Товстоносов, поблимуючи булькатими сірими очима, мовчав, бо й сам не знав, що він «не хотів». Лаяти Мрачковського? Так той заслужив, бо продав його! Сміятися над тим, що він хвалився, що ніяким царям не вклоняється? Не треба було називати його «поганим католиком». Ну, а якщо й вирвалося, то що ж: за ніж хапатися? Мрачковський теж мовчав, бо відчував, що надто погарячкував. Думав: «Та нічого, не буде більше свого вічно п'яного язика розпускати!» Сказав, поклавши ножа на стіл і не дивлячись на Товстоносова:

— Ти, сто дяблів тобі в душу, менше пий! От що! Я тобі книгу давав не задля того, щоб ти кричав: «Я Пугачов! Я всіх переріжу!» Ганьба! Тьху! — плюнув Мрачковський, знову роздратовуючись. — Напивається, мерзотник, до божевілля ще й винуватих шукає! Я тобі казав, щоб ти книжку повернув мені! Казав?! Де вона?

— Та машиніст Щедрін ще не повернувся з лінії, — винувато опустив голову Товстоносов.

— Брешеш! Ти, мабуть, її в поліцію вже відніс! — закричав Мрачковський, знову хапаючись за ніж. — Ти продав мене і говориш, що я тебе продав? Де книга?

— Заспокойся, — мовив Товстоносов, бо бачив, що хоча Мрачковський і схопив ножа, та того божевільного гніву, що був у його очах, уже немає: в них палахкотить тільки страх. — Книжку, як повернеться Щедрін, я заберу в нього і віддам...

— Пішли до Щедріна! Пішли! Я не заспокоюсь, поки не повернеш ти мені книгу! А якщо ти мене продав, то знай: смертної кари тобі не минути! — сказав Мрачковський те, що говорив йому Кравченко. — Не я — так інші тебе вб'ють! Пішли до Щедріна!

До кімнати, почувши несамовитий крик, зайшов Микола Курганський, у якого Мрачковський квартирував. Подивився на червоні обличчя Мрачковського і Товстоносова, спитав:

— Билися, чи що?

— А тебе хто сюди просив? — визвірився Мрачковський?

— Я в себе дома, — образився Курганський.

— То і ступай до себе, а в мою кімнату зайдеш, коли я тебе покличу, — гнівно порадив Мрачковський. Владно махнув Товстоносову рукою. — Пішли.

Машиніст Щедрін, якому Товстоносов дійсно дав книгу про Пугачова, ще не повернувся. Жінка сказала, що він має бути десь днів через три. Поки ходили до Щедріна, Мрачковський охолов і, переконавшись, що Товстоносов не відніє книги в поліцію, уже шкодував, що посварився з ним. Все-таки Товстоносов знав його страшну таємницю: те, що він читає заборонені книги й газети. Та не тільки сам, а й іншим дає. Спалах гніву гоноровитого, але боягузливого Мрачковського почав змінюватися страхом, що Товстоносов, щоб помститися йому за того ляпаса, продасть його поліції. Коли проходили мимо трактиру, Мрачковський примирливо сказав:

— Я, Павле, здається, погарячкував. Давай зайдемо, віп'ємо по чарці та спокійно поговоримо...

Відмовитися від чарки Товстоносов не мав сили, хоча весь час тільки й думав про те, як помститися. У Мрачковського були гроші, і друзі так хильнули, що, прощаючись, цілувалися: такою ніжністю один до одного були вони перепевнені.

І коли Ян Рибицький, зустрівши на другий день Мрачковського, сказав, що Товстоносов йому не сподобався, Мрачковський почав запевняти його, що він помилився.

— Павла я давно знаю,— говорив Мрачковський, і тонкі губи його нервово смикалися.— І довіряю йому. Правий і ти: є в ньому щось від отого лакейського життя. І пити зовсім не вміє. Це страшна біда!

— Щось ти туго його хвалиш,— іронічно поморщився Ян.— Ну, чорт його бери! Я його бачив всього один раз, то не диво, що й помилився.

— До речі, Товстоносов теж помилився: він прийняв тебе за студента. І коли я сказав, що ти слюсар, то не повірив.

— То його мої окуляри спантеличили,— вдоволено засміявся Рибицький, показуючи свої білі зуби.— Ти знаєш, що завтра сходка?

— Де?

— За Тираспольською заставою.

— А чого так далеко?

— Там, по-перше, церква, і ні в кого не викличе подиву те, що багато людей збирається, а по-друге, за церквою степ, як море. І гарно, і ніяка поліцейська падлюка не підійде непоміченою. Ти у Заславського давно був?

— Та вже більше тижня, як не заходив.

— Сьогодні ж зайти! — порадив Ян.— Є нові книги.

Біля жандармського управління Одеси — на розі вулиць Преображенської і Тираспольської — висіла чорна скринька, на якій було написано: «Для листів». Скринька та — одесити називали її труною — наповнювалася доносами унтер-офіцерів так званого «додаткового штату» й інших таємних агентів, яких у шефа одеських жандармів полковника Кнопа було немало. Карл Германович умів ловити в свої тенета потрібних людей, бо шпигунство було його покликанням.

Третього жовтня 1875 року в чорній скрипці «для листів» був знайдений малограмотно нашкрябаний донос про те, що якийсь Жовтоносов, як ідуть чутки, начитавшись злочинних книжок, ганявся за сусідами з ножем і кричав, що він Пугачов, що всіх перереже й перевішає. Служить той Жовтоносов мовби на залізниці. І там, кажуть, таких, як він, утворилася ціла компанія. Мають вони касу, в якій тисячі карбованців. За ті гроші вони і книжки про Пугачова купують у матросів, і п'ють, скільки душа приймає. Жовтоносов часто гуляє із своєю компанією в трактирі «Париж», то, може, його там і знають. Замість підпису було поставлено три хрестики. Донос написав, значить, не агент, а хтось обиджений, мабуть, тим Жовтоносовим. Полковник Кноп підкреслив червоним олівцем слова: «утворилася ціла компанія. Мають вони касу... книжки про Пугачова купують у матросів». Виділив Кноп ці слова тому, що вони, здавалось, підтверджували те, про що йому писали з Петербурга ще в січні місяці. Кноп розшукав того листа в сейфі, перечитав: «Одержані відомості, що ідеї, які проповідує Інтернаціонал, досить успішно розповсюджуються серед одеських робітників...»

Треба негайно розшукати того Жовтоносова, провести в нього обшук і допитати. Може, від нього й потягнеться нитка до тих робітників, серед яких розповсюджуються ідеї Інтернаціоналу. А кому це доручити? Князю Шаховському? Кноп нервово пройшовся по просторому кабінету, погупуючи здоровенними чобітьми, які погано трималися на його сухих литках, подзвонив. І коли черговий офіцер з'явився в дверях, сердито, мов той у чомусь завинив перед ним, наказав:

— Поручика Шаховського!

— Зараз покличу!

— Князь, прошу вас, сідайте,— штучною посмішкою зустрів Кноп Шаховського.

— Дякую, пане полковник,— такою ж посмішкою відповів Шаховський.

— Прочитайте ось це анонімне донесення і скажіть, що, на вашу думку, треба зробити.— Кноп дав Шаховському пом'ятий шмат паперу.— Донесення це сьогодні вибрали зі скриньки. Писав хтось нам не відомий.

Зиркаючи на Шаховського, Кноп ходив по кабінету. По тому, як довго Шаховський вивчав донос, Кноп думав, що він не знає, що відповісти. І помилився: князь запропонував зробити те ж саме, що й він. «Та цей донжуан не такий дурний, як мені здавалося»,— подумав Кноп, бо свої думки скромно вважав дуже розумними. Вдоволено сказав:

— Цілком згоден з вами, що за цим донесенням може стояти важлива політична справа. Отже, прошу вас зайнятися нею.

2

Видужував Павлик, і клопоту Євгену ще більше стало, ніж тоді, коли він хворів. Куди його діти? Надії на те, що знайдеться батько, ніякої не було. Він або ж покинув хлопця, або ж десь загинув, бо шукали його скрізь і— жодного сліду. Біда, правда, ще й у тому, що Павлик знав тільки ім'я батька, а як його прізвище— не міг сказати. В якому селі постійно жили— теж не знав. Пам'ятав, що мати померла, а вони пішли в Керч. Скільки років там жили і де— не міг сказати. Була там якась бабуся Пріська, яка теж померла, і вони після того поплентали з батьком до Одеси. Добулися туди навесні і жили під старим човном на березі моря.

Батько носив вугілля, казав йому, на пароплави, бо й повертався ввечері такий чорний, що Павлик його не впізнавав. Кашляв, скаржився, що в грудях давить. Кілька разів лежав хворий— його трясла лихоманка, і Павлик тоді ходив просити милостиню. Нічого, люди давали, а городовий проганяв. Одного разу піймав і ледь вуха не повідривав.

Хлопчиків було, мабуть, років десять. Русявий, оченята голубі, розумні. Веселий, слухняний. Все, що б Марія не сказала, він робив швидко, весело. Вмів сам бачити, де

треба допомогти, чого не можна було сказати про Зіну, хоча вони й були однакового віку. В друкарні Павлик прив'язався до Наумова, і коли можна було, то годинами вертівся біля нього. І не тільки не заважав тому працювати, а й допомагав.

— М-моторний, шельмець,— зі своєю грубуватою ласкавістю говорив про нього Степан.— Шкода, що малуватий, а то можна було б в-взяти учнем...

— Спочатку треба грамоти навчити,— мовив Євген.

— П-правда,— зітхнув Наумов,— без грамоти ніяк...

— Якби Марія була не в такому стані,— говорив Євген,— то я його залишив би в себе на рік чи два. А зараз, коли я думаю про те, що скоро треба когось наймати на поміч Марії,— ви самі розумієте...

— П-правда, п-правда! — погоджувався Степан.— Марії Григорівні зараз важко.

— Як же бути з Павликом? Що ви, Степане Степановичу, порадите?

— Чув я, Незабитовський хотів узяти хлопця на в-виховання,— сказав Наумов.— Та не знаю, чи д-добре йому там буде, бо к-кажуть, що пані Незабитовська, п-пробачте на слові, придуркувата...

— Хто вам казав?

— Рибицький. Та Ян такий, що може й п-пожартувати. Ви самі поговоріть з Незабитовським. М-можна буде й з нашої каси давати щось на хлопця. Адже кому нам і допомагати, як не д-дітям робітників, що з-загинули? Так чи ні?

— Ні, за хлопця я сам платитиму. Незабитовський що — добрий знайомий Рибицького?

— Так, вони д-давні друзі.

Євген поговорив з Рибицьким, і той привів до нього Незабитовського. Іордан Карлович не дуже сподобався Євгену. Надто запобігливо він посміхався, надто швидко з усім, що пропонував Євген, погоджувався. Дуже часто розчулено повторяв: «Боже, та моя Єфрася така вже буде рада, така вже буде рада...» Домовились, що Заславський даватиме Незабитовським десять карбованців на місяць і одягатиме хлопця. Домовленість ця всього на рік, а там буде видно.

Незабитовський вдячно тиснув Євгенову руку, солодко посміхався, а враження залишилося від розмови з ним неприємне. І Євген, щоб перевірити себе, заходився розпитувати Рибицького про нього.

— В одному Іордан тільки круглий дурень: Єфрасі своєї боїться, як чорт ладану! — сказав Ян. — Що вона забажає — те він і робить. Я вже йому кілька разів говорив: май свій розум! Та де ж він його, спитати, візьме, як батьки не дали? Чули ж, як солодко він повторював: «Та моя ж Єфрася!» — так точно відтворив Ян голос Незабитовського, що Євген мимоволі посміхнувся. — Йому головне, бачите, аби Єфрася була рада. Ну, не дурень божий?

— Даруйте, Яне Христофоровичу, але я оце послушав вас і не можу зрозуміти: гарні люди Незабитовські чи погані?

— А чорт їх розбере! — засміявся Ян. — Вони обоє такі, що ніколи не вгадаєш, що вони хочуть і що вони зроблять. А я з ними давно веду дружбу, бо Іордан і батьків моїх знав. Та ні: люди вони мовби непогані, тільки, як вам казав, дивакуваті й улесливі...

— А як же Павликові в них житиметься?

— О, Єфрася смачно готує! Вона така господиня, що куди там! Я своїй Поліні весь час ставлю її в приклад! Правда, вона жаднувата, а в моєї Поліні того немає. Ні, Павликові там буде непогано, бо вони ж од того вигоду матимуть, — заклочив Ян, не помічаючи, що в словах його протиріччя: що Незабитовські матимуть вигоду, ще зовсім не означало, що хлопцеві там буде добре.

— Шкода мені його, — сумувала Марія, збираючи Павлика до Незабитовських. — Якби я була зовсім здорова, то хай би він хоча зиму прожив у нас.

— Купи йому теплий одяг, — попросив Євген, — і підготуй до того, що йому треба йти до Незабитовських. За тим, як там житиметься, я слідкуватиму. І коли щось — то заберу.

У неділю Іордан Карлович, солодко, вдоволено посміхаючись — він весь час повторював: «Боже, яка вже Єфрася рада, яка вже рада...» — забрав Павлика. Хлопець, котрому все життя доводилося тинятися між чужими (і добрими й злими) людьми, прийняв це переселення, як належне. Спитав тільки, насупивши бровенята: «А ви ж будете батька шукати?»

Після того, як Незабитовський забрав Павлика, Марія не знаходила собі місця в квартирі. Йй, матері, під серцем якої билася дитина, було так тяжко, що й сльози не втамували біль душі. Євген теж ходив похмурий. Втішав себе тим, що, коли хлопцеві дійсно буде у Незабитовських погано, то він забере його і знайде десь краще місце.

З тої миті, як Митрофан взяв книги у Пустового, в його душі поселилася така тривога, якої він ніколи не відчував, бо не доводилося йому займатися такими справами, що їх треба було приховувати від усіх, за які можна було і в тюрму сісти. Не раз він питав себе: навіщо йому це треба? І... не міг, як не дивно, знайти на власне запитання відповідь, що виправдовувала той неспокій, який тепер постійно жив у його душі. Все він робив наче уві сні: і бачив, що не туди йде, і не мав сил зупинитися. Думав, заспокоюючи себе: «Припливу, продам книги — і все. Більше мене Соколов не вплутає в таку історію». Митрофан забував, що після того, як він продасть книги, можливість сісти за них до тюрми не тільки не зменшиться, а навпаки — збільшиться, бо саме за розповсюдження крамольної літератури царський закон і карав найсуворіше. І друге: поки книги були в його руках, він хвилювався тільки за те, щоб у нього їх не знайшли. А коли він їх, приїхавши до Одеси, розтикав Луценку, Рибицькому, студентам, всіляким випадковим знайомим, — то раптом зробив відкриття: тепер у нього небезпек стало стільки, скільки він книг продав. А то й більше, бо вони ж переходитимуть з рук в руки. «А, чорт його бери! — сказав собі Митрофан, зрозумівши це. — Тепер уже однаково». І він узяв лист Заславського, хоча і відчував внутрішній опір. «Що тільки там написано? Чого він сказав, що може піти й на каторгу? Якщо він піде за листа на каторгу, то куди ж піду я, коли в мене знайдуть його? — тривожно думав Митрофан. — Треба в надійне місце переховати перед тим, як відчалюватимемо». (Лист лежав у замкненій скриньці). Митрофан згадав зустріч із Заславським у трактирі і те відчуття скутості, наче був у повній його владі, хоча той говорив з ним м'яко й делікатно. Дивна людина. Має свою друкарню, а грає з таким вогнем. І заради чого? Рибицький сказав, що в них є каса, що вони створюють робітничий союз. Рибицькому все те, може, й треба, а навіщо воно Заславському? Якби я мав друкарню, то став би возити оці книжки? А може, Рибицький і набрехав, бо наговорив стільки, що бог знає чому й вірити. І головне: казав про такі таємниці, про які треба мовчати. І фабрики, й заводи робітники хочуть забрати, і царя зі всім його сімейством прогнати... Митрофан не витримав, зупинив його:

— Ти підожди: ми не в морі, а в трактирі.

— Боїшся? — презирливо скривив губи Ян.

— Боюся чи не боюся,— похмуро відповів Митрофан, бо оця зухвала балакливість трохи лякала його,— а тобі раджу трохи прикусити язика. Хоча чого ж тут,— посміхнувся в чорні вуса Митрофан,— можеш говорити, тільки, вибач, я піду...

— До полковника Кюпа? — зі злим сарказмом спитав Ян.— Іди, іди...

— Слухай,— з гнівною образою мовив Митрофан.— Якщо ти будеш мені таке...

— Сядь, сядь, я пожартував,— примирливо сказав Ян, бо побачив: даремно образив Ляховича підозрою, що той може донести.— І запам'ятай: якби я тобі не довіряв, то нічого б і не сказав. Я що хочу? Я хочу, аби ти привозив книги не тільки для заробітку, а щоб... ти збагнув, заради чого пишуться всі ті книги, заради чого вони привозяться в Росію...

— Може, ти знаєш? — іронічно посміхнувся Митрофан.

— Звичайно! Все те, друже мій, робиться заради революції! А революція всіх паразитів, які сидять на тілі народу, знищить! І царя зі всім його кодлом! Отак! І ходи здоровий, бо я поспішаю! — сказав Ян і пішов геть, не прощавшись.

Перед виходом у море на пароплаві завжди робився обшук, а тому Митрофан зарив листа Заславського у вугілля, бо надійнішої схованки в нього не було. І що ж? Вийшли в море, він пішов, щоб забрати конверта, а його... немає. Перелопатив добру тонну вугілля — ні, немає. І страх, і сором, і відчай давили його душу так, що він ледь стримував сльози, хоча не пам'ятав, коли плакав. Перед очима стояв у своєму парусиновому піджачку Заславський і попереджав: «Я можу піти й на каторгу». Як він після цього подивиться йому в очі? «Боже, боже, і ніде й ніколи мені не везе», — з відчаєм думав Митрофан.

— Чого зажурився? — весело спитав Соколов, окинувши Митрофана лукавим поглядом.— Що в мене грошей немає? Прийде час, і в тебе не буде!

Митрофан не поворухнувся на своїх нарах, не глянув на Соколова, бо весь гнів, вся злоба, відчував, готова була вилитися на нього. Це ж він його познайомив з Пустовим, щоб загібати жар чужими руками, і від того все пішло. «Встати та набити йому пику,— думав Митрофан,— а то, бач, ще й насміхається. І як я дався, щоб він мене втяг у цю халепу?»

— А взагалі, Митрофане, ти дурень, яких мало на світі,— продовжував тим же насмішкуватим тоном Соколов.

— У тебе розуму не позичатиму,— стримуючи лють, буркнув Митрофан, бо страшенно хотілося йому взяти Соколова за петельки й трусонути, щоб і гудзики посипались.

Настала пауза. Соколов, мабуть, відчув, що Митрофана зараз краще не чіпати. Тим більше, що він знав, чого той такий розлючений. Соколов прослідкував, куди Митрофан заховав листа, і забрав його. Налив кип'ятку в кухоль, пропарив конверта і обережно розпечатав. Заславський так лаяв царя і все його сімейство, що Соколову страшно стало, і він поспішно запечатав конверта. «Оце клієнта знайшов Митрофан, хай йому чорт,— злякано подумав Соколов.— Викинути в море, чи що? Тоді Пустовий нічого не дасть; і мені нічого не перепаде. Оддам, хай везе. Я не читав, я нічого не знаю».

— Слухай, Митрофане,— порушив мовчанку Соколов, звертаючись до нього вже зовсім іншим тоном.— Ти, бачу, обидився, що я назвав тебе дурнем. А ти знаєш, що твій лист у кочегара Батюка?

— Та ти що? — підхопився Митрофан, що аж стукнувся лобом об дошки верхніх нар.— Як він до нього потрапив?

— А це вже я хотів тебе спитати.

— Я його в вугілля заховав...— розгублено признався Митрофан.

— А він, мабуть, теж щось ховав та й вирив.

— І що ж він?

— Зібрався нести до Спрудина.

— Та він що — здурів? Де він?

— Подожди! І моли бога, що я його зустрів, коли він до Спрудина йшов з тим конвертом,— брехав Соколов, забувши, що хотів говорити, що вкрав у Батюка листа.— Ось він! Твій чи, може, й ні?

— Мій! Якже, мій!— радісно вигукнув Митрофан.— Ну, врятував ти мене від біди! Вік не забуду!

— Подожди, подожди,— сховав за спину Соколов листа.— Віддам я тобі тепер з однією умовою: після того, як прочитаю, що там написано.

— Як? — здивувався Митрофан.— Хіба ж лист мій?

— Не хвилюйся, я розпечатаю й запечатаю так, що й комар носа не підточить. А прочитати треба того, бо... хто знає, що він там пише. Може, щось і проти тебе?

— Та ні, він людина, здається, чесна...— невпевнено мовив Митрофан.

— Всі студенти чорти такі, що не кладі їм пальця в рот. То що, прочитаємо?

— Знаєш, все-таки незручно. Та й не запечатаємо так, як було,— додав по паузі, бо йому і листа прочитати хотілося, і сором перед Заславським утримував від того.

— Добре, хай полежить,— віддав листа Соколов, бо розмову про те, що треба прочитати, завів тільки для того, аби Митрофан не подумав, що він уже прочитав.— А в Лондоні, перед тим, як віддавати Пустовому, я б порадив тобі прочитати листа. Та сховай так, щоб ще хтось не знайшов! Підожди, а ти хоч прізвище того студента знаєш, який дав тобі листа?

— Назвався Іваном,— відповів Митрофан, бо не хотілося йому, щоб Соколов знав, що листа дав Заславський.

«Бреше, чортяка,— заключив Соколов, вловивши нещирість в тоні Ляховича.— Тільки хто ж той Заславський, що не боїться так лаяти самого царя? Адже лист його дійсно міг потрапити до лихих рук. От чорти студенти: нічого не бояться. І в тюрми саджають їх, і в Сибір гонять, а вони своє роблять».

4

Євген підібрав книги й газети для Миколи Наддачина і Павла Сікачина, а Наумов і Сергій склали їх у два мішки. У багаж Сергій вирішив не здавати, а везти з собою. Так було надійніше, а то, траплялося, поліція перевіряла «підозрілі» вантажі. Мав відпливати Сергій о шостій вечора пароплавом «Михаил». Мішки з книгами Євген і Наумов привезли за півгодини до відплиття.

— Євген Йосипович! Нарешті! — радісно вигукнув Сергій.— А я вже думав... може, щось трапилось. Один я ось сидю, в голови, покладу, а другий — отут буде лежати...

Каюта мала чотири місця, але Сергій поки що був у ній один. Наумов весело сказав:

— Пливтимеш, як к-купець!

— Та мені, правду сказати, якось аж незручно,— ніяк-вів Сергій,— бо не звик до такого... Втішаю себе тим, що так треба для оцього вантажу...

— Ні, не цим ти повинен втішати себе,— мовив Євген.— А тим, що все оце — пароплави, поїзди — створено рука-

ми робітників, а тому й належить вам! І не купці, а саме ви, робітники, й повинні плавати в класних каютах!

— Євгене Йосиповичу, чуєте г-гудок? — занепокоївся Наумов.— А то й ми попливемо в Ростов...

— Прийде час, обов'язково попливемо! — весело одказав Євген, міцно обнявши Сергія.— Ну, друже, щасливого плавання!

— Дякую, дякую...— переривистим од хвилювання голосом говорив Сергій.— Я все зроблю, як ви сказали...

— Сьогодні вночі я закінчив статут. Як тільки ми обговоримо його й перепишемо, я, скажи Миколі, якось направлю йому.

— Д-дай і я тебе поколю трохи своєю бородою! — обнімаючи Сергія, говорив Наумов.— К-кланяйся хлопцям!

Повертаючись додому, Євген зустрів біля самої друкарні нерозлучних друзів: Петра Владиченка і Михайла Терентьева, які не раз уже заходили до нього. Веселий, балакучий Владиченко радісно вигукнув:

— От щастя! Ми годину сиділи у вас, мабуть, вже набридло Марії Григорівні, і пішли, хоча вона й запевняла, що ви ось-ось повернетесь...

— Радий, радий вас бачити,— потискуючи руки, говорив Євген.— Ходімте, поп'ємо чаю й поговоримо. Чи, може, ви вже самі «прокляті» питання вирішили?

— За запрошення — спасибі, бо хочеться з вами порадитися...

— Що я вам казала? — з веселим докором спитала Марія.— Посидьте ще хвилини п'ять, і він прийде.— І, побачивши, що хлопці дуже зніяковіли, повернувшись до чоловіка, сказала: — Запрошуй гостей до столу, самовар уже закипів.

— Чудово! — вдоволено мовив Євген. Скинув свого незмінного шкіряного картуза, поправив руками довгого чуба.— А до чайку нам би картопельки з олією...

— Подам, тільки доведеться вам трохи подождати,— пообіцяла Марія.

— Ви не поспішаєте? — спитав Євген.

— Ні, але...— відповів Владиченко,— ми тільки що пили в трактирі чай...

— Вірю! — сказав Євген, хоча по усмішці, яка блиснула в його світлих очах, Владиченко зрозумів, що він знав, що в трактирі вони не були.— Але такого чаю, яким почастию вас я, в трактирі вам не давали. Сідайте, сідайте, будь

ласка! Ну, розповідайте, як у вашому товаристві йде навчання талановитих людей із народу?

Голос Євгена звучав без іронії, усмішка була ласкава. Владиченко щиро зізнався:

— Погано, Євгене Йосиповичу!

— Чого?

— Мало талановитих людей...

— З оцим, даруйте,— посміхнувся Євген,— я ніяк не можу погодитися! У нас дуже багато талановитих людей! Але для того, як ви знаєте, щоб людина виказала свої природні здібності, свій талант— вона повинна мати високу освіту. Освіта, друзі мої, для таланту так само необхідна, як сонце для рослин. У журналі «Знание» я ось прочитав статтю про спадковість таланту навіть тоді, коли попередні покоління не мали можливості, не одержавши освіти, виявити всі свої здібності. Отже, талант у душі людини зберігається, мов оте зернятко, яке не проростає тільки тому, що його не висівають у зорану землю. Ні-ні, народ наш— і саме простий народ!— дуже й дуже талановитий! Ви знаєте братів Наддачиних?

— Хто в Одесі їх не знає,— одказав Владиченко.

— Надзвичайно талановиті люди! Надзвичайно!— повторив Євген з твердою переконаністю.— Вони не кінчали гімназій, а по своїй освіченості стоять на голову вище багатьох гімназистів. А Ян Рибицький? А Федір Кравченко? Офіційно малограмотні, а насправді— добре освічені робітники.

— Знаю, знаю,— захитав головою Владиченко.— Рибицького всі за студента приймають. Федір теж розумний хлопець. Але ж таких... мало. І як їх знайти— ми ось і не знаємо. А Михайло,— Владиченко глянув на друга, який весь час похмуро мовчав, бо не згоден був з тим, що говорив Заславський, і не наважувався починати з ним суперечку,— вважає, що зараз для того, аби підняти загальний рівень освіти народу, треба тим, хто вже одержав освіту, нести її в народ. Я теж думаю кинути гімназію і порвати назавжди з тим колом ситих і щасливих, в якому я опинився завдяки своєму походженню.

Владиченко боявся, що він буде «негідним» для тої великої справи, за яку брався, а саме: йти в народ, щоб служити йому, і він заходився повторювати ті постулати народників, які кілька років тому володіли і Євгеном. І дивувало його: як мало нові покоління беруть з досвіду попередніх, і як владно захоплюють їх ті вчення, що вже, зда-

валось, спростовані ходом історії. Всі тюрми Росії переповнені тими, хто «ходив у народ», а ці ось гімназисти знову туди збираються. А скажи їм: треба йти не до селян, а до робітників, вони страшенно здивуються, бо затвердили собі настанови Бакуніна, що всі повинні йти в село, аби піднімати народ на бунти, які давно вже там назріли.

Коли Владиченко закінчив свою «сповідь», Євген, який уважно слухав його, бо той говорив щиро, сказав:

— Серцем я розумію вас. І радуюсь, що совість ваша так чутливо реагує на біди народні. Але всього того, що ви говорили,— не треба. Не треба ні натуги, ні надриву, ні похмурої готовності «випити чашу страждань до дна», як ви сказали. Піти з одного середовища, значить — перейти в якесь інше. Добре. Ви йдете в село. Що ви там будете робити? Орати землю? Сіяти хліб? Косити сіно? — м'яко посміхаючись, питав Євген.— Коли я служив у одному маєткові в Полтавській губернії, то, повірте мені, надивився на тих людей, які йшли в село, щоб узятися за рало. Селяни жорстоко насміхалися з тих панків, які, мов оті комедіанти на ярмарках, хотіли показати, що й вони вміють орати й косити. Ніяких бунтів ви теж не піднімете, бо селяни про них і гадки не мають. Вони ще наївно вірять, що цар відбере у панів землю і віддасть їм. Один полтавець казав мені: «Земля — ото справжня воля, і цар повинен її нам дати». Ви питаєте: а що ж тоді робити? Треба, друзі мої, йти не в село, а на фабрики і заводи! В майстерні! В гавані! Тобто — до пролетарів. Це єдине середовище, яке здатне по-справжньому сприймати ідеї соціальної революції. І не дивіться, що робітників значно менше, ніж селян. Жменя пороху, як відомо, рве каміння, будить гори! Бачу, що я не дуже переконав вас,— витримавши паузу, з сумом сказав Євген, бо Владиченко і Терентьев зніяковіло мовчали.— Втішаю себе тим, що недалеко той час, коли саме життя примусить вас серйозно задуматися над усім, про що я оце тут вам говорив.— Євген встав, відчинив двері на кухню, спитав: — Маріє, як там картопля?

— Зараз подаю! — почувся веселий Маріїн голос, бо вона любила частувати гостей.

— Значить, ви твердо вирішили йти в народ? — спитав Євген Терентьева, який весь час насуплено мовчав.

— Я вже склав екзамени на народного вчителя,— відповів Терентьев і так почервонів, мов у тому, що він іде вчителювати, було щось ганебне.

— Народ учити треба,— погодився Євген.— І той, хто йде в народ, щоб, скажімо, вчителювати, заслуговує всілякої поваги. Що ж стосується тих, хто йде тільки задля того, щоб, використавши становище вчителя, підготувати повстання, то для нього, на жаль, час іще в Росії не настав. А ось і картопля!

5

Пити чай Євген покликав і Наумова.

— Ви бачили останні номери газети «Вперед!»? — спитав Євген, коли усі всілися до столу.

— Ні,— відповів Владиченко.

— Степане Степановичу, а в нас там часом немає ще кількох номерів? — глянув Євген на Наумова.

— Треба пошукати...

— Те, що ви, Михайле Дементійовичу, хочете вчити народ,— сказав Євген, повертаючись до перерваної розмови,— заслуговує, повторюю, всілякої поваги. Але нам, кажу про всіх, хто щиро уболіває за народ,— треба постійно й самим учитися! У робітника немає часу — та й належної підготовленості — займатися наукою. А ми, інтелігенти, повинні глибоко вивчати теорію.

— Теорію? — іронічно посміхнувся Терентьев.— Ні, знаєте, за спину науки, як те роблять інші, я ховатися не буду! Та й те сказати: де ж тоді взяти часу для діла? Для діла, яке не жде! Не може ждати!

— Правда, революція не може ждати,— погодився Євген, посміхаючись одними очима, бо боявся посмішкою образити Терентьева.— Але революція, як хтось, не пам'ятаю точно, сказав, не може й поспішати. Що наука вимагає багато часу — ви того не бійтеся, бо потім, коли треба буде вирішувати складні питання, весь, як тепер вам здається, марно затрачений час повернеться.

— А я такий, що якби оце можна, то й зараз би пішов у гімназію,— мовив Наумов.— Вченій людині все-таки, що не говоріть, а світліше на світі жити. Ви, хлопці, не знаєте,— глянув він своїми трохи почервонілими очима на Владиченка і Терентьева,— що воно т-таке ота проклята неграмотність. Батько мій казав: неграмотний — що сліпий: все життя ціпочком д-дорогу промацує...

Хотів того Наумов чи ні, а вийшло так, ніби соромив хлопців за те, що вони, маючи можливість навчатися в гімназіях, не розуміють, яке то велике благо. Владиченко

і Терентьев зняковіло презирнулися. Владиченко, боячись, що розмова повернеться знову до теми — навчатися чи бунтувати народ, сказав:

— Євгене Йосиповичу, як у майбутньому суспільстві буде з дітьми: залишатимуться з батьками, де вони виховуватимуться в душі сімейного егоїзму, чи їх забиратимуть у виховні будинки, де вони вже, так би мовити, механічно будуть всотувати в свої душі почуття рівності й братерства?

— А як ви думаєте? — питанням відповів Євген.

— Я... ні за те, ні за те... — сказав Владиченко посміхаючись, бо по очах Євгена Йосиповича бачив, що той весело здивований таким запитанням. — А ось Михайло вважає, що дітей обов'язково треба забирати у батьків.

— Так я, Євгене Йосиповичу, — промовив Наумов, вловивши паузу, — п-пошукаю газети?

— Може, вам дати ще якоїсь літератури? — спитав Євген.

— Ми були б дуже вдячні, — зрадів Владиченко, бо все те, що в їхньому гурткові було з нелегальної літератури, вони прочитали, а джерел, де б могли діставати щось нове, не мали. — У нас на літературу справжній голод...

— Підберіть, Степане Степановичу, журналів і книг. Тільки з умовою: давати читати лише тим, хто серйозно цікавиться нашою літературою. І друге: не дозволяйте передавати далі. Прочитав — поверни! А то в нас уже було немало випадків, коли книга, почавши ходити з рук у руки, безслідно зникала. Цілком можливо, що вона могла опинитися і в полковника Кнопа. Жандарми мають, на жаль, і в середовищі робітників свою агентуру. Є ще люди, які за тридцять сребренників готові й батька рідного продати! — з невластивим для нього гнівом мовив Євген. Помовчав, сказав: — Ми не закінчили розмову про дітей...

— Так я п-піду? — спитав Наумов, який все ще стояв на порозі.

— Ідіть, ідіть! — дозволив Євген. — Що буде з дітьми у майбутньому? Це запитання викликає інше: а яке ж буде те майбутнє? Мені здається, що зараз важко на це відповісти. Всім нам хочеться зазирнути в майбутнє. Та нам дано бачити тільки окремі цеглинки, які ми ототожнюємо зі всією складною спорудою. Я, даруйте, не маю такого детального уявлення про майбутнє, щоб міг відповісти вам, які в тому суспільстві будуть принципи виховання дітей. Думаю, що, оскільки сім'я житиме законами суспі-

льства, то й дітей вона виховуватиме в повній гармонії з його вимогами. А ось і Степан Степанович...

Наумов приніс мішок з нелегальною літературою, і Євген заходився відбирати газети й книги для Владиченка і Терентьєва. Хлопці дивилися на той мішок, як на великий скарб. «Де він стільки книг бере? — гадав Владиченко. — Невже правда, що в своїй друкарні, як говорив Щербина, друкує? А газети? Ні, мабуть, йому хтось привозить».

Коли вийшли з книгами, журналами і газетами від Заславського, Терентьєв сказав, полегшено зітхнувши:

— Розумна він людина, щира. А... чогось мені важко було з ним...

— Я теж почував скутість... — признався Владиченко. — Особливо, коли він пильно дивився на мене своїми світлими очима... Таке відчуття було, мов він все читав у моїй душі, як у відкритій книзі... Правда ж, у нього якісь дивні очі? Дивиться він на тебе, і язик не повертається сказати не те, що думаєш...

— Він просто більше нас знає і давив нас своїми знаннями, — заключив Терентьєв, у якого від зустрічі з Заславським багато з того, що здавалося ясным і остаточно вирішеним (йти вчителювати, готувати бунт), почало заволікатися туманом сумніву. — Йти до робітників? Та хіба оті вічно п'яні фабричні або оті босоногі, що валяються в нічліжних домах, — хіба вони народ? Ні, то не народ! Мужик, який всіх годує, а сам вічно голодний, — ото народ! Отуди треба йти й отам треба агітувати! — говорив Терентьєв те, що не посмів сказати Заславському.

— А мені здається, — мовив Владиченко, — ми кінчимо тим, що приєднаємося до них...

— До Заславського і його робітників? — здивувався Терентьєв.

— Ага... До них...

— Ти можеш до кого завгодно приєднуватися, — насупився Терентьєв, — а я сказав, що піду вчителювати, так не відступлюся!

Говорив Терентьєв так роздратовано, що Владиченко вирішив за краще помовчати. Він розумів: Михайло злиться тому, що Заславський похитнув його віру в те, що треба йти вчителювати, а відступатися — йому совість не дозволяла. Мовчки друзі дійшли до університету. Хтось їх гукнув. Озираючись: Щербина махав — ідіть, мовляв, сюди. Біля нього стояв Попко. Щербина здогадався, що в па-

кунку, який тримав Владиченко, була нелегальна література. Він спитав:

— У Заславського були?

— Були...— зніяковіло мовив Владиченко.

— Ходили з рапортом до генерала?— сказав Щербина так, наче піймав їх на тому, що вони зробили щось ганебне.

Роздратування Терентьева переключилося на Щербину, якого не любив. Він різко спитав:

— А ти хотів, щоб я до тебе з рапортом ходив?

— Я нічого не хотів...— перемінив тон Щербина, помітивши, що Терентьев сприйняв його слова як страшну образу.

— Так я знаю, що ти хотів!— лютився Терентьев.— А я хотів би, щоб мене не вчили, кому мені рапортувати! І говорити з тобою більше не хочу! Страшенно мене дратує,— продовжував Терентьев, коли повернули з Дворянської на Єлизаветинську,— оцей Щербина тим, що сам пнеться в генерали, а на інших жовч свою виливає.

— Він задрить, що у Заславського кілька відданих йому робітничих гуртків, а в його майстерню ніхто не хоче йти,— сказав Владиченко.— І копає. Та навряд чи щось у нього вийде. Для генеральського звання у нього розуму малувато...

— Дурень і нахаба! Я його знати не хочу!— заключив Терентьев.

— І до Заславського більше не підеш?

— Ні, чого ж, з ним цікаво поговорити. Та й літературою він ось щедро ділиться.

6

— Карле Германовичу,— доповідав князь Шаховський полковнику Кнопу.— Я перевірів усі списки робітників, що служать на залізниці, але Жовтоносова серед них немає.

— Куди ж він міг подітися?— саркастично посміхнувся Кноп, бо був упевнений, що агент сповістив правду, а князь Шаховський уже по готовому донесенню нічого не може зробити.

— Про це треба спитати того агента, що сховався за три хрести.— Шаховський помовчав, сказав:— Отже, Жовтоносова нема, є Товстоносов.

— І що ж ви про того Товстоносова знали? — нахмурився Кноп, бо зрозумів, що Шаховський вирішив подивитися, як він реагуватиме на те, що немає Жовтоносова.

— Майже все, що треба,— стримуючи переможну посмішку, мовив Шаховський.— По-перше, мій (на «мій» Шаховський зробив наголос) Товстоносов кричав, що він Пугачов, що всіх переріже. Друге. Мій Товстоносов постійно товчється в трактирі «Париж», і його там добре знають. У трактирі він читає газети, бо грамотний. Книг у нього не бачили, а бачили, що він сидів за столиком з якимось студентом у синіх окулярах. Студент той чорний, чубатий, схожий мовби на турка. Де той Товстоносов живе, на жаль, я ще не встановив, бо залізниця не має його адреси, а сам він зараз десь на лінії і повернеться в Одесу через два або три дні.

— О князю! — повеселів Кноп.— Та ви багато знали!

— План мій такий,— уже не стримуючи переможної посмішки, продовжував Шаховський.— Як тільки Товстоносов з'явиться в трактирі, до нього підсяде один із наших агентів, і ми знатимемо, де він живе. А там уже буде видно, що далі робити...

— Значить, ви впевнені, що в анонімному доносі переплутано прізвище?

— Здається, що так. В усякому разі, Жовтоносова ніякого не існує, а Товстоносов є.

— А якщо агент прізвище назвав правильно, а місце служби переплутав? — спитав Кноп, якому не зовсім подобалося те, що Шаховський пішов зовсім іншим слідом.

— Цілком можливо,— погодився Шаховський.— Але це з'ясується тільки тоді, коли я матиму всі агентурні відомості про Товстоносова.

— Добре,— погодився Кноп.— Розплутуйте Товстоносова.

Повернувшись з поїздки додому, Павло Товстоносов добре відіспався і пішов у трактир «Париж», не відаючи про те, що його вже кілька днів ждав там «друг». Той «друг» був п'яничка Пантелеймонов, який давно вірно служив полковнику Кнопу. Пантелеймонова Товстоносов трохи знав, бо той кілька тижнів працював у майстернях залізниці. На роботі він більше займався балачками, ніж ділом, і майстер вигнав його. Поступав Пантелеймонов і на заводи, і на фабрики, був мовби й непоганим слюса-

рем, а звідусіль його виганяли. Він днями тинявся по трактирах — кислий, обиджений, нещасний — нахабно прилипав до компаній, щоб тільки, як думали робітники, випити на дурничку. Насправді ж то була його «робота», за яку він кожного місяця одержував у жандармському управлінні тридцять карбованців.

І Кноп, і Шаховський знали, що більша частина з того, що доносив їм Пантелеймонов, була чиста брехня, та мирилися з тим, бо кращого агента, який мав би стільки знайомих серед робітників, — не вдавалося завербувати.

— Павле, друг! — кинувся Пантелеймонов до Товстоносова. Обняв, нагородив його іудиним поцілунком. — Ти живий?

— А що таке? — здивовано спитав Товстоносов, витираючи рукавом облинені Пантелеймоновим губи.

— Та тут таке про тебе наговорили, що жах...

— Бачу, ти добре вже хильнув, — сердито мовив Товстоносов.

— Я? П'яний? — дихаючи на Товстоносова густим смородом сивухи й цибулі, удавано здивовано говорив Пантелеймонов, бо вже третій день пив, скільки душа приймала, за гроші князя Шаховського. — Микито, скільки я випив? — звернувся Пантелеймонов до буфетника.

— Сьогодні чи за всі дні? — посміхаючись в густу бороду, спитав Микита.

— Сьогодні!

— Кварту.

— А чого я п'ю, га? — вигукнув Пантелеймонов, прикидаючись п'яним більше, ніж був насправді. — А того, що завтра йду на службу до Мізера. Майстерня в нього — тьху! Сам він — падлюка, яких треба вішати. Що, друг, вип'ємо за мою нову службу? Микито, давай нам ще квартиру. Ну, слава богу, що ти живий, — говорив Пантелеймонов, наливаючи горілку. — А то сидів отут один студент у синіх окулярах і таке про тебе плів... Жах! Я хотів підійти до нього й пику набити, бо знаю ж тебе як облупленого. Та студент же, мабуть, дворянин. З тюрми через нього не вилізеш... Твоє здоров'я! — Пантелеймонов випив, закусив солоним огірком. — А шахрая Мізера, клянусь тобі, Пугачов давно б уже повісив! Так тобі за те, — Пантелеймонов зробив значний наголос на «те», — нічого не було?

— За що? — зі страхом спитав Товстоносов, хоча вже здогадався, коли Пантелеймонов згадав Пугачова, про що той говорить.

— Павле, друг! — вів своє Пантелеймонов. — Бачу по тобі, що студент збрехав, бо коли б він сказав правду, то ти б переді мною отут не сидів, а сидів би в якійсь буцегарні! А свята правда, вона — правда, давай за неї вип'ємо! — Друзі перехилили чарки. — А Мізер хоча й німець, та Пугачов би його все одно — петлю на шию й тю-тю... Так, значить, тобі нічого не було? Ха-ха, а той студент що тут плів... Спитай он хоч і Микиту, він теж чув...

— Та що ж той студент плів? — накупився Товстоносов.

— Страшно й повторювати! — покрутив передчасно облісілою головою Пантелеймонов.

— Давай, давай, — роздратовано бубонів Товстоносов.

— Казав, що ти буцімто... — Пантелеймонов удавано злодійкувато озирнувся, зашепотів, — прочитав книжку, яку він тобі дав, про Пугачова, і, хильнувши добре, ганявся з ножем і кричав: «Я — Пугачов! Я всіх переріжу!» Добре, каже, городовий побачив та схопив... Ну, думаю, загинув Павло! Коли, дивлюся, ти заходиш. Оце радість...

Товстоносова не здивувало те, що Пантелеймонов знав, що він кричав: «Я — Пугачов». На службі всі вже те знали і добродушно сміялися з нього. Здивувало й злякало Товстоносова, що в цю дурну історію вплутаний був уже й городовий, що Пантелеймонов розповідав її, злодійкувато озираючись, мов то був дійсно великий злочин. Він з погрозою сказав:

— А ти сам менше пліток рознось!

— Павле, друг! — злякався Пантелеймонов, бо йому треба було влізти в душу Товстоносова. — Та я — могила! Ша-а! Все. Я нічого не чув, нічого не знаю! А якщо сказати тобі правду, то я... Тільки — ша!.. То я теж читав ту книжку про Пугачова. Ну, написано... Я всю ніч не спав і вранці відніс її тому студентові. На, кажу, хай їй чорт! За таку книжку і в Сибір можна потьопати!

Нализався Товстоносов так, що ледь на ногах стояв, і «вірний друг» Пантелеймонов одвів його аж додому. Поки Параска вклала Павла спати, лаяв його, — бо жінка лаяла, — що п'є. (Він не сказав, що сам напоїв, а збрехав, що випадково зустрів його на вулиці та й притяг додому). Збрехав Парасці, що Павло кричав: «Я — Пугачов! Я всіх переріжу!» Параска повідала доброму другові, що через оті прокляті книжки і вона з ним не один раз уже лаялася.

— Одну сьогодні,— витираючи сльози, говорила Параска,— машиніст Щедрін приніс.

— І де ж ти її поділа? — гамуючи радість, поцікавився Пантелеймонов.

— Сховала, бо Павло наказував, що чужа, що треба віддати...

— Правильно: взяв — віддай! Для нас, неграмотних, книга — ніщо. А для грамотного чоловіка, то дорожче грошей. І послухай мене: як тільки він проспиться — дай йому ту книгу, і хай він її віднесе туди, де взяв.

Від Товстоносова Пантелеймонов подався прямо в жандармське управління.

7

Три роки жила Марія з чоловіком, але ні разу не помічала, щоб він так напружено працював, як в оці останні дні. День і ніч щось писав, рвав, палив написане. Обкладався книгами, мовби збирався щось довго й ґрунтовно вивчати, але, погортавши ті книги, знову брався за перо. І тільки сьогодні ось, за чаєм, вдоволено посміхаючись, сказав:

— Ну, здається, кінчив.

— А ти мені навіть і не казав, що писав.

— Хіба? — здивувався Євген.— Я був упевнений, що говорив тобі! Ну, вибач, вибач...

— Я не дуже образилася,— щиро призналася Марія.— Бо знаю: коли ти чимось захоплюєшся, то про все забуваєш.

— Так, так,— погодився Євген,— то моя хвороба. Не можу я заспокоїтися, поки не доведу розпочате до кінця.

— То що ж тебе так мучило? — спитала Марія.— Бо, бачу, ти знову забудеш сказати...

— О, ні! — засміявся Євген.— Ти, як завжди, будеш і моїм першим читачем і суддею. Написав я статут, бо, як ти знаєш, маємо гуртки об'єднати в робітничий союз. Наш робітничий союз в Росії буде першим, і я, взявшись скласти для нього статут, відчув: мало в мене ще знань, щоб точно сформулювати ті положення, якими він повинен жити, якими повинен керуватися в своїй боротьбі.

— То що ж я тобі скажу, прочитавши, коли в мене значно менше знань, ніж у тебе?

— Нічого, нічого, прочитай. Ввечері придуть Мішель, Рибицький і Кравченко. Ми будемо читати, доповнювати,

уточнювати. А зараз я маю поїхати в Карантинну гавань, бо їх замовлення ми давно виконали, а грошей до цього часу не одержали. Наближається кінець місяця, і я не знаю, чим платити жалування робітникам. Якщо вони прийдуть раніше, ніж я повернуся, попроси їх підождати.

— Добре. А чи погасить контора гавані борг? — з тривогою спитала Марія, бо в неї такої впевненості не було.

— Я вже сказав Орловському, щоб він не брав од них замовлень, — нахмурився Євген, бо теж мало вірив у те, що борг буде погашено до кінця місяця. — Іванову я також сказав, що коли він не може вжитися з Наумовим, то хай шукає іншого місця. — Євген зітхнув. — Неприємна була розмова, але й відкладати її я вже ніяк не міг.

— Ну що ж, Женю, без цього, мабуть, не можна обійтися.

— Мабуть. Та на душі від того не легше.

— То дозволь мені з ними обома поговорити. Може, я їх помирю. Адже Наумов добрий і розумний.

— Поговори. Але боюсь, що Іванов буде стояти на своєму. То хай вони підождуть, якщо я затримаюся.

— Добре, добре.

— І почитай, будь ласка, статут, — одягаючи шкіряного картуза, ще раз попрохав Євген. — Мені хочеться, щоб і ти взяла участь у нашій розмові. Якщо я запізнюся, можеш і їм дати статут, хай прочитають і подумають. Та я постараюся вчасно повернутися.

Першим прийшов елегантний Мішель Сквері. Він поцілував руку Марії, і вона відчула аромат дорогих парфумів. Зіні Мішель дав цукерок — він ніколи не приходив без гостинця — і тільки після того спитав, де ж Євген Йосипович. Марія сказала, що ось-ось повернеться. Просив підождати. Сором'язливий, не дуже балакучий, Мішель попросив дозволу зайти хвилин через двадцять.

Та не встиг він пояснити, куди ще має сходити, як почувся стукіт — точніше сказати: гуркіт — у двері. Делікатний Мішель невільно поморщився, бо пізнав по тому безцеремонному гуркоту Рибицького. І не помилився: до кімнати не зайшов, а, як здавалося Мішелю, увірвався розхристаний, чубатий Ян у великих синіх окулярах на гачкуватому носі. Він міцно потиснув руку Марії Григорівні, не помічаючи того, що вона примружила свої великі вишневі очі від болю; і, скинувши окуляри, оглянув кімнату так, наче не міг збагнути, куди потрапив.

Марія Григорівна переглянулася з Мішеlem і посміхнулася одними очима.

Ян так привернув до себе увагу Марії, що вона не побачила Федора Кравченка, який за ним зайшов до кімнати. Коли Марія Григорівна нарешті помітила його, він поштиво вклонився їй зі своїм незмінним серйозним виразом на обличчі.

— Федоре Івановичу, проходите, будь ласка,— привітно запрошувала Марія.— Євген Йосипович поїхав у Карантинну гавань, просив подождати. Сідайте, сідайте,— зверталася вона до всіх, хоча Ян уже сидів і читав газету.— А я, даруйте, поставлю самовар...

— Дозвольте вам допомогти,— визвався Мішель, хоча добре знав, що Марія Григорівна відмовить, бо не в такому елегантному костюмі, в який він був одягнений, розпалювати самовари.

— Боже, я й забула! Євген просив дати вам почитати статут. Та ось, здається, і він повернувся,— глянувши у вікно, радісно сповістила Марія.— Так, він...

8

— Даруйте, друзі, що примусив вас ждати,— здоровкаючись, вибачався Євген.— Невідкладна справа була. Зараз підійдуть Наумов і Лущенко. О, та ви вже прочитали статут?— побачивши в руках Сквері рукопис, сказав Євген.— Ну, що? Яке загальне враження?

— Марія Григорівна тільки-но дала нам його,— відповів Мішель.

— А... Так ви недавно прийшли?

— Кілька хвилин тому.

— Чудово!— зрадів Євген, бо дуже незручно почував себе, коли примушував когось ждати.— А ось Наумов і Лущенко. Заходьте, заходьте, друзі,— міцно потискуючи руку Лущенко, бо Наумова кілька разів на день бачив, весело говорив Євген.— Всі, кого я запрошував, прийшли! Отже, візьмемося за діло, не гаючи часу, бо роботи буде у нас немало. Прошу, сідайте, де кому зручно.

— Євгене Йосиповичу, чув я,— сказав статечний, бородатий Лущенко, усівшись біля столу,— що пані Незабитовська відвела вашого хлопця в притулок.

— Як?!— вигукнув Євген, вражений такою нежданою вістю.— В який притулок? Чого?

— Оцього я не знаю. Чув, що відвела в притулок. А куди? Чого? Вони ж як оті японці: їх сам чорт у ступі не влучить!

— Яне Христофоровичу, що це таке? — звернувся Євген до Рибицького.— Я ж з вами радився, ви говорили... буде йому там добре...

— Я вперше чую,— відповів Рибицький, бо не менше Заславського був здивований.— І не вірю...

— Якщо вже я кажу, то можеш вірити,— запевнив Луценко.— Мені все це сам Незабитовський говорив...

— Якась чортівня! — розгублено розвів руками Ян.— Я сьогодні ж піду до них.

— Ну-у, ш-шельма! — обурено похитав головою Наумов.— Та якщо вже таке, то п-привела б назад.

— Сьогодні вже пізно, а завтра треба хлопця знайти. Ах, які люди є на світі. Жах! — Євген сумно зітхнув.— Ну, що вдієш? Давайте, друзі, братися за те діло, заради якого ми зібралися. Перш ніж зачитати текст статуту,— по паузі продовжував він,— я хочу сказати, які матеріали використовував, складаючи його. Перший документ, з якого я взяв кілька важливих положень,— це «Тимчасовий статут Міжнародного товариства робітників». Другий — «Статут Міжнародної асоціації робітників центральної Женевської секції». Спочатку давайте ознайомимося зі всім текстом,— запропонував Євген.— А потім будемо прочитувати пункт за пунктом і обговорювати. Чи, може, якимось іншому зробити?

— Так буде найкраще! — погодився Луценко.

— Оскільки вам, Мішелю, доведеться переписувати статут, бо кращого почерку, ніж у вас, ні в кого немає, то я просив би вас і прочитати його,— сказав Євген.— Тим більше, що я хочу всі зауваження записати. Тільки не поспішайте, будь ласка.

— І к-кінців слів не к-ковтай! — попросив Наумов.

— То, може, ви, Степане Степановичу, прочитаєте? — обрався Мішель.

— П-попросите, то й прочитаю,— добродушно посміхнувся Наумов.— Не знаю т-тільки, чи витримаєте...

— Читайте, читайте,— примирливо мовив Євген.

Мішель торкнув мізинцем тонкого вусика, кашлянув, чітко і надто дзвінко прочитав:

— «Перше. Усвідомлюючи, що порядок, який зараз утвердився, не відповідає справжнім вимогам справедливості відносно робітників; що робітники можуть досягти ви-

знання своїх прав тільки шляхом насильницького перевороту, який знищить всілякі привілеї і переваги і поставить труд основою особистого і громадського добробуту; що цей переворот може відбутися тільки за повного усвідомлення всіма робітниками свого безвихідного становища і за повного їх об'єднання...» Не швидко я читаю? — глянувши на Наумова, спитав Мішель.

— Читай, читай! — махнув рукою Степан.

— «Ми, робітники південноросійського краю, — читав далі Сквері, — об'єднуємося в один союз під назвою: «Південноросійський союз робітників» і ставимо перед собою мету: по-перше, пропаганда ідей визволення робітників з-під гніту капіталу і привілейованих класів. Друге: об'єднання робітників південноросійського краю. Третє: для майбутньої боротьби з існуючим економічним порядком...»

— Отут треба зараз же додати, — зауважив Кравченко, — «і політичним порядком!».

— Підожди, д-дай дочитати, — заперечив Наумов.

— Нічого, нічого, — мовив Євген. — Я собі вже ось записав. Може, ми зробимо так: оскільки далі мова йде про організаційні положення союзу, то обговоримо перший параграф, а потім дочитаємо до кінця.

— Давайте так, — погодився Луценко. — А то, я бачу, хлопці все одно будуть перебивати. А що торкається отого «політичного», то, може, й не треба?

— Мені здається, що треба, — подав свій голос Мішель.

— А чого тобі так здається? — примружився Луценко. — Скажи, може, і я збагну.

— Політика це — влада, — невпевнено відповів Мішель. — А влада повинна бути в руках робітників, бо без неї вони нічого не зроблять.

— Абсолютно згоден! — різко кинув Ян. Помовчав, додав: — І не бачу, про що тут можна сперечатися!

У листі, якого Заславський передав з Ляховичем для редакції «Вперед!», він таке писав про створення робітничої організації: «Важко, дуже важко буває тільки спочатку. Перші кроки бувають настільки повільними, що нетерплячий пропагандист і агітатор може впасти у відчай і вжити таких засобів, які ведуть не до соціальної революції, а до політичної, або, краще сказати, до марних арештів». Виходячи з цього розуміння «політичної революції» — тобто тих бунтів, до яких закликали анархісти, — Євген був за соціальну революцію, яка перш за все докорінно змінить економічний порядок. У тому ж листі він

писав, що стоїть за знищення держави і приватної власності. Отже, був, власне, теж за зміну не тільки економічного, а й політичного порядку. І він сказав:

— Згоден. Буде написано так: «для майбутньої боротьби з існуючим економічним і політичним порядком». А все це не що інше, як соціальна революція.

— То, м-можє, так і записати: «безпощадної революції»? — запропонував Наумов.

— Слово «революція» я, друзі, навмисно не вживав тому, що не всі його правильно розуміють. Для деякого революція — це кривава різня, яка тільки губить тисячі людей, а нічого не міняє. Буржуазні революції, як ви знаєте, дійсно такими й були: вони простому люду нічого не давали. Отже, в статуті, я думаю, ми слово «революція» не будемо вживати. А коли наш союз зміцніє й розшириться настільки, що треба буде взятися за складання програми, то там ми вже без цього слова не обійдемося. Чи, може, ви, Степане Степановичу, не згодні?

— Добре, п-підождемо,— погодився Наумов.

— То що — будемо читати далі? — спитав Євген, витримавши паузу, бо всі мовчали.

— Скільки всього пунктів? — поцікавився Лущенко.

— Шістнадцять.

— А обміркували ми лише один. Е, читай, Мішелю, далі, а то ми так і до ранку не закінчимо,— сказав Лущенко.

— А куди ви, Степане Дмитровичу, поспішаєте? — строго спитав Кравченко.— Не встигнемо, то ще раз, або й два, і три зберемося. Адже ми складаємо закон, за яким будемо жити й боротися. Тут поспішати, вибачте, ніяк не годиться. Я особисто готовий скільки завгодно часу на це витратити, бо не хтось же все це буде виконувати, а перш за все ми самі. Так, Євгене Йосиповичу?

— Абсолютно згоден з вами,— сказав Євген, якого радувало серйозне, вдумливе ставлення Кравченка до обговорення статуту.— Поспішати нам ніяк не можна, хоча б і тому, що йдемо ми по непротоптаній стежині. Ми створюємо перший робітничий союз в Росії, і ті, що будуть іти за нами, можуть взяти у нас не тільки розумне, а й помилкове. Прочитайте, Мішель, будь ласка, ще раз весь перший параграф.

Після повторного читання ніяких зауважень не виникло, і Мішель перейшов до другого параграфа.

— «При союзі знаходиться каса,— читав він,— суми

якої призначаються для пропаганди ідей визволення робітників, а після — для боротьби за ту ідею».

— Оце добре! — сказав Лущенко, який був касиром.— Не на щось нам треба гроші збирати, а саме на боротьбу за визволення від капіталу. А то у нас так: тому на хрестини дай, тому — на іменини... Ні, треба записати і строго всім сказати: гроші на боротьбу за нашу головну ідею!

У третьому параграфі говорилося про те, що «членом союзу може бути кожна людина, яка працює», а в четвертому — проголошувався девіз союзу: «Один за всіх, і всі за одного».

— «П'яте,— читав Сквері, бо ніяких змін до третього і четвертого параграфів не було.— Член союзу, який сказав сторонній особі про існування союзу або не виконав своїх обов'язків по відношенню до союзу,— вважається зрадником».

— І треба обов'язково додати: і заслуговує смертної карі! — запропонував Кравченко.

— Цілком згоден! — підтримав Рибицький.— Не будемо знищувати зрадників, нічого не встигнемо зробити, як вони нас полковнику Кнюпу продадуть!

— Зрадників треба викидати з союзу, як викидають мертвих у море з пароплава,— сказав Лущенко.

— Т-туди їм, шельмам, дорога,— погодився Наумов.

— Я теж згоден, що зі зрадниками треба боротися, але...— Мішель винувато посміхнувся.— Я хочу наперед сказати, що я... Я не здатний позбавити когось життя... Навіть зрадника... Підняти руку на людину — ні-ні, це... Я цього не можу, а тому й не подаю свого голосу за страту зрадників...

— А я вб'ю того, хто продасть союз, і совість моя буде чиста! — Так рішуче і твердо мовив Кравченко, що всі повірили: він зробить так, як сказав.— А тому ще раз кажу, що треба записати: за зраду — смерть! Хай той, хто буде влізати в наш союз, щоб продати його, знає, що його жде!

— З ворогами треба рішуче боротися,— сказав Рибицький.— Я теж за те, щоб записати: зрадник — прощайся з життям! І якщо мені випаде вбити зрадника, то я не говоритиму, що «я цього не можу». Благородство благородством, а боротьба боротьбою. І хто боїться боротьби, то хай потихеньку й непомітно відходить від нас. З умовою, звичайно, що і вмере, а не скаже, де був!

— Це дуже важливе для союзу питання,— промовив Євген.— Боротися зі зрадниками треба суворо. Але в ста-

тут вносити про смертну кару, я думаю, не треба. В шостому параграфі я пишу... Мішелю, дайте, будь ласка, на хвилиночку текст... «Кожен член повинен бути готовим на будь-яку жертву,—прочитав Євген,—якщо така жертва потрібна буде для врятування союзу». Тут якраз і сказано — не прямо, як бачите, але зрозуміло — те, про що говорили зараз Кравченко і Рибицький. Статут же не кримінальний кодекс, і вживати слова «смертна кара», мені здається, не варто. А під час обговорення статуту в гуртках і на сходках треба прямо сказати, що жде зрадників.

Всі погодилися з Євгеном. До п'ятнадцятого параграфу йшлося про касу і внески. Про все це вже багато разів говорилося, а тому ніяких сперечань не виникло.

— «П'ятнадцяте. Союз розподіляється на товариства,—продовжував читати Мішель,—яких зараз два: Одеське і Ростовське. Товариства — на гуртки. Кожен гурток має свого депутата (представника), який обирається на місяць. Обов'язки депутата — слідкувати за внесками в касу, слідкувати за тим, щоб усі правила союзу точно виконували в його гуртку, дбати про потреби союзу і кожної неділі брати участь у зборах депутатів». І останній параграф. «Статут цей може бути змінений і доповнений, якщо на те буде згода всіх членів союзу». Все. Візьміть, Євгене Йосиповичу, рукопис.

— Не знаю, як кому, а мені здається, що статут добрий,—висловив свою думку Лущенко.—І більше в ньому не треба нічого міняти.

Ніхто проти цього не заперечив. Євген, вдоволено посміхаючись, зробив у тексті поправки, про які домовилися, і передав рукопис Мішелю, що мав заготувати по примірнику для кожного гуртка.

9

Серед ночі, коли Товстоносов ще міцно спав, Параска почула гуркіт у двері. Кинулася будити Павла, та голова його тіпалася, мов у мертвого. «Пішла геть!» — бурмотів, не розплющуючи очей. А в двері хтось так гупав, що здавалося, ось-ось виламає їх. Побігла в сніи, спитала переривистим од переляку голосом:

— Хто такий?

— Відчиняй, Параско,—почувся сердитий голос двірника Терешка,—Пан городовий прийшли до Павла!

— Ой боже! Та я не можу його розбудити,— не відчиняючи дверей, зі сльозами в голосі мовила Параска.

— Відчиняй, ми розбудимо!

— Ой боже!

— Відчиняй, дурепо! — почувся сердитий бас, мабуть, самого городового.

Тремтливими руками Параска намацала засув, та ніяк не могла його витягти. Бурмотіла, злякано хлипаючи: «Зараз, зараз...» Нарешті витягла засув, і двері так луснули її по голові, що вона ледь на ногах устояла. Несамовито закричала, бо здалося, що увірвалися бандити і вбивають її: «Ря-ту-йте!» Городовий стусонув її межі плечі, наказав:

— Цить, дурепо! Розтелесувалася... Де твій Пугачов? Ну?

— Павло, чи що? — спитала Параска, витираючи сльози, бо перед нею стояв не грабіжник, а городовий.

— Для тебе він Павло, а для нас Пугачов! — грізно мовив городовий.— Де він? Та засвіти лампу! — стукнувшись головою об одвірка, сердито наказав городовий.— І швидше, швидше повертайся, дурепо! А-а! Ось він, самозванець! — побачивши Товстоносова, якого добре знав, зловтішно сказав городовий.— Що? Знову ганявся за тобою і кричав: «Я — Пугачов! Я всіх переріжу!» Га? — спитав городовий на смерть перелякану Параску.— Говори, дурепо, правду, а то й тебе так припечу, що довго пам'ятатимеш! Ну, га?

— Ні, прийшов і заснув...— видавила Параска.

— А той раз кричав же? Га? — допитувався городовий.

— Кричав...— опустила очі Параска.

— Ганявся з ножом за тобою?

— Ганявся, ганявся, я сам те бачив,— відповів за Параску двірник Терешко.— Це точно, ваше благородіє, святий хрест,— додав Терешко й перехрестився.— Тому весь двір свідок...

— А де та книжка, яку він читав? — грізно насупившись, спитав городовий Параску.

— Не-е... Не знаю...— пересилуючи страх, мимрила Параска.

— Брешеш! — гнівно затупотів ногами городовий.— Мені достеменно відомо, що її приніс вчора машиніст Щедрін! Ну? Де вона? Га? — Городовий посварився на Параску пальцем, наказав: — Зараз же мені, дурепо, знайди книжку! Миттю!

— Дозвольте, ваше благородіє, я їй допоможу,— визвався Терешко.— Я бачив, де Павло книжки кладе, бо він мені одну показував. І якраз про Ємельку Пугачова...

— Так чого ж ти, мерзотнику, не доніс по начальству! — крикнув городовий на Терешку, який, відчувши, що перестарався, перелякано лупав очима.— Дивись! — посварився кулаком городовий.— Сядете ви разом! Шукай! Та он вона вже несе! Ага, оце нам і треба! — зраділо мовив, поклавши книгу на стіл.— Ану буди тепер свого Пугачова, я з ним побалакаю! Я йому покажу, як читати книжки, як ганятися за людьми з ножем! Ах, мерзотник, як нализався! Ні, так діла не буде! Давай, Терешку, відро з водою! О! Лий на голову!

Добру годину билися городовий і двірник, поки привели до тями Товстоносова. Городовий, як йому наказав князь Шаховський, до якого він ходив на інструктаж, склав акта про те, що машиніст станції Куликово Павло Товстоносов, начитавшись книжок про Ємельку Пугачова, кричав, що він сам Пугачов, а тому всіх перевішає і переріже. Протокол і книгу городовий віддав агенту, який ждав його на вулиці, бо, за задумом князя Шаховського, все повинно було виглядати так, мов на Товстоносова поскаржилися в поліцію сусіди, що він погрожував їм, що перевішає. Якщо ж пощастить взяти в Товстоносова книгу про Пугачова, тоді вже Шаховський викличе його на допит.

— Що ж, Карле Германовичу,— переможно посміхаючись, мовив князь Шаховський.— У мене вже немає сумніву в тому, що агент переплутав прізвища. Ось книга про Пугачова, яку сьогодні вночі поліція відібрала у Товстоносова.

— О, це приємна новина,— вдоволено сказав Кноп.— Поздоровляю вас, пане поручик.

— Дякую, пане полковник,— схилив голову князь, теж перейшовши на офіційний тон.

— А що ми далі будемо робити з оцим Пугачовим?

— Я поставив двох агентів,— сказав князь Шаховський.— Вони день посліdkують за ним, а ввечері, після служби, щоб ті, хто працює з ним, не помітили, городовий привезе його до мене, і я проведу неофіційний допит.

— Добре,— погодився Кноп.— Потім покажете його мені. А Пантелеймонову видайте десять карбованців. І дивіться: робіть все так, щоб Товстоносов не здогадався, хто допоміг нам. Якщо Товстоносов назве Пантелеймонова, то

зробить їм очну ставку, і хай Пантелеймонов од всього відмовиться. Пили, хай скаже, разом. Додому відводив, а про книжку і про те, що Товстоносов видавав себе за Пугачова,—розмови не було. Нам треба зберігати Пантелеймонова для подальших розшуків, бо, здається, у робітників є все-таки якась таємна організація.

Двірникові Терешкові було наказано, щоб він співчував горю Товстоносова та говорив, що на нього — городовий, мовляв, йому шепнув — хтось із сусідів написав скаргу самому поліцейстеру. Відставний солдат Терешко, якого в армії добре вимуштрували, як треба виконувати накази начальства, все зробив так, як вчив його той пан — агент жандармського управління, що супроводив городового. Одурилий від перепою і переляку, Товстоносов спочатку повірив всьому, що говорив йому Терешко. А після, коли Параска розповіла, що Пантелеймонов привів його — він того не пам'ятав,— у Товстоносова закралась підозра, що Пантелеймонов недаремно його поїв, недаремно вів додому.

— Вбити тебе треба за те, що ти, дурепа, сказала Пантелеймонову про книжку! — кричав Товстоносов. — Живо закопати!

— Та пив би менше та книжок не носив,— зло огризалася Параска.— Всі люди, як люди, а ти...— Параска залилася гіркими слізьми й заголосила: — Ой, рятуйте мене, добрі людоньки... Ой, рятуйте...

— Замовчи, холеро! — визвірився на жінку Товстоносов, бо Параска голосила так, як голосять біля покійників.— А язик за зубами я тебе навчу тримати. Підожди! Я ось подивлюся, чим все це кінчиться.

10

Радість Євгена од того, що статут, над яким так напружено працював, добре прийняли робітники, була захмарена вістю, що Павлика Незабитовські відвели в притулок. Євген попросив Рибицького узнати, в який саме притулок. Ян обіцяв, що знайде й приведе його до Євгена. Та вже ось минав день, а Рибицький не з'являвся. Євген не знав, що думати, що робити. Хотів уже сам піти до Незабитовських, але забув спитати, де вони живуть. Послав Наумова до Рибицького. Поліна сказала, що він як пішов уранці, так і не повертався.

— Що ж будемо робити, Степане Степановичу? — питав Євген Наумова, який був єдиним порадником йому в цій справі, бо Марії він не говорив, що трапилося з Павликом, оскільки й сам у те не вірив.

— У Рибицького є дивацтва, але він не з тих, що забувають про такі справи,— відповів Наумов.— Він щиро був обурений. Могло трапитися й таке: Єфрася відвела Павлика в притулок, а його в-відтіля вигнали. В тих же дитячих притулках не краще, ніж в нічліжних домах. Один хлопчик-сирота мені розповідав, яке там гірке й голодне життя. Один з десяти відтіля в-виплутається за п'ять років живим, то й добре. Мруть вони там од всяких д-дифтеритів, як мухи від осінніх заморозків.

— Все це так. Але ви не відповіли на моє запитання,— сказав Євген Йосипович.— Що нам зараз робити?

— Піду я ще раз до Рибицьких, може, Ян уже д-дома. Прийде ж він додому н-ночувати!

— Євгене, Іван приїхав,— радісно сповістила Марія, заглянувши в конторку.

— Скажи, хай заїде сюди,— попросив Євген, бо хотів поговорити з Ковальським про хлопця.

— А я піду до Яна,— сказав Наумов.— Найду його чи не найду, а п-повернуся і скажу вам.

— Я вже незручно почуваю себе, що так ганяю вас. Візьміть ось гроші і найміть візника...

— Нічого, я швидко ходжу.

— Ні-ні, візьміть! — стояв на своєму Євген.

Наумов узяв гроші й пішов. Він не став сперечатися, а вирішив сходити пішки, а гроші потім повернути, сказавши, що не було візників.

Ковальський, весело посміхаючись, енергійно потис руку Євгену, та, помітивши, що він чимось незвичайно схвилюваний, погасив посмішку, спитав:

— Я, може, невчасно?

— Ні-ні, дуже радий! Сідай, будь ласка! Ти пам'ятаєш того хлопця, якого я підібрав у гавані?

— Аякже! Саме тоді, коли я привіз літературу, він лежав хворий.

Євген коротко розповів, що трапилося з Павликом, спитав:

— Що б ти на моему місці зробив?

— Історія, звичайно, неприємна,— відповів Іван.— Але й впадати у відчай немає ніяких підстав. У мене є дуже хороша сім'я, яка може взяти його на виховання. А серед

студентів я підберу вчителя. За рік хлопець буде мати ті знання, які дає церковноприходська школа. Ніде він не дінеється, бо далі городского, як говорять в Одесі, не втечеш!

Сумно помовчали. Потім Євген, щоб перевести розмову на інше, спитав:

— Ти Щербину добре знаєш?

— Не дуже,— коротко відповів Іван. Він знав: Євгена непокоїло те, що Щербина хоче відкрити майстерню і перетягти до себе Кравченка, Рибицького та інших робітників.

— Пан Щербина, як мені передавали, дуже незадоволений тим, що я, як він каже, не допускаю його до робітників,— мовив Євген, нахмуривши брови.— Він називає мене генералом і робить все, щоб викликати у робітників до мене недобрі почуття. Скажу тобі, Іване, прямо: це — підлість! Я ніколи не був генералом і не прагнув ним стати, як деякі так звані революціонери. І якщо робітники гуртуються навколо мене, то зовсім не тому, ти це добре знаєш, що я ними командую. А тому, що ось уже четвертий рік я, скільки в мене на те вистачає сил і вміння, намагаюсь передати робітникам ті знання, що сам маю і які їм вкрай необхідні для боротьби за свої права. Від тебе у мене немає таємниць, не дивлячись на те, що багато в чому наші погляди розходяться. Вчора я читав своїм друзям статут робітничого союзу, який, по суті, у нас уже створився. Коли перепишемо, я дам тобі прочитати, бо хочу знати твою думку.

— Спасибі, Євгене,— зворушливо мовив Іван.— А що стосується генеральства, то, правда, серед інтелігентів-радикалів мені доводилося таке чути. Та все це йде, повір мені, від простої заздрості. Наш брат, народник, як ти добре знаєш, не звик до того, щоб роками виховувати, скажімо, робітників та мати на них справжній вплив. У нас так: прочитав кілька сторінок з «Хитрої механіки» тому дядькові, який взявся підвезти, і все: вважається, що проведена величезна революційна пропаганда в народі.

— Так що ж Щербина хоче? — спитав Євген, повертаючись до перерваної розмови.— Невже він вірить, що робітники підуть в село? Та ще такі, як Кравченко, Рибицький, котрі вирости в містах?

— Йому вони перш за все потрібні для того, щоб підготувати студентів-пропагандистів, які б знали якесь ремес-

ло. Та й майстерня, згадаєш моє слово, ніколи не буде відкрита.

— Мені теж так здається. То ви там, Степане Степановичу? — спитав Євген Йосипович, почувши, що хтось зайшов до друкарні.

— Ні, це ми з Павликом, — почувся голос Рибицького. — Ледь знайшов його. В притулку на Новому базарі був, — продовжував Ян, зайшовши до конторки. — Де ти там? Заходь, заходь! Боявся до вас їхати! — пояснив Ян, коли Павлик, сором'язливо схиливши голову, мов чимось нашкодив і його піймали, переступив поріг конторки. — Заходь, друже, тут тебе ніхто не скривдить...

Радісно схвильований і трохи розгублений, бо почував себе винуватим перед хлопцем, Євген обняв малого, сказав:

— Пішли до Марії Григорівни! А ви, друзі, почекайте, я зараз повернуся.

11

Тільки після того, як пароплав «Лазарев» вийшов у відкрите море, Ляхович полегшено зітхнув. Городові, агенти полковника Кнопа — ніхто вже до нього тепер не дістане. Тепер над ним один начальник — капітан пароплава. І, хоча пароплав «Лазарев» належав «Російському товариству пароплавання і торгівлі», капітаном його був німець Дрей Іонат Францович, який страшенно не любив, як він говорив, «дурний рус порядок». Прихід поліції на пароплав Іонат Францович сприймав як особисту образу і з неприхованим презирством ставився до стражів порядку. З командою пароплава Дрей був суворо вимогливим, але тільки щодо виконання обов'язків. А те, хто й що везе, хто які газети чи журнали читає — заборонені вони чи не заборонені — його не цікавило. «Дрей єсть не жандарм, штоповлів крамолу», — говорив він.

— Ну, Митрофане, тепер можеш викопувати з вугілля листа, — сказав Соколов. — Одеси вже не видно.

— Нічого. Цього разу я надійно сховав, — відповів Митрофан. — Тепер ніхто не знайде.

— Ніхто не знайде, бо не шукатиме, — іронічно примружив очі Соколов. — Ми тепер за спиною Іоната Францовича, як за камінною стіною! Ну, а книги ти часом не передумав брати?

— Буде видно,— похмуро сказав Митрофан. Помовчав, спитав: — А чого ти сам не береш?

— Ха! Скільки я їх брав! Але після того, як одного разу книги знайшли на пароплаві, капітан покликав мене і сказав: «Я знайт, што книги браль ти!» Хто йому капнув — чорт відає. Ну, попередив: дивись, мовляю, ще раз узнаю — прожену з пароплава.

— Брешеш,— сказав Митрофан те, що подумав.

— Ось тобі святий хрест,— перехрестився Соколов, хоча в тому, що він говорив, не було й слова правди: одного разу книги на пароплаві дійсно були знайдені митниками, але віз їх не він, і капітан не погрожував йому, що прожене з пароплава.

— Не хрестися, бо після того, як мені не дали парафії, я в бога зовсім перестав вірити,— покрутив Митрофан свого довгого вуса, стримуючи презирливу посмішку, бо бачив, що Соколов бреше.— І взагалі: давай про це більше не говори.

— Добре,— образився Соколов.— Але знай: поза моєю спиною нічого не провезеш!

— Та мені вже казали,— засміявся Митрофан,— дивися там: Соколов у нас перший шпигун!

— Знаєш що? — спалахнув Соколов.— Бреши, та знай міру!

— Оце б тобі самому треба пам'ятати! — спокійно порадив Митрофан.— Невже я такий дурний, що не можу розгадати, де правда, а де брехня? От що,— з погрозою продовжував Митрофан, взявши Соколова за петельки.— Або давай вести чисту гру, або... дивись! Я крутіства не люблю. Зрозумів?

— Зрозумів,— покійно мовив Соколов, відчувши заліzną силу Митрофанових рук.— І якщо вже пішло на чистоту, то скажу: листа того я прочитав і знаю, хто тобі його дав! Заславський! Так? А ти мені що казав? Якийсь Іван? Ну? — зі зловтішністю говорив Соколов, помітивши, як розгубився Ляхович.— То яку ж з тобою можна вести чесну гру? Ну?

— Значить, ти вважаєш, що робив чесно, прочитавши чужого листа, якого не тобі навіть давали? — спитав Ляхович, відчуваючи, як розгубленість змінюється гнівом.— Так?

— Ну, добре, добре,— примирливо забубонів Соколов.— І я був неправий, і ти. Я на тебе не ображаюся.

Митрофан відчув, що Соколов говорив щиро, і помирився з ним. І коли Соколов переповів, що писав Заславський, то Митрофана кинуло в жар від однієї думки про те, на якій волосинці він висів од страшної біди, бо тюрми б йому за того листа не минути. «Ні, я дурний,— думав він з такою обидою на Заславського, ніби той жорстоко обдурив його.— Треба було мені сказати: перш ніж узяти листа, я повинен його прочитати. Але ж він мені сказав, що може піти і на каторгу. Ну, хай, цього листа я вже не чіпатиму, щоб совість перед Заславським була чиста. А ті листи, які дасть Пустовий йому, прочитаю, бо той, може, ще й не так лає царя». Спитав Соколова:

— То що ти радиш: спалити того листа?

— Навіщо? — здивувався Соколов.— Можеш дати його мені, я сховаю так, що й сам чорт не знайде.

— Ні, хай лежить, де я поклав,— сказав Митрофан, бо і не думав палити листа, а хотів тільки перевірити, як до того поставиться Соколов.

У Лондоні Митрофан і Соколов пішли в ту ж таверну, в якій минулого разу зустрічалися з Пустовим. Було умовлено: якщо Пустового не буде, то залишать для нього в хазяїна таверни записку. Просиділи в таверні години три, але Пустовий не прийшов. Підсідав до них один росіянин, який назвався Ларіоновим. Спитав: чи не Пустового ждуть? Вони сказали, що — так. Ларіонов дуже зрадив, бо Пустовий, сказав він, був його другом. Пустовий говорив йому, що ось-ось мають прийти з Росії знайомі матроси. Митрофан був уже настроений так, що хотів іти з Ларіоновим до Пустового, але, обережний, більш досвідчений у таких справах, Соколов не погодився. Домовилися: Ларіонов скаже Пустовому, що завтра ввечері вони прийдуть у таверну. Соколов, коли поверталися на пароплав, навчав:

— Ти, Митрофане, дуже вуха не розвішуй! Наш цар такий, що й тут має своїх агентів — ого-го скільки! Був у нас один матрос. Грамотний, в бога, як і ти ось, теж не вірив. Підсів, розповідали хлопці, бо я сам того не бачив, до нього в таверні один отакий Ларіонов, він пішов з ним кудись, та й по сей день, бідолаха, ходить... десь у Сибіру. Їхня королева, виявилось, видала його нашому царю! Он як воно ловко робиться! Ні, я, крім Пустового, ні з ким знатися не хочу!

Хвилювалися Ляхович і Соколов даремно: Пустовий прийшов з Ларіоновим і сказав, що вони добрі друзі. Пустовий там же, в таверні, начепивши пенсне на тонкого но-

са — обличчя його було бліде, з хворобливими рум'янцями на впалих щоках,— прочитав листа Заславського. Лист йому дуже сподобався. Дав прочитати й Ларіонову, спитав Митрофана:

— Вам пан Заславський давав читати цього листа?

— Ні.

— А ви пана Заславського добре знаєте?

— Ні, він знайомий моїх друзів.

— А-а, ну, добре. Вам пощастило: ви знайшли саме ту людину, яка нам потрібна! За це я для початку ставлю вам, друзі, пляшку гаванського рому! Ну, що? — спитав Пустовий Ларіонова, побачивши, що той закінчив читання листа Заславського.

— Дуже добре! — радісно посміхнувся Ларіонов. — Думаю, що Петро Лаврович¹ візьме в газету не тільки статтю, а й самого листа. Звичайно, зробивши купюри. — Ларіонов міцно, вдячно потис руки Соколову й Ляховичу. — Спасибі вам, друзі! Хоча ви й прийняли мене вчора за агента нашого царя, — так чи ні? — та я вам теж ставлю пляшку рому. Чудового листа ви привезли!

Приніс Пустовий Ляховичу чотири пакунки (три — книг, один — газет) і листа для Заславського. Конверт був за сургучною печаттю. Оця печать і те, що Пустовий не сказав, що можна прочитати листа, — не сподобалося Митрофану, як не дуже подобався і сам Пустовий: хворобливий (у нього, мабуть, сухоти) і якийсь мовби легковажний. І якщо серйозний, симпатичний Заславський — той, правда, попередив, що може за листа піти й на каторгу, — написав про царя і про все його сімейство таке, що страшно й подумки згадати, то Пустовий, якому ніщо не загрожує, може бог знає чого наплести. Сказав Пустовий, що Заславський, коли вони передадуть йому все, заплатити п'ятдесят карбованців. Це, звичайно, було логічно, бо хто ж платитиме, не знаючи, що з тими книгами буде зроблено: викинуть їх у море чи передадуть тому, кому вони посилаються... Соколов спитав Митрофана:

— Ти віриш тому, що він говорив?

— І вірю, й не вірю, — щиро признався Митрофан.

— То треба прочитати листа! — порадив Соколов. — Я його давно знаю: хитруватий він, як і всі студенти. Багато наговорив, а доходить до діла — е-е, немає й полови-

¹ Йдеться про Лаврова Петра Лавровича.

ни того, що обіцяв. Ну, ти як хочеш, а я, будучи на твоєму місці, прочитав би того листа.

— Так тут же ось скільки сургучу,— відповів Митрофан, показуючи, що він згоден прочитати, та незручно буде перед Заславським, який помітить, що змістом листа цікавилися.

— Це ми зробимо так, що й сам би Пустовий не взнав, що його печат знімалася й знову ставилася,— запевнив Соколов.— Давай-но конверт сюди.

З допомогою кухля з кип'ятком і ножа Соколов так вправно розпечатав конверт, що, дійсно, і сам Пустовий би не помітив. У листі Пустовий писав, що сам Петро Лаврович прочитав статтю і вона йому дуже сподобалася. Дякував, що Заславський погодився приймати й розповсюджувати серед робітників літературу. В кінці короткого листа Пустовий писав: «А гусакам, які передадуть вам книги, я обіцяв п'ятдесят карбованців. А ви вже там самі подивіться і зробіть, як хочете».

— Так і написано: гусакам? — здивувався Митрофан.

— На, сам прочитай! — ображено посміхнувся Соколов.

— От анафемська душа! — обурено вигукнув Митрофан.— Гусакам! Та він сам сухотний гусак! І листа я його спалю! І книги викину в море!

— Подожди! Подожди! — замахав Соколов руками на Митрофана.— Заспокойся. І спалити, і викинути — ми встигнемо! Ти скажи мені ось що: Заславський, прочитавши оцього листа, заплатить нам п'ятдесят карбованців?

— Думаю, заплатить. А втім, чорт його знає! Я тепер не вірю.

12

Весь день Товстоносов зі страхом, якого, здавалось йому, ніколи ще не відчував, ждав: ось-ось з'явиться городовий і скаже: «Ану, Пугачов, ходім зі мною!» Він ще й ще раз передумував, що буде говорити на допиті, хоча нічого нового в голову й не приходило. Він проклинав гоноровитого Мрачковського, який нав'язав йому ту книжку про Пугачова. Хоча, побачивши у Мрачковського ту книжку, сам попросив її. Машиніст Щедрін помітив, що з Товстоносовим діється щось незвичайне — його ледь паровоз не переїхав,— спитав:

— Ти що — знову перепив?

— Було діло,— сумно зітхнув Товстоносов і подумав: «Ех, якби тільки перепив!»

— Дивись, Павле,— похитав головою Щедрін, який був на десять років старший од Товстоносова.— Проженуть тебе...

— А-а... все одно,— махнув рукою Товстоносов, якого, дійсно, зараз, коли ждав, що за ним ось-ось прийде городовий, зовсім не лякало те, що його проженуть зі служби.

Під час обідньої перерви Товстоносова зустрів Мрачковський і, помітивши, що той з лютою ненавистю зиркнув на нього, спитав:

— Хто це тебе так роздратував?

— Відчепись ти! — крикнув Товстоносов так, мов Мрачковський його вдарив по болючому місцю.

— Та яка тебе муха вкусила? — здивувався Мрачковський, бо ніколи не бачив Товстоносова таким роздратованим.

— Відчепись, кажу! — ще голосніше крикнув Товстоносов, який готовий був у цю мить розірвати Мрачковського. «Пхнув мене в прірву, та ще й питає, яка тебе муха вкусила! — зі злою образою думав Товстоносов.— Підожди, може, та муха ще й тебе вкусить! Тоді я подивлюся, який ти будеш».

У житті Товстоносова — а йому виповнилось двадцять чотири роки — не було ще такого жахливого дня, як оцей. Весь день він ждав, що за ним прийде городовий, весь день напружено думав, що говоритиме на допиті в поліції, а зараз ось, коли повертався додому зі служби, в голові його вертілись ті самі думки, з якими він виходив уранці з дому. Страх давив душу, здавалось, нескінченного, довгого, тяжкого дня мов і не було. Недалеко від трактиру «Париж», куди Товстоносов хотів зайти випити чарку, щоб полегшити душу, він побачив городового, і жах такий його охопив, що він ледь утримався, щоб не пуститися навтікача. Зомліло постояв і, не заходячи до трактиру, попрямував додому. «Зайду,— подумав,— а він мене там і забере», наче на вулиці, якби хотів городовий, не міг би арештувати його. «А може, городовий мене дома где? — подумав, коли підійшов до двору.— Так і є: он і Терешко біля ганку крутиться. Ото ще падлюка. Ніде від нього не сховаєшся. Не йти додому, чи що? А куди ж дітися?» Поки Товстоносов це думав, ноги самі пронесли його мимо двору. В кінці вулиці він розгублено зупинився, злодійкувато озирнувся на свої ворота і побачив: Терешко стоїть на вулиці

й дивиться на нього. Слідкує. Товстоносова охопив такий жах, як ото відчув, побачивши біля трактиру «Париж» родового. Куди ж зникнути? Товстоносов раптом відчув, ніби весь світ зійшовся до тинів вулиці і йому нікуди дітися. Він приречено схилив голову й поплентав — ноги мов потерпли — до своїх воріт. Придуркувато-веселий Терешко, якому городовий наказав: «Прийде Товстоносов — сповісти мені!», з удаваним здивуванням крикнув:

— Тю! Та ти що — свого двору не впізнав? Ги-ги! А я дивлюся, здається, Павло пішов. А чого ж мимо? Напився, чи що? Ні, тверезий. Тверезий і блудить. Оце диво! Ги-ги...

— Та не гигочи ти, — благально мовив Товстоносов, якому здавалося, що оце придуркувате Терешкове гиготіння чує весь світ.

— Та як же? Тверезий — і блудить!

— Боже, що там таке? — злякано спитала Параска, побачивши, що Терешко аж присідає від сміху, а Павло злякано й розгублено дивиться на нього.

— Та ось... Га-га-га, подивись... Воріт своїх не впізнав, а тверезий... Ги-ги!... Кумедія отака!... А щоб тебе в труні мимо кладовища пронесли! Га-га-га...

У душі Товстоносова кипів гнів, йому хотілося виляяти останніми словами Терешка, який придуркуватим гиготінням своїм зібрав усіх мешканців двору. Якби це трапилось вчора, він вилаяв би його, а сьогодні... А сьогодні страх у його душі був сильніший від гніву, і він, замість того, щоб виляяти Терешка, благально повторював тремливим од гніву і страху голосом:

— Ну, годі тобі, годі...

І в кімнату свою зайшов Товстоносов, а Терешко в дворі все ще гиготів. Параска спитала, що трапилось, і Павло кинувся товкти її, бо треба ж було на комусь злість зігнати. Параска з лементом вискочила в двір. Терешко перестав гиготіти. Чулися обурені голоси сусідів. «Всі, всі проти мене, — з відчаєм і жалістю до себе думав Павло, відчуваючи, як клубок сліз давить горло. — Навіть і Параска. Лягти б оце та непомітно вмерти». В брудному одягові, в чоботях Павло вклався на гарно прибране ліжко — на зло Парасці! — заплющив очі й склав руки так, мов у труні лежав. На мить уявив себе в труні. Ось забивають кришку, ось опускають в сиру яму, ось гуркотять грудки землі, ось нічим дихати... Ні, вмирати він не хоче! Павло сердито підхопився, відчинив двері в сні, несамовито закричав:

— Параско-о! Параско-о!

— Ну, чого тобі?— почувся ображений Парасчин голос.

— Давай їсти.

«Все! Більше про це й не думаю,— сказав собі Павло.— Що буде, те й буде. Не такий уже й великий злочин, що книжку читав, коли був п'яний. Книжку дав студент у синіх окулярах. Хто він — не знаю». І пам'ять знову навіювала все те, про що він весь день думав. А разом з тим у душу повертався і страх, який весь день мучив його. Їсти хотілося, а картопля застрявала в горлі. Випити б хоч чарку. Та де взяти? Параска швидше повіється, ніж піде в лавку по горілку. Піти в трактир, де дадуть йому в борг? Там городовий. Павло вилаяв Параску за те, що вона пересолила картоплю, а вона його за те, що забруднив постіль, знову дійшло до бійки, і Параска з криком «рятуйте» вибігла в двір. Ні Терешка, ні сусідів, кому б вона могла поскаржитися на свою гірку долю, в дворі вже не було, бо стемніло. Параска всілася на ганкові й тихо заплакала, прислухаючись до того, що робив Павло. Засне він, то й вона піде спати.

— Параско, це ти?

— Ой, рятуйте!— жахнулася Параска, бо не помітила, як Терешко підкрався до неї.

— Ось їх благородіє до вас пожалували,— продовжував Терешко, і Параска побачила, що до ганку підходить городовий.— Де Павло?

— В хаті...— злякано видавила Параска.

— От і добре,— вдоволено сказав городовий.— Пішли в хату!

Павло погасив лампу, влігся в постіль, а заснути не міг. Він чув, як Параска хлипала на ганкові. «Теж горе,— зло думав.— Тобі б ось мое!» Як тільки переставав думати про Параску, в голові починало вертітися те, що надумав казати на допиті. Нарешті думки почали плутатися. «Заснути, заснути,— благав Павло бога,— заснути». І вже майже заснув, як раптом почув переляканий Парасчин голос: «Ой, рятуйте!» Підхопився з ліжка, кинувся в двері і в сінях налетів на городового, який сердито — і злякано — штурхонув його в груди кулаками, грізно крикнув, подумавши, мабуть, що Товстоносов хоче втекти:

— Стій, каналія! Терешку, хапай його!

Здоровенний Терешко мов у лещатах затис Товстоносова в своїх обіймах, злякано засопів:

— Тримаю, ваше благородіє...

— Параско, дай віршовку!— наказав городовий, хоча Товстоносів не виривався.

— Ой, рятуйте!

— Тс-с!— затис городовий Парасці рота.— А то й тебе! Шукай віршовку!

— Та що ж ви, та хіба ж я хотів!— заблагав Товстоносів.— Я почув — Параска кричить, та й побіг. А тут, вибачте великодушно, виявилось, що ви зволили...

— А-а... Ну, Терешку, пусти його поки що... Параско, засвіти лампу! Отак! А ти, Пугачов, одягайся, поїдеш зі мною,— наказав городовий Товстоносову.

— Ой, рятуйте, та за що ж ви його,— заголосила Параска, бо хоч як погано жила з Павлом, а не уявляла, що буде без нього.

— Цить ти!— гримнув на Параску городовий.— Цить! Раз начальство наказало, то воно знає за що,— повчально мовив:— А йому про те, коли треба буде, скажуть. Отак. Швидше, швидше одягайся!

Біля воріт городового ждав візник. Усівшись у коляску, городовий — Павла він посадив поряд — ехидно пожартував:

— Повезу тебе, як справжнього Пугачова.— Штовхнув візника в сутулу спину, наказав:— Поганяй на Преображенську!

«Боже,— з жахом подумав Товстоносів,— це ж він мене в жандармське управління. Ну, тепер кінець. Відтіля мені вже не вирватися. І все через того проклятого Мрачковського». Товстоносів не помилився: городовий привіз його в жандармське управління. «До ранку, мабуть, посадять в камеру, а потім будуть допитувати». Не знав він, що в тій установі, поріг якої переступив, працювали більше вночі, ніж удень. Городовий віддав Товстоносова черговому офіцеру — під розписку!— і той, суворо, мов страшного злочинця, оглянувши його, повів коридорами, не говорячи ні слова. І тільки тоді, коли зайшли у велику кімнату, наказав:

— Підожди тут!

Зник за оббитими чорною шкірою великими дверима, за мить повернувся, показав рукою на відчинені двері:

— Проходь туди!

У кімнаті, до якої зайшов Товстоносів, сиділо двоє офіцерів. Один був сивий, вузьколиций. Він, нахмурившись, пильно дивився на Товстоносова. «Мабуть, оце і є пол-

ковник Кноп»,— подумав Товстоносов, відчувши, як у нього похолело під серцем від того пильного погляду. Другий був молодий офіцер. Той, вдоволено посміхаючись, кидав погляд то на Товстоносова, то на сивого офіцера. Сивий піднявся із свого м'якого крісла — точно таке крісло було у пана, в якого Товстоносов служив лакеєм,— і, бухкаючи чобітьми по паркету, підійшов до Товстоносова. Худий, високий, а тому Товстоносов мовби зверху почув його тонкий голос:

— Товстоносов? Чого мовчиш? Відповідай!

— Товстоносов, ваше високоблагородіє,— через силу видавив Павло.

— Князю, дайте книжку!— повернувся сивий до молодого офіцера. Той взяв зі столу книжку, подав.— Твоя книжка?

— Не моя, але в мене була...

— А-а, не твоя,— саркастично поморщився сивий офіцер: я так, мовляв, і знав, що ти це скажеш.— Не твоя?

— Не моя, ваше високоблагородіє,— сміливіше відповів Павло, бо те, що молодий офіцер весело посміхався, тріхи підбадьорило його.

— Так. Зараз ти скажеш нам, що тобі хтось дав цю книжку на вулиці, а хто — ти не знаєш,— з тією ж саркастичною посмішкою продовжував сивий офіцер.— Ну?

— Мені її дав у трактирі студент,— по паузі мовив Павло, опустивши очі, бо сивий офіцер майже вгадав, що він мав казати.

— Того студента ти, звичайно, не знаєш?— продовжував вгадувати приготівлені Павлом відповіді сивий офіцер.— Так?

— Так, ваше високоблагородіє,— мимрив Павло, якому здавалося, що булькаті очі сивого офіцера бачать його наскрізь.

— Брешеш, мерзотнику! — закричав і затупотів чобітьми сивий офіцер так оскаженіло, що Павло злякано позадкував од нього аж до стіни.— Брешеш! Все ти знаєш і все нам скажеш! Я — полковник Кноп! Я тебе, мерзотника, зараз же накажу закувати в кайдани й погнати в Сибір, якщо ти мені ще хоч слово неправди скажеш! Князю, накажіть, щоб підготували кайдани!

— Вони вже приготівлені,— погасивши посмішку, відповів молодий офіцер.

Кричав, стращав всілякими карами Товстоносова полковник Кноп, з веселою посмішкою допитував його князь

Шаховський. Замикали його в камеру, знову приводили, та Павло вперто повторював те, що придумав: книжку в трактирі «Париж» дав йому студент у синіх окулярах. Прізвища він його не знає. Якщо він і досі ходить в окулярах, то, може, впізнає. А без окулярів — мабуть, ні. Мрачковського Павло вирішив не називати, бо коли того спитають, то він скаже, що давав і інші книжки. Тоді вже не виплутаєшся.

Тільки вранці князь Шаховський — полковник Кноп кричав і пішов, — так само посміхаючись, відпустив його, з умовою, що він знайде того студента, який дав йому книжку, і взнає його прізвище. Двом агентам було наказано день і ніч стежити за Товстоносовим.

Розділ шостий

1

Уже в той час, коли пароплав був у морі, в каюту до Сергія зайшов п'янений чиновник. Привітно, мов зі старим знайомим, поздоровкався з Сергієм, сказав:

— А я вас десь бачив! Адже ви з Ростова?

— Ні, я з Одеси, — неохоче відповів Сергій, бо подумав: «А чи не агент це полковника Кнопа. Євген Йосипович радів бути обережним».

— З Одеси? — здивовано підняв сиві брови чиновник. — А мені здалося, що я вас бачив у залізничних майстернях Ростова. Я, даруйте, теж там у конторі служу, ось уже, слава богу, третій десяток. І точно, точно такого красавця, як ви, не один раз зустрічав.

— То, мабуть, мій брат, — сказав Сергій, зрозумівши, що чиновник не агент, що він бачив Миколу. — Ми з ним дуже похожі.

— От бачите! — зрадів чиновник. — Значить, я не помилився! Приємно, приємно, а то, знаєте, всякий народ плаває. Навіть у класних каютах. Торік начальника наших майстерень Гудима обібрали на пароплаві до цурки. Ви молодий, ви не пам'ятаєте Кримську війну. А я тоді вже служив. Боже, скільки тут війна та наплодила грабіжників! Жах! Їдеш, було, куди-небудь і зі всіма прощаєшся, бо не знаєш, чи доведеться повернутися живим. І тоді ще й неурожаю такого не було, як в оці ось два

роки. Я зустрів одного знайомого, який служить у маєткові графа Баранова. В селах, каже, й половини людей голод не залишив. А в газетах ось,— чиновник помахав згорнутою газетою,— одне тільки й пишуть: війни з Турцією не минути. Треба, мовляв, братів слов'ян з турецького ярма звільнити. В Чорногорію вже, пишуть, тисячі одних тільки офіцерів поїхали з турком воювати. Я й сам бачив у Москві — я був аж в Петербурзі! — як дами зустрічали тих добровольців квітами й шампанським. І по нашій дорозі, самі побачите, війська везуть і везуть. Отак воно завжди,— сумно зітхнув чиновник,— поки цар молодий, сидить спокійно. Як тільки починає старіти, так його вже на війну тягнє. А в мене, знаєте, сніп такий, як ви. Чи, може, трохи старший. В Петербурзі, в Медичній академії. Ще рік навчатися, а, каже, мабуть, не дадуть закінчити, поженуть на війну, бо лікарів, мовляв, багато там треба. Ну? Хіба це розумно? Тягнувся я, тягнувся, вчився він, вчився, а якась дурна куля влучить — і всьому кінець. А він у мене один, і на нього вся надія,— зі сльозою в голосі сказав чиновник, і Сергієві його стало жалко. Він сказав, щоб втішити старого:

— Не всіх там убивають! Тим більше лікарів!

— Не всіх-то не всіх, а когось та вбивають,— сумно мовив чиновник.— А питається: навіщо ж людей вбивати? Та ще й вчених, та ще й тих, хто буде лікувати? Скільки люду в Севастополі тоді поклали. І наших, і французів, і англійців, і турків, а чого домоглися? Для Росії стало ще гірше, ніж було! Отак, згадаєте Петра Петровича, мене тобто,— і знову буде, якщо не гірше. Турки, вони, звичайно... одне слово: турки! Це так. А англійці? А німці? А австріяки? Всі вони, як точно писалося в фейлетоні «Голоса»—я поважаю цю газету!— тільки й ждуть того, щоб Росія ув'язалася в війну з Оттоманською імперією. А чого? А того, що хочуть, як завжди, на нашій крові нажитися. А нашим генералам до того немає діла, бо їм дай чини та ордени, а там хоч і весь Крим забирай!

— Та ні: Криму наші нікому не віддадуть,— посміхнувся Сергій, у Ялті жили його батьки, і він не міг збагнути, як це можна комусь віддати таке гарне містечко, таке тепле море.

— Турки теж думають, що Константинополя нам не віддадуть, та наші ж хочуть його забрати,— сказав Петро Петрович.— Так і з Кримом буде. Ми не хочемо, та нас питати не будуть. Ні, від війни, крім розорення, смертей,

калік, голоду, холери, тифу, нічого іншого не жди. Ви з каяти нікуди не підете?

— Ні.

— То подивіться за моїми речами, а я до буфету навідаюся, бо в тій дурній Одесі й поїсти, як треба, не встиг.

Повернувся Петро Петрович з буфету такий п'яний, що ледь язиком ворухив, і лавав генералів, які за ордени та чини лізуть воювати з турками, поки й заснув. Сергій читав газети, знав, що в Чорногорію їдуть добровольці; Євген Йосипович говорив, що коли б він був молодший і не мав сім'ї, то обов'язково поїхав би допомагати чорногорцям воювати проти турків за свою свободу і незалежність. І допомога чорногорцям, і можливість війни з Турцією за визволення братів слов'ян,— все уявлялось Сергію святим ділом, а не таким чорним, як говорив чиновник. Згадалися розповіді матері про Кримську війну, яка пройшла на її очах. Мати з жахом згадувала про те, в яких страшних муках вмирили поранені солдати. Говорила, що і смерть, мабуть, не така страшна, як війна. «Чорногорцям треба допомогти,— думав Сергій, борючись з дрімотою, бо була вже дванадцята година ночі.— А навіщо ж нам з турками воювати? Хіба, дійсно, мало й без того горя? В селах — другий рік неврожай через засуху. В Одесі сотнями виганяють робітників із заводів і фабрик. А з часом, якщо й приймають назад, то вже не дають такого жалування, а наполовину менше. І люди, проклинаючи хазяїв, погоджуються на таку платню, бо не здихати ж з голоду. В гавані, де завжди не вистачало людей для навантаження пароплавів,— і там уже стоять довжелезні черги нещасних «стуханів», які готові за один тільки шматок хліба день і ніч працювати. А що ж, дійсно, буде, коли розпочнеться війна і пароплави не вивозитимуть з Одеси хліб, вугілля й інше добро, яке десь в Англії, де люди куди краще живуть, ніж у нас, як розповідали ті матроси, що були там не один раз, виходить, значно потрібніше? Де візьме копійку на прожиття весь той босоногий люд, який вилазить із задущливих трюмів пароплавів тільки задля того, щоб кілька годин поспати? Згадалися слова Євгена Йосиповича, які він часто повторював: «Тільки тоді, коли робітники візьмуть усе в свої руки,— кінчатся їх страждання». І це так. Та тільки... Коли ж все те буде? «Не раніше, мабуть, як через десять років»,— думав Сергій з відчаєм, бо йому здавалося, що то дуже й дуже довго ждати.

У Ростові Сергія ніхто не зустрів, хоча й була неділя:

він не сповістив Миколу про свій приїзд, боявся, щоб телеграма не потрапила до рук жандармів. Сергій найняв візника і, покружлявши по Ростову, як радив Євген Йосипович, щоб перевірити, чи не притяг за Одеси за собою «хвоста»,— під'їхав до невеликого дерев'яного будиночка, що приліпився на крутому березі Дону. Дома була лише хазяйка — стара вірменка, яка, поблимавши великими чорними очима, хворобливо посміхнулася, мовила:

— Микола казав — брат. А ти, як Микол... Отут вони з Павил,— відчиняючи двері в невеличку кімнатку, в якій стояло два ліжка і столик.— Заходь сюди. Вони скоро прийде...

Мішки з літературою Сергій сховав під ліжка і вийшов у невеличкий садочок, сів на лавочці. Внизу сріблилася широка стрічка Дону, на якій чорніли човни. А там, в далечині, диміли пароплави і чулися відтіля їх басовиті гудки. Де ж Микола і Павло? Коли вони прийдуть? Сергієві набридло сидіти на лавочці, він пішов у кімнату, ліг на ліжко і не помітив, як заснув, бо на пароплаві, боячись за свій небезпечний вантаж, майже не спав. Микола й Павло, повернувшись з базару, ледь розбудили його. Павло збігав у лавку по пляшку горілки — такий гість! — і вони сіли снідати. Сергій, показавши ті книги, що привіз, не встигав відповідати на запитання Миколи й Павла. Хлопцям здавалося, що вони уже бозна-коли були в Одесі, хоча насправді виїхали відтіля тільки в травні цього року.

— Чудові й тут люди,— говорив Микола,— але знаєш... все-таки не те, що в Одесі. Там усі свої. Ну, а що ж Євген Йосипович — не думає сюди приїхати?

— Говорив, що обов'язково провідає вас!

— Правда? — радісно засміявся Микола.— Ото було б славно! А то ми тут з Павлом хоча й робимо все так, як він радить у листах, як він наказував, коли сюди нас відправляв, а все ж... Не ті в нас голови, що в нього. А люди тут чудові! Правда ж, Павле?

— Золоті! — сказав Сікачин.— Ну, а як там Кравченко? Рибицький? Наумов?

— Щось Федір і Ян з студентом Щербинюю дуже подружилися.

— Це який Щербина? Отой високий, що завжди в червоній сорочці? — спитав Микола.

— Ага!

— О, то фрукт! Він якось і мені почав говорити, що ми даремно слухаємо Заславського, що Євген Йосипович,

мовляв, поводиться з робітниками, як генерал з солдатами. Я Євгену Йосиповичу тих дурних пліток уже й не передавав, а Щербині сказав, щоб він, коли хоче зі мною знатися, такого про Заславського не говорив. А що з Харкова чути? Адже туди, писав Євген Йосипович, поїхав Дмитро Ізотов.

— Поїхав, але щось мовчить,— відповів Сергій.— Євген Йосипович думає когось туди ще послати. Може, навіть і я поїду, бо на завод повертатися не хочу. А що у вас тут про війну чути? Зі мною їхав один конторник, так такого наплів про війну з Турцією, що не знаю, чому й вірити.

— Війська на Кавказ везуть,— сказав Микола.— Для чого — хто їх знає. А люди всяке говорять. Ну, а як там Марія Григорівна?

— Ой, і забув! — схопився за кучеряву голову Сергій.— Уклін вам від неї. Євген Йосипович підібрав у гавані хлопчика, якого батько покинув. А може, десь і загинув — бог його знає, тільки хлопчик залишився один. Більше місяця Марія Григорівна і Євген Йосипович лікували його: так він, бідолаха, хворів. А це вже видужав, віддали Незабитовським на виховання.

— Іордану Незабитовському? — здивувався Микола.— Та він у них і тижня через його придуркувату Єфрасю не пробуде! Хто це Євгену Йосиповичу міг таке порадити?

— Мабуть, Ян, бо вони давно знайомі. До речі, Ян заніс до них три пакунки літератури, так пані Єфрася викинула на смітник. Двірник там знайшов книги і забрав. Іордан, узнавши те, умовив двірника спалити книги. Добре, що той спалив, а не відніс полковнику Кнопу. А то було б діло!

— І сидів же Ян уже за книги, а не порозумнішав,— сказав Микола.— Хоча, правду сказати, буває й так, що ніде їх діти. В мене постійно лежать книги в шухляді верстака. Замок, правда, надійний, відбити його важко. Так ти від нас поїдеш до батьків?

— Обов'язково!

— А вистачить у тебе грошей?

— Мабуть, ні. Та Євген Йосипович сказав, щоб я написав, він вишле мені в Ялту на проїзд в Одесу. А коли вже він пообіцяв, то ти знаєш, так і зробиш. Та я ж думаю і у вас кілька днів погостювати, якщо не проженете.

— Ну-ну, жартуй! — весело сказав Микола.— Ми тебе, дивись, ще оженимо тут!

— Е, ні! — засміявся Сергій.— Жснитимусь я тільки після революції!

— А як її сто років не буде? — спитав Павло.

— Все одно підожду! — сказав Сергій.— Бо без революції не буде мені щастя. Так чи ні?

— Та воно так,— погодився Павло.— Але революція, мов ота зірка: і добре видно її, і далеко ж вона десь там світиться, що, як подумаєш, як придивишся, то аж страшно. Правду я кажу?

— Це, хлопці, життя покаже,— по паузі мовив Микола.— А наше діло дбати про одне: щоб та революція, хоч потихеньку, а наближалася. Що, може, в місто підемо? До наших хлопців зайдемо.

— Пішли, пішли,— погодився Сергій.— Чого сидіти вдома!

2

Коли Товстоносов обіцяв розшукати того студента, який дав йому книгу, то він наївно думав: скаже, що ніде не бачить його, і діло тим скінчиться.

На щастя Товстоносова, трапилося так, що він — на другий день після допиту — поїхав з поїздом на лінію і пробув там чотири дні. «Поживу дома днів кілька та знову поїду,— міркував Товстоносов.— Коли ж мені шукати того студента?» Та не так думали полковник Кноп і князь Шаховський. Через поліцмейстера Мінчіаки вони зробили так, що Товстоносова начальство станції Куликово перевело на ремонтні роботи. Це, мовляв, тимчасово, бо треба випустити два паровози на лінію, а самі ремонтники не встигнуть вчасно зробити. Майстер, пояснюючи Товстоносову це, дивився на нього з хмурою підозрою, бо не міг збагнути — чого це раптом йому прислали машиніста, коли він міг обійтися без нього? А в Товстоносова був розгублено-нешасний вигляд, оскільки він відразу збагнув, хто це його перевів на ремонт паровоза. Мрачковський, узнавши, що Товстоносова зняли з паровоза і поставили на ремонт, здивовано спитав його:

— За які гріхи тебе, Павле, покарали?

— Спитай у начальства,— хмуро відповів Товстоносов, якому дуже хотілося сказати Мрачковському, що, коли він захоче, то його, гоноровитого шляхтича, ще й не так покарають, бо в нього ж він узяв книжку про Пугачова, а не в студента.— До речі, той студент — пам'ятаєш, ти гово-

рив, що він слюсар? — підсів до мене в трактирі «Париж», частував пивом. Тебе лаяв, що ти йому не повернув книги й газети. Скажи Мрачковському, говорив, що він не гоноровитий шляхтич, а негідник, якому я плюну в пику як тільки зустріну його.

— Так і сказав? — почервонів Мрачковський.— Не може бути, бо я йому всі книги, які брав, повернув.

«А, так от у кого ти книги брав,— подумав Товстонос.— Якщо я вкажу на тебе, то ти все одно скажеш на того студента чи слюсаря. Треба випитати його прізвище». Товстонос криво посміхнувся, лукаво примружив ліве око, бо радий був, що влучив по болючому місцю гоноровитого Мрачковського, мовив:

— Він ще й таке сказав, що я боюся тобі й передавати.

— Ну, що? Що? Говори! — нетерпляче питав Мрачковський, якому й на думку не спало, що Товстонос розігрує його.

— А ти не передаси йому?

— Єзус-Марія! — перехрестився Мрачковський.

— Дивись. Я теж поклявся йому, що не скажу тобі.— Товстонос помовчав, злякавшись тої брехні, яку думав пустити.— Та ні: я тобі все-таки не скажу! Не скажу тому, що не вірю, що він правду говорив.

— Отакий ти друг! — промовив Мрачковський зі сльозами прикрості, що заблистіли в його очах.— Ну, добре! Якщо так, то я ні його, ні тебе й знати не хочу!

— Добре. Тільки повторюю: я не вірю тому, що він плів,— сказав Товстонос, який за час служби лакеєм навчився вивідувати плітками те, що йому треба було.— А говорив він, щоб я тебе остерігався, бо, каже, я давав йому книжки й газети, а він їх, мабуть, городовому відносив! Мене вже, каже, в поліцію викликали...

— Бреше, мерзотник! — гнівно вигукнув Мрачковський.— Я його вб'ю за таке! Я його...

— От бач! — зауважив Товстонос, відчувши, що пересолив.— А хто ж клявся. І він же не сказав, що ти віддаєш, а тільки — «мабуть», віддає. Та й то під п'яну руку.

— А ти б спитав його, за що він сидів у тюрмі! — не слухаючи Товстоносова, говорив Мрачковський.— Саме за те, що в нього відібрала поліція книгу. Він і Кравченка тоді вплутав!

— Федора, що в наших майстернях працює?

— А то кого ж! Не віриш — спитай його! Федора теж тоді ледь не посадили. А сам він за ту книжку і до цього

часу під слідством, хоча й випустили з тюрми, і до цього часу під особливим наглядом поліції. То, може, сам туди й носить книжки, то, може, й говорить там, кому дає, а ми, дурні, розвісили вуха...

«Отак повертається,— злякано подумав Товстоносов.— Той слюсар-студент, може, дійсно, взяв од мене про книгу і доніс полковнику Кнопу, а ті послали городского, який, на моє нещастя, знайшов книгу. От чого він так прив'язувався до мене. І видавав себе за слюсаря, коли ж по всьому видно, що студент. Якщо я Кнопу його покажу, то на тому, значить, моє горе не закінчиться. Доведеться все одно називати Мрачковського, а він такий пришепелкуватий, що й убити може. Господи, помози мені з усього цього виплутатися».

— У мене теж підозра була на того студента...— сказав Товстоносов нарешті правду.

— Студента?! Ха-ха! — саркастично поморщився Мрачковський.— Та він такий студент, як і я! Він слюсар! І такий же поляк, як і я, тільки видає себе за турецького підданого, бо купив паспорта у якогось Яна Христофора. Я ось скажу нашим, що його треба виключити з товариства за те, що базікає багато!

— Хіба в нього ціле товариство? — спитав Товстоносов.

— Не в нього, а в нас! — продовжував, розгнівавшись на Рибицького, говорити Мрачковський те, про що повинен був мовчати.— Ти мені друг, я тобі прямо скажу: у нас є і каса, в якій більше чотирьох тисяч карбованців грошей, і товариство, яке вже назвали союзом. Ти можеш і в касу вступити, якщо будеш платити п'ятдесят копійок у місяць, і в союз, якщо ходитимеш на сходки й дотримуватимешся всіх тих правил, які зазначені в статуті. А продаси союз — прощайся з життям! Пощади зрадникам не даємо!

— Підожди! Підожди! — з неприхованим переляком мовив Товстоносов.— Даремно ти мені все це говориш, бо... не треба мені ні тої каси вашої, ні союзу. Один книжку дасть, другий — продасть. Ні-ні, досить з мене й того...— у Товстоносова ледь не зірвалося з язика: «що відібрали книжку про Пугачова».— Щось я того слюсаря не бачу.

— Його вигнали з заводу, як він сам мені сказав, за те, що поліція за ним слідкує, так він вдень по місту шляється, а ввечері дома сидить. Спасибі тобі, що ти мені все передав, що він говорив. Я розповім своїм, і його за одні оці плітки виженуть із союзу.

— Тільки будь же другом: не говори йому, що те я тобі сказав,— ще раз попросив Товстоносов.— А то він, звичайно, буде відмовлятися, все на мене горнути. Щось таке мені зробить, коли, як ти кажеш, знається з поліцією, що й не очухаєшся. Та й тобі. Так чи ні?

— Та якщо він таке на мене плів, то від нього, дійсно, всього можна ждати,— погодився Мрачковський, в душі якого гнів і образа трохи пригасли.— А йому я все одно знайду як віддячити!

Не радий був Товстоносов, що набрехав Мрачковському на того студента-слюсаря. Від усього того, що Мрачковський наговорив про касу і про союз — та ще й тягнув його туди! — Товстоносова охопив жах. От, виявляється, що там діється! Мрачковський давав йому книги й газети не просто задля того, щоб він читав їх, а задля того, щоб втягти в свій союз. І наполовину він, вважає, втяг його, бо і книги, й газети брав у нього, і читав їх, і не поніс в поліцію, а давав ще й іншим — машиністу Щедріну — читати. Значить, погоджувався з усім тим злочинним. Значить, і він уже злочинець, якому не минути кари, якщо через ту книжку все відкриється. А полковник Кноп, мабуть, не заспокоїться, поки до всього не докопається. Боже, як же йому виплутатися з цієї страшної історії?

Тільки повернувся Павло з роботи й сів вечеряти, як до нього зайшов, дурнувато посміхаючись, двірник Терешко. Павло й ложку поклав із борщем на стіл, бо по злодійкуватому погляду, який Терешко кинув на Параску, зрозумів, чого той завітав.

— Павле, скажи Парасці, хай вийде, бо в мене є розмова не для її бабських вух,— попросив Терешко.

— Параско, згинь! — сердито наказав Павло.

— А ти ось що, друг,— зашепотів Терешко, коли Параска, насупившись, вийшла з кімнати,— їж швидше!

— А що таке? — спитав Товстоносов тремтливим голосом, хоча здогадався «що таке».

— Як, що таке? — здивувався Терешко.— Га-га-га! Та за тобою, як ти поїхав на лінію, кожного дня пан городовий прислав одного чоловіка. Той чоловік і зараз ось прийшов, у мене сидить, п'є чай і жде, значить, тебе, щоб відвести в поліцію. А він — «що таке»? Кричав же, що всіх переріжеш? Кричав, бо я сам чув. От тепер, брат, і той — га-га-га! — шукай, де раки зимують! Та ти поїж, бо там, може, й не дадуть,— порадив Терешко.— Мене якось, було, піймали п'яного на Дерібасівській, замкнули в Херсонсь-

кому участку, так два дні одну воду, чорти, давали. Та ще відлупцювали, падлюки, так, що ледве ноги додому при-
тяг. Ні, там, брат, не солодко, кажу тобі чесно.

Істи Товстоносову вмиль перехотілося, і він, одягнувшись, пішов до Терешка. Чоловік, який його там чекав,— з вигляду скидався на дрібного чиновника,— сказав йому, коли вони вийшли з двору, що він од полковника Кнопа. Від Воронцовки — так називалася слобідка біля товарної станції, де Павло наймав квартиру в будинку Бронштейна,— до жандармського управління треба було йти майже через усе місто, і чоловік на Кінній площі взяв візника. Старий бородатий візник, почувши, куди треба їхати, погнав свою конячину, мов на пожежу. «Куди, куди тебе чорти несуть?» — злився Товстоносов на візника, бо страшенно не хотілося їхати туди.

— А-а, пан Товстоносов! — з глузливою люб'язністю зустрів князь Шаховський Павла.— Радий, радий бачити! Сідайте, будь ласка. Ні-ні, ось сюди, до столу, бо розмова у нас буде конфіденціальна.

«Конфі... Чи як він сказав,— зі страхом подумав Павло, не зрозумівши, яка буде розмова.— Мабуть, все уже знає, бо, баць, як радо посміхається. Та я буду все одно свого триматися: студента ще не бачив...» Шаховський, мов підслухав, що він подумав, сказав:

— Так студента ви не бачили?

— Ні, я ж на лінії був,— розгублено відповів Павло, бо його вразило те, що Шаховський вгадав його думку.

— Знаю, знаю. І хочу вам, пане Товстоносов,— Шаховський і «вам», і «пане» вимовив з іронією,— приймну новину сповістити. Ви, по-перше, будете працювати на ремонті до тих пір, поки не знайдете нам студента, який дав вам книгу. Друге. За порушення порядку поліція оформила на вас справу. Вам доведеться і посидіти, і штраф заплатити карбованців п'ятдесят. Або навіть і більше, бо ви не просто погрожували всіх перевішати, а й видавали себе за Пугачова, якого було четвертовано за його страшні злочини. І третє: оцей ось пан — зовіть його Іваном Івановичем,— показав Шаховський на того чоловіка, що при-
віз Товстоносова,— буде вашим родичем. Ви з Курська?

— Так,— відповів Товстоносов і подумав: «І це вже знає».

— Чудово. Він ваш дядько, приїхав до Одеси й шукає роботу. Він служив буфетником у того ж пана Карнаухова, в якого ви були лакеєм. Пан Карнаухов помер, і дядь-

ко опинився без місця. Влаштуватися хоче десь у трактирі. Такі ваші плани, Іване Івановичу? — спитав Шаховський того чоловіка, що привіз Товстоносова.

— Так точно, ваша світлість,— виструнчився чоловік.

— Ви, дорогий племінник, раді своєму дяді? — явно знущаючись над ошелешеним Товстоносовим, спитав Шаховський.— Чудово! Ідіть, Іване Івановичу, а ми з вашим племінником ще про дещо домовимося. Не думайте, Товстоносов,— продовжував Шаховський, коли «дядечко» вийшов, і в тоні його вже чулася не іронія, а погроза,— що, коли ви не хочете шукати того студента, то ми не можемо примусити вас те робити. Даю вам на пошуки — дядечко вам допомагатиме — всього три дні. Якщо ви нам за цей час не покажете студента в синіх окулярах, то... полковник Кноп вам уже говорив, що вас жде? Пам'ятаєте чи вже забули?

— Пам'ятаю...— промимрив Товстоносов.

— Радий, що у вас хороша пам'ять,— саркастично посміхнувся Шаховський.— Ідіть. Та не додому. Ні. Дядечко жде вас, і ви підете з ним по трактирах. Адже йому треба шукати службу, а вам — свого друга студента. Ідіть!

3

— Яне, у мене залишилося сімнадцять копійок,— весело сказала Поліна чоловікові, мов приємну новину, сповістила:— А пан Заблудовський сказав, що наперед не дасть за шитво.

— І що ж тут радісного?— хмуро спитав Ян, бо вже три роки жив з Поліною, а не міг збагнути її характеру: коли треба плакати, вона — сміялася.

— А чого ж мені плакати?— здивувалася Поліна.— За сльози грошей не платять.— Помовчала, спитала, бо Ян тільки косо глянув на неї:— Що ж пан Щербина майстерні не відкриває?

— Відкриє!— сердито кинув Ян, бо й сам не вірив у те, що говорив.

— Коли?— допитувалася Поліна, не звертаючи уваги на те, що Янові не подобалася розмова.— Адже ти більше місяця вже не працюєш.

— Слухай, Поліно,— стримуючи роздратування, мовив Ян.— Ти мені не дорікай тим, що й без того болить.

— Яне, любий, не сердься на мене,— пригорнулася Поліна до чоловіка, бо їй жалко стало його.— Ну, не сер-

дишся?— зазираючи йому в вічі, питала вона зі своєю незмінною веселою посмішкою.— Бачу, що вже не сердишся! І я тобі правду скажу. Не вірю я, що пан Щербина відкриє майстерню! А ти віриш? Тільки чесно, чесно скажи!

— Та щось він тягне...— поморщився Ян.

— От бачиш! От бачиш!— радісно вигукнула Поліна, відчувши: Ян теж не вірить, що майстерня буде відкрита.— Ні, ти на пана Щербину не надійся! Він не Євген Йосипович, який завжди робить те, що говорить. Надумав відкрити лазню — відкрив.

— І втратив на тій лазні три тисячі карбованців,— посміхнувся Ян.

— Але ж відкрив!— говорила Поліна.— Надумав купити друкарню,— купив. І нічого не втратив, хоча й платить своїм робітникам, ти сам казав мені, майже вдвічі більше, ніж платять в інших друкарнях.

— Я теж відкрив би друкарню, якби в тебе було посагу тисяч десять,— іронічно посміхнувся Ян.

— Це правда,— весело погодилася Поліна.— В мене грошей стільки не було, як у Марії Григорівни. Та якби вони й були, то ти, мій любий, друкарні б не відкрив, бо для того треба не тільки гроші, а й розум добрий мати. Освіту таку, як у Євгена Йосиповича. Що, хіба неправду кажу?

Ян нічого не відповів, і Поліна повернулася до того, з чого почала розмову з чоловіком.

— То де ж грошей взяти? Може, ти позичиш у Євгена Йосиповича?

— До нього я не піду,— одказав Ян похмуро.

— Чого?— здивувалася Поліна.— Він же ніколи тобі не відмовляв.

— Не відмовляв і, мабуть, не відмовить, а не піду.

— Посварився ти з ним, чи що?

— І не посварився, але... грошей не піду просити.

— Та чого ж?— допитувалася Поліна.

— Знаєш що?— спалахнув Ян.— Відчепись!

— Знаєш що, мій любий,— з веселою злістю мовила Поліна,— «відчепись» — то не гроші. Я тим твоїм «відчепись» дітей не нагодую. Чуєш чи ні? Куди ж ти?

Ян схопив пальто і, не одягаючи його в кімнаті, вийшов, не сказавши більше ні слова. Він розумів, що Поліна права: за півтора місяця безробіття дав їй усього двадцять карбованців, які взяв з каси. Вона двох малих

дітей доглядає, день і ніч шие, а борги ростуть. На Щербину в нього вже немає надії, бо з усього видно, що той майстерні не відкріє. З Євгеном Йосиповичем через ту дружбу з Щербиною він хоча й не посварився, а не може в нього ось попросити грошей в борг так, як раніше, бувало, просив, бо відчуває, що завинив перед ним. Хіба зайти й відверто про все поговорити з Євгеном Йосиповичем? Ні, незручно. Треба вже з тим Щербиною вести діло до якогось кінця...

На Новій Слобідці, в будинку Кравченкової тітки, Ян застав за самоваром веселу компанію. Тут обідали: Щербина, Попко, вчитель Іполит Веру, бо всі вони харчувалися в Федосії Крижанівської, яка підробляла тим, що готувала обіди. Біля самовара стояла пляшка з-під портвейну. Почервонілі обличчя хлопців говорили про те, що вони випили і добре пообідали. Федосія Іванівна принесла і Яну миску борщу, бо знала його як давнього й доброго друга племінника Феді. Моторний Попко збігав у лавку за пляшкою портвейну. Ян випив вина, поїв смачного борщу, і злість на хлопців за те, що вони ось і ситі, й п'яні, а в нього немає за душею копійки, трохи вляглася. Щербина сказав, що справа з відкриттям майстерні ось-ось вирішиться. (Хтось десь мав дістати на те тисячу карбованців). Григорій Попко сумно зітхнув, мовив:

— Довго ждатимете ви тих тисячу карбованців!

— То, може, ти мені їх даси? — огризнувся Щербина, бо Попко про те вже не один раз йому говорив.

— Звичайно, дам,— засміявся Попко.— Але... тоді, коли вони в мене будуть.

— Ні, хлопці, знаєте що: жарти жартами, а вже треба якось або сюди, або туди,— почав Ян з неприхованою образою в голосі.— Вам-то, може, й не горить, а мені треба сімейство годувати.

— Ось тобі, Яне, десять карбованців,— сказав Щербина.— Без оддачі, бо я розумію...

— Спасибі. Але це для мене не вихід із скрутного становища.

— Чув я,— повернув Щербина круто розмову до того, про що говорилося до приходу Яна,— що Заславський уже й статут склав для робітників. Точно тепер у нього вже все буде, як у армії. За непідкорення йому, кажуть, і вбивати будуть. А ти, Яне, сердився, коли я називав його генералом. Що тепер скажеш?

— Ти читав той статут?— спитав Ян, нахмурившись:

Євгена Йосиповича він щиро поважав, і йому боляче було слухати такі дурні плітки про нього.

— Ні, мені переказували...

— Хто, коли не таємниця?

— А хіба що: неправильно мені сказали?— зніяковів Щербина, бо сам перекручував те, що йому Кравченко говорив про статут.

— Про статут ти взнав тільки од Кравченка, а він тобі такого не міг сказати,— сердито зауважив Ян.— Далі. Ми з Кравченком хотіли, щоб було вписано: зрадників — страчувати. Чуєш: зрадників! Але Євген Йосипович та й інші на те не погодилися. І даремно! Вас зрадники ще не саджали в тюрму, то ви, мабуть, готові з ними цілуватися,— саркастично посміхнувся Ян, вишкіривши свої білі зуби.— А я вже знаю, що таке ота безсила лють, коли ти ходиш по камері тюрми, а зрадник п'є горілку в трактирі за ті сребряники, котрі одержав від полковника Кнопа. Далі. Ти ж добре знаєш, що «генералом», як ви говорите, в нашому ділі може бути тільки той, хто невільно — саме невільно!— має на всіх такий вплив, якого інші не мають. Бакунін, Лавров, Кропоткін, Ткачов — їх теж називають генералами. І що ж? Хіба я, наприклад, можу зрівнятися з ними? Ні! Євген Йосипович, звичайно, не Лавров і не Бакунін, але, пробачте, хлопці, він на кілька голів стоїть вище всіх нас, разом узятих!

— Абсолютно згоден!— хитнув головою Попко.

— Ні, чого ж...— процідив крізь зуби Щербина.— Я теж не заперечую, що він і високоосвічений, і розумний, і має свою лінію, якої вперто дотримується. Це все так. Але... Він все-таки тягне робітників не туди, куди треба. Ти, Грицьку, знаю, схиляєшся перед Заславським. Еге ж?—спитав Щербина Попка, щоб включити його в розмову, бо той тільки посміхався та кидав короткі репліки.

— Хай он Іполит скаже, а то він наївся борщу й мовчить,— звернувся Попко до вчителя Веру, який сонно лупав очима.

— А я вже не раз говорив,— не звертаючи уваги на жартівливий тон Попка, відповів Веру,— що треба йти в народ не так, як ходили, а по-апостольськи. Ціпок у руки, торбу за плечі і — з села в село. Проповідувати треба, а не книжки розносити й роздавати тим, хто їх і читати не вміє.

— Оце свята істина!— засміявся Попко.— Бути тобі, Іполите, генералом!

— Грицьку, давай без жартів,— обидився Щербина.— Ми серйозно, здається, говоримо.

— Згоден, розмова дуже серйозна,— тим же тоном жарту мовив Попко.— Та, даруйте, мені ще в місто треба сходити.

— Мені теж пора йти, а то Поліна вже заждалася,— піднявся і Ян.— Дома ж усього сімнадцять копійок.

У кінці листопада того року в Одесі вже лягла зима, і поки хлопці дійшли до центру, то добре змерзли, бо одяг мали поганенький. Зайшли в трактир «Париж», щоб погрітися чаєм. Ян зустрів там Товстоносова, який виходив з трактиру. Товстоносов злякано глянув на нього й хитнув головою, але Ян, побачивши, що за ним іде якийсь підозрілий тип, не відповів на те привітання. А Товстоносов, вийшовши з трактиру, сказав, задихаючись, «дядечку»:

— Він. Отой, що з довгим чубом, бородою і вусами.

— А чого ж він не відповів на твоє привітання?— підозріло спитав «дядечко», якому вже набридло тинятися з Товстоносовим по трактирах.

— Мабуть, не впізнав. Адже бачилися ми всього двічі. Та й то так...

— Гм...— гмукнув «дядечко».— Не складно у нас вишло. Ну, нічого. Ступай поки додому...

«Боже, що ж тепер буде,— думав Товстоносов, повертаючись додому, бо сам страшенно перелякався того, що зробив.— Що ж тепер буде?»

4

Дуже образило Ляховича те, що Пустовий назвав його в листі до Заславського «гусаком». «Виходить, він вважав мене шахраєм,— думав Ляхович.— А за що? За те, що я, ризикуючи сісти в тюрму, везу заборонені книги? Правда, я беру гроші. Так за всяку роботу чи послугу треба платити. Безплатно ніхто нічого не робить. То чому ж я, взявшись за таке небезпечне діло, гусак, тобто шахрай? Ні, треба викинути все це в море — і ділу кінець. Нікого я не бачив, нічого не брав. Так, а якщо Заславський питає, де ж я його листа подів? Скажу — спалив, бо пішла чутка, що буде обшук. Ні, чого ж я буду казати, що спалив, коли я листа передав Пустовому? Заславський ще може подумати, що я того листа бозна-куди віддав. Мабуть, я так і зроблю: спалю оцього листа Пустового, а книги передам. Хоча чого ж мені соромитися, що Пусто-

вий називає мене гусаком? Хай йому, Пустовому, буде соромно перед Заславським за своє пахабство. За несправедливе звинувачення. Я сам від тих п'ятдесяти карбованців відмовлюсь. Адже Заславський бере книги не для себе, а для робітників, як казав мені Лущенко. То чого ж я з нього ще й гроші повинен брати? Ні, віддам так, і він зрозуміє, що гусак не я, а Пустовий».

— То що ж ти, Митрофане, думаєш з тими книгами і листом робити?— спитав Соколов, коли пароплав «Лазарев» увійшов у Чорне море.

— А я їх викинув!— сказав Ляхович, бо давно вже переховав книги з сундука у вугілля.

— Брешеш!— пильно подивився на Ляховича своїми котячими очима Соколов.— Ти не міг викинути!

— Жбурнув ще в Середземному морі,— усміхаючись, говорив Ляхович.— Акули їх уже, мабуть, давно прочитали і гусаками закусили, бо листа я теж викинув.

— Ой, не вірю,— похитав головою Соколов, який не міг зрозуміти: правду Ляхович каже чи обдурює його.— Ти ж жартуєш?

— Жартую чи не жартую, а книг немає,— спохмурнів Ляхович.— І не будемо про них говорити. Гусаком я не був і не хочу бути.

— Ну, й дурень, якщо дійсно викинув!— розсердився Соколов.

— Якщо тобі так шкода того добра, то чого ж ти сам його не взяв?— спитав Ляхович, відчуваючи, що хитрий Соколов не повірив, що він утопив книги в морі.

— Я ж тобі говорив, що капітан...

— Не плети!— строго зупинив Митрофан.— Я питаю Батьюка, і він сказав, що нічого подібного не було!

— Батьюк того не знає.

— Я не одного його питаю, і ніхто того не чув, щоб капітан погрожував тобі, що звільнить,— сказав Ляхович, бо дійсно цікавився.— І ось що: досить того, що Пустовий мене обізвав гусаком! Книги я подарував акулам — і кінець. Більше про те не будемо й говорити!

— Добре,— невдоволено погодився Соколов, а сам думав: «Бреши, бреши. Ти їх десь сховав, щоб не ділитися зі мною заробітком. Та я їх ще знайду, поки до Одеси допливемо».

Та до Одеси залишалася всього одна ніч, і Соколов, як не копався у вугіллі, книг не знайшов. Щоб помститися Ляховичу, він пустив чутку, що на пароплаві революційна

література. Та, оскільки в Лондоні багато хто з матросів бачив, що газету «Вперед!» читав механік Спруднин — і попереджав: не беріть таких газет! — то всі подумали, що йдеться про нього. В Одеській гавані митники досить поверхово оглянули пароплав, і Ляхович полегшено зітхнув: небезпечний вантаж він привіз. Лист — теж. І якщо книги не забере поліція, яка теж може прийти з обшуком, то він знайде спосіб, як непомітно забрати їх з пароплава. Соколов ходив за ним, наче тінь, бо не втрачав надії піймати Митрофана в ту мить, коли той буде з літературою сходити на берег. Але йому того не вдалося зробити: Митрофан, не забираючи книг, пішов з пароплава. А через кілька днів — з допомогою Наумова — перевіз їх до Заславського. Євген прочитавши листа від Пустового, зніяковіло сказав:

— Не хочу приховувати, що пан Пустовий називає вас гусаком, показуючи тим самим, що він вам не дуже довіряє. П'ятдесят карбованців я вам, звичайно, заплачу!

— Євгене Йосиповичу, даруйте, але грошей я не візьму, — відмовився з помітним хвилюванням Ляхович. — Адже ці книги ви оддасте робітникам, то чого ж я, робітник, буду з вас гроші брати?

— Якщо так, то ви... благородну справу зробили, — радісно посміхнувся Євген. Міцно потис широкую Митрофанову руку. — Бачу, що ви — наш!

— Соколову, який познайомив мене з Пустовим, я сказав, що все викинув у море.

— Розумно зробили, — похвалив Євген. — І взагалі, раджу вам бути обережним. З Рибицьким поки що уникайте зустрічей, бо, як він сам сказав, біля його квартири вже тиждень вертаються якісь підозрілі типи. Цілком можливо, що то агенти полковника Кюпа. Правда, те, що посилюлося стеження за Рибицьким, може, й не зв'язане з нами, бо він давно вже знаходиться під особливим наглядом поліції. А можливо, хтось із тих, кому він давав книги й газети, — а він, на жаль, давав їх навіть малознайомим людям, — доніс на нього.

— То, може, мені ці книги десь поки що переховати? — спитав Митрофан.

— Ні-ні, я їх сьогодні ж роздам надійним людям, — сказав Євген. — За мене ви не хвилюйтеся. Ну, яке враження у вас від зустрічі з Пустовим і Ларіоновим? Що вони говорили?

— Дякували за вашого листа. Кажали, що лист ваш якоюсь Петру Лавровичу теж дуже сподобався.

— Так це ж Лаврову!— вражено вигукнув Євген.— Петру Лавровичу Лаврову! Спасибі вам, друже! Це дуже й дуже приємна для мене вість! Петра Лавровича я глибоко поважаю, хоча й не поділяю всіх його поглядів!

— Даруйте, Євгене Йосиповичу, але я...— знітився Митрофан.— Але я не знаю, хто такий Лавров.

— Ви й «Історичних листів» не читали? — здивувався Євген, бо Ляхович був освіченішою людиною, ніж робітники.

— Я взагалі мало такої літератури читав,— відверто признався Митрофан,— бо життя моє так склалося...

— Розумію, розумію,— поспішно мовив Євген, боячись образити Ляховича.— Та не горюйте: за навчання, як відомо, ніколи не пізно взятися. Я вам у цьому допоможу.

Прийшов Мішель Сквері. Побачив, що в Євгена не знайомий його гість, спитав:

— Може, мені пізніше навідатися?

— Ні-ні! Познайомтесь, Мішелю. Це Митрофан Якович Ляхович, про якого я вам говорив.

Митрофан, потискуючи руку Мишелю, з одвертою підозрою глянув на нього. Хто, мовляв, такий? Робітник? Дуже франтувато одягнений. На студента теж не схожий. Та зі студентами, як він знав, Заславський не підтримував зв'язків, за що вони на нього сердилися. Сквері помітив той недовірливий погляд Ляховича, посміхнувся, але нічого не сказав. Він звик до того, що робітники по одягу не приймають його за свого. Кілька разів брав собі за правило одягатися простіше — адже ходить Євген Йосипович у парусиновому піджачку, в шкіряному картузі, в юхтових чоботях,— але не міг перебороти звичку тяги до франтовства, бо так уже був вихований.

— Ви, Мішелю, принесли статут?— спитав Євген.

— Так. Але встиг заготувати тільки сім примірників.

— Чудово! Нам поки що цього цілком вистачить. Багато примірників не треба пускати по руках, бо не виключено, що їх десь перехоплять наші вороги. Митрофане Яковичу, якщо вас це цікавить — прочитайте статут нашого союзу, бо... діяльністю своєю ви вже мовби влилися в наші лави. Мішелю, дякуючи Митрофану Яковичу, ми маємо немало літератури. Треба нам її негайно роздати людям. Ну, що у вас нового, Мішелю? Як ваші робітники сприймають статут? Чи ви ще не читали його нікому?

— Кілька разів збиралися й сперечались.
— Що ж — багато заперечень? — насторожився Євген.
— Найбільше розмов про касу та про боротьбу зі зрадниками.

— Я так і думав. А те, що ми вставили і «політичним порядком», як сприйнято?

— Всі згодні. А дехто навіть сердився, що в статуті немає слова «революція». Треба, радять, прямо записати: ми проведемо революцію, яка всіх багатіїв, генералів і самого царя знищить. Взагалі, я помітив, що робітники стоять за рішучу й негайну боротьбу. Здається, дай їм зброю, так вони почнуть будувати барикади. Таке страшне невдоволення панує серед них через те, що заробітки знижуються, що на фабриках і заводах знову почалися масові звільнення. Ось насувається зима — і зима буде, мабуть, лютою, — а сім'ї нічим годувати.

— Добре тут усе сказано, — повертаючи статут Заславському, похвалив Митрофан. — Та чи скоро все це буде?

— А то вже залежатиме від того, як ми боротимемося, — одказав Євген. — Без суворі, а можливо, й кривавої боротьби нічого робітники не доб'ються. Отже, нам треба збиратися з силами. Ми називаємо свій союз Південноросійським тому, що в Одесі він зародився, в Ростові розгортається робота. А союз повинен перетворитися з часом у Всеросійський. Це цілком можливо, бо у всіх робітників Росії одна доля, одне горе, одні мрії про те, як покращити жахливі умови свого існування. На підготовку цієї боротьби підуть роки, боротьба буде жорстокою, але робітники переможуть! Я в це свято вірю!

5

Агент — «дядечко» Товстоносова — цуценів біля трактиру, поки відтіля не вийшов Рибицький із Щербиню. Ніч була темна, і агент боявся, що загубить слід. Але, пройшовши назирці за своїми клієнтами кварталів кілька, заспокоївся, бо побачив, що вони зовсім не цікавляться тим — слідкує за ними хто чи ні. Рибицький жив у невеличкій кімнатці на дачі пана Заблудовського, сімейство якого обшивала Поліна. Дача та стояла на березі моря, на так званій Пересіпі, аж за міськими бойнями, і агентові було нелегко пройти непоміченим за Яном кілька кілометрів. Допомогло те, що з моря дув холодний ві-

тер, і Рибицький, піднявши комір свого піджака, йшов, не зупиняючись і не озираючись, бо промерз до кісток.

Прослідкувавши, в який будинок завернув Рибицький, агент тинявся біля дачі до двох годин ночі, проклинаючи незвичайно холодну осінь. І тільки після того, як переконався, що клієнт прийшов додому, а не до якихось знайомих,— повернувся назад. На другий день, з допомогою двірника, агент встановив, що його клієнт — Ян Христофор Рибицький і що він ось-ось має переїхати на іншу квартиру. Як чув двірник, кудись на Ремісницьку вулицю. Працював він на фабриці Бланшарда, а це його відтіля вигнали. «Мабуть, за те, що зі студентами злигався»,— пояснив двірник.

Князь Шаховський, вислухавши доповідь агента, поспішив до полковника Кнопа, щоб похвалитися, що встановлено, хто дав книжку Товстоносову. І був дуже здивований, коли Кноп, почувши прізвище Рибицького, невдоволено поморщився:

— Вважайте, князю, що ви майже нічого не знали.

— Я не розумію вас,— погасив Шаховський переможну посмішку.

— Адже ми провели вже слідство про те, що Рибицький читав і роздавав заборонені книги!

— Дозволю собі, пане полковник, не зовсім погодитися з вами,— нахмурився Шаховський.— Цілком можливо, що Рибицький давав книги Товстоносову не до арешту, а вже після того, як його випустили з тюрми. А коли так, то тут уже новий злочин, за який він повинен понести окреме покарання.

Кноп саркастично посміхнувся:

— Що ви хочете далі робити?

— Я офіційно допитаю Товстоносова, якщо ви на те дасте дозвіл, і потім викличу Рибицького...

— Товстоносова офіційно допитувати рано, а Рибицького й зовсім не треба доки читати,— одказав Кноп.— І ось чому. Рибицького я сам допитував і добре пам'ятаю: він хитрий і впертий, хоча в той же час і необережний. Він швидко сходиться з людьми, досить легковажно довіряється їм. Але з нього, повторюю, ви нічого не витягнете. Братися треба за Товстоносова. І не офіційно, а так, по-хорошому. Той, хто видав одного свого спільника, видасть і інших. Це, князю, майже закон,— повчально мовив Кноп.— Нам треба з Товстоносова витягти тепер головне: про яку компанію писав анонімний агент? Про

яку касу? Які матроси привозили заборонені книги, бо Рибицький теж їх у когось брав, якщо дійсно давав Товстоносову. Не виключено, що Товстоносов знає: Рибицький сидів за те, що давав читати робітникам заборонені книги, і вирішив на нього показати. Може таке бути?

— Може,— погодився Шаховський.

— Викликайте Товстоносова, я сам буду його допитувати,— розпорядився Кноп.— З вашою, князю, звичайно, участю,— додав по паузі.

Методи допиту в полковника Кнопа були не мудрі: він або гупав чобітьми й лякав свою жертву страшними карами, або вдавався до таких фальшивок, за які навіть за тими законами, що існували, повинен був відповідати, як за злочин. Готуючись до допиту Товстоносова, він наказав переписати донесення анонімного автора, замінивши прізвище Жовтоносов на Товстоносов, а слово «компанія» на «злочинне товариство». І дописати в кінці фразу: «Керівником того товариства, як говорив мені сам Товстоносов, бо агітував і мене вступити туди, є слюсар Ян Рибицький, який відає і касою, і книгами». Під диктовку Кнопа писар настрочив протокол допиту Рибицького. В тому фальшивому протоколі Рибицький признався, що й революційним товариством робітників керує, і касу в себе тримає, і книги заборонені з Лондона через кочегарів пароплавів одержує; що давав Товстоносову заборонену літературу не один раз. А Товстоносов не тільки читав ті книги, а й розповсюджував їх серед робітників злочинного товариства. І коли полковник Кноп з переможною усмішкою на баб'ячому обличчі прочитав цю фальшивку Товстоносову, той, прийнявши її за правду, почав розповідати все те, що говорив йому Мрачковський про союз, про касу, про статут, бо до зради він внутрішньо був готовий уже тоді, коли показав «дядечкові» Рибицького.

— Так,— вдоволено посміхнувся Кноп, бо домігся своєю фальшивкою більше, ніж сподівався.— А де Мрачковський брав ті книги, якщо дійсно не Рибицький, а він тобі їх давав?

— Цього він не говорив,— сказав правду Товстоносов.

— Не говорив?

— Ні, ваше високоблагородіє.

— А ти його питав?

— Питав. Але він сказав: «Не твоє діло». От як вступиш, мовляв, у наш союз, от як будеш відвідувати сходки

та платити по п'ятдесят копійок кожного тижня в касу, тоді й знатимеш більше.

— І що ж ти: відмовився чи погодився ходити і на сходки, і гроші в касу платити?— допитувався Кноп.— Тільки говори правду, бо ми все одно її вивідаємо.

— Обіцяв, але тепер... скажу, що не хочу,— промимрив Товстоносов.

— Е, ні! Отепер ти повинен негайно вступити в союз!— наказав полковник Кноп.— Негайно! Не дивуйся, я не обмовився,— продовжував Кноп, побачивши, що Товстоносов здивовано витріщив на нього очі.— Те, що ти оце нам тут сказав, те, що нам плів Рибицький,— ще нічого не значить, бо все це одні слова. А нам потрібні докази. Розумієш мене: докази!

— Як це... Я ж чесно, все, що знав...— бурмотів Товстоносов, не зрозумівши, про які «докази» говорить полковник Кноп.

— Слухай мене уважно,— перейшов на ласкавий тон Кноп.— Щоб я тобі зовсім повірив і все простив — ти повинен принести книги й статут союзу. Тобто — речові докази того, про що ти розповів. Отже, нсрше: про нашу бесіду, про те, що тебе викликали в жандармське управління — ти й на сповіді не повинен говорити. Зрозумів?

— Мене вже попереджали...— промовив Товстоносов, глянувши на князя Шаховського.

— Добре. Мрачковському ти повинен сказати, що вступаєш в союз, що берешся розвезти заборонені книги, що хочеш прочитати статут. Заплатиш йому гроші за місяць, я їх тобі дам. Завтра тебе знову переведуть на паровоз, і через кілька днів ти поїдеш на лінію. Домовишся так: книги хай Мрачковський принесе на станцію, до паровоза. А там буде твій «дядечко». Якщо ти все це зробиш, то обіцяю, що не тільки не підеш у Сибір, а одержиш п'ятдесят карбованців. Зрозумів?

— Зрозумів...— не піднімаючи очей, промимрив Товстоносов.

— То що, зробиш все так, як я тобі кажу?— питав Кноп.

— Буду старатися...— зітхнув Товстоносов.— Але не знаю... Мрачковський такий, що вбити може мене, якщо дізнається, що я його...— затнувся Товстоносов, бо не наважився вимовити слово «продав».

— Не вб'є, можеш бути спокійним,— запевнив Кноп.— Іди й роби все так, як я сказав. «Дядечко» буде давати тобі поради.

Коли Товстонасов, задкуючи, вийшов, Кноп похвалив сам себе:

— Отак, князю, треба допитувати! Тепер нам треба домогтися, щоб він якомога швидше приніс книги, щоб узнав, у кого вони зберігаються, щоб дістав отой статут. А тоді вже ми почнемо обшуки! До того ж часу треба все діло вести якомога таємніше.

— Ви, Карле Германовичу, вірите всьому, що він говорить?— спитав князь Шаховський, бо сам не вірив, що в Одесі існує союз робітників: надто незвичайним то було.

— А ви?— запитанням відповів Кноп, скориставшись правом старшого.

— Щиро казати, не зовсім,— признався Шаховський.— Те, що крамольні книги ходять серед робітників, звичайно, правда. А що існує союз із статутом, із своєю касою, в якій багато грошей,— в те я, даруйте, не дуже вірю.

— Гм... Ну, що ж: подивимося...— мовив Кноп, не висловлюючи свого ставлення до того, що говорив Товстонасов, бо і вірив, і не вірив йому.

6

У неділю до Євгена зайшов Іван, і вони — разом з Марією Григорівною — поїхали до того робітника, в якого виховувався Павлик. Треба було відвезти малому зимовий одяг, бо грудень того року видався дуже холодним. І головне: відчутти, який у хлопця настрій, бо хоча Іван і запевняв, що Павликові там добре,— Заславські знали, що він неправди не скаже,— і в Євгена, і в Марії неспокоїно було на душі. Та вони, виявилось, даремно хвилювалися: Павликові весело жилося в слюсаря. Спірін мав такого сина, як Павлик, і хлопчики стали друзями, наче і вирости разом. Сам Іван Дмитрович був людиною спокійною, розсудливою. І майстром на всі руки: на фабриці Бланшарда він працював слюсарем, а дома чоботарював і привчав до тої роботи хлопчиків. Павлик з гордим виразом на круглому личку показував черевик з латкою, яку він сам нашив.

— Не мине й року, як Павлик буде собі шилом на хліб заробляти,— весело запевняв Спірін.— Хлопець він з головою! Та й студентам спасибі: вчать і його, і мого Митька. Ні, я задоволений, а ви не турбуйтеся: я його в приют на Новий базар, як те зробила пришелепувата Єфрася,

не відведу. Так я кажу, Насте? — спитав Спірін жінку, що досі мовчала.

— А чого ж не так? — сором'язливо мовила Настя, бо таких гостей, як Заславські, в її хаті ще ніколи не було. — Хто ж його пожаліє, коли ні матері, ні батька...

У доброї Насті од хвилювання, од жалості до сироти виступили сльози на очах. Марія теж не стримала сліз. І ці материнські сльози мовби поріднили жінок: і Настя, і Марія, серцем зрозумівши одна одну, уже не відчували скутості, а почали жваво говорити про дітей. Настя зі сльозами розповідала, що було в неї двоє дівчаток, та, як вона сказала, «дифтеріта задавила».

— Як своїх двох поховала, так мені й чужих так жалко, так жалко, коли вони ото хворіють абощо — передати вам не можу, — витираючи сльози кінчиком хустки, розповідала Настя. — Як привели Іван Мартинович, спасибі їм, цього Павлика... Повірите, я кілька днів не могла заспокоїтися. Батько, думаю, може, помер, а воно, бідне, й не знає, де його поховали. Ніхто до того батька й на могилу не прийде...

— Ну, Насте, досить тобі про те, досить, — нахмурився Спірін. — Бог дав — бог взяв, куди ж тут дітися? Постав краще самовар, та поп'ємо чаю з дорогими гостями. А що погода, Євгене Йосиповичу, в цьому році? — перевів Спірін розмову на інше. — Старі люди кажуть, що не пам'ятають, щоб на початку грудня були такі морози, щоб наметло такі кучугури снігу. Щось, кажуть, буде: або, мовляв, війна, або знову неврожай. А ви як думаете?

— Я, Іване Дмитровичу, відверто признатися, не дуже вірю в усі оті прикмети, — стримано посміхнувся Євген.

— Та і я не дуже, — зам'явся Спірін. — Погода — вона від бога, і врожай від нього. Ну, а війна вже від царя. Так чи ні?

— Від царя, звичайно, багато що залежить, — сказав Євген. — Але не один він розпочинає війну, на те є багато інших, навіть од царя не залежних, причин.

— А я думав так: сказав цар — воювати! — і ділу кінець! А воно, бачите, той... Не все, виходить, і він може. Ну, а хто ж кого, як на вашу думку, поб'є: ми турків чи вони нас, коли вже війна розгориться? Люди кажуть, турок тепер уже не той, що за царя Миколи був, у нього все агліцьке: і гармати, і ружжа, і кораблі. До Одеси, мовляв, як підійде він тими агліцькими кораблями та як заходить — все спалить і знищить! Як зруйнували колись Севастополь. Отак нашому братові, робітникові, й ве-

зс: як не безробіття, то війна, то голод, то холера. Так я кажу, Євгене Йосиповичу, чи ні?

— Життя робітників тяжке,— мовив Євген.— Це свята правда. І селяни з голоду мруть, бо другий рік страшний неврожай. А царю і його міністрам, як бачите, немає до того діла.

— Так, так...— сумно зітхнув Спирін.

— І так буде, Іване Дмитровичу, до тих пір, поки робітники не проженуть царя зі всім його кодром!

— Ми проженемо царя!— здивувався Спирін.— Та ви що, Євгене Йосиповичу, даруйте, смієтеся? Як же... без царя?

— Вам, Іване Дмитровичу, треба деякі книжки прочитати,— порадив Євген.— Заходьте, я вам підберу дещо. А без царя люди жили, живуть і будуть жити.

Повернулися Євген і Марія від Спиріних у доброму настрої, а дома ждав їх лист од Сергія Наддачина. Писав Сергій з Ялти, бо з Ростова, як і було домовлено, поїхав до батьків. «У Миколи й Павла, дорогий Євгене Йосиповичу,— сповіщав Сергій— багато приемних для вас новин, але я розповім про все, коли приїду. Мати дуже хворіє, і я на лікарів та на ліки витратив усі свої збереження, а тому просив би вас, якщо можете, щоб вислали мені сюди десять карбованців. Я вам їх поверну, як тільки приїду в Одесу, бо продам дещо зі свого одягу. В Ялті вчора була така буря, що дахи позривало з будинків. У батьків лише тин повалило, який я вже полагодив. Через оцю дурну погоду навіть пароплави не ходять до Одеси. Та нічого, якимось доберуся. Передайте мій низький уклін Марії Григорівні і сто разів вибачте за те, що звертаюсь до вас з таким моїм проханням».

На другий же день Євген надіслав Сергію не десять, як той просив, а п'ятнадцять карбованців. У конверт вклав коротку записку: «Товаришу і другу п'ятнадцять карбованців серебром». А підпис не поставив, бо і тут дотримувався конспірації.

Повертаючись додому з поштової контори, Євген зустрів на розі вулиць Садової й Дворянської Федора Кравченка.

— А я до вас заходив,— хмуро мовив Кравченко.

— Щось трапилось?— спитав Євген, помітивши по виразу обличчя Кравченка, що він чимось дуже засмучений.

— Така новина,— притишив голос Кравченко, хоча нікого поблизу не було.— Ян переїхав на нову квартиру

і помітив, що за ним посилено слідкують. Треба всім нашим передати, щоб до нього поки що не заходили.

— Чим, ви думаєте, це викликано?— занепокоївся Євген.

— Думок багато,— відповів Кравченко.— І те, що він під наглядом поліції, і те, що, як ви знаєте, роздавав книги малознайомим людям. А можливо, полковник Кноп надумав його знову посадити, бо, здається ж, скоро буде той політичний процес, до якого його пришили. А може, й просто їх стурбував його переїзд на іншу квартиру. Факт той, що шпигуни плутаються за ним, мов тіні. Я сам їх бачив, бо заходив до нього і буду заходити, оскільки для полковника Кнопа не таємниця, що ми знайомі. Адже він і мене торік ледь не посадив.

— Неприємна вість,— нахмурився Євген.— Дуже неприємна.

— Я до вас, Євгене Йосиповичу, поки що теж не буду заходити, хоча, здається, за мною й не слідкують.

— Статут у вас чи у Рибицького?

— У мене. Але я його сховав у тітки.

— Бережіть наш статут. Не дай бог він потрапить до рук поліції—весь союз загине. Я скажу Мішелю, щоб він більше не переписував. І нікому поки що не давайте читати.

— Добре. Якщо будуть якісь неприємні новини, то я передам вам через Наумова,— пообіцяв Кравченко.

Багато разів Євген думав, що полковник Кноп може взнати про діяльність робітничих гуртків. Та минали роки, вже ось гуртки об'єдналися в союз, а жоден член союзу не побував у жандармському управлінні. Не було обшуків, не було арештів, хоча Євген і бачив, що робітники мало дбали про те, щоб вести справи конспіративно. Пояснював це тим, що всю свою увагу полковник Кноп і його агенти направляли на студентів, у середовищі яких завжди гніздилася крамола. Про те ж, що робітники згуртовуються для боротьби,— нікому, мабуть, і в голову не приходило, бо такого в Росії поки що не було. Та чи довго ще діяльність робітничого союзу буде непоміченою? Чи не навів Рибицький полковника Кнопа на слід союзу?

— Віталіс, я думав-думав і вирішив: коли я вже багато чого знаю про ваш союз, то, мабуть, і вступлю в нього,— сказав Товстоносов Мрачковському те, чому його навчив полковник Кноп.

— Давно пора!— зрадів Мрачковський: у поведінці Товстоносова він нічого не помічав підозрілого.— А то мене всі питають: що ж Товстоносов? Книги, мовляв, просить читати, а грошей в касу не платить.

— Заплачу! Заплачу все, що треба!— пообіцяв Товстоносов, радіючи з того, що Мрачковський приймає все за чисту правду.— Більше того: я згоден навіть розвезти книги по лінії, коли поведу поїзд. Декому я там показував ті книжки, що ти мені давав, так дуже просили почитати.

— О, це добре буде!— відразу ж погодився Мрачковський.— Тільки знаєш що: тебе в союз не приймуть, поки ти на сходках не побуваєш.

— На сходках?— насторожився Товстоносов, бо про сходки йому полковник Кноп нічого не говорив.— А чого?

— Такий порядок.

— А-а... Коли ж та сходка?— спитав Товстоносов, щоб знати, чи встигне він порадитися з «дядечком», що йому робити.

— Завтра. В трактирі, що на Степовій вулиці. Знаєш?

— Знаю! Але ж як я сам туди піду?..

— А я тебе поведу і скажу, що ти вступаєш в союз. Там же й гроші в касу заплатиш. Але знай: як тільки заплатиш гроші— вони вже не твої. В нашій касі капітал мертвий. Ну, то що: підеш на сходку?

— У мене родич гостює, та попробую якимось вирватися,— промовив Товстоносов, бо не знав, що йому скаже «дядечко».

— Заходь тоді до мене,— запропонував Мрачковський.— Я буду ждати тебе до восьмої години.

— Добре, добре, зайду, якщо тільки вирвуся від родича, який мені вже насточортів.

— А хто там у тебе?

— Та приїхав з Курська дядько Іван, хоче влаштуватися в якомусь трактирі, бо служив буфетником, а пан помер...

— Це той пан, в якого ти лакеєм був?— посміхнувся Мрачковський.

— Ага. Ну, так приїхав, і... куди ж ти дінешся... Вже

другий тиждень воджу його по трактирах, а місць немає. Він згоден уже й офіціантом піти — не беруть. Отака морока...

Та хвилювався Товстоносов даремно: «дядечко» з радістю зустрів звістку про те, що його запросили на сходку. Сказав, що й сам у трактир зайде, але Товстоносов повинен зробити вигляд, що не помітив його. І коли Товстоносов прийшов з Мрачковським в трактир, «дядечко» сидів уже там у компанії з двома чиновниками — то були агенти — і пив чай. Він навіть не глянув на Товстоносова, бо сидів спиною до входних дверей. Якщо хтось із робітників бачив його з Товстоносовим, то не побачить, що він у трактирі, а Товстоносов не міг прийти непоміченим, бо один з агентів знав його.

На сходку зібралося чоловік п'ятнадцять робітників. По роботі Товстоносов знав тільки Кравченка і Курганського. Один робітник був більше схожий на конторника чи студента і називали його всі Мішелем. Мішель підозріло глянув на Товстоносова:

— А це хто такий?

— То мій друг,— відповів Мрачковський.— Він давно вже книги читає і хоче в касу заплатити. Його ось знають і Кравченко, і Курганський, бо він служить машиністом на станції Куликово.

— А Євген Йосипович знає?— спитав Мішель, повернувшись до Кравченка.

— Я і сам не знав, що Віталіс його приведе,— відповів, нахмурившись, Кравченко і кинув невдоволений погляд на Мрачковського.

— Але ж говорили: якщо хто хоче, то дати книги, а потім на сходку,— знікотив Мрачковський, помітивши, що Мішель і Кравченко невдоволені тим, що він привів Товстоносова.— Я теж так вступав...

— Добре, прийшов, то хай,— неохоче згодився Кравченко.— Тільки знай,— продовжував він, строго дивлячись на розгубленого Товстоносова,— за зраду — смерть! Говорив тобі це Віталіс?

— Говорив!— за Товстоносова відповів Мрачковський.

Оце «за зраду — смерть» так налякало Товстоносова, що він і слухав, про що говорилося на сходці, і не міг запам'ятати всього. В голові його, плутаючи всі думки, крутилося одне: «От мені й кінець. Узнають і вб'ють». По тому, як до нього поставилися Мішель, а потім і Кравченко, Товстоносову здалося: вони помітили, що він підозрі-

ло поводитися. Він не знав, як вести себе, що говорити, аби приховати своє зрадництво, а тому насуплено мовчав. З усього видно було, що головним на сходці був Мішель, до якого всі зверталися з запитаннями про касу, про статут. Та ось до кімнати, в якій сиділи за столиками робітники, зайшов чоловік, схожий на вчителя, і всі, привітно посміхаючись, повернулися до нього. Поштиво тисли йому руку, називали Євгеном Йосиповичем. Чоловік той потис руку й Товстоносову, пильно глянувши на нього своїми світлими очима.

— Це мій друг,— сказав Мрачковський, відповідаючи на той пильний погляд.— Він хоче вступити в союз.

Чоловік той ще пильніше подивився на Товстоносова, але нічого не сказав. Товстоносову здалося, що він прямо в його душу глянув і побачив усе, що там діялося. «Хто він такий?— зі страхом думав Товстоносов.— Чого він на мене так дивився? Ні, не виплутаюсь я зі всього цього живим. Не виплутаюсь». У трактирі Товстоносов ні про що не розпитував Мрачковського, бо боявся викликати тим підозру, а коли поверталися зі сходки додому, поцікавився:

— А що то за чоловік, схожий на вчителя?

— О, то Заславський,— охоче пояснив Мрачковський, бо вважав Товстоносова вже повноправним членом союзу.— Кравченко говорив, що він має свою друкарню і платить робітникам удвічі більше. І взагалі, то дуже розумна й дуже добра людина. Його всі люблять. Та чи ж бачив, як радісно всі кинулися до нього, коли він зайшов. А ти чого весь час хмурився й мовчав, наче на поминках?— кинув докір Мрачковський.— Мені аж соромно було за тебе!

— Та якось...— мимрив Товстоносов, не знаючи, що відповісти.— Я вперше в такій компанії...

— А я вже думав, що тебе Кравченко налякав,— засміявся Мрачковський.— Він усім новим говорить, що за зраду — смерть. Ну, і дехто так лякається, що більше й не приходять на сходки.

— Хіба то правда?— переривистим од хвилювання голосом спитав Товстоносов.

— А що ж нам зі зрадниками: цілуватися? Звичайно, треба їх убивати, щоб знали, як продавати свого брата! Я перший вб'ю, якщо мені випаде таке зробити. І совість моя буде чистою. А ти що: хіба відмовишся вбити зрадника?— гостро примружив очі Мрачковський, не підо-

зрюючи, по якому болючому місцю він ударив Товстоносова.

— Хіба я повинен...

— Кожен повинен бути готовим до того, щоб знищити іуду! Цар саджає в тюрми, вішає своїх ворогів. Повісив же він Қаракозова, який у нього стріляв! А ми чого повинні зі своїми ворогами панькатися? Прийде час, ми царя повісимо, бо він ворог народу. Відрубали ж французи голову своєму королю — і нічого: живуть краще, ніж ми. В нашому союзі зараз п'ятсот чоловік, а прийде час — будуть у ньому тисячі й тисячі. І не тільки у нас в Одесі, а й у всіх містах. Навіть у самому Петербурзі. Отоді ми візьмемося за зброю, яку купимо за ті гроші, що в касі маємо. А в касі уже й зараз сорок тисяч,— брехав Мрачковський, щоб вразити Товстоносова.

— Сорок тисяч?— не повірив Товстоносов, якому такі гроші здавалися неймовірно великим капіталом.

— А ти як думав!

— Де ж ви їх взяли?

— Я тобі говорив, що капітал у нас мертвий. От і зібралось.

— У кого ж ті гроші?

— То таємниця,— насупився Мрачковський.— І про те ти краще не питай. Зрозумів?

— Зрозумів...— одказав Товстоносов.— Ну, а книг же даси мені на лінію? А то я декому обіцяв...— повернувся Товстоносов до того, що було йому наказано зробити.

— Всі книги я передав Силенку.

— То поможи мені в нього взяти. Адже я для діла...

— Коли ти їдеш на лінію?

— Днів через два.

— Заходь тоді завтра ввечері до мене, і підемо до Силенка.

— Може, і в нього їх уже немає?

— У когось іншого візьмемо. Та тільки дивись: знай, кому давати книги, а то буде тобі те, що було вже Рибицькому. Знаєш?

— Та знаю,— відповів Товстоносов.— У мене люди надійні...

Десятого грудня князь Шаховський поклав пакунок книг і газет на стіл полковника Кнопа, мовив тоном людини, яка домоглася свого:

— Карле Германовичу, подивіться, будь ласка, які ми маємо трофеї!

— Що це?

— Товстоносов тільки що приніс книги й газети.

— А-а...— зрадів Кноп.— Нарешті! Ви вже проглянули?

— Ні, я приніс прямо до вас,— збрехав Шаховський, бо встиг прочитати заголовки.

— Спасибі. А Товстоносов де?

— Я наказав йому підождати.

— Добре. Зараз ми подивимося, що він приніс, а потім уже поговоримо з ним. Можливо, доведеться вам, князю, розпочинати дізнання.

— Радий буду!

— О, газета «Вперед!»— і аж дев'ять номерів. От бачите, князю, що діється? Ми заарештували кількох чоловік з пароплава «Салгір» і думали, що закрили хід крамольній літературі з Лондона, а ось... Із січня по травень всі номери газети. Ганьба нам! Газети «Работник» всього три номери. Ну, а «Хитрая механика», «Сказка о четырех братьях», «История одного французского крестьянина»— все це нам давно відоме. А ось і брошури, яких ми у студентів ніколи не відбирали. Дивіться, князю: «Артели рабочих», «Паровая машина», «Очерки фабричной жизни». Це вже література, яка може цікавити тільки робітників. У кого Товстоносов її взяв?

— У робітника Силенка.

— От бачите: у робітника! Значить, робітники самі вже дістають літературу, самі й розповсюджують її. Це, князю, зовсім нове. Це говорить про те, що пропаганда, яку оді роки вели інтелігенти, пустила глибоке коріння в народі. І що ж у того Силенка: склад злочинних видань?

— Карле Германовичу, я ж сказав вам, що не допитував Товстоносова,— стримуючи іронічну посмішку, мовив Шаховський.

— А, так-так, пробачте,— зніяковів Кноп, бо забув про те, що говорив йому Шаховський.— Давайте, значить, разом допитаємо його, а потім уже вирішимо, що робити: розпочинати дізнання чи підождати.— Кноп подзвонив і, коли в дверях з'явився черговий офіцер, наказав:— Да-

вайте сюди Товстоносова! Ну, друже, заходь, заходь,— мовив Кноп, привітно посміхаючись Товстоносову, який, переступивши поріг, зупинився, боязко зиркаючи то на Шаховського, то на Кнопа.— Сідай. Один наказ ти мій, значить, виконав. За це я тебе хвалю. Але все це далеко ще не все, що ти повинен зробити...

Зі всього того, що розповів Товстоносов, найбільше цікавило Кнопа й Шаховського — де склад книг? У кого каса? У кого статут союзу? А саме на ці запитання Товстоносов і не міг відповісти. Дуже цікавило Кнопа і те, що на сходці було двоє інтелігентів: Мішель і Заславський. Як прізвище Мішеля — Товстоносов не знав, бо Мрачковський сказав йому лише, що він служить конторником на фабриці Бланшарда.

— Значить, Мрачковський говорив, що Заславський має свою друкарню?— допитувався Кноп, згадавши того листа з Третього відділення, в якому сповіщалося, що в Одесі існує друкарня, яку придбали робітники на засадах асоціації.— Де та друкарня?

— Не знаю. Мрачковський сказав тільки, що робітникам той Заславський платить удвічі більше.

— А які прикмети Заславського?— спитав Шаховський, який записував те, що розповідав Товстоносов.

— Прикмети?— перепитав Товстоносов, бо таке слово чув уперше.

— Який він на вигляд?

— На вигляд...— Товстоносов не знав, що сказати.

— Який у нього зріст, обличчя, які вуса й борода, як говорять,— підказував Шаховський.

— Ростом він невисокий, але міцний. Ні борода, ні вусів не має. Чуб довгий, і він його весь час поправляє лівою рукою... Лоб високий, очі світлі. Взагалі, обличчя у нього привітне. Одягнений наче вчитель.

— Що ж він говорив?

— Він тихо говорив про щось з Мішелем, а так більше слухав та посміхався.

— А хто ж найбільше там говорив?

— Мішель, Кравченко, Мрачковський. Силенко теж говорив...

— Про що ж вони говорили?— вів допит Шаховський.

— Мрачковський кричав, що треба Рибицького виключити з союзу, бо він, мовляв, багато базікає і гроші в касу не повернув. Касира, говорили, треба міняти...

— Хто ж у них касиром?

— Оцього ніхто не сказав, а я побоявся спитати, щоб не подумали...

— І що ж, Рибицького виключили?— поцікавився Кноп.

— Ні, бо Кравченко сказав Мрачковському, щоб він дурниць не плів. І Мрачковський ображено замовк. А потім, коли йшли додому, то Мрачковський і Кравченка лаяв за те, що захищає Рибицького. Нахвалявся, що буде кричати на сходках до тих пір, поки Рибицького не виженуть. Він так і зробить, бо я його добре знаю. На мене одного разу кинувся з ножом. Казав, що і зрадника вб'є.

— Ти вже й злякався?— глузливо посміхнувся Кноп.— Не бійся, живий будеш. Те, що ти нам сказав, залишиться таємницею. А статут того союзу ти сьогодні ж повинен нам принести.

— Як же я...

— Скажи, що хочеш почитати, бо як же, скажеш, так: гроші в касу я заплатив, а правил не знаю. Хочу, скажеш, знати всі правила, щоб не зробити щось не так. І не соромся, і не бійся: коли ти вступив у союз, то вони повинні тобі дати статут. Вони повинні були тобі його дати ще тоді, коли запрошували на сходку!— повчав Кноп.— То що, князю, хай він іде?— Шаховський хитнув головою.— Іди, друже. І дивись: сьогодні ж принеси нам статут союзу!

Гоноровитому Мрачковському і на думку не спадало, що він по суті — через свого друга Товстоносова — служить полковникові Кнопу. Ніякої підозри у нього не викликало й те, що Товстоносов раптом став виявляти такий інтерес до союзу, що він узяв недавно книг і газет у Силенка цілий пакунок і ось знову просить. Правда, він сказав, що все те роздав на лінії. А кому? Це Мрачковського не цікавило. Трапилося так, що Мрачковський сам ще не знав статуту, бо не був на тій сходці, де його читали. Кілька разів просив статут у Кравченка. Той говорив, що він у Мішеля, який має внести в нього поправки. А перепише, то дасть. Та минали дні, а статуту Мрачковському ніхто не давав, він образився й не нагадував Кравченку про нього. «Самі повинні мені дати,— думав,— а просити більше не буду». І коли Товстоносов ввечері прийшов до Мрачковського і сказав, що хотів би мати статут, той теж загорівся: треба, нарешті, його дістати в Кравченка! Друзі пішли до Силенка, бо Товстоносов хотів узяти й книг.

— Обіцяли мені дати статут днів через два,— мовив Силенко,— тоді я і вам дам почитати. Книг зараз теж немає, всі роздав. Але мені, може, ще принесуть. Ти коли їдеш на лінію?— спитав Силенко і так пильно глянув на Товстоносова, що той зі страхом подумав: «Та чи не взняли вони, куди я ті книги відніс?»

— Завтра...

— О котрій годині?

— О сьомій ранку.

— То, може, зробимо так: ми принесемо тобі літературу прямо до паровоза,— запропонував Силенко, все так же пильно дивлячись на Товстоносова.

— О, та це буде найкраще!— відповів за Товстоносова Мрачковський.— Так я кажу, Павле? Адже ти їх все одно будеш везти на лінію!

— Можна й так,— неохоче погодився Товстоносов, бо хотів сьогодні передати ті книги в жандармське управління.— То, може, й статут принесете?

— Статут, якби в мене й був, то міг би дати тобі тільки почитати,— сказав Силенко.— Отак...

— Підожди. А я що — не такий, як ти?

— Такий,— відповів Силенко.— А що?

— То чого ж тобі давали той статут, а мені — не давали?

— Я його тільки слухав на сходці. Якби ти був на тій сходці, то й не питав би мене — такий ти, як я, чи ні. Отак. А то ти завжди не той... а потім ще й обиджаєшся. Піди до Кравченка, може, статут у нього...

— І піду!— розгнівався Мрачковський.— А не дасть — так і плюну на ваш союз!

— Союз такий же мій, як і твій. А плюнеш, то що ж: на одного дурня поменшає. Так я, Павле, кажу чи ні? — повернувся Силенко до Товстоносова, який мовчав.

— Ти, Віталісе, даремно...— промимрив Товстоносов, якого давило передчуття того, що Силенко знає про його зрадництво.— Може, Кравченко і дасть тобі той статут? А я без нього можу й обійтися,— додав по паузі Товстоносов, щоб не видати себе.

Від Силенка Мрачковський і Товстоносов пішли до Кравченка, але того не було дома. Товстоносов з'явився о десятій годині вечора до князя Шаховського і без статуту, і без книг. Та князь Шаховський не тільки не лаяв його, а навіть похвалив за те, що домовився, аби книги принесли прямо до паровоза. Він відпустив Товстоно-

сова й пішов на квартиру до полковника Кнопа, бо той ждав його.

— Чудово!— вдоволено сказав Кноп, почувши, що книги принесуть Товстоносову до паровоза.— Кращого нічого й придумати не можна. Схопимо ми їх з книгами і розплутаємо весь клубок. Хоча вже й пізно, але відішліть прокурору оце мое донесення. Прочитайте його, князю.

У донесенні прокурору Одеської судової палати (на офіційному допиті Товстоносова мав бути прокурор) Кноп так викладав події: «Тижнів півтора тому до мене зайшов невідомий Павло Товстоносов, який служить майстром на станції Куликово. Він заявив, що кілька разів зустрічав у трактирах молодих людей, які розповідали йому, що тут існує товариство для розповсюдження революційних книг і пропаганди, і пропонували взяти в тому ділі участь. Не давши на те повної своєї згоди, але й не відмовившись від їхньої пропозиції, він визнав за свій обов'язок повідомити мене про те, щоб я зробив відповідні розпорядження. На мою пропозицію взяти докладніше про осіб, які беруть участь у цій пропаганді, і про цілі того гуртка та принести ті книги, які вони розповсюджують, Товстоносов дав повну згоду. Цього числа він приніс мені...»

Далі Кноп перелічує всі ті книги й газети, які Товстоносов приніс йому, й робить висновок: «З усього, таким чином, видно — а зараз воно вже підкріплено речовими доказами — що: в Одесі існує гурток пропагандистів. Товстоносов може назвати їх. Я запропонував ад'ютанту ввіреного мені управління, поручику князю Шаховському, допитати Товстоносова і потім розпочати дізнання на підставі закону від 19 травня 1871 року, про що й маю честь повідомити вашому превосходительству».

— Я дуже вдячний вам, Карле Германовичу, що ви саме мені доручили цю важливу справу,— зрадів князь Шаховський.— Сподіваюсь, що я її розплутаю.

— Ви вже немало зробили, то вам і продовжувати,— сказав Кноп.— А справа ця, як здається, має абсолютно новий і дуже серйозний характер. Отже, прошу, князю, постійно інформувати мене про хід дізнання. А на станцію завтра ви когось пошлете чи самі поїдете?

— Друзів Товстоносова я візьму сам.

— Добре. Дійте. Тільки не поспішайте, щоб передчасно, не дай боже, пропагандисти не розгадали наші ходи.

Поведінка Мрачковського на сходці дуже не сподобалася Євгену. Рибицький, звичайно, любить поговорити. Він може й книгу або газету дати людині, яку вперше бачить. Правда, це було раніше, зараз він став значно обережнішим. І найголовніше: коли Ян щось і робить ризиковано, то тільки тому, що щиро хоче, аби у союзі було якомога більше робітників. То хіба ж за це його виключати з союзу? В касі він узяв всього двадцять карбованців, бо вже більше місяця не працює. Кому з каси й давати, як не тим, хто не має роботи? Ні, Мрачковський щось має проти Рибицького і, будучи людиною страшенно образливою й нахабною, не посоромився привселюдно звинуватити його майже в зраді. Такого ще не було, і Євген, повертаючись з трактиру додому, запросив Кравченка до себе, щоб поговорити про Мрачковського, бо той добре знав його.

— Марія, я з гостем!— постукав у вікно Євген.

— Зараз, зараз,— почувся веселий голос Марії, яку гості радували, бо більше їй доводилося самій сидіти дома.— А, Федір Іванович, давно ви щось у нас не були,— продовжувала Марія, потиснувши руку.— Рада, рада вас бачити!

— Зіна спить?— зайшовши до кімнати, тихо спитав Євген Йосипович.

— Тільки заснула. Чай будете пити?

— Треба погрітися, бо добре продуло,— потираючи закладі руки, сказав Євген.— І що за погода в цьому році? Жах! Роздягайся, Федоре Івановичу, у нас, слава богу, тепло. Я мерзлякуватий і погано почуваю себе, коли ніяк не можу зігрітися. Холод— це найстрашніше для людини. Без хліба, без води можна немало днів прожити, а замерзнути— всього за кілька годин. Як оті бідні босоногі зараз у гаванях живуть?

— Недалеко від хати моєї тітки, як ви бачили, кладовище. З осені там викопують велику могилу— називають її «босяцькою»— і всю зиму возять туди отих босоногих бідолах, яких голод гонить звідусіль у гавані на заробітки. Сиджу, бувало, малим на печі, хуртовина завиває, а мені здається, що то босяки в могилі стогнуть, бо вона ж не загорнута, і їм, мабуть, і мертвим холодно. І мене такий жах охоплював, що всю ніч, траплялось, не міг заснути.

— Про що я хотів з вами, Федоре Івановичу, поговорити?— почав Євген, коли сіли до столу, на якому вже стояв самовар.— Мені дуже не сподобалася поведінка Мрачковського. Ви його знаєте по службі, що він за людина?

— Гонору більше, ніж розуму,— відповів Кравченко, насупившись.— Мене теж страшенно обурило те, що він плів про Яна. З Рибицьким ми давні друзі, я його добре знаю, і якщо вже кого і виключати з союзу, то швидше Мрачковського, ніж його.

— А що то за Товстоносов, якого Мрачковський привів?

— Той, що напився й кричав, що він Пугачов і всіх перевішає.

— Навіщо ж він такого дурня на сходку привів?

— А спитайте його! Євгене Йосиповичу, я, звичайно, може, й помиляюся, але в мене таке відчуття, що Мрачковський і Товстоносов ведуть нечисту гру. Особливо Мрачковський. Всього кілька днів тому вони взяли у Силенка немало газет і книг, мовби для того, щоб Товстоносов розвіз їх по лінії, а це знову просять. Мрачковський не просив, а прямо вимагав у Силенка наш статут. Добре, що я забрав і сховав у тітки. Питається: чого це раптом Мрачковському приспічило мати статут? Не дуже я вірю і в те, що Товстоносов завів стільки знайомих на лінії, що пороздавав усі газети й книги за одну поїздку. Самого Товстоносова завжди більше цікавила чарка, ніж книга. То що ви скажете: давати їм ще літературу? Давати статут?

— Ні в якому разі!

— Я теж так сказав Силенку. І ось що надумав: ми пообіцяємо принести книги Товстоносову прямо до паровоза. Якщо він передав ті книги полковнику Кнопу, то вони намагатимуться нас там схопити. А ми нічого не принесемо, а прослідкуємо, як поводитиметься Товстоносов, хто буде біля нього вертітися. Я багатьох агентів Кнопа добре знаю, бо не раз вони тягали мене на допити, кілька місяців по п'ятах ходили за мною. Знаю я й ад'ютантів, які ведуть слідство.

— То й вони ж вас знають, а значить,— вам туди ходити не можна.

— А я знайду, як поглянути на них так, щоб вони мене не помітили. Та якщо навіть і помітять, то в мене ж ні-

яких книг не буде. То як ви думаєте: зробити таку перевірку?

— То було б непогано, але, боюсь, агенти перехитрять вас,— сказав Євген, мовби розмірковуючи вголос. Помовчав, додав: — Хоча, треба ж і нам активно захищатися! Поговоріть тільки з Ковальським: у нього надзвичайно тонке чуття на зрадників і агентів.

— Я і думав взяти на станцію його,— відповів Кравченко.

По перону вокзалу, як завжди, ходив черговий жандарм. З будки паровоза нетерпеливо й боязко поглядав на нього Товстоносов. Між пасажирами, що вийшли до поїзда, дожидаючись посадки, сновигали, насунувши на очі шапки, агенти полковника Кюпа. В кімнаті начальника станції сидів князь Шаховський, тривожно поглядаючи на годинника, бо до відходу поїзда лишалося вже кілька хвилин, а затриманих з книгами до нього все ще не приводили. От і третій дзвінок пролунав, паровоз дав свисток. Шаховський вибіг на перон і по розгубленому й вивуватому вигляду агентів зрозумів, що так, здавалося, гарно задумана операція провалилася. Він уявив, як саркастично наморщить полковник Кюп своє баб'яче обличчя, і сам невільно поморщився.

— Ваша світлість, що тепер накажете робити? — спитав старший агент.

— А-а...— махнув рукою Шаховський, бо йому хотілося назвати агента дурнем.— Ідіть геть!

— Ну, що, Іване Мартиновичу, скажете? — спитав Кравченко.— Хотіли вони нас схопити? Так?

— Точно! — відповів Ковальський.— Товстоносов явно зрадник! Я стояв зі своєю знайомою біля вікна, і мені все було видно, що діялося на пероні; як Товстоносов переглядався з жандармом і отим типом, що з козячкою борідкою. Бачив, як він вертівся біля паровоза?

— Ні, того я не помітив, бо тільки один раз пройшов по той бік вагонів. А жандарм весь час з паровоза очей не спускав.

— Що то був агент, я переконався, коли Шаховський вибіг з вокзалу і він підійшов до нього, мов ота собака, що нашкодила. Погане, Федю, діло,— зітхнув Іван.

— Що ж тепер робити?

— Квартири треба почистити. Адже Товстоносов багатьох вас знає. Тільки не вдаватися в паніку. Коли повернеться Товстоносов — треба буде за ним прослідкувати. Ти підеш в майстерню?

— Так. Я вже трохи спізнився.

— А я зайду до Євгена, розповім. Ввечері давай зустрінемося в «Парижі». Домовилися?

— Добре.

— Що ж, князю, ви будете тепер робити? — спитав Кноп, вислухавши доповідь Шаховського.

— Товстоносов повернеться лише сімнадцятого. До того часу, я думаю, обшуків не варто провадити, бо так і залишилось невиясненим, у кого зберігається література. Дуже шкода, звичайно, що нам не вдалося захопити пропагандистів з книгами на вокзалі. Невже вони здогадалися, що Товстоносов зв'язаний з нами?

— Цілком можливо, — погодився Кноп. — А тому я думаю: чи не краще все-таки зараз почати обшуки? Порадьтеся з прокурором, і ми тоді остаточно вирішимо, що робити. Пап Добржинський має досвід у таких справах.

Того ж дванадцятого грудня від агента Гаврилова полковник Кноп одержав донесення: «Маю честь донести вашому високоблагородію, що Рибицький останнім часом працював на фабриці Бланшарда. А з першого грудня ніде не працює. Квартирує він на Ремісничій вулиці в будинку Шутовича, в четвертій квартирі. Говорять, що Рибицький мало буває дома. Часто приходиться на квартиру дуже пізно. А куди саме він ходить і де так пізно буває — того не знаю». Агент Семенов сповіщав про Рибицького: «Згідно з наказом вашого високоблагородія і по зібраних мною відомостях від майстрового Єрьоміна, що служить на фабриці Міллера, виявилось: місяців два тому Рибицький приніс на квартиру Забитовського, що знаходиться на Ямській вулиці в будинку Страсбурга, біля сорочка примірників якихось книг. Забитовського в той час дома не було, і жона його, коли чоловік повернувся, сказала, що ті книги заборонені і за збереження їх можуть притягти до відповідальності. Тоді Забитовський взяв усі ті книги й викинув на смітник. Двірник, знайшовши їх, узяв собі. Узнавши про те, Забитовський порадив дворникові спалити ті книги, що він і зробив». Агент переплутав прізвище, бо відомості до нього дійшли від Єрьоміна, який чув те від Лисовського, що квартирував у Забитовського. Та

оскільки він зазначив адресу Забитовського, то полковник Кноп легко встановив, що йдеться про Незабитовського. Полковник Кноп одержав ще одну нитку, яка вела до Заславського.

10

Як тільки годинник, наповнюючи розкішний кабінет Олександра II мелодійним дзвоном, пробив одинадцять, двері розчинилися, і старий камердинер, натужно виструнчившись, поштиво прохрипів:

— Генерал-ад'ютант Трепов!

Цар, не відриваючись од роботи,— він щось писав,— хитнув наподаженою, акуратно причесаною сивою головою: хай, мовляв, заходить. Камердинер зник, а поріг кабінету награно браво переступив високий, худий — і старий, як і камердинер,— градоначальник Петербурга, який щодня з'являвся з рапортом до царя. Олександр II так звик до цього, що, коли градоначальник запізнювався, то він схвильовано питає: а чи не трапилося чого в столиці? Виправкою і тим, як Трепов ішов до столу царя, він нагадував старого хитрого денщика, який кожним рухом уміє показати, що служба начальству — його найвище щастя. Зупинившись на поштивій відстані від столу, Трепов завмер. На задубіло-сухому, з рідкими сивими вусами обличчі його грала та стримано-привітна посмішка, що готова була і спалахнути, і погаснути, залежно від того, який настрій мав цар.

— Здравія желаю, ваша величність! — відрепортував Трепов, бо любив підкреслювати те, що він вірний солдат государя.

— Здрастуй,— хмуро мовив цар, продовжуючи писати.— Сідай...

Те, що цар сказав «сідай», а не «сідай, Федоре Федоровичу», вже говорило досвідченому царедворцеві, що ним незадоволені. Чого? Хто на нього наскаржився? Потапов? Більше нікому. Ох, прокляте Трете відділення! Як дорого дав би Федір Федорович, щоб його ліквідували. Нічого не можна зробити, аби агенти Потапова не пронюхали. А коли Потапов щось вивідає, то вже й государ знатиме, бо новий шеф Третього відділення, вислужуючись, займається тим, що збирає всілякі плітки, замість того, щоб викорінювати крамолу. Дурень і негідник, у якого тільки й вистачає розуму на те, щоб вигнати з Петербурга коханку

великого князя Миколи Миколайовича балерину Числову.

Закінчивши писати, цар згорнув учетверо листа, вклав у конверт і сам заклеїв. «Ага, он кому ти пишеш,— здогадався Трепов, бо знав, що тільки до княгині Долгорукової, з якою він прижив уже двоє дітей, цар сам відправляє листи, боячись, щоб вони не потрапили до рук цариці.— Мабуть, на свою розпутну Катьку розсердився, а на мені злість зжене, як це вже не один раз бувало». Цар розмашисто написав на конверті «Кн. К. Д.» і замість підпису поставив якусь закарлюку. Скинув золоті окуляри з товстого, мовби припухлого, носа, витер хусткою очі,— коли довго писав, вони в нього сльозилися,— тяжко, з хрипом зітхнув, бо хворів на грудну жабу. Трепов співчутливо подумав: «Розумію, нелегко в твої роки, з твоєю хворобою мати молоду коханку. Та ще таку скажену, як княгиня Долгорукова. Нелегко, та...» На цьому «та» думка обірвалася, бо цар, поблизмавши булькатими, сльозавими очима, втупив у нього такий погляд, наче тільки-но помітив, що він тут сидить. «Та що це з ним? — злякався Трепов.— Дивиться так, мов не може збагнути, чого я прийшов». Цар глянув на годинника, що стояв у нього на столі, і, мабуть, згадавши, чого градоначальник сидить біля нього, спитав, як із дня на день питав:

— Що в Петербурзі?

— Все спокійно, ваша величність,— тоном рапорта відповів Трепов, випрямившись у кріслі так, мов ось-ось мав підхопитися, щоб виструнчитись перед царем.

— Добре,— сухо мовив цар, не дивлячись на Трепова.— А що в тюрмах діється?

— Тюрми, як я вам, государю, уже не один раз доповідав, переповнені,— відповів Трепов, силкуючись збагнути, чого це раптом цар спитав про тюрми.

— Знаю, що переповнені! — сердито глянув на Трепова цар, насупивши ріденські брови, від чого очі його стали булькатими.— Та це зовсім не означає, що в тюрмах не повинно бути порядку! Строгості! Мені знову ось Потапов передав листи,— цар поклав руку на папери, що лежали на столі,— які переслали політичні в'язні на волю. Не дивно після цього: вся Європа знає, що діється в наших тюрмах. Не дивно, що слідчі вже два роки не можуть розплутати клубок змови, коли злочинці, знаходячись у одиночних камерах, мають можливість листуватися, з ким хочуть. Ганьба! Злочинне ставлення до своїх обов'язків чи-

нів тюрми. Візьми оці листи, негайно знайди винуватців і суворо покарай.

— Слухаю, ваша величність,— покірно схилив лису голову Трепов.— Винуватців буде знайдено і суворо покарано!

Настала пауза. Трепов не знав, що говорити, а цар не міг вгамувати приступу астми, який завжди душив його, коли він дуже сердився. Трепов дивився на хворобливо почервонілі, дрябло обвислі щоки царя, на крапельки поту на наморщеному покатоному лобі, і в душі його роздратування змінялося жалістю. Старий, хворий, немічний. Не дай бог помре, то і йому доведеться залишати місце градоначальника, бо зі спадкоємцем у нього давно глуха ворожнеча, і все через княгиню Долгорукову.

— Наведи, Федоре Федоровичу, порядок в тюрмах,— віддихавшись, спокійно мовив цар.

— Я все зроблю, щоб був порядок,— сказав Трепов, радуючись тому, що цар перестав гніватися.— Але дозвольте, государю, і слово чистої солдатської правди сказати.

— Говори.

— У тюрмах столиці зараз утримується вдвічі більше політичних злочинців, ніж вміщають, як зазначено в інструкціях, наші приміщення. І всі ці злочинці — молоді, освічені, фанатично настроєні люди. Вони, як вам, государю, відомо, вже по кілька років сидять, дожидаючи суду, в одиночних камерах, а тому страшенно озлоблені. Всім тим молодим людям — а більшість їх із дворянських сімейств — починають висловлювати співчуття й ті, хто їх два роки тому осуджував. І саме тому їм співчують, що вони несуть таке суворе покарання, як одиночне ув'язнення, вже кілька років без суду, за наказом слідчих, у яких не вистачає розуму швидко розплутати клубок змови.

— Вчора граф Палеїґ запевнив мене, що слідство над пропагандистами закінчується,— сказав цар.

— Ох, ваша величність,— зітхнув Трепов, бо в тоні царя вловив незадоволення тим, що слідство так довго тягнеться.— І від графа Палена, і від його прокурорів я вже два роки чую: закінчуємо, закінчуємо. А кінця, даруйте, не видно.

Зітхнув і цар, бо Трепов сказав правду. Помовчали. В дверях, що були за спиною царя,— через них мали право входити тільки члени сім'ї,— з'явилася, мов тїнь, імператриця. Висока, висушена хворобою так, що маленьке обличчя її — колись гарне — нагадувало мумію. Трепов з проворністю денщика підхопився, низько вклонився. Цар огля-

нувся, невдоволено насупився. Всім виглядом своїм він говорив: «Чого тобі треба?» Та цариця, не звертаючи уваги на сердитий погляд чоловіка, йшла до столу, вимучено-привітно посміхаючись. Цар встав, видавив казенну по-смішку, якою вітався зі своїми вірнопідданими на приййомах, стримано вклонився.

— Може, я невчасно? — тихо, безсило спитала цариця, зупинившись біля столика, на якому стояла кришталева ваза з трояндами, призначеними, як вона добре знала, для княгині Долгорукової.

— Ні. Я радий, що ви прийшли, — буркнув цар, ледь стримуючи роздратування, бо разом з листом княгині Долгоруковій він мав послати й троянди, а прихід дружини не давав можливості того зробити. Він, сердито насупившись, подав Трепову листа, сказав: — Іди, Федоре Федоровичу.

— Слухаю, ваша величність, — по-солдатському виструнчився Трепов.

— Жду тебе обідати.

— Дякую! — радо схилив голову Трепов і вийшов, вклонившись цариці, яка на нього тільки гнівно блимнула очима, бо здогадалася, кому він везе листа.

Після сніданку, як було заведено ще батьком Миколою, цар вислуховував доповідь шефа Третього відділення. Генерал-ад'ютант Потапов був віленський, ковельський і гродненський генерал-губернатор, і лише торік прийняв Трете відділення, яким вісім років правив всесильний граф Шувалов (його називали Петром IV). Ніхто не міг зрозуміти, чого Олександр II вибрав генерала-карлика — Потапов був низенький, сухенький — на цю важливу посаду. Військовий міністр Мілютін, який мав великий вплив на Олександра II, записав у щоденнику, що «місце інтригана і честолюбця графа Шувалова посів Потапов — людина нікчемна». А близьким друзям своїм Мілютін говорив:

— Потапову я не можу дивитися у вічі, бо в його погляді є щось божевільне. І сміється він так, мов плаче.

У листопаді Мілютін записав: «У Петербурзі зараз головний предмет розмов — вислання Числової, що була коханкою великого князя Миколи Миколайовича. Самого його викликано в Лівадію і наказано їхати на Кавказ і там бути до тих пір, поки коханку випроводять з Петербурга. Це арбітальне розпорядження визнане було за необхідне для припинення відкритого скандалу і щоб не дійшло діло до розоріння великого князя. Сьогодні до мене заходив Тре-

пов і розповів всю цю драму. Потапов, з яким я їхав у Царське Село, присланий сюди з Лівадії з найвищим повелінням щодо цієї справи». У вищих колах Петербурга злословили: якщо, говорили, хоробрий Потапов переміг навіть балерину Числово, то не мене й місяця, як від крамоли й спомину не залишиться. А сам Потапов, мов він дійсно провів дуже важливу операцію, доповідав Олександрові II, не спускаючи з нього своїх божевільних очей:

— Відома вам, государю, Числова вже в Ліфляндській губернії, в містечку Венден. Генерал-губернатору Багратіону передано ваше повеління, щоб Числової з Вендена нікуди не випускали.

— Добре,— похвалив цар, уникаючи погляду Потапова.— Які там у тебе, Олександрє Львовичу, ще новини, бо я маю всього десять хвилин.

— Із Одеси надійшло дуже важливе донесення. Полковник Кноп сповіщає, що він розпочав дізнання на підставі закону від 19 грудня 1871 року,— підглянувши в свої папери, сказав Потапов,— бо в Одесі утворився робітничий союз...

— Робітничий союз? — здивовано підняв брови цар.

— Так, ваша величність, робітничий союз. Ось, будь ласка, текст донесення полковника Кнопа.— Потапов поклав папір на стіл.— Я, признатися, сам був здивований, коли мені доповіли...

— Гм...— гмукнув цар, прочитавши донесення Кнопа.— Дійсно: названі одні робітники. І їх там уже п'ятсот чоловік?

— У донесенні полковник Кноп так пише,— відповів Потапов.— Це теж мене дуже здивувало...

— От бачиш, Олександрє Львовичу, що діється,— дорікнув цар.— Ми ще не покарали тих, хто сіяв злочинну пропаганду, а пропаганда в народі вже пустила коріння. Я графу Шувалову не один раз говорив і тобі хочу сказати те ж саме: нам треба шукати нові, значно ефективніші засоби боротьби з крамолою. Все, що ми робили до цього часу, все, що ми робимо зараз, як бачиш, не дає бажаних наслідків. Це дуже й дуже прикро.

— А все тому, смію сказати вам, государю, що ми людей заарештовуємо, що ми їх тримаємо роками в тюрмах, а не судимо, не відправляємо на каторгу,— сказав Потапов, невдоволено зиркаючи на царя божевільними очима.— Полковник Кноп ось пише, що, на випадок арештів, він не знає, куди саджати злочинців, бо одеська тюрма

і без того давно переповнена. А їх же треба утримувати в одиночних камерах. Я мав про це розмову з генерал-ад'ютантом Тімашовим, але він нічого втішного мені не міг сказати.

— Чого? — насупився цар.

— Немає, каже, грошей на будівництво нової тюрми.

— Нічого, грошей на це ми знайдемо, — пообіцяв цар. — Тімашову я скажу.

— Дякую вам, государю, — посміхнувся Потапов, а маленьке обличчя його з довгими вусами наморщилося так, мов він хотів заплакати. — І смію сказати вам, що з будівництвом тепер, коли відкрилася така важлива справа, ми вже не встигнемо. Треба думати, мабуть, про те, щоб найняти якесь приміщення й пристосувати його під тюрму.

— Я про це теж скажу Тімашову.

Олександр II встав, показуючи тим самим, що в нього немає вже часу. Маленький Потапов підхопився, швиденько зібрав свої папери і, вклонившись, в'юнко вислизнув із кабінету.

Розділ сьомий

І

В Одесу Товстоносов повернувся тільки сімнадцятого грудня. За ті п'ять днів, що він був на лінії, полковник Кноп, як агенти його не старалися, нічого нового взнати не міг. Коли Товстоносов прийшов додому, там уже чекав його «дядечко», якого Параска частувала чаєм, бо вже звикла до нього. Він зустрів Товстоносова зі щирою радістю і, не давши йому навіть чаю попиту, повів до князя Шаховського. Князь теж стримано привітав Товстоносова, хоча той думав, що він його лятиме за те, що до паровоза не принесли книги. Шаховський повів Товстоносова до полковника Кнопа, який суворо наказав:

— Ти повинен виправити ту прикру помилку, яка стала на станції. Оскільки тобі книг не принесли, то ти сьогодні ж візьмеш їх у них. Йди до Силенка, тільки не сам, а з Мрачковським. І головне: хай Мрачковський усе-таки дістане статут. А ти вже візьмеш у нього. Зрозумів?

— Зрозумів, — зітхнув Товстоносов, бо завдання йому

давали не з легких: він боявся, що Кравченко здогадався про його зрадництво.

— І дивись: все це ти повинен зробити сьогодні,— нагадав Кноп.— Повторюю, що нам треба знати: у кого зберігаються книги, у кого, якщо тобі його так і не дадуть, є статут. Нам той статут важливіше мати, ніж книги. Зрозумів?

— А як нічого не дадуть? — одказав Товстоносов, бо про себе вирішив, що коли щось помітить, то й просити книг не буде, а скаже, що не дали.

— То не біда,— заспокоїв Кноп.— Головне, щоб ти довідався, в кого зберігаються книги, хто має статут. Зрозумів?

— Добре. Піду...

Для хоробрості Товстоносов випив у трактирі «Париж» горілки і подався до Мрачковського. Віталіс, у якого не зародилося жодної підозри щодо зради Товстоносова, пішов до Кравченка, бо йому хотілося домогтися свого: взяти статут. Кравченко поцікавився:

— Кому статут потрібний — тобі чи Товстоносову?

— І мені, і йому,— відповів Мрачковський.

— Чого ж ти не прийшов до мене, коли Товстоносов був на лінії, а ждав його повернення?

— Я забув про статут,— щиро признався Мрачковський.

— Ага! Значить, все-таки статут потрібний не стільки тобі, як Товстоносову. Так?

— Ну, він нагадав мені...— сказав Мрачковський.— Але ж я в тебе його вже просив!

— Для себе чи для Товстоносова?— допитувався Кравченко.

— Та що ти до мене причепився з тим Товстоносовим?— образився Мрачковський.— Що я, для себе не можу взяти той статут?

— Товстоносов у тебе сидить?— вів своє Кравченко, не звертаючи уваги на роздратування Мрачковського.

— У мене.

— Я з ним сам поговорю.

— Не знаю, не розумію, що ти проти нього маєш?— насупився Мрачковський.

— Про це після поговоримо,— хмуρο кинув Кравченко.— А зараз, якщо ти хочеш, щоб я йому щось дав, веди його сюди.

Наївний, страшенно уразливий, Мрачковський замість того, щоб подумати, чому Кравченко виказує таку обережність, повернувшись у квартиру, заходився обурюватися:

— Чорт знає, що той Федір вигадує! В генерали пнеться! Я ось подивлюся та й плюну на все.

— А що таке?— злякався Товстоносов.

— Та чіпляється... Пішли до нього, сам побачиш, якого генерала він грає.

— Якщо він не хоче давати книг і статуту, то чого мені до нього йти?— спитав Товстоносов, боячись, що Кравченко щось довідався про те, для кого він старається.— Не дає й не треба,— по паузі додав і подумав: «Скажу Кнопу й Шаховському, що не дали нічого, і все. Хай що хочуть, те й роблять зі мною».— Я піду додому...

— Ні, стривай! Так не годиться! Він повинен дати мені і статут, і книги!— обурено прокричав Мрачковський.— Пішли до нього, і я йому прямо все скажу! Ходімо!

— Нічого, Віталісе, я бачу, не вийде...

— Вийде чи не вийде, а ходімо й поговоримо!

— Та що ж йому від мене треба?— спитав Товстоносов, не поспішаючи йти до Кравченка.

— А чорт його знає! Каже, я сам хочу з ним, з тобою тобто, поговорити.

— Ну, втягнув ти мене, Віталісе, в прірву,— зітхнув Товстоносов.— То ви мені пхали ті книги силою, хоча я й не хотів брати, а тепер, коли я прошу, щоб роздати їх по лінії, починаєте крутити-вертити.

— Пішли до Федора, книги я в нього візьму!— гарячкував Мрачковський.

— Не дасть,— продовжував висловлювати побоювання Товстоносов.

— Дасть! Ходімо!— потяг Мрачковський Товстоносова до Кравченка.

Зустрівся Товстоносов з поглядом Кравченка — пильним, гнівним, і під серцем у нього похололо. «Знає, все знає,— забилася в голові думка.— Що ж казати? Що робити? От чого вони й книг на станцію не принесли. Не треба було йти сюди». Не тільки Кравченко, а й Мрачковський помітив, як почервонів, як розгубився Товстоносов. Запало напружене мовчання. Порушив його Мрачковський, який теж мимоволі відчув себе так, мовби чимось завинив перед Кравченком, і це його ще більше обурило:

— Федоре, слухай: ти або дай мені статут і книги, або... я знати не хочу ні тебе, ні вашого союзу!

— Без таких дурнів, як ти, ми обійдемося,— спокійно відповів Кравченко.— Це перше, що я тобі маю сказати. Далі. Я хотів би знати, кому ти, Павле, віддав ті книги, які взяв у Силенка.

— Я... розвіз їх по лінії,— тремтячим од переляку голосом мовив Товстоносов.— Я для того й брав...

— Кому ти на лінії їх роздав?— допитувався Кравченко, суворо дивлячись у вічі Товстоносову, який тільки злякано зиркав на нього.

— Знайомим машиністам...— по паузі видавив Товстоносов, бо не ждав такого допиту.

— Навіщо ж було везти книги на лінію, щоб роздавати машиністам, коли це можна зробити в депо?— спитав Кравченко.

— Але ж я не тільки машиністам, а й іншим знайомим,— мимрив Товстоносов.

— Кому саме?— питав Кравченко.

— Е-е... Та я всіх не пам'ятаю...— зовсім розгубився Товстоносов.

— Назви хоча кілька прізвищ,— не відставав Кравченко.

— Ну, машиністу Щедріну дав кілька книг і газет...

— Добре, я його питаю,— сказав Кравченко.— А ще кому?

— Кондуктору Гриценку,— збрехав Товстоносов.

— Та що ж ти,— здивувався й Мрачковський,— двом чоловікам всі книги й газети віддав?

— Чого? Давав і іншим...

— Зовсім незнайомим, чи що?— спитав Мрачковський.

— Та я їх так... в обличчя добре знаю. Знаю, як звати,— Іван, Петро, Онисько,— а прізвищ не спитав,— невдало викручувався Товстоносов, не радий тому, що зайшов до Кравченка.

— Віталісе, ти віриш всьому, що плете оцей твій вірний друг?— повернувся Кравченко до Мрачковського.

— А чому ж тут не вірити?— не зовсім щиро відповів Мрачковський, бо насправді в душу його закрався сумнів, що Товстоносов говорив правду.— Адже ти казав, що Рибицький роздавав книги тим, кого не знає.

— Добре,— продовжував своє Кравченко.— А навіщо тобі, Павле, ще книги, коли ти й ті роздав людям, яких і прізвищ не знаєш?

— Та мені Віталіс говорив, що більше треба роздавати...

— Як? Коли я тобі говорив, щоб ти навіть незнайомим роздавав?— здивувався Мрачковський.— Такого я тобі не казав, не вигадуй!

— Оце так,— з нещирим обуренням мовив Товстонос.— Ти мені давав книги, ти мені казав, що їх треба іншим роздавати, а коли я так зробив, то я ж і винуватий. Не хочу я більше брати з вас ні книг, ні статуту. Шкодную, що взагалі зв'язався з вами, бо, бачу, до добра ви мене не доведете.

— То й мені нічого не треба!— запально вигукнув Мрачковський.— Ходімо, Павле! Хай самі читають і роздають!

— Ідіть!— гнівно погодився Кравченко.— Але пам'ятайте: за зраду вам не минути кари!

— Що? Що ти сказав?— прискочив з кулаками Мрачковський до Кравченка.— Я зрадник? Та ти... Ти сам зрадник! Я тебе і знати не хочу після цього!

— Заспокойся,— суворо порадив Кравченко.— Я, перше, не назвав тебе зрадником. А по-друге, повинен тобі сказати, що серед нас є зрадник! Це точно встановлено!— Кравченко кинув гнівний погляд на Товстоносова, який нетерпляче переступав з ноги на ногу, бо не знав, як швидше піти геть.— І зрадникові тому смертної кари не минути! Хай він знає це!

Від Кравченка Товстоносів пішов прямо до князя Шаховського, який з нетерпінням ждав його. У князя Шаховського сидів і прокурор Добржинський, бо було домовлено продовжити офіційний допит Товстоносова після того, як він принесе книги і статут. Зі сльозами на очах Товстоносів розповів, що Кравченко не тільки нічого не дав, а погрожував, що вб'є його за зраду. Шаховський відпустив Товстоносова, спитав Добржинського:

— Що ми тепер, Антоне Францовичу, будемо робити?

Обережний, хитрий Добржинський наморщив кругле, пухле обличчя з ріденькою борідкою і такими ж вусами, зітхнув. Він бачив, що Шаховський і Кноп діяли, посилаючи Товстоносова за літературою і статутом після того, як він усього п'ять днів тому брав книги, грубо й нерозумно,— і ждав, що нічого з того не вийде. Казати ж про це Шаховському йому не хотілося, бо самолюбивий князь міг на нього ще й образитися. А зараз нічого іншого вже не залишалося, як провести обшуки на квартирах тих ро-

бітників, яких назвав Товстоносов. Хоча не виключено, що вони вже й поховали все, бо явно запідозрили, що Товстоносов зраджує. Витримавши значну паузу, яка мала посвідчити Шаховському, що він невдоволений ходом подій, Добржинський промовив з помітним польським акцентом:

— Мабуть, треба проводити обшуки...

— Я теж так думаю,— зрадів Шаховський.— І, якщо Карл Германович погодиться, то почнемо сьогодні вночі. Ви не будете заперечувати?

— Ні. Тепер уже чим швидше, тим краще,— погодився Добржинський.

2

Обшукати вісім квартир за одну ніч Шаховський і Добржинський явно не встигли б, і на допомогу їм були виділені штабс-капітан Яніковський і товариш прокурора Росковшенко. Шаховський взяв собі, як він сказав, головних діячів союзу: Кравченка, Рибицького, Мрачковського і Кургановського, оскільки останній жив із Мрачковським в одному будинку і Товстоносов сказав, що він все знає про союз. У Товстоносова обшуку Шаховський вирішив не робити, бо не збирався приховувати його зрадництва. Навпаки: розраховуючи на те, що він захопить і книги, і статут, Шаховський планував провести очні ставки заарештованих з Товстоносовим. Добржинський, вислухавши цей план, сказав:

— А якщо ми, князю, нічого в них не знайдемо?

— Тоді обшукаємо і Товстоносова, щоб зберегти його,— відповів Шаховський.— Та я думаю, що ми все матимемо, що треба.

— Можливо,— стримано погодився Добржинський.

— Бачу, ви Антоне Францовичу, не дуже вірите в успіх?— криво посміхнувся Шаховський.— Чому?

— А того, князю, що обшуки треба було зробити, як я радив, тоді, коли Товстоносов приніс літературу.

— Але ж я хотів мати статут союзу, що для слідства, погодьтеся, важливіше, ніж всі оці книги.

— Боюсь я, князю, що й союзу того не існує,— сказав Добржинський, бо тому, що говорив Товстоносов, наляканий полковником Кнопом, він не дуже вірив.

Те, що Мрачковський, сам того не розуміючи, активно допомагав Товстоносову в його чорному ділі, плутало Кравченка, якому здавалося, що не Товстоносов, а саме Мрачковський став зрадником. На станції ж, коли Товстоносов ждав, що йому принесуть книги, Кравченко остаточно переконався, що зрадник Товстоносов. Були почищені всі квартири. Та минав день, другий, третій... Ось і Товстоносов уже повернувся з лінії, а обшуків не було, і Кравченкові аж незручно стало перед друзями за ту тривогу, яку він підняв. Поки Товстоносов знаходився на лінії, він уважно придивлявся до Мрачковського, бо наймали кімнати вони в одному будинку, і нічого підозрілого не помічав. Мрачковський, правда, тільки дувся на нього, але з ним це часто траплялося, бо характер мав такий, що вічно кимось був невдоволений, когось лаяв.

Кравченко не знав, що й думати: з усього видно було, що Товстоносов не роздавав книг на лінії. Де ж він їх дів? Якщо відніс полковнику Кнопу, то чого той не зробив обшуку? Хотів піймати з книгами на станції? Чого ж не обшукав після того, як на станцію книг не принесли? На всі оці «чого» у Кравченка було багато відповідей, але всі вони не задовольняли його. Він говорив собі: треба бути обережним.

Вечорами Кравченко довго читав (іншого часу для самоосвіти не мав), вставати на роботу доводилося рано, а тому завжди недосипав. І якщо вже, відклавши книгу, засинав, то розбудити його було нелегко. А сьогодні, після розмови з Товстоносовим, Федору і не читалося, хоча він і сидів довго за книжкою «Подлиповцы», і не спалося. В голові вертілося одне питання, на яке не міг знайти відповіді і на яке не міг не шукати відповіді: хто ж зрадник — Товстоносов чи Мрачковський? Чи вони обидва служать полковнику Кнопу? Згадувалось, як Кноп торік допитував його, як кричав на нього, страхав, що пожене на каторгу. А потім, побачивши, що Федір не злякався, обіцяв п'ятдесят карбованців, якщо він признається, хто йому дав книгу. Спочатку, правду сказати, було й страшно, а потім просто смішно, і Кноп, нічого не взявши від нього, нічого йому й не зробив. Яна, правда, протримав три місяці в тюрмі та й випустив, хоча теж нахвалявся, що зажене в Сибір.

Крізь дрімоту Федір почув гуркіт у двері, і в голові майнула тривожна думка: «От і обшук». Серце глухо

застукало в груди. Він згадав, що ввечері Мішель приніс йому кілька книг, а він полінувався йти до тітки на Нову Слобідку, щоб заховати їх там, і відчув, як гаряча хвиля протекла по тілу. Подумав: «Добре, що статуту немає». Засвітив лампу — руки тремтіли, — і він сказав собі: «Спокійно, спокійно». Глянув на ходики. Пів на третю. Подумав: «А той раз приходили з обшуком без десяти чотири». Кашлянув, спитав:

— Хто там?

— Відчиняй, Федоре, — почувся голос двірника Грибенка. — Тут, побачиш, до тебе...

— Подожди, одягнуся...

— Відчиняй, після одягнешся, бо будемо двері ламати, — по паузі і, мабуть, після чиеїсь підказки (бо чувся шепіт) сказав Грибенко.

— Ламайте, вони не мої, а хазяїнові, — відповів Федір. — А я, поки не одягнуся, не відчиню...

— То одягайся швидше!

— А що там: хата горить?

— Та не горить, а побачиш, тут... — промимрив Грибенко, не знаючи, що сказати.

— А не горить, так подождеш.

Федір без поспіху одягався й прислухався до тупотіння ніг (чулося брязкотіння шпор) і шепоту за дверима. Згадав, як торік він злякався, коли прийшли з обшуком. А зараз? Серце, правда, не заспокоювалося, напружено гупало в груди, а страху в душі не було. Досада брала тільки за те, що не переправив книг до тітки. І треба ж було Мішелю їх саме сьогодні ввечері принести. «А чуття мене все-таки не обмануло, — міркував Федір. — Товстоносов і Мрачковський зрадники. І це дуже небезпечно, бо вони немало знають про союз. Якщо мене заарештують, то як же про все це Євгену Йосиповичу передати, щоб попередив усіх?»

Коли Кравченко відчинив скрипучі двері своєї маленької кімнатки, в неї, брязкаючи шпорами, поспішно зайшов вертлявий князь Шаховський. За ним, неквапом, переступив поріг статечний пан Добржинський. Двоє жандармів стали у дверях. Із-за їх спин у кімнату зазирали, сонно кліпаючи очима, поняті: двірник Грибенко і сусід по квартирі Кнепер. Князь Шаховський і прокурор Добржинський відрекондувалися. Шаховський сказав, що має наказ провести обшук, спитав:

— Де ваші речі?

— Все тут,— показав Федір рукою на скриньку, що стояла в кутку кімнати.— Подождіть, вона замкнена.

— Дайте ключ.

— Візьміть. Але ви, князю, його не відімкнете,— посміхнувся Федір, бо той замок він сам зробив.

— Ви дали не той ключ?— спитав Шаховський, бо замок не відмикався.

— Той.

— Чого ж він не підходить?

— А там є маленька таємниця, яку знаю тільки я. Дозвольте.— Федір взяв ключ у Шаховського, відімкнув замок, сказав:— Є люди, які люблять перебирати чужі речі, от я й придумав такий замок...

У скрині, під одягом, князь Шаховський знайшов такі книги: «Сборник новых песен и стихов», «Народные чтения в соляном городке», «Дюжина сердитых свях», «Сказка-говоруха». На столі лежала повість Решетникова «Подлиповцы», яку Шаховський теж записав до протоколу. Оскільки Товстоносов на допиті сказав, що хазяїн квартири знає і про книги, і про союз, то обшукали й ті кімнати, які займав сам Шокін. Перерили все в сараї, на горіщі, але нічого більше не знайшли.

— Чні це книги?— спитав Шаховський, закінчивши обшук.

— Мої,— відповів Кравченко.

— Хто вам їх дав?

— Купив у рознощиків, яких в Одесі, як ви знаєте, багато.

— Всі книги купили у рознощиків?— криво посміхнувся Шаховський.

— Ні, «Сборник новых песен...» дав мені один чоловік.

— Де?

— На вулиці.

— Хто він?

— Не знаю.

— Які його прикмети?

— Я не встиг до нього придивитися.

— Кравченко, ви що ж думаете: ми повіримо оцим вашим казкам?

— Я нічого не думаю, а говорю так, як було,— нахмурившись, відповів Федір, бо й сам знав, що Шаховський не повірить йому, та нічого іншого він придумати на своє виправдання не міг.

У Рибицького, Мрачковського, Курганського і трьох

братів Бистрівських ні книг, ні статуту, не знайшли. У Силенка штабс-капітан Яніковський взяв список призвищ, про які той не дав «задовільних пояснень», як було зазначено в протоколі. Яніковський вирішив, що то список членів робітничого союзу. Шаховський написав постанову, в якій було зазначено, що всіх обшуканих він «звинувачує в розповсюдженні книг» і розпочинає дізнання. Що ж стосується твердження Товстоносова, ніби існує робітничий союз, то в постанові Шаховський записав (на тому наполягав обережний Добржинський), що цю заяву треба вважати голослівною.

Всіх обшуканих Шаховський заарештував.

Заарештував князь Шаховський вісім робітників, а в переповненій одеській тюрмі не було жодної вільної одиночної камери. Полковник Кноп, проклинаючи міністерство внутрішніх справ, яке обіцяло побудувати для політичних в'язнів тюрму ще торік, та так нічого й не зробило, наказав посадити Кравченка й Рибицького в казармах кінної команди жандармів, якою командував капітан Гофман. Решту — розвезли в брудні, мов нужники, арештантські камери при поліцейській участках. У зашифрованій телеграмі в Третьє відділення полковник Кноп сповіщав, що під час обшуків у робітників знайдена злочинна література і список членів союзу. Благав, щоб скоріше вирішили питання про відкриття тюрми для політичних в'язнів, бо заарештовані, як видно, далеко ще не всі учасники робітничого союзу.

Першим на допит капітан Гофман привіз Кравченка. Полковник Кноп, який вирішив сам допитувати Кравченка й Рибицького, бо добре їх знав, сказав, зловтішно посміхаючись, коли Кравченка завели до його кабінету:

— А-а, старий знайомий! От, значить, як ти мені віддячив, мерзотник, за те, що я тебе не посадив! Та я тебе...

Пан Добржинський кашлянув, полковник Кноп глянув на нього і, згадавши, що в кабінеті представник прокуратури, сердито замовк.

— Пане полковник, дозвольте вести допит?— по паузі спитав князь Шаховський: йому теж не подобалося і те, що Кноп підміняв його, і те, що він кричав і ляяв Кравченка так само, як ляяв Товстоносова, хоча вони були різні люди.— Пане Кравченко, як ваше ім'я і по батькові, де ви народилися?— спитав Шаховський, назвавши Кравченка «паном» (правда, з помітною іронією), щоб

підкреслити тим самим, що він ставиться до нього не так, як полковник Кноп.

— Звуть мене Федір, а батька звали Іваном.

— Чого звали?

— А того, що він помер.

— Мати жива?

— Ні, її поховали, коли я ще був малим.

— Де ви народилися?

— В Одесі.

— Грамотний?

— Так.

— Де навчалися?

— Рік у міському училищі. Дев'ять років навчався в слюсаря Івана Гавриловича Федловського. Він на Молдованці має свою майстерню. Тепер працюю.

— Де?

— У залізничних майстернях.

— Чим ви, крім служби, займалися?

— Самоосвітою, бо навчатися в гімназіях та університетах, як діти багатих людей, я не міг, а знання якісь хотілося мати.

— І як же ви знаймалися тією самоосвітою?

— Читав книги, які купляв, як я вам уже казав, у рознощиків.

— А заборонені книги вам то покійний батько знаходив на вулиці,— пам'ятаєте, ви говорили торік на допиті?— то якийсь студент давав, не називаючи свого прізвища.— Шаховський саркастично посміхнувся, глянувши на полковника Кнопа, який сидів у своєму кріслі, суворо насупившись, на прокурора Добржинського, який глузливо морщився.— Знаєте що, пане Кравченко, забудьте про оці казки для малих дітей і говоріть правду.

Три години князь Шаховський, полковник Кноп,— він не витримав — кричав, страхав,— і Добржинський допитували Кравченка, а в протоколі було записано: «Я не визнаю себе винним у тому, що належав до товариства, яке створене для протиурядових цілей. Сам я не розповсюджував книг і в кого такі знаходяться — не знаю. Що ж стосується тих книг, які взяті в мене під час обшуку, то шість з них я придбав у різні часи у рознощиків. «Подлиповцы» куплені ще в минулому році. Щодо книги «Сборник новых песен и стихов» пояснюю: тиждень тому, повертаючись з майстерень додому, я біля великого вокзалу зустрів невідомого мені чоловіка, який, не сказавши

ні слова, дав мені цю книгу. І я, не знаючи, що книга заборонена, не спитав того чоловіка, навіщо він дав мені її. Чоловіка того я зовсім не знаю і, як до одержання книги, так і після, ніде не зустрічав. Книгу зберігав, але не читав.

Пред'явлений мені список, що взятий у Силенка, де мое прізвище тричі записано, я бачу вперше і не знаю, що він означає. Відносно обрання бібліотекаря і касира протиурядового товариства — нічого не знаю.

Протокол допиту Рибицького був короткий: «Живу в Одесі. Три роки тому жив за кордоном, займався ливарним ремеслом. До жовтня працював на фабриці Бланшарда. Перебуваю під наглядом поліції по звинуваченню мене в розповсюдженні на заводі Фалька революційних брошур в 1874 році. У Незабитовського ніколи не був, а знаю його, бо він працював на заводі Фалька. Заборонених книг Незабитовському не давав, і нікому їх не давав, і ні в кого їх не бачив. Про союз нічого не знаю і не чув. Майстрового Мішеля не знаю і такого прізвища не чув. А також не знаю і не чув: Силенка, Курганського, Мрачковського. З робітниками не веду знайомств. Зараз без роботи. Живу на ті кошти, які заробляє дружина».

Нічого не сказали і Мрачковський, і Курганський, і Силенко.

3

Обшук у квартирі Яна Рибицького було зроблено всього за півгодини, бо наймав він одну кімнату. Переїхав сюди недавно, сусіди були старі люди, які його майже не знали. Перелякані діти — їх розбудили, бо переглядали ліжка, в яких вони спали, сподіваючись там знайти сховані книги, — так кричали, що Шаховський і Добржинський не знали, як швидше вийти з кімнати.

Коли Шаховський сказав, нічого не знайшовши, що Яна він заарештовує, Поліна не здивувалася, бо таке вже було. Ян їй якось говорив: «Тепер вони тягатимуть мене все життя». А коли Яна вивели жандарми, коли з кімнати пішли офіцер і прокурор (у нього було неприємне кругле обличчя, і він весь час мовби зловтішно посміхався), діти привишкли, а Поліна впала на ліжку, уткнулася в подушку й гірко затлакала. Хлопчики, побачивши, що

мати плаче, теж несамовито закричали. Двірник, почувши той лемент, заглянув у кімнату, подумавши, що трапилося щось незвичайне. Та, нічого особливого не побачивши, зітхнув тяжко — шкода йому, старому, було і молодій жінки, і малих діток,— обережно причинив двері, мовив уголос:

— Отаке горе...

Несамовитий крик дітей не дав Поліні виплакати всі ті сльози, що обпікали душу. Вона сердито жбурнула мокру подушку, заходилася поправляти дитячу постіль. Думала: «Що ж тепер робити?» Ян встиг шепнути їй, щоб Заславського сповістила. «Побіжу вранці до Кравченка, а він уже скаже Євгену Йосиповичу»,— вирішила Поліна. Йї і на думку не спало, що у Кравченка теж міг бути обшук, що, крім Яна, ще когось заарештували. Діти довго не могли вгомнитися, і, коли нарешті заснули, то вже світало. «Боже, куди ж вони повезли мого бідного Яна?— з відчаєм думала Поліна.— Що вони з ним зроблять? У тюрму знову посадять? Чи в Сибір поженуть? Хай би краще в Сибір, то і я за ним би туди поїхала. Тільки не зараз, а як народжу дитину. І двом ось не можу ради дати, а що ж я буду робити з трьома та ще й без Яна?»

— Боже, заступись за мене,— перехрестилася Поліна і зашепотіла молитву, яка залишилася в її пам'яті з дитинства.

За вікном, розмальованим морозом, завивала хуртовина так, мов хтось плакав, уткнувшись у подушку. (Так здавалось Поліні). У вистудженій кімнаті — поки робили обшук, двері не зачинялися — було холодно, і Поліна, хоча й одяглася, не могла зігрітися. Тремтіло у неї під серцем, тремтіло все тіло, і відчуття було таке, що вже ніколи не зігріється. «Дров немає,— думала з відчаєм.— Грошей немає, Яна немає. Замерзнемо ми, помремо з голоду». Йї страшно було виходити з кімнати туди, де ще холодніше, де хижо завиває хуртовина, де кучугури снігу, мов могили. А йти треба, бо вона не може не зробити того, про що просив Ян. У легенькому одягові своєму Поліна вийшла з кімнати, мов у ополонку вскочила: такий холод пропік її. Вона підняла комірцець пальта і побігла, не звертаючи уваги на те, що в туфлі вмить набилося повно снігу. «Хоч би мені Федю дома застати»,— думала. І страшенно була вражена, коли хазяїн, розгублений, сердитий, сказав, що Кравченка вночі поліція забрала.

«Боже, куди ж мені тепер бігти? До Євгена Йосиповича? А як і його заарештували? Ну, все одно піду...»

Біля друкарні Поліна зустріла Наумова, якого добре знала, бо він часто приходив до Яна.

— Поліна?— здивувався Наумов.— К-куди ти?

Сльози так душили Поліну, що вона не могла слова вимовити.

— Щось трапилося?— захвилювався Наумов, побачивши сльози на очах жінки.— Ну?

— Яна забрали...— не стримавши ридань, мовила Поліна.

— А-а...— вражено протяг Наумов.— К-коли?

— Сьогодні... Вночі...

— А-а, ч-чорт!— зло вилаявся Наумов.— П-пішли до Євгена Йосиповича. П-підожди!— зупинився Наумов.— А що з-знайшли?

— Нічого, а забрали...

— А-а... Ну, х-ходім!

— Може, ти сам йому скажеш? Я дітей одних покинула...

— Ні, ні, х-ходім! Або стій! Я його покличу...

Наумов побіг у друкарню і зразу вийшов з Євгеном Заславським. Як і завжди, він привітно поздоровкався, спокійно мовив:

— Спасибі, що прийшли. Ходіте в квартиру. Степане Степановичу, зайдіть і ви. Роздягайтеся, у нас тепло,— сказав Євген, коли Поліна зайшла в кімнату.

— Я на одну хвилику, бо залишила дітей,— витираючи сльози, мовила Поліна: їй соромно було плакати перед Євгеном Йосиповичем, який спокійно й привітно дивився на неї.— Я тільки сказати, що Яна забрали, бо він просив вас сповістити... Я побігла до Феді, та хазяїн сказав, що і його забрали...

— Кравченка теж заарештували?— здивовано підняв брови Євген.— Он воно що!

— Даруйте, Євгене Йосиповичу, я піду, бо діти замкнені...

— Одну хвилину!— Євген вийшов у другу кімнату і, вернувшись, сказав, зняковіло нахмурившись:— Візьміть, будь ласка, оці гроші, бо я знаю... Адже Ян був без роботи... Візьміть...

— Боже, та навіщо ж так багато?— вигукнула Поліна і радісно, і злякано, бо Заславський давав їй п'ятдесят карбованців.— Коли ж ми їх повернемо?

— Це гроші з каси, віддавати їх не треба,— сказав Євген, щоб заспокоїти Поліну, бо гроші давав свої.— З часом ми вам ще дамо...

— Та як же вам дякувати?— не стримавши сліз, плакала Поліна.— Я молитимуся за вас...

П'ятдесят карбованців для Поліни були великим капіталом, і це трохи втішило її. Додому вона повертала-ся уже не з таким відчаєм у душі. Дітей тепер є чим годувати, хазяїн не вижене з квартири, а Ян... Він посидить, як торік, кілька місяців та й повернеться, бо в нього ж нічого не знайшли. Тоді вони, може, поїдуть кудись з оцієї клятої Одеси, де їм так не везе. Ян жив у Туреччині і казав, що, як тільки поліція перестане переслідувати його, поїде туди. В нього ж і паспорт турецький. Там вони заживуть не так, як тут (так говорив Ян). Там вони все матимуть, що треба, бо Ян, якби поліція його не чіпала, уже і майстром міг би стати. «Ні, даремно я в такий відчай упала,— думала Поліна, заспокоюючи себе.— Все це не таке страшне, як мені здалося».

— Степане Степановичу, кидайте роботу, бо треба взнати, чи не заарештували ще когось?— сказав Євген, коли Поліна пішла.— Сходіть у залізничні майстерні. Якщо заарештували тільки Рибицького і Кравченка, то, можливо, за торішні гріхи. Якщо ж узяли Силенка або ще когось з наших, то треба негайно оповістити всіх, щоб ґрунтовно почистили квартиру.

4

Всі заарештовані, крім Рибицького, працювали в залізничних майстернях, і Наумов швидко взнав, кого забрала поліція. З майстерень Степан поїхав на завод Бланшарда. Мішель Сквері сказав, що ніяких арештів мовби не було. Побіг у цехи, перевірів. Ні, всі на місцях. Відпросився у начальства, поїхав додому. (Мати його мала свій будинок). Спалив ті примірники статуту, які не встиг ще роздати. З тривогою подумав: «А де ж ті, що я раніше переписував? Чи не взяли їх під час обшуків? Адже я давав і Рибицькому, і Кравченку, і Силенку».

— Це добре, що більше ніде арештів не було,— сказав Євген, вислухавши розповідь Наумова.— Але чого ж так багато людей взяли з майстерень? Невже Мрачковський і Товстоносов, як говорив Кравченко, зрадники?

— Мабуть.

— То чого Товстоносова не заарештували?

— М-може, тут якась хитрість,— висловив здогадку Наумов.

— Страшна оце біда, що один негідник може загубити все, що всі ми так довго і з такими труднощами створювали,— тяжко зітхнув Євген.

— Отож і п-правильно всі говорили — з-зрадників треба знищувати!

— Легко те сказати, та... нелегко зробити,— мовив Євген.

— І то п-правда...— погодився Наумов.— Вбити з-зрадника, то вже й зі своїм життям прощатися. А на таке не к-кожен піде...

Про те, що полковник Кноп може якось натрапити на слід союзу, Євген часто думав. Особливо в останні місяці, коли в союз вливалось все більше й більше робітників. Сушив голову над тим, як зробити так, щоб і союз ріс, щоб і діяльність його була непомітною для жандармського ока. Постійно наказував усім: будьте обережними. Та з приирістю помічав: простодушні робітники не те щоб не хотіли вести справи строго конспіративно, а не вміли, бо не мали досвіду боротьби. А без власного досвіду в такій справі — найкращі поради мало що дають. Це Євген добре знав по собі, а тому й не міг суворо осуджувати робітників, коли вони, самі того не розуміючи, поводитися не так, як треба. А як поводяться вони зараз там, на допитах? Що стало причиною арештів саме залізничників? Що вже відомо Кнопу? На всі ці запитання Євген не міг знайти відповіді і... ні про що інше не міг думати. Це його дратувало, бо було таке відчуття, мовби він розумів, що займається дурницями, і все одно займався ними.

— Що це ти такий хмурий?— спитала Марія, коли він прийшов обідати.— Знову якісь неприємності?— додала по паузі, бо Євген не поспішав відповідати.

— Велика у нас, Маріє, біда,— сумно мовив Євген.

— Біда?— злякано спитала Марія, відчувши, як подих їй перехопило і дитина під серцем боляче ворухнулася.— Що ж таке?

— Кравченка, Рибицького та й ще декого сьогодні вночі заарештували. Чого саме їх? Що в них знайшли? Того, на жаль, я не міг поки що взнати. Не виключено, що будуть ще і обшуки, і арешти. До нас теж можуть прийти, і я вже прибрав усе, що треба. Отже, ти можеш бути

спокійною: до рук жандармів не потрапить ніяких матеріалів, за які я міг би відповідати.

Євген казав Марії, що вона може бути спокійною, і розумів, що спокійною вона не може бути, як не може бути спокійним і він сам. Адже те, що в нього нічого, на випадок обшуку, не знайдуть, ще далеко не все, щоб бути спокійним, що тобі ніщо не загрожує. А що скажуть заарештовані на допитах? А статут, два примірники якого пішли по руках і не повернулися до Мішеля, хоча й було сказано всім, що, оскільки будуть доповнення, то треба їх повернути. В статуті він писав, що «робітники можуть досягти визнання своїх прав тільки шляхом насильницького перевороту», тобто шляхом революції. За одні оці слова, якщо буде доведено, що він писав статут, не минути йому каторги. «То й що ж,— спокійно, ніби йшлося про когось стороннього, думав Євген.— Головне, що я жив і діяв так, як совість мені підказувала».

Уже в першому протоколі допиту Товстоносова — одинадцятого грудня — було записано: Мрачковський говорив, що в товаристві бере участь і якийсь Заславський, який має свою друкарню на Садовій вулиці. В нього був довгий чуб, високий лоб, світлі очі. Разом з агентом біля друкарні півдня прокрутився Товстоносов, побачив Заславського і підтвердив, що саме він був на сходці. Все це було з'ясовано, коли Товстоносов повернувся з лінії, тобто напередодні обшуків. А що Товстоносов про участь Заславського в союзі говорив зі слів Мрачковського, то Кноп, взявшись його допитувати, сказав:

— Нам добре відомо, що союзом керує Заславський, який має свою друкарню на Садовій вулиці. І знаєш, хто нам допоміг це з'ясувати? Чому мовчиш?

— Відкіля мені те знати,— знизав плечима Мрачковський, який з усіх сил намагався показати, що він не злякався.— Нічого я не знаю...

— Поміг нам узнати про злочинну діяльність Заславського ти,— ехидно посміхнувся Кноп.— Товстоносову ти говорив, що Заславський має заборонені книги й газети? Говорив!

— Нічого я не знаю...— густо почервонів Мрачковський, бо зрозумів, хто його продав.— Ніякого Заславського я не знаю і нічого Товстоносову не говорив...

— Ти що ж, мерзотнику, хочеш на каторгу піти?! — перемінив тон Кноп.— У Сибіру загинути? Так я зараз же накажу закувати тебе в кайдани! Я тебе навчу.

Як полковник не хитрував, як не страхав Мрачковського, він твердив своє: ніякого Заславського не знає, нічого Товстоносову про нього не говорив. Кноп наказав привести Товстоносова, але Мрачковський і на очній ставці вперто відмовлявся від усього. Трохи поміг Кнопу хазяїн квартири Силенка Тісельський своїми зізнаннями, сказавши, що бачив Заславського в трактирі з Силенком і Ляховичем. Але Силенко сказав, що ніякого Заславського не знає. Отже, вийшло: звинувачував Заславського один лише Товстоносов, та й він посилався на те, що йому говорив Мрачковський, а Мрачковський того не підтверджував.

— У Заславського, князю, необхідно зробити обшук,— наказав полковник Кноп.— І негайно, бо він, треба думати, уже взяв про арешти робітників і переховав літературу. Головні зусилля спрямуйте на те, щоб знайти у нього статут союзу. Він, я в цьому впевнений, є в нього, бо, крім Заславського, того статуту ніхто й написати, як видно з того, що ми вже знаємо про цей союз, не міг.

Шаховський написав таку постанову: «Грудня, 20 дня, 1875 року ад'ютант Одеського жандармського управління поручик князь Шаховський, зваживши на те, що винність Силенка підтвердив Тісельський, що книги, які знаходилися у Силенка, могли бути одержані останнім, безсумнівно, від особи, котра стоїть вище нього за рівнем розумового розвитку, і що особа ця, даючи книги майстровим, діяла з відомою певною метою, і що таким чином ініціатива розповсюдження книг у середовищі робітників виходить саме від такої особи,— що показання на Заславського, який бував у середовищі робітників, дає підстави досить вірогідно вважати, що саме він є такою особою, постановив: зробити в Заславського обшук і допитати його як обвинуваченого». Добржинський, прочитавши цю плутану постанову, в якій не було жодної крапки, подумав: «Мислить князь, мов павутину снує. І яка наївна логіка: бував серед робітників — значить, винуватий». А князю сказав:

— Я згоден, що треба провести обшук у Заславського, та, думаю, ми нічого в нього вже не знайдемо.

— Петько, збігай до Рухлі по тютюн,— мовив старий Шенелев синові.

— Та не дасть вона в борг,— сердито відповів Петько, бо йому набридло жebraкувати в тій лавці. Як є гроші, так батько сам іде в лавку, а як немає — посилає його.

— Попроси її гарненько,— радив батько, не звертаючи уваги на те, що син сердиться, бо курити хотілося, а грошей немає, а самому йти до хазяйки лавки, якій багато заборгував, соромно було.— Скажи, що до кінця місяця я їй усе віддам, бо пошию чоботи...

— Все одно не дасть...—махнув рукою Петько, якому і батька жаль було, і не хотілося йти й принижуватися перед хазяйкою лавки.

— Іди, іди,— вже не просив, а благав батько, і Петько, тяжко зітхнувши, накинув драного кожушка на плечі, побіг у лавку.

Була восьма година ранку, ледь світало. Напроти будинку Кіндюка Петько побачив на снігу якісь папери. «Може, гроші хтось загубив?»— схвильовано подумав хлопець і, озирнувшись, чи ніхто його не бачить, схопив ті папери. Коли завернув за ріг вулиці, притулився до тину, роздивився свою знахідку, розчаровано зітхнув: то були не гроші, а якийсь лист, чи що. Петько бачив, що на папері щось написано, а прочитати не міг, бо був неграмотний, хоча й минав йому вже п'ятнадцятий рік. А що папери на вулиці нечасто валялися,— Петько вперше за все своє життя таке знайшов,— то хлопець вирішив показати їх батькові або комусь письменному. Цікаво було все-таки взнати, що воно там написано.

Тільки Петько несміливо переступив слизький поріг лавки Рухлі Гейлер зі своєю знахідкою в руках, як до нього, побачивши ті папери, кинулася Устя Тризна, спитала:

— Що це таке? Де ти взяв?

— На вулиці знайшов,— злякався Петько, мимоволі ховаючи папери за спину, бо Устя хотіла їх вихопити в нього.

— Дай сюди!— несамовито закричала Устя.— Ах ти, злодюго!— шпетила, вихопивши ті папери у переляканого хлопця.— Бачили, бачили, люди добрі!— розмахуючи паперами, кричала Устя.— Оце ж ті бумажки, що в нас позавчора вкрадено! Держіть його, не пускайте його, злодюго, поки я поліцію покличу!

Устя побігла за поліцією з тими паперами, а Петько,

втягнувши голову в плечі, стояв у кутку ні живий ні мертвий. Рухля й ті покупці, що були в лавці, так осудливо дивилися на нього, що він не смів очей на них підняти. «Навіщо я взяв ті папери?— з відчаєм думав Петько.— Навіщо я їх сюди приніс? Викинув би, і ніхто б мені нічого. А тепер, дивись, ще й в тюрму посадять. Ото матиме батько тютюн. Не послав би він мене сюди, то й нічого б цього не було».

Довго бігала Устя за поліцією. В лавку заходили нові покупці, і балакуча Рухля всім розповідала, що Устя Тризна знайшла в одього Шепелевого хлопця ті свої документи, які вкрадено в неї позавчора разом з речами. Петько не знав, куди подітися від незаслуженої образи й сорому, бо ніколи й нічого не взяв чужого за своє коротке голодне життя. Нарешті з'явився околочничий наглядч Мартин Іполитович Об'єдзінський і, замість того, щоб назвати його злодюгою, як ждав Петько, замість того, щоб кричати й страхати, сказав, звертаючись до тих, хто був у лавці:

— Добре, що притримали хлопця, але то не Тризнині документи, а зовсім інше,— повернувся до Петька, спитав:— Чий ти?

— Шепелев...— видавив Петько переривчастим од переляку голосом.

— Де ти оце взяв?— продовжував допит Об'єдзінський, показуючи ті папери, які Петько зайшов.— Тільки правду, дивись, кажи мені!

— Батько послав за тютюном... Я біг по вулиці... Побачив на снігу, взяв, бо думав, може щось таке... А тут у мене тітка Устя вихопила й побігла...

— На снігу, кажеш?— перепитав Об'єдзінський, повертаючи в руках мокрі папери.— Де саме?

— На вулиці...— відповів Петько.

— Біля чийого двору?

— Якраз навпроти Кіндюка, там кучугура... Якраз на ній і лежало...

— А не бачив, щоб Кіндюк їх викидав на вулицю?— підказував Об'єдзінський те, що хотів почути.

— Не бачив, бо коли я біг, то папери ці вже лежали на кучугурі...

— А хто-небудь ішов назустріч тобі по вулиці?

— Нікого не було.

— А сам Кіндюк не вештався біля двору?

— Ні.

— Так-с,— протягнув Об'єдзінський, не знаючи, про що ж ще питати хлопця.— А ти, Усте, куди?— гукнув він Тризну, побачивши, що вона намірилася непомітно вислизнути з лавки.

— А чого ж мені: документи, кажете, не мої...— зніяковіло мовила Устя, бо соромно було їй, що ославила невинного хлопця.

— Підожди, тут діло, схоже, в сто разів важливіше від твоїх украдених документів,— суворо насупився Об'єдзінський.— Я ось протокол складу...

— Оце добре! Мене обікрали, на мене ж ще й протокол! Люди добрі, та що ж це таке?— заридала Устя.

— Цить, дурепо!— визвірився на Устю Об'єдзінський.— Цить! Ніхто на тебе протоколу не складатиме. Я беру тебе свідком, що знайдено ці важливі політичні папери. Зрозуміла?— Устя радо захитала головою, витираючи сльози.— Отож! А ти мерщій рснетувати...

Протокола Мартин Іполитович склав, Рухлі наказав дати тютюну Петькові, і той, радий, що все так добре кінчилося, побіг додому. А Об'єдзінський повіз протокола і два примірники «Статуту «Південноросійського союзу робітників», які знайшов Петько Шепелев на вулиці, передав по начальству.

В другій половині дня статут дійшов до поліцмейстера Одеси Мінчіакі. Той уже знав про проведені жандармським управлінням арешти робітників і повіз статут до полковника Кнопа.

— Дорогий мій друже, ви величезну послугу зробили мені,— зрадів Кноп, прочитавши статут.— Це якраз те, чого нам не вистачало для дізнання! Тепер вони всі в моїх руках! У цей ось час, коли ми з вами говоримо, князь Шаховський з товаришем прокурора Добржинським проводять обшук у друкарні Заславського. До речі, пам'ятаєте, я просив вас перевірити, яку друкарню придбали робітники на засадах асоціації?

— Пам'ятаю! І, здається, такої друкарні ми не знайшли,— не поспішаючи, відповів Мінчіакі, відчувши в тоні Кнопа приховану іронію.

— Точно, не знайшли. Але, здається, така друкарня все-таки існує. І саме та, про яку я вам говорив: колишня друкарня Толстого, власник якої, Заславський, і написав цей статут, я в тому переконаний.

— Значить, це важлива політична справа?— спитав Мінчіакі.

— Небачена, бо ніхто ще не відкривав у Росії існування робітничого союзу з отаким ось статутом! За цією справою, як мені вже телефонували, слідкує сам государ.

— Карле Германовичу, ми більше трьох годин обшукували квартиру й друкарню Заславського і нічого не знайшли,— сумовито доповів Шаховський.

— Ні книг, ні статуту?— посміхаючись так, мов він нічого іншого й не чекав, спитав Кноп.

— Абсолютно нічого. Та я все-таки хотів його заарештувати...

— Як? Хіба ви його не заарештували?— здивувався Кноп.

— Добржинський, як я не умовляв його, не погодився.

— Ох, оці мені прокурори! Замість того, щоб допомагати нам, вони завжди тільки заважають!

— Довелося Заславського віддати на поруки тому Орловському, з яким він веде справи друкарні, під заклад у тисячу карбованців.

— Мудро! Мудро зробили,— саркастично говорив Кноп,— нічого сказати!

— Пане полковник...— почав ображений Шаховський.

— Облиште свій тон, князю, і прочитайте ось цей документ.— Кноп дав Шаховському статут.— Ну, що ви тепер скажете?

— Де ви його взяли?— спитав Шаховський, який не міг збагнути, яким чином до Кнопа потрапив той статут, якого він не міг знайти.

— Князю, моліться богу, бо нам саме провидіння допомагає в цій важливій справі,— мовив Кноп.— Статут знайшов якийсь хлопець на вулиці, а поліція в нього відбрала.

— Оце дійсно щастя!— засяв Шаховський.— Із статуту вимальовується вся політична суть робітничого союзу. Але, здається, почерк не Заславського. Ось у мене є його підпис на протоколі. Подивіться.

— «Ад'ютант Одеського жандармського управління поручик князь Шаховський розпитував як обвинуваченого Заславського, який сказав: звати мене Євген Йосипович Заславський,— читав полковник Кноп протокол,— дворянин Воронежської губернії, віросповідання католицького, живу в Одесі років три, маю друкарню. До приїзду в Одесу жив у Полтавській губернії Гадяцькому повіті, в містечку Веприки генерала Колосовського. А раніше то-

го — в Петербурзі, де слухав лекції в різних вищих учбових закладах...»

— Треба написати в Полтаву і в Петербург. Може, там його вже притягали до якихось політичних справ, бо відчувається, що це досвідчений пропагандист, оскільки він три роки створював у нас під носом робітничий союз, і ми нічого не знали!

«Я не визнаю себе винним,— продовжував читати Кноп протокол,— у розповсюдженні книг протиурядового змісту і в приналежності до товариства, що мало протиурядову мету. Займаючись наукою про людину, я, бажаючи ближче познайомитися з типами різних станів, заходжу в трактири. Навіть і в такі, які відвідує простий люд. Але, буваючи в тих місцях, я ніяких розмов, що мають політичний характер, не заводив з особами, яких там зустрічав. Траплялось мені інколи чути від простих людей ремствування на їх становище. Я про це з ними розмовляв. Але все-таки ті розмови не мали протиурядового характеру. Одним словом, я ніколи не вів ніякої пропаганди проти уряду. Більше нічого сказати не маю».

— Оце і все, що Заславський сказав? — спитав Кноп, дочитавши протокол до кінця.

— Так. Більше я нічого з нього витягти не міг,— відповів Шаховський.— Говорив він мало і поведився так спокійно, мов ми й не робили в нього обшуку.

— А того, що він все встиг переховати!— сказав на закінчення Кноп.— Нам треба було в першу ніч провести обшук і в нього. А почерк, яким писано статут, здається, не його. Має він, мабуть, свого писаря. Та нічого: ми того писаря знайдемо. І його примусимо говорити.

6

У друкарні, в квартирі, в сараях — скрізь після обшуку було таке безладдя, наче там грабіжники побували. Євген відпустив усіх робітників друкарні — того зажадав Шаховський — і наводити порядок було нікому. Марія після обшуку так погано почувала себе — дитина боляче билася під серцем,— що лягла в ліжку, і в квартирі, як і в друкарні, все валялося розкиданим. І від того, що все перевернуто, і від того, що він відданий на поруки, був у чийсь волі,— від усього цього було таке відчуття, мовби йому наснилось, що повернувся з власного похорону. Він прокинувся, бачить, що то сон, а відчуття те гнітить душу.

Він ходив по своїй оселі, переступаючи через розкидані речі, і не знав, що йому робити. Прибирати?

Дурниця, не це головне! А що ж? Почав згадувати все, про що його допитував Шаховський, що він йому відповідав, і дедалі більше переконувався, що жандарми немало вже знають про союз. Переконувався і... не хотів тому вірити. Говорив собі, мов сперечався з кимось: ні, не може того бути. І в той же час відчував: може, може таке бути.

— Євгене, що ж робитимемо?— тихо спитала Марія, не піднімаючи на чоловіка очей, бо в них були непрошені сльози, яких вона соромилася.

Та хоча Марія й не глянула на Євгена, у її голосі він уловив сльози відчаю, і серце його боляче стислося від жалю до неї. Він не знав, що їй відповісти, не міг їй сказати: не хвилюйся, все буде добре, бо такої впевненості не мав у душі, а говорити не те, що відчував, не міг. Його посадять до тюрми або поженуть кудись у Сибір, а що робитиме вона з двома дітьми? Поїде, як вона не раз говорила, за ним? Легко це сказати, та як не легко зробити. Він тяжко зітхнув, спитав:

— Ти не сердися на мене?..

— Женю, що ти?!— жахнулась Марія.— Я все розумію! А сльози, то... Бачиш, я ж не плачу,— вона посміхнулась одними губами, і Євген тільки зараз помітив, що губи її до крові покусані: то вона, значить, той біль угамовувала, що заподіювала їй дитина.— Іди, сядь отут...

Євген обережно присів на край ліжка, взяв маленьку руку Марії, ніжно поцілував, розчулено мовив:

— Велике щастя, що ти в мене така...

— Женю, поки вони робили обшук, я багато про що думала,— вгамувавши хвилювання, яке охопило її, сказала Марія.— Може, тобі... зникнути?

— Зникнути?— здивувався Євген, бо саме це й не приходило йому в голову.— А як же ти, діти, всі справи? І що скажуть робітники? Ні, зникнути я не можу. Я краще на каторгу піду, ніж буду жити з нечистою совістю. Але, думаю, до того діло не дійде. В мене нічого не знайшли... І уяви собі на хвилину: я перейшов на нелегальне становище, а проти мене не виставлено ніяких серйозних звинувачень. Як же мені тоді друзям своїм у вічі дивитися? Ні, Маріє, ти не ображайся, але ховатися я не можу. В усякому разі, зараз. Ну, а що буде далі — побачимо.

— Ти думаєш, вони тебе довго залишать на поруках? — спитала Марія, в якій було таке передчуття, що за Євгеном ось-ось прийдуть.

— Може, й ні. Буду я до суду дома чи в тюрмі — те на хід справи не впливатиме. Можна з волі піти на каторгу, і з тюрми — вийти на волю. Рибицького, як ти знаєш, три місяці тримали, а все одно випустили, бо полковник Кноп ніяких серйозних звинувачень проти нього, як він не старвся, не міг виставити.

— А ті, що сидять в одиночних камерах, дожидаючи суду, вже по два роки? — нагадала Марія. — Багато їм втіхи буде, коли суд скаже, що вони ні в чому не винні? Не краще було б їм зникнути кудись до суду? Ну, добре, добре, не будемо про те говорити, — ласкаво додала Марія, побачивши, що Євген нахмурився. — Може, ти й правий: все це діло кінчиться нічим.

— Якби в них було щось вагоме проти мене, то вони б мене на поруки не віддали, а заарештували, — сказав Євген. — Правда, в ході допитів може щось впливти. А може, й ні. Тут не вгадаєш...

Після обшуку у Заславського князь Шаховський заходився допитувати Єфрасю та Іордана Незабитовських. Єфрася сказала, що Рибицький часто ходив до них. Говорив він про те, що в них є товариство, яке зробить революцію проти царя, і що після тієї революції не буде царя, а всі житимуть так, як хочеться. Запевняв, що переріжуть усіх знатних і багатих.

— А не говорив він вам, — вдоволено посміхаючись, питав Шаховський, — хто йому дав ті книги, які вам приніс?

— Говорив, що взяв їх у Заславського, який має свою друкарню на Садовій вулиці. Я того Заславського не бачила, а Іордан мій — ви спитайте його, він все скаже! — добре його знає, — розписувалась і за чоловіка балакуча Єфрася. — Хвалився ще Рибицький, що Заславський купив друкарню тільки заради того, щоб до нього прості люди ходили, яким він давав оті книжки проти царя. Це й Іордан мій чув, спитайте його, він усе скаже.

— Ви сказали, що до вас часто приходив Рибицький.

— Часто, часто, бо мій Іордан знав ще й батьків його. Я вже лаяла Іордана. Чого він, кажу йому, до тебе швендяє? Та мій же Іордан, він, знаєте, як мала дитина: в нього немає свого розуму.

— І книги Рибицький часто до вас приносить?

— Ой ні! Один ото тільки раз. Я їх подивилася і сказала Іордану: зараз же викинь їх! Він викинув на смітник, а двірник знайшов і спалив. Отакі ми неприємності мали через Рибицького. І я сказала Іорданові: щоб того Рибицького і ноги в моїй хаті не було! І він не прийшов, бо розсердився, казав мені Іордан, що ми ті книги спалили. Ну, потім, коли я хлопчика, якого дурний Іордан у Заславського взяв на виховання, відвела в приют, що на Новому базарі, Рибицький прибіг і ледь не бив мене. І я сказала Іордану: якщо він ще раз прийде, то я... повернуся до мами, а ти живи як хочеш,— заплакала Єфрася.

— Заспокойтеся, заспокойтеся,— говорив Шаховський.— Рибицький до вас, повірте мені, не скоро вже прийде.

— Як почула я, що його посадили, то й сказала Іорданові: слава богу, туди йому й дорога.

— Так Заславський давав вам хлопця на виховання?— спитав Шаховський, бо це було для нього новиною.

— Давав.

— Як того хлопця звали?

— Павлик.

— Де його Заславський узяв?

— У притулкові підібрав, чи що.

— А чий то хлопець?

— Він і сам не знає. Мати, казав, померла, а батько покинув його чи, може, десь помер.

— Значить, той хлопець у приюті на Новому базарі?

— Ні. Іордан казав, що Рибицький його відтіля забрав і відвів до Заславського, а Заславський комусь віддав.

— А Іорданові Заславський давав книги?

— Ой ні!— злякалась Єфрася.— Іордан у мене такий, що не візьме, якщо я йому не скажу. Ні, ні. Ті книги Рибицький приніс, не питаючи ні мене, ні Іордана. І я сказала Іордану, як тільки він прийшов: зараз же викинь їх! Він викинув на смітник, а двірник...— торохтіла Єфрася те, про що вже говорила, і Шаховський, щоб зупинити її, спитав:

— А що ви ще знаєте про Заславського?

— Що ще? А, підождіть. Іордан говорив, що Рибицький йому казав, що Заславський у них мовби генерал, чи що. А я сказала Іорданові: дурень ти! І Рибицький твій дурень, бо далеко тому Заславському до генерала. Хіба генерал стане книжки проти царя роздавати, хіба генерал, кажу, стане різати всіх знатних та багатих? Ні, кажу, може, батько його й був генералом чи полковником, а він, кажу, ні. Про те, кажу Іорданові, ти нікому й не говори, і він

побожився, що не скаже. Він же в мене — як дитина: свого розуму не має...

Іордан Карлович, підтвердивши все те, що розповіла на допиті його люба Єфрася, сказав, що Рибицький говорив йому, що «в них є таке товариство, яке в одну ніч проведе революцію і знищить всіх урядових осіб. Не визнавав релігії. Одного разу навіть на ікони плював». Заславського Іордан Карлович назвав «головною особою» в тому товаристві.

Після допиту Незабитовських Шаховський склав постанову, в якій було зазначено, що «свідченнями допитаних осіб цілком підтверджено, що головним діячем у товаристві, яке створене для протиурядової пропаганди в Одесі, є дворянин Євген Йосипович Заславський. Це доведено й речовими доказами — книгами протиурядового змісту, які хоча й не були знайдені у самого Заславського, але знаходилися в руках тих осіб, що належали до товариства (жандармська логіка!), в середовищі яких Заславський вів пропаганду. А тому, зважаючи на наведені міркування, постановив: узяти Заславського під варту».

7

Першим після обшуку прийшов Наумов. Він так хвилювався, що заїкався майже на кожному слові:

— А ми д-думали, вони і в-вас з-заберуть...

— Залишили під заклад у тисячу карбованців,— сказав Євген.— Але в мене таке передчуття, я від вас, Степане Степановичу, не хочу того приховувати, що на волі недовго пробуду.

— М-мерзотники,— вилаявся Наумов.

— З того, які запитання задавав мені князь Шаховський, видно, що вони немало знають про союз. А що ніяких документів до їх рук не могло потрапити, бо, крім статуту, у нас їх і не було, значить — хтось зраджує. І я думаю: чи не Товстоносов?

— Мабуть, в-він,— погодився Наумов.— Вбити його, м-мерзотника! Ми ось п-підемо до нього!

— Йти вам, Степане Степановичу, до Товстоносова не треба, бо нічого ви не доб'єтеся, крім того, що й вас можуть заарештувати. А ви ж мені завжди допомагали, а зараз, коли я на поруках, коли я напіввільний, бо за кожним моїм кроком будуть слідувати, ваша допомога мені вкрай

необхідна. Зараз ви підете до Мішеля, до Луценка, до Ковальського, до Попка і всім скажете, що в мене був обшук, хай до мене вони поки що не заходять. Скажете також, що хтось нас продає жандармам, а тому — вони теж повинні бути готовими і до обшуків, і до арештів. Мішелю передасте оцю записку і скажете, щоб він її спалив після того, як прочитає. Якщо вас схоплять на вулиці — ми всього можемо ждати від них, — то проковтніть записку. Я її, як бачите, написав на цигарковому папері. І взагалі, Степане Степановичу, те спокійне життя, яким ми жили, минулося. Зараз уже розпочалася складна й напружена — і дуже нерівна — боротьба з нашими ворогами, яка, скажу вам відверто, не знаю, чим для нас особисто закінчиться. А що ж стосується союзу, який ми створили, то, я впевнений, він буде існувати.

Почали сходитися й інші робітники, і після обіду в друкарні вже гуркотіли машини. Марія теж встала з ліжка і, за допомогою Зіни, прибрала в квартирі. Зовні все стало мовби так, як і було. І тільки внутрішній ритм життя, як здавалося Євгену, був зовсім не той. Робітники друкарні мали розгублений вигляд, пан Орловський, який поручився за Євгена, поглядав на нього так, наче боявся, що він зникне. «Може, мені так лише здається. В мене самого бог знає, що діється в душі», — думав Євген, але від того, що так думав, не міг по-іншому дивитися на все, що робилося навколо.

Все життя Євгену не вистачало часу, щоб зробити те, що йому хотілося. Він, здавалось йому, ганявся за кожною хвилиною, за кожною годиною, а вони зникали, мов ті краплі скупого дощу в сухому піску. А після обшуку не знав, куди діти хвилини й години, бо та звична внутрішня робота, якою жив, зупинилася, а за якусь іншу не міг узятися. Маленька конторка друкарні, яка завжди здавалася йому такою затишною, в якій йому так гарно працювалося, нагадувала зараз камеру тюрми, і він став до кас. Та в складанні виходило багато помилок — чого ніколи не було, — і Євген розсіпав набір та пішов додому.

— Я вже хотіла Зіну по тебе посилати, — сказала Марія.

— А що таке?

— Та давно ж пора обідати.

— Правда, — глянувши на годинника, мовив Євген. — А їсти щось не хочеться. Та нічого: насипай, бо я ж і не снідав...

Не снідав того дня Євген, не довелося йому й пообідати дома. Як тільки сів до столу, в квартиру, не постукавши, зайшов офіцер з двома жандармами і сказав, що має наказа відвезти його в управління. Запала напружена тиша.

— То, може ти... хоч пообідаєш? — порушила мовчанку Марія.

— Я можу подождати, — сказав офіцер. — Але, даруйте, тут, бо... — він розвів руками, — служба...

Істи й так не хотілося, а зараз, коли над ним стояло трое жандармів, він і зовсім не міг взятися за ложку. Не поспішаючи, одягнувся, обняв Марію — вона стояла, мов зомліла, — і пішов з квартири. «Коли я сюди повернуся?» — думав, сідаючи поруч з офіцером у сани.

Офіцер привіз Заславського в жандармське управління й повів прямо до полковника Кнопа, який хотів сам допитати керівника робітничого союзу. Там сиділи вже знайомі Євгену князь Шаховський і товариш прокурора Добржинський. Та допиту не відбулося, бо Євген сказав, що ні на які запитання він зараз відповідати не буде. Кноп наказав відвезти Заславського в казарми кінної жандармерії, бо в тюрмі не було жодної вільної одиночної камери. Коли Заславського той же офіцер, що привіз його в управління, вивів з кабінету, Кноп, якого душила безсила злоба, спитав Добржинського:

— Що ви, пане прокурор, скажете?

— Людина він, з усього видно, розумна і не ляклива, що я помітив ще тоді, коли ми робили обшук, — відповів Добржинський. — Він, здається мені, має всі дані, аби бути керівником робітничого союзу. А проте цілком можливо, — додав по паузі обережний Добржинський, — дізнання відкриє щось нове, про що ми зараз не маємо й уявлення.

Не один раз думала Марія про те, що Євгена можуть заарештувати. Жах охоплював її від однієї думки тієї такої, що все тіло мліло. І вона говорила собі: «Ні, того не буде». І ось його забрали. «Він обняв мене, а я стояла, мов мертва, — думала Марія, притулившись до стіни і не відчуваючи, що вона холодна, бо все в ній захололо. — Не попрощалась. Що він подумає?» Відчай, який охопив Марію, — в таку хвилину вона так холодно поставилася до нього! — вивів її з того стану отетеріння, який скував її, і, забувши про те, що їй бігти небезпечно, кинулася надвір, хоча по тупотінню копит почула: Євгена там уже немає.

На вулиці побачила тільки слід від полозків саней,

в якому вітер ворушив снігову пилюку, збиту кінськими копитами.

— Мамо, мамусю, ходіте в хату,— благала Зіна, обнімаючи матір.— Ходіте...

— Підожди, Зіночко, я піду туди,— випрочуючись з доччиних обіймів, говорила Марія.

— Та ви ж роздягнені! — заридала Зіна, бо їй здалося, що мати збожеволіла.— Ходіте в ха-ату...

«Боже, та що ж це таке? Мені мовби й Зіну не жаль,— жажнулась Марія, відчуваючи, що в душі, крім холоду, нічого немає.— Ні, так не можна. Я не можу її покинути й піти». Марія пригорнула Зіну. Та охопила ручками її шию, і вона відчула, як від гарячих Зіниних рук по всьому тілу пробігло тепло. Тепло те огорнуло серце, і воно ожило й напружено застукотіло.

Повернувшись у квартиру, Марія знову відчула, що в душі, крім холоду, нічого немає, і лягла в ліжко. Вона вкрилася двома ковдрами, а все одно не могла зігрітися, і все тіло її тремтіло так, мов малярія трясла. Згадалось їй, що коли мати померла, то вона кілька днів хворіла, як говорила тітка, лихоманкою. «Хоч би не захворіти,— з жахом думала Марія.— Треба заспокоїтися, треба зібратися з силами. А Євген? Як він буде страждати, якщо зі мною щось трапиться. Ні, ні, я ось зігріюся і встану. А як дитина боляче б'ється. Несчасне моє, воно ще й на світ божий не народилося, а вже страждає. Що ж це я ніяк зігрітися не можу? Адже я лежу всього десять хвилин, а здається, більше години. Куди ж вони Євгена поділи? В тюрму замкнули? Він один у холодній камері. І що тепер думає про те, що я так холодно попрощалася з ним? Ні, треба мені встати, треба піти до нього».

8

У той час, коли Євгена везли у жаңдармське управління, він напружено думав лише про одне: що вони знають про союз? Сам ставив запитання так, як вони могли поставити йому, і відповідав. І піймав себе на тому, що швидко не міг знайти таких відповідей, які б його задовольняли. Відчував також, що спокійним не може бути, бо серце напружено билосся: скроні мовби стискувало, і в лівому вусі пульсував тонкий дзвін. Так з ним завжди було, коли дуже хвилювався. Він вирішив: нічого не говоритиме на допиті, пославшись на те, що погано себе почуває. «Навіть на еле-

ментарні запитання не відповідатиму, — твердо вирішив, — бо можу не помітити прихованої за ними пастки». І не сказав ні слова, хоча його протримали на допиті майже три години.

Той же офіцер, який привіз його в жандармське управління, відвіз у казарми кінних жандармів. Офіцер говорив тільки: «Прошу слідувати за мною. Прошу сісти. Прошу вийти», — і Євген мовчки робив те, що йому наказували. Капітан Гофман, який приймав його під розписку, спитав, чи справді він Заславський. Євген з гіркотою подумав: «Розписується за мене, мов за якусь річ», — коротко відповів:

— Так.

— Євген Йосипович?

— Так.

— Візьміть, поручику, документ і скажіть полковнику, що місць у мене більше немає! — роздратовано сказав Гофман, віддавши розписку, бо йому не подобалося, що Кноп перетворював казарми на тюрму для політичних в'язнів. Це був для нього зайвий — і дуже відповідальний — обов'язок, од якого, крім неприємностей, він нічого не мав.

— Доповім, пане капітан, — козиринув поручик, тонко посміхаючись, бо й не думав робити того, що йому наказував Гофман: вищому начальству від нижчого він передавав тільки приємні вісті.

Поручик, одержавши розписку, поспішно вийшов, а старий, сивий капітан Гофман — він дослужував до пенсії, — тяжко зітхнув, мовби показуючи тим, яку неприємну місію йому нав'язали, мовив:

— Даруйте, пане Заславський, але мені наказано... е-е... потримати вас у казармі. Ходітьте, я вам покажу кімнату. Так-так, кімнату, а не камеру, — наче сперечаючись з кимось, сердито повторив Гофман, — бо в мене, даруйте, казарма, а не тюрма! Прошу вас.

Кімната, в яку привів капітан Гофман Євгена, виявилась просторою й світлою. Гратів на вікні не було, постіль чиста, в кутку стіл і два стільці, а тому все це нагадувало готель у провінціальному містечку. «Не дуже мене замкають, значить, мало що про мене знають», — вирішив Євген, оглянувши кімнату. Спитав капітана Гофмана, який, здавалося йому, був людиною добродушною і зовсім не зацікавленою в тому, щоб поставити його в якомога тяжчі умови ув'язнення.

— У мене до вас, пане капітан, одне лише прохання: якщо можна, то дайте мені якихось книг.

— Це — будь ласка, — посміхнувся Гофман так, мов він знав, що почує саме таке прохання. — Я накажу дати вам і чаю...

— Дякую, чаю я не хочу.

За стіною почулася гра на роялі. Капітан Гофман кинув ласкавий погляд у той бік, з гордою розчуленістю мовив:

— То моя Гретхен... — Помовчавши, спитав: — Що ви скажете?

— Гарно, — широко похвалив Євген, бо була гра дійсно віртуозної музикантки.

— О-о! — радісно протягнув Гофман. — То моя втіха...

Капітан Гофман був з тих батьків, які з готовністю розповідають про своїх геніальних дітей всім, не звертаючи уваги на те, слухають їх чи не слухають. Велика насолода була для Гофмана хвалити свою любу Гретхен. І він, забувши, що перед ним не гість, а в'язень, з тупим егоїзмом добрих півгодини череповідав Євгену відгуки відомих музикантів про гру його Гретхен. Тільки після того, як Гофман, не затинаючись, випалив усе, що багато разів повторював, він пішов геть. Євген полегшено зітхнув, сів до столу. Гретхен перестала грати, і він, уперше після того, як вийшов із жандармами з дому, подумки повернувся туди. І той холод, який відчув, коли прощався з Марією, знову огорнув його серце, хвилею прокотився по всьому тілу. «Чого вона була така? — думав він. — А якою ж вона мала бути? Невже то було передчуття, що вона вмерла для мене?» Гретхен заграла полонез Огінського, і сумна мелодія, яка завжди настроювала Євгена на роздуми про життя і смерть, злилася з тям болем, що переповнював душу, і його охопив відчай. «Невже це кінець усьому, чим я жив, що любив? — думав він. — Та ні: я не повинен піддаватися чорному настрою. Я повинен...» Євген говорив собі, чим мусить спокійно до всього поставитися, бо ще невідомо, чим кінчиться його арешт, але від того, що так думав, на душі не ставало світліше. Йому хотілося постукувати в стіну й попросити, щоб Гретхен припинила гру, та він же невільник. Йому нікуди тепер дітися від усього того, що оточуватиме його, що мучитиме. Він устав із-за столу й почав ходити по кімнаті, в якій не вщухала музика. І той полонез Огінського, який так любив на волі, тут, у неволі, здавалось, зненавидів на все життя. «Та коли ж вона припинить гру?» — з відчаєм думав, мов од того,

що Гретхен кине грати, він стане вільним, повернеться до всього, що становило сенс його життя.

До кімнати зайшов — безшумно, наче привид, — молодий жандарм з підносом, на якому була їжа. Пильно глянув на Євгена і поспішно поставив піднос на стіл.

— Я не хочу їсти, — сказав Євген.

— Сам капітан наказав, — виструнчившись, злякано відповів жандарм, наче не Євген Йосипович, а він посмів не послухатися наказу такого високого начальства.

Євген не знав, що жандармові сказати. Той позадкував до дверей — то був денщик капітана — і зник з кімнати. Гретхен, закінчивши полонез Огінського, перепочила з хвилину і заграла щось урочисте. Мабуть, із Баха. Євген згадав, як йому уявлялися перші хвилини арешту — темна камера тюрми, грати на вікнах, цвинтарна тиша, і він гірко посміхнувся. Як важко вгадати, що тебе жде навіть тоді, коли, здається, ти знаєш, що і як буде. Нарешті Гретхен набридли і веселі, і сумні мелодії, і вона перестала грати. Євген полегшено зітхнув, подумав: «Кому б я міг повірити, що музика, яку завжди слухав з насолодою, яка ще вчора освітлювала мою душу, наче промені сонця, сьогодні буде для мене такою мукою? А це так. Невже біда й неволя так змінили мене? Назавжди? Чи це мить?»

Зайшов, привітно посміхаючись, капітан Гофман з двома книгами в дорогих шкіряних обкладинках. То були романи Жорж Занд. Гофман сказав, що в Жорж Занд закохана його Гретхен. Він теж читав ті книги, але, правду сказати, нічого особливого в них не знайшов, хоча, взагалі, йому й подобаються французькі романи більш, ніж німецькі. Побачивши, що Заславський не доторкнувся до їжі, капітан почав вибачатися, що, крім чаю, він поки що нічого не може йому дати. Євген подякував за книги і, щоб припинити розмову про чай, спитав:

— А журналів часом у вас немає?

— Ні, журналів немає, — посміхаючись, мовив капітан. — У мене ж, бачите, не тюрма, а казарма.

Помовчали. Капітан, побачивши, що Заславський не хоче з ним говорити, пішов. За вікном темніло. Євген тяжко зітхнув, подумав: «От і минає перший день мого ув'язнення. А скільки їх готує мені доля?»

За роки заміжнього життя Марія звикла до того, що Євген завжди поряд з нею. В його лагідній усмішці, світлих очах, м'якому голосі — в усьому променилося те особливе тепло, від якого душа світилася незгасним щастям. І якщо вона просила про щось бога в своїх потаємних молитвах,— відкрито соромилася молитися, бо Євген іронічно до того ставився,— то лише про одне: щоб він нічого не міняв у її житті. Та бог — недаремно говорив Євген, що його немає,— не прислухався до молитов. Євгена забрали, і те світло в душі, що так щедро випромінювало радість, згасло. «Не мое, а його серце гріло мене,— думала Марія, прислухаючись до того, як напружено б'ється її серце, а все тіло тремтить од холоду.— Що ж мені робити?» Марія говорила собі, що треба щось робити, треба якось визволити його. А як же вона визволить його, коли між ним і нею стали тюремні ґрати?

— Мамо, Сергій прийшов,— тихо й боязко сповістила Зіна, бо бачила, що мати захворіла.

— Який Сергій?— спитала Марія.

— Отой, гарний, кучерявий,— сказала Зіна, мимоволі посміхаючись, бо любила Сергія Наддачина.— Каже, що він тільки-но з Ялти повернувся...

— А-а...— здогадалася Марія, хто прийшов.— А він знає, що тата забрали?

— Не питав, а я не сказала.

— Ну, попроси, хай підожде. Я встану...

«Добре, що Сергій приїхав,— думала Марія.— Він розумний, він щось порадить мені. Треба ж діяти». Марія відкинула ковдру й енергійно встала з ліжка, бо воно, наче магніт, тягло її до себе. Та глухо ойкнула й обережно-обережно присіла: так боляче ворухнулася дитина під замерлим серцем.

З погляду, яким зустрів Марію Сергій, вона зрозуміла, що він все знає. Сергій зі стриманою радістю поздоровкався з нею і сумно зітхнув. Марія теж мовчала, бо клубок сліз став у неї в горлі, і вона боялася, що, почавши розповідати про арешт Євгена, розплачеться.

— Я вже узнав, Євген Йосипович не в тюрмі, а в казармах кінних жандармів,— сказав Сергій, зробивши особливий наголос на слова «не в тюрмі», щоб хоч якось заспокоїти Марію Григорівну.— Командир кінних жандармів, капітан Гофман, як сказали мені, людина добра,

і якщо ви поїдете до нього, то, може, він і дозволить вам побачення з Євгеном Йосиповичем.

Те, що Євген не в тюрмі, а в казармах, те, що капітан Гофман може дозволити побачення з ним, трохи вгамувало тривогу в душі Марії за чоловіка. Вона сказала, з напруженою видавлюючою вдячною посмішкою — посміхались одні її покусані губи — на своєму, вкритому жовтими плямами, змарнілому обличчі:

— Спасибі, що ви, Сергію, не побоялися й прийшли, а то мене охопив такий чорний відчай, що й передати вам не можу. То що ж ви порадите мені робити? Просити побачення з ним?

— Обов'язково! Нам треба налагодити листування з Євгеном Йосиповичем, щоб він знав, як іде слідство. А це можна зробити лише з вашою допомогою. Григорій Попко, який мені й розповів про арешти, обіцяє знайти солдата з тієї команди, в казармах якої сидить Євген Йосипович, котрий передавав би йому наші листи. Отже, думаю, тим чи іншим шляхом, а ми налагодимо зв'язок з Євгеном Йосиповичем, що вкрай необхідно для того, аби жандарми якомога менше взнали про наш союз. Ми вже довідалися, що продав нас машиніст Товстоносов, і вб'ємо його!

— Вб'єте? — злякалась Марія.

— Вб'ємо! — гнівно насупив чорні брови Сергій. — Вб'ємо, бо коли не знищуватимемо зрадників, то вони всіх нас продадуть!

Марія нічого не сказала, але по тому, як вона, опустивши очі, мовчала, Сергій зрозумів, що не треба їй було говорити про вбивство зрадника, бо бачив, що не заспокоїв Марії Григорівни, а додав їй нової тривоги. Сергій винувато посміхнувся, мовив:

— Та це, звичайно, тільки розмови, бо точно нічого не відомо. Може, ще й не Товстоносов, а Мрачковський або хтось інший виказав нас. Це ми ще взнаємо...

— Ви одержали ті гроші, які Євген відправив вам у Ялту? — спитала Марія, щоб перевести тяжку розмову про вбивство зрадника на інше.

— А хіба він вислав? — здивувався Сергій.

— Вислав. Здається, п'ятнадцять карбованців.

— Ой, як шкода! Я їх не одержав. А ще й думаю: почекаю, не може бути, щоб Євген Йосипович не вислав. Ну, не дурень я, га? Треба було мені ще день чи два підждати...

— Нічого, нічого,— заходилася заспокоювати Марія Сергія.— Гроші ніде не дінуться, вони повернуться.

— Та я хвилююся не так за гроші, як через те, що там може бути лист Євгена Йосиповича. А полковник Кноп вилупить його в поштової конторі, бо там постійно, як мені говорили, нишпорять його агенти. Я тепер буду ходити туди кожного дня. Хоча... Коли лист повернеться з грішми, то мені їх уже не дадуть, а принесуть Євгену Йосиповичу. От як нескладно вийшло. І через мою дурість усе це...

Коли Сергій сказав, що з грішми Євген міг прислати йому листа, то й Марію охопила тривога. На Сергія в душі піднялася досада, що він не діждався тих грошей, які сам просив, і поїхав з Ялти. «Як все ускладнилося,— думала Марія,— Євген робив другові добро, посилавши йому гроші, а добро те може обернутися злом. Бідую, про яку він і гадки не має. Як же тепер одержати ті злочасні гроші? А може, Євген ніякого листа в конверт і не поклав? Та ні: він до Сергія з такою любов'ю ставиться, що не міг нічого не написати». Сергій, побачивши, як Марію Григорівну засмутило те, що в конверті з грішми може бути й лист Євгена Йосиповича, пожалів, що висловив таке припущення, сказав:

— Цілком можливо, ніякого листа з тими грішми Євген Йосипович мені й не посилав, бо він же знав: відповісти я не встигну, а сам приїду.

— Так ви були і в Ялті, і в Ростові?— по паузі спитала Марія.

По тону її голосу, по виразу очей, які дивилися на Сергія і, здавалось, не бачили його, він зрозумів, що спитала вона це так, задля годиться. Стримано відповів:

— Був. Микола просив вам кланятися,— додав по паузі.

— Спасибі. Ми часто згадували його... Так ви думаєте, що мені той капітан... Як ви його називали? Забула...— потерла рукою лоба Марія.

— Гофман.

— Ага! Капітан Гофман! Думаєте, він пустить мене до Євгена?

— Повинен пустити,— не дуже ввевнено мовив Сергій. — Кажуть, що він порядна людина.

— Я завтра ж поїду в ті казарми,— з твердою рішучістю мовила Марія.— Я не піду відтіля, поки не побачу його!

Сергій не знав уже, про що говорити, й піти не міг, бо, здавалось йому, Марії Григорівні легше з ним, ніж одній. Та, коли вони помовчали хвилини три, Сергій устав:

— Даруйте, Маріє Григорівно, що потурбував вас...

— Ні, я рада, що ви зайшли! Спасибі вам...

Марія видавила усмішку, та разом з тією гіркою усмішкою в її вишневих очах заблестіли сльози. Сергій тяжко зітхнув, сказав:

— Може, все ще й обійдеться...

— Може...

— То я піду.

Сльози так давили горло, що Марія не могла й слова вимовити, боячись, що з тим словом вирвуться ридання, а тому тільки глянула на Сергія та голову нахилила: ідіть, мовляв. Сергій узяв шапку, вклонився їй і вийшов, так обережно причинивши двері, мов у кімнаті лежала тяжко хвора людина, якій він боявся гуркотом заподіяти біль.

10

Полковник Кноп викликав писаря, наказав:

— Запиши телеграму.

— Слухаю.

— Пиши. «Арештовано власника друкарні Заславського, що є керівником революційного товариства, про яке я доповідав дев'ятнадцятого грудня». Прочитай.

Писар прочитав телеграму.

— Добре. Зашифруй і негайно відшли.

У Третьому відділенні цю шифровану телеграму Кнопа одержали 22 грудня 1875 року. Першим прочитав її Шульц і попіс шефу відділення Потапову, бо то була гарна можливість ще раз нагадати, що Кноп заслужив генеральське звання. У Потапова вже кілька днів так боліла голова, що думки плуталися, — хворів на шизофренію, — і він, прослухавши телеграму, не міг пригадати, про яке революційне товариство йдеться. Шульц, який уже звик до того, що Потапов часто забував і про те, що йому годину тому говорилося, нагадав:

— Ви, Олександрє Львовичу, вже й государю про цю одеську справу доповідали.

— Государю доповідав, — злякано закліпав божевільними очима Потапов. — А-а... Ну-ну, що там? Кого там ще заарештовано?

— Власника друкарні Заславського, який виявився керівником робітничого союзу.

— Заславський? — хворобливо наморщив Потапов свого маленького лоба.— Що він — поляк?

— Можливо...— сказав Шульц, бо не знав, хто за національністю Заславський.— Та якщо Заславський навіть і поляк, то союз, який він створив, ніякого відношення, як видно з донесення полковника Кнопа, до польських справ не має. Скоріше, союз цей зв'язаний з Інтернаціоналом, бо членами його були, крім Заславського, одні лише робітники.

— Лише робітники? — здивовано підняв брови Потапов.

— Так. Ви вже про це доповідали й государю,— додав Шульц з прихованою іронією.

— А-а... Так, так,— довгі вуса Потапова нервово засмикалися, бо він вловив іронію в голосі Шульца.— Допідав, і государя справа та дуже зацікавила. Вставте й цю телеграму в мою доповідь.

— Це вже, Олександрє Львовичу, зроблено,— змінив Шульц іронічний тон на запобігливий, помітивши, що вуса Потапова нервово засмикалися, бо то було прикметою, що шеф гнівається.— Думаю, що государ буде задоволений тим, що полковник Кноп уже заарештував керівника робітничого союзу.

— Звичайно. А про Числову, що, ніяких відомостей? — перевів Потапов розмову на те, що його найбільше хвилювало перед зустріччю з царем.

— На пошті перехопили одного листа Числової. Я віддав зняти копію. Адже ви говорили, що государ буде читати всі її листи.

— Всі, всі. Кому вона пише?

— Графу Шувалову.

— Що вона пише?

— Скаржитесь на свою гірку долю, просить переслати речі.

— А-а... Ну-ну. Так моя доповідь государю вже готова?

— Зараз я її вам принесу.

«Як він доповідає государю, коли не пам'ятає, що я йому вчора говорив? — думав Шульц, повертаючись до свого кабінету.— Всі кажуть, що він дурний, а мені здається, що він хворий. Невже государ не помічає, що він нічого не пам'ятає, що в нього очі божевільні, що коли він сміється, то маленьке обличчя його так морщиться, мов він ось-ось заплаче». Згадалися слова Тютчева про Олександра II: «Ко-

ли імператор розмовляє з розумною людиною, то має вигляд ревматика, який стоїть на холодному вітрі».

Робочий день Олександра II був переповнений святами, парадними військ, прийомами гостей і вірнопідданих, розкішними обідами. У камер-фур'єрському журналі фіксувався кожен крок царя. (Крім його поїздов до своєї коханки княгині Долгорукової). «Його величність зволило встати о восьмій годині, — пише лакей-історик. — Гуляли в кірасирському робочому сюртуці. Вийшли по обіді в московському мундирі, в парадній формі. В годину сорок п'ять хвилин виїхали в С.-Петербург на парад у михайлівській формі. Їли в литовському мундирі, в парадній формі. Поїхали на весілля генерала Кавеліна в ізмайловському мундирі, в парадній формі із стрічкою. Відтіля повернулися в театр і переодяглися в преображенський сюртук із еполетами й аксельбантами».

Шість переодягань за день!

Була в Олександра II і записна книжка. В шкіряній обкладинці, в шкіряному футлярі з золотим написом. Полювину тієї записної книжки складав перелік днів народжень, днів смерті роду Романових, релігійних свят, військових свят — ювілеїв полків, у яких Олександр II значився шефом, списки придворних установ і міністерств. Біля кожної дати календаря було в тій книжечці й чистого паперу шириною на два пальці. Кожного дня Олександр II, перед тим, як лягти спати, начіпляв на товстого носа золоті окуляри, умочав перо в батьківську чорнильницю — бронзову, позолочену — і дрібно-дрібно писав нетвердою рукою старої людини: «Встав о $\frac{1}{4}$ 9. Гуляв. Мороз 6°. Доповідь Мілютіна. Нарада з Горчаковим. Сніданок у кабінеті з 12 $\frac{1}{2}$ до 1. Потім відправився на обідню в церкву. Обід з $\frac{1}{2}$ 4 до 5». Ліпив Олександр II ці немудрі слова так густо і так їх скорочував, ніби той в'язень, що сидить у камері тюрми і, діставши шматочок паперу, хоче якомога більше написати на ньому. Такі стереотипні записки про сніданки, обіди, мороз Олександр II не набридало заносити до своєї книжки протягом десятиліть.

У ті дні, коли полковник Кноп арештував в Одесі членів «Південноросійського союзу робітників», в Петербурзі святкували п'ятдесятиріччя з дня призначення Олександра II шефом лейб-гвардійського Павловського полку. «Молєбень і парад у манежі, — записує військовий міністр Мілютін, — нарешті, великий обід у Зимовому палаці. Сього-

дні государ відвідав казарми Павловського полку, де було приготовлено обід нижчим чинам і снідажок для офіцерів. Ми обійшли всі казарми під оглушливі вигуки «ура!». «За розкішним сніданком були витолощені звичайні тости. Само собою зрозуміло, що були щедрі нагороди, в тому числі призначення разом чотирьох флігель-ад'ютантів. Такі торжества відбирають багато часу, вони повторюються дуже часто, а тому й перетворилися на якусь формальність».

Доповідь свою Олександр II Потапов розпочав з листів балерини Числової. І був дуже здивований тим, що цар, прочитавши їх, промовив, зітхнувши:

— Шкода бідну жінку...

— А-а...— промимрив Потапов, не знаючи, що сказати, бо він співчував у душі Числової, а не смів того висловити.— Я... Як ви, государю, повеліли...

— Я тебе, Олександрє Львовичу, ні в чому не звинувачую. Ну добре, що там у тебе ще?

Потапов, напружено наморщивши маленького лоба, погортав папери, подав телеграму Кюпа, сказав:

— В Одесі заарештували...— Телеграма була вже в руках царя, а прізвіще вилетіло з голови Потапова.— Звольте прочитати. Полковник Кюп сповіщає...

Старий камердинер зайшов до кабінету з конвертом на підносі. Цар глянув на нього поверх окулярів, хитнув головою: давай, мовляв. Камердинер не підійшов, а підлетів до столу, віддав конверта і вилетів геть. Цар, відклавши телеграму полковника Кюпа, вийняв листа з конверта, прочитав: «Наш бідний Гриша тяжко захворів. Температура сорок. Я збожеволю, коли з ним щось трапиться. Приїжджайте. К.» То був лист од Катерини Долгорукової. Захворів його, царя, син Гриша, якому було вже вісім років. Цар поклав у скриньку листа, замкнув на ключ, зітхнув. Треба було їхати до своєї потаємної сім'ї, а їхати не хотілося, бо княжна Долгорукова страшенно образилася на нього за те, що він вислав з Петербурга балерину Числову. (Теж Катерину!). «Сьогодні ви, государ,— ридаяючи, говорила Долгорукова,— вигнали бідну жінку, яка всім пожертвувала для вашого брата, а завтра виженете мене!» Кінчилася ця бурхлива сцена тим, що він вимушений був пообіцяти з часом повернути Числову до Петербурга. Від кожної поїздки до Долгорукової неприємний осадок залишався в душі Олександра II і від того, що він, всесильний імператор, над яким у Росії один лише бог, повинен був приховувати оці відвідини свого другого, любого його серцю, але незаконно-

го сімейства, мов не він видавав закони своїм вірнопідданним, а хтось інший.

— Це добре, що заарештовано керівника,— похвалив цар, перечитавши телеграму.— Що там у тебе ще?

— Князь Кропоткін, який сидить у Петропавлівській фортеці, захворів. Просить дозволу на переведення його в госпіталь.

— А що в нього?

— Що в нього...— розгублено мовив Потапов, бо забув, що йому говорив Шульц про хворобу Кропоткіна.— Даруйте, государю, я не можу зараз вам доповісти...

— Добре. Узнай тоді, яка там у нього хвороба... Що там ще?

— В Одесі нікуди дівати заарештованих...

— Я з Тімашовим говорив, він сам поїде туди. Ти ще щось хотів?

— Ні, нічого,— злякано заблимав божевільними очима Потапов.

Цар, зустрівшись з тим поглядом Потапова, пригадав, як він плутано й невпевнено доповідав, спитав:

— Ти, Олександрє Львовичу, не захворів?

— Ні. Голова тільки трохи...— посміхнувся Потапов, а маленьке лице його плаксиво наморщилося.— Це мене...

11

— Маємо ми ще один неприємний сюрприз,— доповів Шаховський полковнику Кнопу.— Тільки-но принесли мені з поштової контори листа, якого Заславський посилав у Ялту Сергію Наддачину. В конверт укладено п'ятнадцять карбованців і коротка, але досить виразна записка. Заславський пише: «Моєму товаришу і другу». Подивіться...

— І хто ж той Наддачин? — прочитавши записку, спитав Кноп.

— Слюсар заводу Фендеріха.

— Ви його вже знайшли?

— Ні. На завод він ще не повертався. Можливо, що з Ялти поїхав у якесь інше місто. І ось чому: схоже, що він виконує завдання Заславського. Інакше чого б той посилав йому гроші?

— Ви Заславському показували листа?

— Показував.

— І що ж він?

— Відмовився дати пояснення.

— Що ж ви думаєте робити?

— Хочу допитати пана Орловського і всіх робітників друкарні. Думаю, що вони багато дечого знають про діяльність Заславського.

Болеслав Юрійович Орловський, як він сам говорив, любив світське життя. Всі інтереси його, крім служби, зводилися до того, щоб добре випити, смачно поїсти, пограти в карти, поволочитися за гарненькою панянкою. Орловський мав уже тридцять вісім років, але все ще був женихом, хоча помітно посивів і полисів. Будучи вихідцем з польських міщан, він видавав себе за шляхтича.

— Пане Орловський, я впевнений, що ви, шляхтич, будете зі мною абсолютно відвертим,— люб'язно мовив Шаховський.

— Дякую, князю, що ви такої гарної думки про мене,— стримано посміхнувся Орловський.— Я до ваших послуг.

— Ви давно знайомі з паном Заславським?

— Почекайте! — Орловський приклав пальця до наморщеного лоба.— Так-так... А, пригадую! Познаюмився я з паном Заславським восьмого вересня сімдесят четвертого року...

Князь Шаховський терпеливо вислухав довгу розповідь пана Орловського про те, як він усі справи друкарні вів, як пан Заславський без нього не міг кроку ступити.

Орловський хвалив себе так, мов говорив про когось іншого, і Шаховський, вловивши цю слабку струнку, вирішив на ній зіграти. Він сказав те, чого насправді не було:

— Пан Заславський теж говорив мені, що без вас не міг би вести справ друкарні.

— От бачите! — зрадів Орловський.— Ні, кажу вам абсолютно відверто, князю: в друкарні все на мені трималося. Я діставав усі замовлення. Найбільше у нас їх було з банків, бо то, князю, як ви добре знаєте, установи, які завжди мають гроші. А гроші — це все, без грошей...

— Даруйте, пане Орловський, що перебиваю вас,— зупинив Шаховський балакучого Орловського, розуміючи, що той цілу годину говоритиме про гроші.— Ви багато грошей вклали в друкарню?

— Я? Грошей? — Орловський криво посміхнувся.— Князю, якби в мене був капітал, я не вів би чужих справ. Я не мав можливості вкласти в друкарню і тисячі. Весь мій капітал ось тут,— Орловський постукав пальцем по лобі.— В моїй голові, на яку, кажу вам абсолютно відверто, я не

можу поскаржитися. А якби до моєї голови та додати капітал... Князю, я хвалитися не буду, бо це вам кожен, хто мене знає, скаже: голові пана Орловського немає ціни... Досить вам сказати, що пан Заславський платив мені двадцять процентів з усього прибутку друкарні. Самому йому, кажу вам абсолютно відверто, після розрахунку з робітниками, а він їм теж добре платив, залишалось не більше десяти процентів.

— Ви кажете, він добре платив робітникам? — спитав Шаховський, виловивши те, що його цікавило.

— Так, Заславський платив своїм робітникам майже вдвічі більше, ніж в інших друкарнях. Мені це, кажу вам, князю, абсолютно відверто, не дуже подобалося.

— І ви говорили про те Заславському?

— Ні. Я своє мав, а що він своє віддавав, то яке мені до того діло? Кожен сам хазяїн своїх грошей. Так чи ні?

— Пан Заславський мав великий капітал?

— Де там! — іронічно поморщився Орловський. — У нього взагалі нічого не було. Друкарню він купив за гроші Марії Григорівни. У нього, як і в мене, весь капітал був отут, у голові. А голова, кажу вам, князю, абсолютно відверто, у Євгена Йосиповича — повна енциклопедія. Про що його, було, не питаю, все він знає! Я не бачив людей з такою дивовижною пам'яттю, як у Євгена Йосиповича. Він міг би бути великим вченим. Але життя, воно, знаєте... Він хоча й дворянин, а батько, казав він мені, нічого йому не міг дати.

— Він вам говорив про своє минуле?

— Дещо, бо Євген Йосипович з тих людей, які не дуже люблять розповідати. Казав якимось, що навчався в Петербурзі.

— Ви сказали, що Заславський платив удвічі більше своїм робітникам. Капіталу особливого не мав. Од прибутків друкарні собі мало залишав. Чим же ви можете пояснити таке незвичайне ставлення Заславського до робітників?

— Чим пояснити? — наморщив лоба Орловський, бо не раз і сам думав про це, а відповіді не мав. — Скажу вам абсолютно відверто. Спочатку в мене була така підозра: та чи не дурний він. Потім дивлюся — е-е, ні. Розуму в нього на багатьох вистачить. Якийсь він добрий без міри. Оце його велика біда. І якби не я, то від друкарні вже давно нічого б не залишилося, як не залишилося від лазні, яку він відкривав з робітниками.

— Коли? З якими робітниками? — закидав питанням Шаховський Орловського, бо те, що Заславський тримав лазню, та ще разом з робітниками, було для нього новою.

— Оцього, кажу відверто, не знаю. Чув тільки, що весь капітал, який Євген Йосипович вклав у лазню, пропав.

— А які стосунки у Заславського були з робітниками?

— Звичайні. Платив він їм добре, а ставився до них так, як хазяїн. Правда, він, як ви, князю, вже, мабуть, помітили, людина дуже делікатна. Він не кричав на робітників, як попередній хазяїн, не лаяв їх. Але, скажу вам абсолютно відверто, вони його слухали й шанували. Це точно. Та і всі Євгена Йосиповича поважали, бо таку вже він мав добру вдачу.

— А не друкував він заборонених книг?

— Заборонених? Ні, ні! Цього, кажу вам абсолютно відверто, не було, цього не помічав.

— А які-небудь протиурядові листівки друкувалися?

— Цього теж не помічав.

— А може, зберігалися в друкарні якісь заборонені книги?

— Не бачив.

— Нам відомо, що Заславський вів протиурядову пропаганду серед робітників друкарні, серед робітників фабрик і заводів. Цю злочинну діяльність Заславського, думаю, ви пане Орловський, не могли не помітити, — сказав Шаховський, бо його починало злити те, що Орловський нічого потрібного ще не відкрив.

— Скажу вам, князю, як ви просили, абсолютно відверто: цього я не помічав. Я, знаєте, люблю світське життя, а Євген Йосипович домосід. У його квартирі я майже не бував, а в друкарню чужим людям, як відомо, заходити заборонено, бо там же і шрифти, і готові банківські бланки чи ще якісь документи. Ні, цього я не помічав.

— А хто з робітників друкарні часто бував у Заславського дома?

— Заходив до нього Наумов.

— Значить, у Заславського з Наумовим були дружні стосунки?

— Так, Євген Йосипович дуже поважав Наумова, бо то наш кращий робітник. Я його теж щиро поважаю. І коли стало питання про те, кого звільнити — Іванова чи Наумова, я був за увільнення Іванова.

— І Заславський Іванова увільнив?

— Так.

— Де зараз працює той Іванов? — спитав Шаховський, сподіваючись, що ображений Заславським робітник дасть відверті свідчення.

— Кажали, що ніде не працює. Та й не дивно, бо склалась поганя, людина скандальна. Тільки такий добряк, як Євген Йосипович, і міг його довго тримати. В інших хазяїв, якщо вони й візьмуть його, він довго не протримається. Це я вам, князю, абсолютно відверто кажу.

— А що ви знаєте про сходки, в яких брав участь Заславський? В яких брали участь, як нам відомо, всі робітники друкарні?

— Сходки? Даруйте, князю, але кажу вам абсолютно відверто: вперше оце від вас чую, що наші робітники брали участь у якихось сходках. Кожного дня всі приходили в друкарню й працювали. Правда, може, щось там було в неділю, але того я не міг бачити, бо навіть не знаю, де живуть наші робітники. Мене це зовсім не цікавило.

— А може, хтось із робітників говорив вам про сходки?

— Я з робітниками говорив тільки про те, що вони повинні були робити. Все інше мене не цікавило.

— А Заславський вам що говорив про сходки? Адже він, як нам точно відомо, був їх організатором.

— Нічого я від нього про сходки не чув. Кажу вам це абсолютно відверто. У нас якщо й були розмови, то тільки про справи друкарні, бо я, як уже говорив вам, люблю світське життя, а він домосід, він займався наукою. Коли не зайдеш, бувало, до нього — він сидить за книгою.

— А якими ж науками він цікавився?

— Кажав, що займається наукою про людину. Та я, знаєте, його не розпитував, бо не дуже те мене цікавило, а він був не з тих людей, що розповідають навіть і тоді, коли ніхто їх не питає або навіть і не слухає. Такі люди слова не дадуть сказати, а все говорять.

— Отже, Заславський був замкненою людиною?

— Ні, чого! Він зі всіма був однаково привітним, люб'язним. Грубого слова я від нього не чув. Та що слова! Голосу ніколи не підвищував. Я теж не кричу, а варто мені сказати слово...

Пан Орловський знову заходився хвалити себе так, мов ішлося про когось іншого. Шаховський побачив, що з нього нічого вже потрібного не витягнеш, і припинив допит.

У нього не було сумніву в тім, що любитель світського життя Орловський справді нічого не знав про діяльність робітничого союзу, і він його відпустив.

Полковник Кноп поспішав похвалитися, яку незвичайну справу він відкрив, і надсилав до Третього відділення донесення за донесенням. Писав ті донесення Шаховський, а Кноп, як правило, переписував по-своєму. І ось чому: Шаховський, складаючи донесення, дотримувався тих фактів, які дало дізнання, а Кноп вставляв і те, що йому тільки здавалося, бо головним для нього було — справити враження на Потапова і государя. Одержати генеральський чин. А про те, що його догадки не підтвердяться, він не думав, бо з досвіду знав: за перебільшення ніхто його не покарає. Тим більше, що вся справа зосередиться в руках Шульца, який не дасть його скривдити.

Коли Шаховський приніс двадцять восьмого грудня донесення, яке він написав для Третього відділення, то Кноп, прочитавши його, невдоволено поморщився:

— Даруйте, князю, але такий текст я відправити не можу.

— А іншого я дати не можу! — спалахнув Шаховський, бо Кноп уже двічі заставляв його переписувати це донесення.

— Тоді ми, князю, його разом напишемо, — насупившись, одказав Кноп. — Наше донесення буде читати сам государ. Воно повинно бути коротким і ясним. А у вас виїшла ціла доповідь про те, як ведеться слідство. Покличте, будь ласка, писаря.

— Я просив би, пане полковник, увільнити мене...

— Ні, ми напишемо разом, — тоном наказу мовив Кноп.

Шаховський невдоволено зиркнув на нього і пішов за писарем. «Хвалько і брехло, — сердито думав Шаховський. — Хоче й мене таким зробити. Та ні: я писав і писати му тільки те, що маю в протоколах. Хоч би війна з турками розпочалася, мені тоді легше було б перебратися в армію. Хай навіть не в гвардію, аби піти від цього висушеного пімця. Сам двох слів логічно не може зв'язати на папері, а що не напиши — все йому не так. Ось подивлюся, як він диктуватиме писареві».

— Пишіть,— суворо сказав Кноп, коли Шаховський повернувся до його кабінету з писарем.— Із попередніх моїх донесень, е-е...

«Надовго вистачило своїх думок»,— зловтішно подумав Шаховський, побачивши, що Кноп, випаливши стереотипну фразу, нахилився над текстом його донесення.

— Записав?

Писар хитнув головою.

— Із попередніх моїх донесень про існування в Одесі, е-е... про існування в Одесі революційного товариства між робітниками на фабриках і заводах, е-е...

— Пане полковник, вибачте, але ж статут, який ми вже відправили до Петербурга, засвідчує, що у нас не товариство, а робітничий союз,— зауважив Шаховський.

— А як я сказав? — спитав Кноп писаря.— Прочитай, що ти написав. Ні, хай так буде. Пиши далі. Ваше превосходительство вже зволили помітити, що це товариство має, е-е... Написав? Має у нас на півдні абсолютно новий і серйозний характер. Оце ось, князю, головне! — повчально мовив Кноп, бо таких слів у донесенні Шаховського не було.— Далі. Якщо ті дізнання, що провадилися раніше, переслідували тих інтелігентів, котрі сіяли революційну пропаганду, то оце, виявлене нами товариство, створено переважно з майстрових. Е-е... З чого я там почав? — Писар перечитав фразу.— Ага! Після «інтелігентних» встав: «які мали деяку освіту». Вставив? Пиши далі. Це плід, який визрів із посіяних революційних і, е-е... соціальних вчень, це яскраве підтвердження того, що пропаганда проникла в народ. От що, князю, в цій справі головне. Насіння злочинної пропаганди проросло в народі! От що ми цієї справою відкрили! А далі ми підемо майже за вашим текстом. Пиши. «Із подальшого ходу дізнання все більше з'ясується, що одеське товариство не носить виняткового місцевого характеру. Воно зв'язане з такими самими товариствами в містах Харкові, Орлі, Таганрозі і Ростові».

— Пане полковник, але це тільки чулки,— заперечив Шаховський.— У нас немає ніяких доказів...

— А от і думайте, князю, про те, щоб вони якомога швидше у вас були! — сердито покосився Кноп на Шаховського.— Пиши. «Ці товариства в кожному місті розподіляються на окремі гуртки. Кожен гурток має свого депутата і скарбника, який веде пропаганду в своєму гуртку і збирає гроші,— не затинаючись диктував Кноп, бо читав з тексту Шаховського.— Незалежно від того, товариство

кожного міста має таких депутатів, які посилаються в інші міста. Таким чином підтримується тісний зв'язок між товариствами, які створені в різних містах і мають одну спільну мету — повалення існуючого порядку. З допиту свідків видно, що в червні чи в липні з Одеси послано депутатом у Харків якогось вчителя одного з учбових закладів. Людина він середнього зросту, світлий блондин. Обличчя у нього червоне, брезкле. Відомостей про цю особу ще не одержано, ім'я та прізвище теж невідомі». Сподіваюсь, князю, вам ці рядки донесення подобаються? — іронічно посміхнувся Кноп, показуючи тим самим, що, хоча йому і не дуже подобався текст, та він не переробляв його, щоб пощадити самолюбство молодого слідчого. Шаховський нічого не сказав, і Кноп диктував далі: — «З донесення мого від двадцять другого цього грудня за номером шістсот тринадцять ваше превосходительство зволили побачити, що головним діячем на сходках одеського товариства був власник друкарні Євген Заславський. З відомостей, які зібрані про Заславського і про характер його діяльності в середовищі одеських робітників, видно, що він належить до головної революційної організації в імперії». Згодні, князю, зі мною чи ні? — спитав Кноп, бо з того, що було вже відомо про Заславського, такого висновку Шаховський не зробив.

— Якби я, пане полковник, так думав, то я написав би про те, — сухо, невдоволено відповів Шаховський, якому не подобалося, що Кноп, аби вислужитися перед начальством, перекручує, перебільшує факти.

— Пиши, — похмуро продовжував Кноп. — «Не будучи корінним мешканцем Одеси, Заславський прибув сюди саме для ведення революційної пропаганди. Він відкрив тут друкарню лише задля того, щоб, з одного боку, маскувати своє перебування в Одесі, а з другого — через своїх робітників спілкуватися з робітниками інших майстерень і фабрик та вести серед них протиурядову пропаганду. З пояснень самого Заславського відомо, що він кілька років тому жив у Петербурзі і, не маючи там ніяких занять, слухав лекції в Технологічному інституті й інших учбових закладах».

«Говорив тільки, що я не так написав, а читає слово в слово з мого тексту, — з образою на Кнопа думав Шаховський. — Ні, з таким нахабним дурнем я довго служити не буду». А Кноп диктував з тексту Шаховського, мов то була його чернетка:

— «Я повідомив начальників губернських жандармських управлінь — Орловського і Катеринославського — про хід дізнання. Додав і копію статуту «Південноросійського союзу робітників». Начальника Харківського управління прошу розшукати і затримати того депутата, якого туди послано. Московського — надіслати мені відомості про Заславського, якщо такі є. Петербурзького — сповістити мені про характер діяльності Заславського за той час, коли він там мешкав. А також повідомити, чи є у справах вказівки на зв'язок Заславського з петербурзькими пропагандистами». На цьому, я думаю, ми закінчимо.

13

Із керівного складу союзу на волі залишився один Мішель Сквері. На перших допитах ім'я його було вже названо. Знав Шаховський і його прикмети: красиве, італійського типу обличчя, одягається франтуватю. В залізничних майстернях такого не було. Поставили агентів біля фабрики Бланшарда, бо вже знали, що там працювали робітники, які брали активну участь у союзі. Той же Рибицький працював до увільнення в Бланшарда. Агенти полковника Кнопа вели свої розшуки так примітивно і грубо, що Сквері вже після арешту Заславського знав: якісь підозрілі типи товчуться біля прохідної фабрики, розпитують, де і ким служить Мішель. Та, оскільки на фабриці Бланшарда багато було французів і серед них немало Мішелей, то унтер-офіцери з дня на день доповідали Шаховському, що нічого певного взяти не вдалося.

Минув тиждень після арешту Заславського, за Мішелем не приходили жандарми, і він заспокоївся настільки, що почав збирати сходки дома. До нього приходили: Луценко, Наумов, Ляхович, Сергій Наддачин. Розмови вертілися навколо одного: хто зрадник? Підозрівали двох: Мрачковського і Тєвстодісова. З тими, хто був заарештований, не вдалося налагодити зв'язок, хоча Сергій і докладав до того немало зусиль. Він говорив:

— У ті чортові казарми важче передати записку, ніж у тюрму.

— А що ж робити? — в розпачі питав Сквері.

— Думаю, що їх недовго там будуть тримати. Треба взнати, може, хтось у поліцейських участках сидить.

Луценку пощастило не тільки взнати, що в камері Херсонського участку сидить Мрачковський, а й погово-

риту з ним через вікно, бо сидів він разом з кримінальними злочинцями. Мрачковський клявся, що зрадник Товстоносов, говорив:

— Як тільки випустять, уб'ю його! Так і передай йому! Хай знає, що його жде за чорну зраду!

Після того, що сказав Мрачковський, здавалось, уже ні в кого не було сумніву, що саме Товстоносов зрадник. Всі говорили, що треба суворо покарати його. Але далі розмов про те, що Товстоносова треба вбити, діло не йшло. Тому було дві причини: одні говорили, що, перш ніж убити Товстоносова, треба мати абсолютно точні докази його зради. І з цим не можна було не погодитись. Друга причина: хто візьме на себе вбивство зрадника? Бажаючих не було. А коли Сергій Наддаччи сказав, що треба провести жеребкування, Мішель Сквері почервонів, мовив тремтливим од хвилювання голосом:

— Я жеребка тягти... не можу...

Запала гнітюча пауза. Найстарший серед усіх, розсудливий Луценко, першим порушив мовчання. Він сказав:

— Давайте це діло поки що відкладемо. Треба все-таки нам мати більш точні й конкретні дані проти Товстоносова. Те, що він уже розповів жандармам, ми вбивством не повернемо. Так я кажу чи ні?

— Хай буде так,— погодився Сергій.

Розмова вже не в'язалася, бо кожен почував себе так, мовби завинив перед друзями в чомусь дуже важливому. Мішель, прощаючись з усіма, не дивився у вічі, і обличчя його горіло від сорому. Всі вперше бачили його таким. Після цієї сходки у Мішеля вже не збиралися. «Схоже, що всі на мене ображені,— думав Мішель.— А між тим, ніхто не взявся вбивати. Оце найстрашніша наша біда: на язиках одне, а на ділі — інше». А Луценку, з яким ділився своїми думками, сказав:

— Може, я й не правий. Та точно, що не правий. Але... я інакше не міг. Бо йти проти власної совісті, ви розумієте... Не знаю, як для кого, а для мене — то страшна мука. Я краще на каторгу піду, ніж підніму руку на людину... Навіть тоді, коли вона зрадила...

— Мало нам, Мішелю, насолити ще вороги,— суворо зауважив Луценко.— От ми й той... А взагалі їх треба нещадно знищувати, бо не знищимо ми їх, знищать вони нас...

Необхідність убити зрадника лежала таким тяжким каменем на душі Мішеля, що він почав бажати того, чого

це кілька днів тому боявся. «Хай мене краще заарештують, ніж оце вбивство»,— думав. І не поглядав уже зі страхом у вікно, чи не йдуть жандарми до контори фабрики, хоча тривога не покидала душу. Він думав, заспокоюючи себе: «Що вони зроблять? Потримають кілька місяців у камері та й випустять, як торік випустили Рибицького. Може, вишлють із Одеси, оскільки я італійський підданий. Теж невелика біда. Мову італійську я знаю, батькові родичі допоможуть влаштуватися на роботу. Мати продасть будинок і теж туди переїде. Нелегко їй буде кидати Одесу, в якій вона вік прожила, та заради мене куди завгодно поїде».

У кінці року на фабриці Бланшарда провадилася інвентаризація. І Мішель працював не в конторі, як завжди, а в цеху. В той час, як він переважував чавунні злитки, до терезів підійшов кур'єр фабрики і, боязко озирнувшись на двері цеху, шепнув йому:

— У конторі повно жандармів. І офіцер. Вас наказали покликати...

«Чого ж я так хвилююся,— думав Мішель, відчувши, як застоювало серце, коли кур'єр сказав, що його ждуть жандарми.— Адже я навіть бажав, щоб мене заарештували. Хтось мені говорив, що смерті боїться той, хто благає бога, аби він послав її йому. Так, мабуть, і з арештом: я щиро бажав його, і ось... не можу спокійним бути». Сказав кур'єру тремтячим голосом:

— Я ось доважу і прийду...

— Наказали без вас не повертатися,— винувато мовив кур'єр.— Ви вже, пане Мішель, вибачте мені, старому, бо мое ж діло таке: що накажуть...

— Тоді подождіть кілька хвилин.

— Це можна,— зітхнув полегшено кур'єр.

«А чого, власне, я повинен все це доважувати? — подумав Мішель.— Може, я вже сюди ніколи й не повернуся. Ні, закінчу вже оцю купу і тим часом заспокоюся. Обличчя палахкотить, як у пійманого злодія. Оце ще моя біда: як тільки починаю хвилюватися, так і червонію, мов рак. З контори вони підуть обшукувати мою кімнату. Там нічого немає. Тільки як здивується, як перелякається мати. І що я їй скажу? Адже їй, бідній, і не снилося, що я займаюся такими справами, за які відправляють до Сибіру. А як же вони до мене добралися? Хто їм про мене сказав? Що вони про мене знають? Та що б не знали, я їм нічого не скажу».

— А, пан Сквері, дуже приємно,— мов доброго знайомого, зустрів Мішеля Шаховський.— Я ад'ютант жандармського управління. А це, прошу познайомитися, товариш прокурора пан Добржинський. Ми хочемо з вами поговорити. Прешу в оцю ось кімнату, тут нам ніхто не заважатиме...

— Ні обшук у Мішеля Сквері, ні допит його нічого нового мені не дали,— доповідав Шаховський полковнику Кноп.— Я думаю відпустити його на поруки матері. Добржинський дає на те згоду.

— Відпускати на поруки ми, на жаль, вимушені, бо саджати нікуди,— хмуро погодився Кноп.— Це так. А як він поведився під час обшуку й допиту?

— Відповідав так, як відповідають люди, що все добре продумали. Після Заславського Сквері найосвіченіша людина з усіх тих, кого ми обшукали й заарештували. Інтуїція мені підказує, що він один з керівників союзу.

Розділ восьмий

1

Дружина Рибицького не впадала у відчай, коли насувалася біда. «Нічого, Яне, не журися,— заспокоювала вона чоловіка,— якось воно буде». Поліна не тільки знала, що Ян читає заборонені книги, а й сама їх читала. Правда, заради самої цікавості. Вона знала всіх близьких чоловікових друзів, бо ті були частими гостями в її маленькій кімнатці. Знала вона, що все, що робить Ян, то та ж сама гра з вогнем, за яку він уже сидів у тюрмі. Думала: «Нічого, посидить трохи та й прийде». Ян суворо наказував їй:

— Дивись, Поліно. Якщо мене заарештують, а тебе будуть допитувати, то говори, що ти нічого не знаєш. Вони обіцятимуть, що випустять мене, як тільки ти скажеш правду. Не вір їм: обдурять. Я сам швидше вийду, аби ти тільки мовчала. Зрозуміла?

— Умру, а ні слова не скажу! — обіцяла Поліна.

Після арешту чоловіка Поліну кілька днів нікуди не викликали, і вона заспокоїлася. Значить, її не будуть допитувати. А вранці 23 грудня за нею приїхав офіцер

з жандармом. Діти ще спали, і Поліна сказала, що нікуди не поїде, поки вони не прокинуться. Офіцер не знав, що робити: він мав наказ негайно привезти Поліну в управління і в той же час бачив, що вона не може покинути малих дітей, які ще сплять.

— А як діти встануть, то я їх відвезу до матері, а потім, пане офіцер, уже поїду з вами,— мовила Поліна.

— Я вас завезу до матері,— буркнув офіцер.

— О, ви дуже люб'язні!— нервово засміялася Поліна.

Майже три години довелося Шаховському ждати, поки привезли Поліну. Зайшла вона до нього в кабінет, ледь помітно посміхаючись, бо діти були в матері і вона сподівалась, що побачить Яна.

— Я вас довго не затримаю,— запросивши її сісти, сказав Шаховський.— Я не став би вас турбувати, але... служба.

— Ви, сподіваюсь, дозволите мені побачитися з Яном?— спитала Поліна, пильно глянувши у вічі Шаховському.— Так, пане офіцер?

— Ваше побачення з чоловіком буде залежати не від мене, а від вас. Так, так, від вас!

— Не розумію вас, пане офіцер,— промовила Поліна, хоча зрозуміла: від того, що вона скаже, залежатиме те, дозволять їй побачитися з Яном чи ні.

— Якщо хочете, щоб ваш чоловік повернувся якомога швидше додому,— повчав Шаховський,— то скажіть нам усс, що ви знаєте. Перше. Де народився ваш чоловік? Хто його батьки? Де вони живуть?

— Батьків Яна я не знаю, бо їх у нього, як він мені сказав, немає. Ян турецький підданий. Ливарник. І коли він служив, то я й горя не знала, а коли його звільнили, а потім ще й забрали, то я... Я не знаю, як далі буду жити, бо в мене ж, пане офіцер, двоє дітей... Ви їх бачили, коли робили обшук...

— Я щиро хочу допомогти і вам, і вашим дітям,— безсоромно брехав Шаховський.— Але й ви повинні допомогти мені встановити істину. Нам точно відомо, що у вашій квартирі відбувалися сходки. Хто на тих сходках був? Що там говорилося?

— Які, пане офіцер, сходки?— з непідробним здивуванням спитала Поліна.— Я і слово таке, пробачте мою неосвіченість, вперше від вас чую.

— А заборонені книги ваш чоловік приносив додому? — записавши щось у свої папери, спитав Шаховський.

— Книг у Яна я ніколи не бачила. Газети інколи він купував, і я навіть читала в них всілякі цікаві оголошення й пригоди. А на книги у нас і грошей не було. Книги— то для багатих, а нам ледь на харчі вистачало.

— А хто до вашого чоловіка з робітників ходив?

— Ян додому нікого не приводив, бо кімната у нас одна, діти малі.

— Нам відомо, що чоловік ваш був добре знайомий з власником друкарні Заславським. Ви теж знали Заславського і його дружину? Бували в них?

— Ні, прізвище Заславського я вперше чую від вас, пане офіцер,— одказала Поліна.— Ні Заславського, ні його дружини я не знаю.

— А нам відомо, що ви їх знаєте! — сердито мовив Шаховський, бо його дратувало те, що Поліна явно все знала, а нічого не хотіла говорити.— Нам відомо, що і Заславський у вас бував, і ви відвідували Заславських не один раз.

— Якщо вам, пане офіцер, все це відомо, то навіщо ж ви мене питаєте?

— Я бачу, ви не хочете бути щирою,— пасунившись, сказав Шаховський.— Шкода. Дуже шкода...

— Я все сказала, що знаю,— стримано посміхнулася Поліна.— І думаю, ви дозволите мені побачення з Яном.

— Побачення з чоловіком я вам дам тоді, коли ви мені скажете все, що знаєте про нього і про його друзів. А поки що ми на цьому закінчимо нашу розмову...

Заарештовані робітники залізничних майстерень мало знали Рибицького, Кравченко добре знав, та нічого не говорив,— і Шаховський, не маючи нових даних проти Яна, не викликав його на допити. Коли заарештували Сквері, то він сказав, що з Рибицьким знайомий, але близько його не знав. Чув од робітників, що Рибицький зневажливо говорив про релігію. А що саме, подробицями не цікавився. Заарештований на другий день після арешту Сквері Степан Луценко сказав, що Рибицького знає. А про те, що він читав і розповсюджував на фабриці заборонені книги, нічого не чув.

— Що ми, Антоне Францовичу, з Рибицьким будемо робити? — спитав Шаховський Добржинського.

— Треба, мабуть, ще раз допитати його.

— Ви думаєте, допит нам щось дасть?— пильно глянув на Добржинського князь Шаховський.

— Не впевнений. Але ж треба перевірити всі ті свідчення, які ми маємо проти нього.

Сьомого січня 1876 року Ян Рибицький підписав такого протокола:

«Народився я в Кісенджі на Дунаї. Батьків своїх не пам'ятаю, бо померли, коли я був ще малим. Ні брата, ні сестер у мене немає: в батьків я один син. Коли я ще був малим, то мої родичі — прізвище не пам'ятаю — відвезли мене в Австрію. Там я і жив у різних містах до дев'ятнадцяти років. Потім переїхав до Константинополя, де два роки працював на фабриках англійської компанії. Одержавши паспорта від турецького паші, я переїхав до Одеси. Було це три роки тому. Тут працював на заводі Фалька, а потім — на заводі Бланшарда. В 1873 році я одружився. Вінчався в Покровській церкві, що на Олександрівському проспекті. За весь час мого перебування в Одесі я одержав один лише паспорт від одеського градоначальника в 1875 році, якого досі не міняв. У Подільській губернії ніколи не був і фабрики Маньковського навіть не знаю. З Незабитовським познайомився на заводі Фалька, але близького знайомства з ним не мав. Дома в нього ніколи не був. Про товариство, яке утворилося в Одесі з протиурядовою метою, нічого не знаю. Сам я книг не розповсюджував і від робітників їх не одержував. Про сходки, які були в різних дачних місцях, мені нічого не відомо. Книг на квартиру Незабитовських я ніяких не приносив. Із робітників заводу Бланшарда мало кого знаю. З Лущенком жив у одному будинкові. Власника друкарні Заславського не знаю і вперше чую таке прізвище».

Полковник Кноп, прочитавши цього протокола, досадливо наморщив своє баб'яче обличчя, мовив:

— Груба брехня!

— Я теж так думаю, — погодився Шаховський. — Але... Нічого іншого ми з паном Добржинським не могли з нього витягти, хоча й допитували більше трьох годин. Нього того, що він не хотів правди говорити, він ще й поведився на допиті страшенно зухвало. Навіть пан Добржинський змушений був зробити йому зауваження. Та він знаєте що йому сказав? Вам, каже, пане прокурор, треба зауваження робити не мені, а слідчому, який намагається приписати мені те, чого я й уві сні не бачив. І зовсім перестав відповідати на мої запитання. Я, каже, все сказав, що хотів.

— Не що знає, а що хотів?— перепитав Кноп.

— Саме так: що хотів! Та нічого: я ще знайду, як його притиснути!

Полковник Кноп тільки криво посміхнувся і нічого не сказав, бо пам'ятав, як торік, коли він сам допитував Рибицького, йому так і не вдалося добитися від нього правди. А зараз, коли Рибицький пройшов тюремну школу, з нього й поготів нічого не витягнеш. Помовчав, сказав:

— Сьогодні в мене знову був Тавлієв.

— Брат жони Курганського?

— Так. Запевняв, що вже умовив Курганського сказати чисту правду. Курганський, каже, погодився відкрити все, що знає. Тільки з умовою, що ми його відпустимо додому. Я думаю, князю, вам треба допитати Курганського. Якщо він дійсно дасть цінні свідчення, то можна й відпустити його на поруки матері. Що дали допити робітників друкарні Заславського?

— На жаль, нічого. Правда, складальника Іванова, якого увільнив Заславський, поліція все ще не знайшла. А він, будучи скривдженим Заславським, може розповісти все, що знає.

2

У травні місяці Михайло Курганський одружився з сестрою свого давнього друга Тавлієва, який давно вже був агентом полковника Кнопа. Після арешту Курганський у камері простудився, захворів на запалення легенів, і його перевели в тюремну лікарню, бо Тавлієв пообіцяв полковнику Кнопу, що умовить зятя сказати все, що той знає про товариство. Дозволяв Кноп Курганському побачення з його молодого жиною, яка благала чоловіка, щоб сказав правду і повертався додому. Мати Курганського теж умовляла його не занепащати своє молоде життя, не робити її навек нещасною. Михайло Курганський не витримав натиску родичів і дев'ятого січня почав розповідати князю Шаховському все, що знав.

— Кілька місяців тому,— говорив він на допиті,— до мене зайшов робітник нашої майстерні Мрачковський. Ми пішли з ним у трактир, що за великим вокзалом...

— А чого саме в той трактир? — спитав Шаховський.

— Мрачковський сказав, що там буде сходка.

— Значить, він запросив тебе на ту сходку?

— Так, запросив... Ну, зайшли ми в трактир. Було якесь свято. Людей там сиділо багато. За одним столом Кравченко і Силенко. Ми підсіли до них, поговорили...

— Про що ж ви говорили?

— Про те, що робітникам погано живеться, що взагалі жити стало важко, бо з фабрик і майстерень увільняють, бо через неврожай все дуже подорожчало. Якщо далі, мовляв, так піде, то наших заробітків і на хліб не вистачить. Потім Кравченко сказав, що час уже переходити нам у дворянську кімнату. Ми пішли туди, і там я вперше побачив Заславського, який більше за всіх говорив, до якого всі зверталися з запитаннями. Я думав, що то якийсь учитель, бо дуже складно він говорив, а Мрачковський мені сказав, коли ми вже поверталися додому, що Заславський має свою друкарню.

— А не говорив він, що Заславський друкує протиурядові книги?

— Ні, цього не говорив.

— Хто ж був у тій дворянській кімнаті?

— Рибицький, Мішель...

— Прізвище його Сквері?

— Не знаю. Знаю тільки, що він служить на заводі Бланшарда. З наших майстерень були Силенко, Кравченко і Мрачковський. А то все незнайомі.

— Всі були робітники чи й студенти? — спитав Добржинський.

— Ні, студентів не бачив. Правда, Рибицький одягався, наче студент, та я знав, хто він такий. Він часто заходив у майстерні, бо давно дружив з Кравченком.

— Значить, головним на сходці був Заславський? — підказував Шаховський те, що хотів почути.

— Так.

— А хто з ним найбільше говорив?

— Кравченко, Рибицький і Мішель. Видно було, що вони мовби про все між собою домовилися. Говорили про касу, про те, що депутати повинні роз'яснювати всім, у чім, власне, суть справи. А головне, слідкувати за тими, хто належить до товариства: що вони говорять, з ким знайомства ведуть, і про все передавати Заславському, Мішелю, Рибицькому і Кравченку.

— Це що ж, перша сходка?

— Ні, з розмов я зрозумів, що такі сходки вже збиралися. Видно було також, що Мішель зв'язував Заславсько-

го з робітниками заводу Бланшарда, а Кравченко — з робітниками залізничних майстерень.

— Гроші для каси збирали на цій сходці?

— Ні, не збирали. Гроші ми давали депутатам. В нашому колісному цеху депутатом був Мрачковський, йому ми й платили. А він уже передавав ті гроші в касу товариства, чи, як його після називали — робітничого союзу. В інших цехах депутатами були Силенко і я.

— А Кравченко?

— Кравченко, здається, був таким же в союзі головним, як і Заславський. Його всі слухали...

— А ти цікавився, для якої мети створюється цей робітничий союз? — спитав Добржинський.

— Питав, та мені відповідали, що тобі, мовляв, про це ще рано знати. А через кілька місяців, коли мене краще визнають, то все й розкажуть. Ну, а тут мене забрали... Після першої сходки, на якій я був, Силенко став говорити мені, щоб я взяв на квартиру Мрачковського. Я сказав, що в мене є квартирант Агафонов. Та Силенко наполягав на тому, щоб я Агафопова вигнав, а прийняв Мрачковського. В тебе, говорив він, повинні жити наші люди, коли вже ти наш. Ну, діватися мені було пікуди, я взяв Мрачковського, а Агафонову відмовив, за що він на мене зло затаїв. Як тільки Мрачковський переїхав до мене, я побачив у нього книгу «Ємелька Пугачов». А через кілька днів у нього з'явилася книга «Сказка о четырех братьях».

— Мрачковський давав тобі ті книжки?

— Давав, хоча я й не хотів брати, — збрехав Курганський, бо просив ті книги у Мрачковського.

— І ти їх читав?

— Читав.

— А питав Мрачковського, де він бере ті книги?

— Питав, та він сказав, що то не моє діло... Потім був я ще на сходці на дачі за крохмальною фабрикою. Зібралось там чоловік сорок. Знову ж більше за всіх говорили Заславський, Кравченко і Рибицький.

— Про що вони говорили?

— Заславський говорив про те, що такі товариства, як наше, є в інших містах, що прийде час, коли товариство виступить з вимогою, щоб уряд поліпшив життя робітників, щоб не брали податків, щоб замість фабрикантів були спільні майстерні.

— А про статут союзу хто говорив?

— Мішель читав його на тій сходці, що була в степу за церквою.

— Що ж у тому статуті?

— Я не дуже дослухався. Пам'ятаю тільки, що зазначалося там про те, що за тими, хто вступає до союзу, треба пильно слідкувати. Це мені не сподобалося. Про касу щось говорилося...

— Подивись на оцей статут,— Шаховський дав Курганському той примірник статуту, який знайшов Петько Шепелев.— Такий статут читав Мішель?

— Розміром мовби такий,— невпевнено відповів Курганський, прочитавши статут.— Але я близько до Мішеля не підходив і тому не розгледів, чи такий папірець був у нього в руках.

— Що ти знаєш про діяльність Мрачковського? — спитав Добржинський, оскільки настала пауза.

— А я вже говорив, що він мав книги.

— Хто до нього ходив?

— За кілька днів до мого арешту до Мрачковського якимось зайшов Товстоносов. Вони разом кудись пішли. Потім Мрачковський, Товстоносов і Силенко повернулися в квартиру Мрачковського. Про що вони говорили, я не чув. А коли Товстоносов виходив, то Силенко сказав: «А те я завтра дам». Про що йшлося, я не знаю. На другий день Товстоносов знову зайшов до Мрачковського, і вони кудись пішли разом. Потім мені Мрачковський сказав, що Товстоносов узяв у Силенка якісь книги. Я не питав які, а здогадувався, що то були ті книги, котрі мав Мрачковський. Більше нічого не знаю, а коли щось згадаю, то розповім. Хочу тільки спитати, відпустите тепер мене додому чи ні?

— Про це я завтра скажу,— відповів Шаховський. А коли Курганського вивели з кімнати, сказав Добржинському: — Даремно я, здається, відпустив на поруки Мішеля Сквері. З допиту Курганського видно, що Мішель був одним із керівників союзу. Читав на сходках статут. Можливо, що він його й написав, бо почерк схожий.

— Більше всього, що він статут тільки переписав, а написав його Заславський,— висловив свою думку Добржинський.

— То що ми — заарештуємо Сквері? — спитав Шаховський.

— Думаю, що краще нам буде, коли він сидітиме в камері,— погодився Добржинський.— Тим більше, що він

італійський підданий і, якщо втече, скажімо, за кордон, то тим для нього діло й кінчиться. А він, з усього видно, багато знає.

Того ж дня Мішеля Сквері заарештували (вдруге) й посадили в казарми кінної жандармської команди.

3

На допити Марію не викликали, за друкарню теж нічого не говорив, і Орловський продовжував вести справи так, наче Євген поїхав кудись на кілька днів. Марія розуміла, що все йшло мовби по інерції, що прийде час — якщо Євгена не відпустять — і машини в друкарні замруть. А разом з ними замре й те маленьке джерельце, яке давало кошти для існування сім'ї. Що тоді їй робити? Куди подітися? Від цих думок тільки боліла голова, бо все вирішувалося і просто — Євген повертається додому, і страшно складно, бо не було в її душі віри в те, що він скоро повернеться. Іван Ковальський, який звідкись узнає, хто і що говорить на допитах, сказав, що на Євгена багато навалено звинувачень. А самого його все ще не викликали на допит, хоча з дня арешту вже й минуло більше двох тижнів. «Піду ще раз до полковника Кнопа», — вирішила Марія, бо вже тричі була в нього, і він усе не дозволяв побачення з Євгеном. Вона поїхала до капітана Гофмана, адже Іван узнав, що Євген все ще сидить у казармах кінної жандармської команди. Капітан Гофман люб'язно прийняв її — полковник Кноп говорив з нею грубо, — сказав, що Заславський дійсно перебуває поки що в нього, але його ось-ось мають перевести в тюрму. Побачення він би радий дозволити, бо пан Заславський розумна й спокійна людина, але не має на те права. Почуває себе пан Заславський добре. «Я все роблю для нього, — запевнив Гофман, — що в моїх силах». Марії здалося, що він говорив правду, і на душі в неї трохи полегшало.

— Може, пане капітан, ви дозволите хоч грошей йому передати?

— І грошей не можу від вас узяти, бо я, якщо відверто вам сказати, не мав права й говорити вам, що він тут перебуває. Та ви не хвилюйтеся, гроші в пана Заславського є. Поштова контора повернула йому п'ятнадцять карбованців, які він посилав, якщо не помиляюся, у Ялту. Мій денщик купує йому, що треба. Звичайно, в межах дозволеного. Мені, знаєте, взагалі нав'язали ці незвичайні функ-

ції, бо в мене казарма, а не тюрма. І я солдат, а не якийсь тюремний наглядач,— зі щирим обуренням сказав капітан Гофман.

— Ви бачите, капітан, в якому я стані...— стримуючи сльози, мовила Марія.— Може, ви хоч скажете йому, щоб він не хвилювався, що зі мною все гаразд. Орловський продовжує вести справи друкарні.

— Не ображайтесь, але сказати я можу тільки те, що ви приходили до мене, що всі здорові,— мовив Гофман, якому подобалась Марія Григорівна тим, що не плакала, не благала зробити того, чого він не міг.— І скажу лише тому, що поважаю пана Заславського, бо мені це, повторюю, суворо заборонено.

— Я розумію вас,— мовила Марія.— І прошу вибачити, що просила вас про те, чого ви не можете зробити. Спасибі вам за те, що ви робите для мого чоловіка.

— Я завжди до ваших послуг,— вдоволено посміхнувся капітан Гофман.— Але... в межах моїх скромних можливостей.

Того ж дня капітан Гофман зайшов до Євгена, сказав таким тоном, мовби він сам був невдоволений тим, що говорить, а не говорити не міг:

— Пане Заславський, я знаю, що ви не зловживете моїм довір'ям, а тому я скажу вам те, чого не маю права говорити. У мене сьогодні була ваша дружина. Просила передати, що дома у вас все так, як і було.

— Дякую,— стримано відповів Євген.— А як вона почуває себе?

— Сказала, що добре. Може, вам щось треба, то скажіть? — по паузі спитав капітан Гофман, бо Євген мовчав.

— Від кого залежить моє побачення з дружиною?

— Тільки від полковника Кнопа. Якщо бажаєте, то я можу доповісти...

— Ні, не треба.

Десятого січня поліція нарешті розшукала Степана Іванова, якого увільнив Заславський з друкарні. Іванов сидів без роботи і радий був помститися, як він говорив, своїм ворогам. Першим ворогом його був Наумов, а другим — Заславський.

— З грудня місяця сімдесят третього року,— охоче розповідав Шаховському Іванов,— я служив ключарем у лазні, яку відкрив Заславський та робітники. Прибуток од лазні мав піти на відкриття майстерні, як мені казав Мико-

ла Наддачин. Всі справи в тій майстерні повинні були вести самі робітники і прибутки ділити між собою. Так планував Заславський. Та з того нічого не вийшло. Вони не тільки майстерні не відкрили, а й лазню закрили, бо діло прогоріло. На тій лазні Заславський і втратив кілька тисяч. Всі ми залишились без роботи. Хлопці пішли на фабрики, а мене Заславський взяв у друкарню, яку купив. І мені там добре було, бо Євген Йосипович платив нам більше, ніж в інших друкарнях. Я, сказав він, не хочу привласнювати те, що зароблено вами. Ні, він людина чесна. Та під мене почав копати заїка Наумов. Чув я, що його теж заарештували, то туди йому й дорога. Через нього я змушений був піти з друкарні і сидіти ось без роботи. А в мене ж, ваше благородіє, жона, діти. Мені треба їх годувати.

— Розумію вас і співчуваю,— підбадьорював Шаховський.— І, якби я був на місці Заславського, то не увільнив би вас. Скажіть, а Заславський давав вам читати які-небудь книги?

— А мені нічого не буде за те, що я читав? — поцікавився Іванов.

— Ні. Можете сміливо все говорити,— запевнив Шаховський.— Я вас, як уже казав вам, викликав тільки як свідка.

— Давав мені Євген Йосипович книжку про хитру механіку. Я її прочитав. Хитро там, ваше благородіє, написано, як з нашого брата непомітно податки беруться. Я одну, говориться в книжці, чарку випиваю, а за мої грошики чотири чарки п'ються. Я не повірив, що й сам цар за мої гроші чарку горілки випиває, та й спитав Євгена Йосиповича. Як же це, кажу, так? Невже, кажу, в царя нашого своїх грошей мало? Ну, він почав пояснювати. А пояснювати він умів. О, як почне, було, говорити, то тільки слухай. Так у нього все складно виходило, що хоч і не хочеш, то все одно повіриш. І тут ото він мені пояснював-пояснював по-вченому і підвів до того, що треба знищити купців, хазяїв, панів і уряд. Йй-богу, не брешу, Наумов чув усе це. Спитайте його. Він ще й умовляв мене разом з Євгеном Йосиповичем, щоб я вступив у той їхній союз, який повинен був знищити все начальство і всіх багатих. Я сказав: ні, мені чужого багатства не треба,— брехав Іванов, бо розмови такої не було.— І знищувати я нікого не хочу, то гріх. Після того вони й затаїли на мене зло. Та Євген Йосипович ще не так, бо в нього добра душа, а Нау-

мов прямо життя мені не давав. І чіпляється, і прискіпується, і корить: так ти, каже, сякий-такий, не хочеш йти разом з нами начальство знищувати. Так іди геть із друкарні. Та хіба вона твоя, кажу йому. Моя чи не моя, а я тебе, зрадника, каже, витурю відціля. І, бачите, домігся свого, падлюка. І я, коли почув, що його забрали, то сказав: туди йому й дорога. Хай посидить та вошей погодує, так знатиме, як начальство знищувати. Начальство, воно від царя, а цар від бога, то куди ж нам, грішним...

— Ви назвали тут робітників Миколу Наддачина, Ізотова, Гренко,— сказав Шаховський.— Де вони зараз?

— Миколу Наддачина, як я чув, Євген Йосипович послав у Керч, щоб він створив такий же робітничий союз і знищив начальство. Він туди й поїхав, бо робив усе, що йому говорив Євген Йосипович.

— Які його прикмети?

— Прикмети? — по паузі мовив Іванов, бо не розумів, що від нього хочуть.— Оцього, ваше благородіє, вибачте, не знаю. Вчора я зустрів на вулиці його брата Сергія, спитайте, може, він скаже. Та вони й схожі, мов близнюки. У Миколи тільки око одне трохи косувате. А такий же він кучерявий і красивий. Завжди веселий. Гарно співає.

— Добре. А що ви знаєте про Ізотова?

— Він теж кудись поїхав.

— Сам чи Заславський його послав?

— Ось цього точно сказати не можу. Можливо, що і Євген Йосипович послав, бо поїхав він тоді, коли поїхав і Микола.

— А Гренко де?

— Дмитро, казали мені, все щось хворіє. Я його з тих пір, як ми служили в лазні, один раз тільки й бачив: він тоді, виписавшись з лікарні, заходив до Євгена Йосиповича, щоб подякувати йому за те, що той допомагав. Казав, що Євген Йосипович його провідував у лікарні, чай і цукор приносив йому. Навіть грошей давав на ліки. І говорить він, мабуть, святу правду, бо Євген Йосипович,— хоча я на нього й велику обиду маю, а правду скажу,— щедро ділився всім, що мав. Це вам кожен, хто його знав, скаже. І якби не Наумов, то він нізащо б мене не увільнив, бо працював я чесно. Він мене довго не хотів відпускати, та Наумов підбив Орловського, той умовив Євгена Йосиповича. А Болеслав Юрійович, той так: куди вітер дме — туди й хилиться. Хто стелеться перед ним, той і гарний для

нього. А я того робити не вмів і не хотів, то він мене й не любив. Шкода, що його не забрали.

— Орловський хіба теж книги читав і вам давав?

— Ні, цього я не бачив.

— А з Заславським він дружно жив?

— Та як вам сказати. Мовби нічого, але й не дуже...

— Про те, що треба знищити начальство, він теж говорив?

— Ні, не чув.

— На сходки ви ходили?

— Наумов мене запрошував, та я якраз захворів. А потім, коли ми полаялися, він мене вже й не запрошував. А чув я, що ходили вони в трактири, говорили там проти начальства, горілку пили, а Євген Йосипович платив за всіх. Потім десь і за містом, прямо в степу, сходилися й читали, але мене не запрошували.

— Після арешту Заславського ви заходили в друкарню?

— Ні, не був там.

— А хто вам сказав, що Заславського заарештовано?

— Сергій Наддачин. Ще й додав: ти, каже, туди не ходи, бо можуть і тебе забрати.

— Що він вам ще говорив?

— Дуже жалів Євгена Йосиповича. Казав, що Марії Григорівні важко. Лаяв Товстоносова за те, що той зрадив, і казав, що йому кари не минути.

— А про брата Миколу нічого не казав?

— Ні.

— І ви не питали його?

— Якби ж знав, ваше благородіє, що ви мене спитаєте, то розпитав би, а так... Навіщо воно мені?

— Про що ви ще розмову вели?

— Та ми недовго постояли, бо холодно було.

— Ми знаємо, що такі книги, які давав вам Заславський читати, він сам і друкував. Ви бачили, коли це робилося?

— Оцього не бачив.

— А де ж Заславський брав ті книги?

— Мені про це він не говорив, а я не питав. Якщо Наумов дав мені книжку, то вона й зараз у мене, я її можу вам показати. Я його спитав, де він її взяв. Він сказав, що йому дав один знайомий.

— А не в Заславського він її взяв?

— Можливо, що і в Євгена Йосиповича, але він не говорив мені того.

— Хто в друкарню Заславського ходив?

— Ті, хто давав замовлення. З банку, з контор усяких. Ми ж бланки друкували. Все чиновники ходили...

— А студенти ходили?

— Один приходив. Його Грицьком звали. Такий невисокий, головатий. Євген Йосипович дуже привітно зустрічав його. А про що вони говорили, не чув, бо сиділи в конторці, а ми в контору заходили тільки тоді, коли нас туди кликали.

Після допиту Шаховський поїхав до Іванова і забрав у нього ту книгу, яку дав йому Наумов. Діти відірвали обкладинки, і книга не мала заголовка. Починалася вона словами: «То не ветер по дубравушке, то не дождь мочит зелену траву, то стонет русский народ от злых врагов, то льет он свои слезы горькие!»

— Написано ось тут, що вона видана в Москві і дозволена цензурою, то я і взяв її,— виправдовувався Іванов.— А коли прочитав, то бачу, щось не те, тому вже нікому її більше не давав. А Наумову не повертав, бо ми з ним поварилися.

Після допиту Степана Іванова Шаховський викликав Наумова, якого вже кілька днів тому заарештував. «Ніяких книг у Заславського я не брав,— значилося в протоколі допиту Наумова,— нікому книг не давав. Книгу, яку я мовби давав Іванову, вперше бачу. В союз Іванова не запрошував, бо й не знав, що такий існує. Ніяких Наддачниних не знаю. Чув, що Заславський тримав лазню, але в ній ніколи не був. Більше нічого не знаю». Полковник Кноп, прочитавши цього короткого протокола, сказав:

— Все він знає, але не хоче говорити!

— Я теж так думаю,— погодився Шаховський.— І сушу голову над тим, як витягти з нього правду.

4

Заарештований Євген був двадцять другого грудня, минула вже половина січня, а про нього мовби забули. Сидів він у тій же кімнаті, побачень ні з ким не давали. Навідувався до нього один лише капітан Гофман, з яким говорити можна було тільки про погоду. Книги, правда, капітан Гофман йому приносив, але такі нецікаві романи, що Євген, незважаючи на те, що йому нічим було зайнятися, не міг їх читати, бо те читання тільки дратувало його. Нарешті капітан Гофман дав йому «Историю войны России

с Францією в царствование Павла I в 1799 г.» П'ять чималих томів цієї історії написав Дмитро Олексійович Мілютін, який зараз був військовим міністром і, як сказав капітан Гофман, правою рукою государя. Євген з інтересом читав том за томом історію суворовських походів, і короткі зимові дні не здавалися такими нескінченно довгими. Та найтяжчий час його тюремного життя наставав тоді, коли він мав гасити лампу й лягати спати. Всі ті думки, які стримувалися читанням, знову починали мучити його. Саме мучити, бо складались вони з одних лише запитань, на які було й багато відповідей, і ні одна відповідь та не влаштувала його. А запитання були такі: кого ще заарештовано? Що робітники говорять на допитах? Що жандармам уже відомо про союз? Що роблять ті робітники, які залишились на волі? Як Марія? Що буде з друкарнею, якщо йому доведеться довго сидіти? І сотні інших подібних запитань, і тисячі відповідей на них, від яких тільки голова наливалася свинцем та серце стучало так, що биття його чулося в усьому тілі. Заснав він всього на дві-три години, вставав уранці розбитий — голова боліла, серце щеміло, і він говорив собі: «Треба щось робити, бо так можна й до божевілля дійти».

А Шаховський не викликав Заславського на допити, бо, по-перше, хотів зібрати проти нього якомога більше звинувачень, по-друге, ждав відповідей із жандармських управлінь Петербурга, Москви, Полтави й інших міст, куди були послані запити про діяльність Заславського. Тринадцятого січня із Петербурга надійшла відповідь. Полковник Бірін сповіщав, що про Заславського в Петербурзькому жандармському управлінні «як про політичного діяча, ніяких відомостей немає». З Москви генерал Сльозкін відповів те ж саме. А з Полтави начальник губерньського жандармського управління писав, що Заславський дійсно служив у маєткові генерала Колосовського і не було чогось такого, що прямо звинувачувало б його в протизаконній пропаганді, але «він використовував усе, щоб показати своє співчуття простому народові за рахунок землевласника пана Колосовського. Оскільки він відав справами найму й розрахунку робітників, то часто дарував їм прогуляні дні, призначав плату значно вищу, ніж в інших економіях, і тим завдавав значних збитків Колосовському».

— Що ви думаєте, князю, про оцю так звану службу Заславського у генерала Колосовського? — спитав полков-

ник Кноп Шаховського, коли той прочитав відповідь із Полтави.

— У мене немає тепер сумніву, що Заславський ходив у народ, як прийнято говорити, разом з тими тисячами пропагандистів, що вже по кілька років сидять у тюрмах.

— Абсолютно з вами згоден! — сказав полковник Кноп. — Це старий і досвідчений пропагандист. Послуживши в генерала Колосовського, він побачив, що селяни не піддаються на злочинну пропаганду, і переніс свою діяльність на фабричний люд. І тут, як бачите, мав успіх. Та не тільки в Одесі, а, мабуть, і в інших містах. Наддачина ви допитали?

— Так. Куди поїхав брат Микола, каже, не знає. Заславський дійсно вислав гроші йому в Ялту, оскільки він просив у нього в борг. Із Заславським мав дружні стосунки. Поважав його за те, що він сердечна і щира людина. А познайомився з ним тоді, коли він тримав лазню, бо допомагав відремонтувати приміщення. Книг ніяких Заславський, каже, не давав, на сходках не був, про союз не чув. Після арешту Заславського заходив до нього додому. Дружина говорила, що чоловіка заарештовано, а за що — вона не знала. Відповідав на всі запитання Наддачин так, що відчувалося: він продумав, що говорити. Поводився дуже зухвало, і я його відправив до капітана Гофмана.

— Куди ж він його посадить?

— А я вже відпустив Курганського, як ми домовилися, під заклад у триста карбованців. Наддачин сяде на його місце.

— Пароплав «Лазарев» ще не повернувся в Одесу? — спитав Кноп.

— Ні. Завтра я думаю допитати Заславського. Ви візьмете участь у допиті?

— Обов'язково!

Вранці сімнадцятого січня до Євгена зайшов капітан Гофман, сказав офіційним тоном:

— Пане Заславський. Прошу зібратися. Хвилин через десять за вами зайдуть.

— Що взяти з собою? — спитав Євген, бо подумав, що, можливо, сюди вже й не повернеться.

— Речі залишайте, — мовив Гофман, бо знав, що Заславського викликають на допит, а не хотів йому того говорити.

«Якщо речі залишаються тут, то, значить, мене викликають на допит, — подумав Євген. — Двадцять п'ять днів

вони збирали матеріали проти мене. Що ж їм удалося взнати? Вони, мабуть, покажуть мені протоколи допитів тих, хто щось говорив про мене. А не покажуть, то я ні на які запитання відповідати не буду».

Шаховський розпочав допит Заславського з того, що сповістив: він усе знає. Зачитав з протоколів, хто і що говорив про нього. Переможно посміхаючись, спитав:

— Що ви тепер скажете?

— Я не знаю, де ви взяли ті протоколи, а тому й не хочу нічого говорити про те, що ви читали,— відповів Євген, напружуючи всі сили, щоб говорити спокійно, бо в тих протоколах, які прочитав Шаховський, було багато серйозних звинувачень.— А сказати я вам можу тільки таке. Пишіть. Лазню я відкривав на Пересипі. Робітники заводу Фендеріха брати Наддачини, Ізотов і Гренко обладнували приміщення лазні...

— Як ви з ними познайомилися? — вставив запитання полковник Кноп.

— Так, пане полковник, як знайомляться з робітниками всі, хто їх наймає,— мовив Євген.— Далі. Про існування в Одесі робітничого союзу я вперше чую. З робітником заводу Бланшарда Луценком я дійсно знайомий. Познайомився в саду, коли гуляв з сімейством. До Луценка заходив, запрошував його до себе, бо він служив на флоті, був у багатьох країнах і цікаво розповідав. Про сходки робітників, які збиралися з протиурядовою метою, від вас, пане поручик, я чую вперше. Про розповсюдження крамольних книг серед робітників нічого не знаю. Сам книг таких, як ви переконалися під час обшуку, не мав. Свідчення робітника моєї друкарні Іванова про те, що я йому давав книгу «Хитрая механика» і пропонував йому вступити в якийсь союз,— справжнісінька вигадка. Іванов образився на мене, що я його звільнив з роботи, і говорить те, що йому хтось підказує. Або навіть вимагає,— додав Євген, гнівно глянувши на Шаховського.— У трактирах я бував, бо там, як відомо, є кімнати для дворян. Сергій Наддачин просив у мене п'ятнадцять карбованців у борг, які я йому й послав у Ялту. Гроші повернулися, і мені їх віддав капітан Гофман. Незабитовським я віддав на виховання хлопчика-сироту. Вони його, як я чув, відвели в притулок. Де він зараз, не знаю. Ось, пане поручик, і все, що я маю сказати у відповідь на ті звинувачення, які ви виставляєте проти мене.

— А оцей документ вам знайомий?—спитав Шаховський, поклавши перед Євгеном статут союзу.

«Наш статут,— глянувши на документ, подумав Євген, відчуваючи, як по всьому тілу прокотилася гаряча хвиля.— Почерк Мішеля. Невже Сквері передав їм його?» Євген зробив вигляд, що уважно прочитав статут, сказав:

— Вперше бачу такий документ.

— А нам відомо, що ви його й написали! — кинув полковник Кноп, стримуючи роздратування.

— Я не знаю, пане полковник, що вам відомо,— спокійно й твердо мовив Євген.— Я кажу, що мені відомо. І більше нічого не маю сказати.

— Даруйте, пане Заславський,— іронічно посміхнувся Шаховський.— Але в мене ще багато запитань до вас.

— Ні на які запитання, пане поручик, я відповідати не буду, бо вже все сказав. Більше ви від мене не почувте ані слова.

І дійсно: як не умовляли, як не страхали Євгена Кноп і Шаховський — Добржинський мовчав,— він нічого вже не сказав. Не попросив навіть, щоб дали побачення з Марією, бо не хотів перед цими ворогами своїми виступати в ролі прохача. А, підписуючи протокола, сказав собі, що більше жодного протоколу не підпише. Буде мовчати, які б документи і протоколи не показували йому. Буде мовчати навіть і тоді, коли вони надумують провести очні ставки з тими, хто дав «щирісердні зізнання».

А Товстоносів, Курганський, Незабитовський, власне, нічого не знають — вони тільки щось чули та десь його бачили — про його справжню роль у створенні робітничого союзу. Близькі ж друзі його — Кравченко, Рибицький, Сквері, Наддачин, Наумов, Лущенко, як видно з усього, стійко тримаються.

5

В Ялту, до старих Наддачиних, полковник Кноп послав свого агента, і той узнав, що Микола живе в Ростові й працює в Головних залізничних майстернях. У Катеринославське губернське жандармське управління — Ростов був повітовим містом — полетіла телеграма Кнопа з проханням обшукати Наддачина, і якщо буде знайдена злочинна література, то заарештувати й відправити до Одеси. До свого арешту Сергій нічого не пи-

сав Миколі, бо боявся, що листа його перехоплять, як перехопили гроші й того листа, якого посилав йому Євген Йосипович у Ялту. Він наївно думав, що оскільки він не сказав, де брат, а більш ніхто, крім Євгена Йосиповича і Наумова, не знає, то його й не знайдуть. А дванадцятого січня Сергія заарештували, і він уже ніяк не міг сповістити братові, що діється в Одесі. Микола ж думав, що Сергій все ще в Ялті, і писав туди. Листи ті агент забрав у старих Наддачиних, але нічого там потрібного для слідства не було. Микола цікавився тільки здоров'ям батьків та тим, коли Сергій поїде до Одеси. Просив з Одеси негайно написати про всі справи. Вислати те, що обіцяв.

— Що ви обіцяли вислати братові? — спитав Шаховський Сергія, підкресливши ці слова червоним олівцем.

— У мене залишились деякі його речі, — відповів Сергій.

— Які саме? — допитувався Шаховський, бо бачив, що Сергій відповідає невпевнено.

— А це вам обов'язково знати? — посміхнувся Сергій.

— Ви відповідайте на запитання! — підвищив голос Шаховський, якого дратувала спокійна зухвалість Сергія Наддачина.

— Ну, якщо ви так уже хочете знати, то, будь ласка: в мене залишились його старі чоботи, вишита сорочка, нові калоші...

— Це, Наддачин, така ж правда, як і те, що ви не знали, що брат у Ростові. Попереджаю вас: ми знайдемо брата в Ростові, і за неправильні свідчення ви будете відповідати.

— А я вже й так сиджу, не знаючи за що, — відказав Сергій.

Третього лютого полковник Кноп одержав із Ростова пакет, в якому був протокол обшуку в Миколи Наддачина і статут бібліотеки робітників Головних майстерень Ростово-Владикавказької залізниці. Протокол був такий: «1876 року січня 29 дня я, помічник начальника Катеринославського губернського жандармського управління в Ростовському-на-Дону повіті майор Семенов, згідно з власною постановою, запросив товариша прокурора таганрозького окружного суду пана Тархова, відправився на Ростово-Владикавказький вокзал, де, за вказівкою начальника Головних майстерень інженера-механіка Василя

Савелійовича Гудима, зайшов у головну майстерню і при ньому, Гудимі, помічникові пристава другої частини міста Ростова Щепинському і в присутності товариша прокурора розпочав обшук.

Спочатку обшукали одяг робітників, у якому нічого не знайшли, а потім ящики. В ящиківі робітника Миколи Наддачина виявлено такі книги: 1. Роман Шпільгагена «Фон Гогенштейн», 2. Брошура під назвою «Русской социально-революционной молодежи», 3. «Сказка о копейке», 4. «Бог-то бог, да сам не будь плох», 5. «Сборник новых песен и стихов», 6. «Дедушка Егор», 7. Брошура на восьми сторінках, яка містить у собі заклик до робітників, щоб вони об'єднувалися на боротьбу проти своїх ворогів — уряду і багатіїв. І написані на двох сторінках умови створення бібліотеки для робітників Ростово-Владикавказьких майстерень. Ці умови, за свідченням начальника майстерень Гудима, написані рукою табельника — дворянина Івана Крупського. Було ошукано ящик Крупського і знайдено такі ж самі умови про створення бібліотеки. Потім були обшукані ящики всіх робітників, але ні підозрілого листування, ні заборонених книг не знайдено. Після цього, затримавши Наддачина і Дорошенка, обшукали квартири Крупського, Наддачина і Дорошенка».

Майор Семенов писав Кнопу, що він заарештував Миколу Наддачина, і питав, що з ним далі робити. Кноп телеграфував Семенову, щоб той переправив Наддачина до Одеси. Четвертого лютого Миколу Наддачина в супроводі двох жандармів повезли в Одесу. А Павло Сікачин залишився в Ростові, бо, по-перше, в квартирі Наддачина, з яким жив Сікачин, нічого не знайшли, і, по-друге, ім'я Сікачина ще не названо було на допитах, бо ті, хто давав відверті свідчення, не знали його.

— З протоколу обшуку у Миколи Наддачина видно, — говорив Шаховський Кнопу, — що в нього знайшли ті ж самі книги, які мав Кравченко, які приніс вам Товстоносов. Одне це вже свідчить про те, що в Ростові було відділення робітничого союзу, що Наддачин його створив за вказівкою Заславського. Ті гроші, які Заславський вислав Сергію Наддачину, можливо, призначалися для пересилки в Ростов. Заславський, з усього видно, вів справу дуже конспіративно щодо листування. Адже ми не маємо ще жодного документа, написаного його рукою, крім записки до Сергія Наддачина, яку він вклав у конверт з грішми.

— Так ви думаєте, що статут писаний не рукою Заславського? — спитав Кноп, бо йому здавалося, що почерк, яким написано статут, схожий на почерк Заславського.

— Почерк схожий, але не його. Статут, здається, переписував Мішель Сквері. Підкреслюю: переписував, а не писав, бо Мішель, хоча й значно грамотніший від робітників, але не має такої теоретичної підготовки, як Заславський. А Заславський добре знає і політекономію, і соціологію, і філософію, й інші науки. Взагалі, він людина, як ви помітили, високоосвічена і всебічно розвинена. Дуже витримана і тактовна. Всі, кого я про те не питав, навіть Іванов, якого він звільнив з роботи, глибоко поважали його. Ніхто з тих, кого я допитував, не сказав про Заславського якогось зневажливого слова. Відчувається, що Заславський був і керівником, і вчителем, і щирим другом всіх робітників, з яких склався союз.

— У тому й трагедія нашого часу — за часів государя Миколи Павловича такого не було! — що тисячі розумних, високоосвічених молодих людей, замість того, щоб правдою і вірою служити своєму государю, як служите ось ви, князю, пропагують злочинні ідеї, сіють смуту в народі. А до чого призводить смута, ми знаємо з історії Росії і до нової пугачовщини не допустимо. Великий гріх, скажу вам, князю, лежить на совісті Третього відділення, що воно не встерегло таких страшних злочинців, як Бакунін, Лавров і Ткачов. Їх треба було тримати так само, як і Чернишевського. Як Нечаєва, що після суду мовби безслідно зник.

— Бакунін, здається, дуже хворий, — сказав Шаховський.

— Вірте пліткам! — посміхнувся Кноп. — Коли він сидів у Петропавловській фортеці, то теж говорили, що помирає. А як тільки государ заслав його до Сибіру, відразу втік.

Микола Наддачин, як і його брат Сергій, був людиною сміливою й твердою у своїх переконаннях. Уже в Ростові він зрозумів, що обшук у нього зробили за вказівкою з Одеси, бо майор Семенов допитувався, де він в Одесі служив, яких знайомих там має. Питав, чи приїздив до нього хто-небудь з Одеси. Питав про те й робітників, що працювали з ним, але Сергія ніхто в майстернях не бачив.

«Мабуть, Сергій відправляв, як ми домовилися, мені книги, — думав Микола, — і його схопили». І тільки на до-

питі в Одесі він зрозумів, що заарештовані всі ті, хто створював союз.

— У травні цього року, ні, вже минулого року,— говорив він Шаховському,— я поїхав до Ростова тому, що в Одесі не міг знайти роботи. Там влаштувався в залізничних майстернях. Книги, що знайдені у мене, одержав від невідомого чоловіка, який, зустрівши на вулиці, ткнув мені їх в руки. Коли я їх прочитав, то побачив, що вони заборонені. Я не захотів їх тримати дома і приніс у майстерню, бо тут ящик мій був завжди на замку. Книг я нікому не давав читати.

— І що ж, ви хочете, щоб я повірив усьому тому, що ви тут наплели? — глузливо посміхнувся Шаховський.— Прочитайте оцей ось статут.— І коли Микола прочитав статут, продовжував:— Як бачите, в статуті сказано, що робітничий союз ділиться на два товариства: одеське і ростовське. Нам достеменно відомо, що Заславський послав вас у Ростов, щоб ви створили там товариство.

— Ніхто мене в Ростов не посилав, ніяких товариств я там не створював.

— Заславського ви добре знали?

— Трохи знав.

— Які у вас з ним були взаємини?

— Я допомагав йому обладнувати лазню. Ото і всі наші взаємини.

— А Степан Іванов засвідчує, що Заславський послав вас у Керч створювати союз.

— Заславського я мало знав, і він мене нікуди не посилав.

— Ну, нічого,— з погрозою мовив Шаховський.— Ви ще все мені скажете. Між іншим, такі ж самі книги, які знайшли у вас у Ростові, ми взяли у Кравченка. І слухайте, що він сказав: «Відносно книги «Сборник новых песен и стихов» пояснюю: тиждень тому, повертаючись з майстерень додому, я зустрів невідомого, який, не промовивши ні слова, дав мені цю книгу. І я, не знаючи, що книга заборонена, не спитав того чоловіка, навіщо він мені її дав. Чоловіка того зовсім не знаю, як до одержання книги, так і після ніде його не зустрічав». Думаєте, що вигадую? Подивіться на підпис під протоколом. Бачили? — підсунувши протокола до Миколи, але не випускаючи його з рук, спитав Шаховський.— Ну то що: домовились ви одне і те ж казати? І чи не той самий чоловік давав вам книги і радив, що говорити, коли їх у вас знайдуть? І ми знаємо, хто той

загадковий чоловік, який давав книги і вам, і Кравченкові, і багатьом іншим робітникам. Заславський!

— Книги, повторюю, дав мені невідомий,— стояв на своєму Микола, хоч йому неприємно було, що його пояснення про те, хто йому дав книги, майже дослівно збіглося з поясненнями Кравченка.— Заславський книг мені не давав.

6

У Олександра II був гість: гросгерцог Макленбург-Шверінський, з яким він збирався на полювання, а тому сказав Потапову, коли той прийшов, як було заведено, після сніданку:

— Олександрє Львовичу, сьогодні у мене немає й хвилини вільної. Залиш мені все, я коли повернусь, то прогляну. Чи, може, в тебе є щось незвичайне, то говори?

— Особливого нічого немає,— відповів Потапов, який радіий був тому, що можна залишити ці папери й піти.

Серед паперів, які Потапов залишив на столі царя 30 січня, була й нова доповідна записка про розкритий в Одесі союз робітників. Олександр II, повернувшись з полювання, святкував п'ятидесятиріччя другого відділення власної канцелярії, а тому за справи не брався. Першого лютого була неділя, і Олександр II провів її в своїй другій сім'ї, у княгині Долгорукової. Тільки в понеділок, коли Потапов прийшов з новими паперами, Олександр II заходився проглядати й ті, які той приніс раніше.

«В перших числах грудня 1875 року,— читав Олександр II,— в Одесі, за доносом машиніста Павла Товстоносова про існування серед знайомих йому робітників таємного товариства, було зроблено обшуки у майстрових Силенка, Кравченка, Мрачковського, Курганського, Рибицького. У першого з них, Силенка, знайдено список членів товариства робітників. Крім того, як у нього, так і в інших названих осіб, відібрані революційні книги. Внаслідок цього всі означені особи заарештовані й притягнуті до дізнання».

— Коли ми, Олександрє Львовичу, виловимо оцю злочинну літературу?— відірвавшись від читання, спитав цар.— Коли вже у нас будуть перекриті всі шляхи завезення її з-за кордону?

— Це, ваша величність, більше залежить від Тімашова, ніж від мене. В руках міністерства фінансів митниці. Прикордонна варта мені не підпорядкована, а більшість літе-

ратури, як відомо, переправляється до нас контрабандистами. В тій же Одесі, як я вам доповідав, заарештовано кілька контрабандистів, що переправляли через румунський кордон книги.

Олександр II зітхнув, бо коли починалася розмова про боротьбу з крामолою, то Потапов посилався на міністра внутрішніх справ Тімашова. Тімашов — на міністра юстиції графа Палена, прокурори якого нескінченно довго тягнуть політичні справи, і на тому діло кінчалось.

«Потім шляхом допитів,— продовжував читати Олександр II доповідну,— було з'ясовано, що головну керівну роль в організації одеського товариства робітників грав власник друкарні, дворянин Євген Заславський, за ініціативою якого ще влітку 1875 року неодноразово влаштувались поблизу Одеси сходки робітників. На тих сходках у присутності 30—40 майстрових Заславський читав «Сказку о чотырех братьях» й інші заборонені книги. В цьому звинувачують Заславського як свідки, так і його спільники. Хоча під час обшуку у Заславського нічого недозволеного не знайдено, та його заарештовано, бо з'ясовано причетність до цієї справи. Виправдуються вжиті проти Заславського заходи зараз ще й тими даними, що добуті при подальшому обслідуванні його діяльності. З'ясовано і свідками підтверджено, що Заславський вислав своїх агентів у різні місцевості Росії для організації серед робітників таких же товариств, яке засновано ним в Одесі. Один з цих агентів, фабричний Сергій Наддачин, що їздив з означеною метою в Ялту і Керч, уже заарештований. А його брат Микола, якого Заславський недавно послав на пропаганду, поки що не розшуканий».

Цар підкреслив слова «поки що не розшуканий», сказав:

— Бажано, Олександрє Львовичу, і цього Наддачина розшукати.

— Його, ваша величність, уже заарештовано в Ростові. Ось телеграма.

— Добре,— глянувши на подану Потаповим телеграму, вдоволено мовив цар. Закурив, продовжував далі читати донесення:

«Виявлене в Одесі товариство робітників за характером тих членів, що до нього належать, і за своєю організацією поділялось на три незалежні частини: товариство залізничних робітників, міське і бланшардівське. Першим Заславський керував через майстрових Силенка, Кравченка і Мрачковського, міським — через братів Наддачиних,

а бланшардівським — через Мішеля Сквері і Луценка, які також заарештовані. Всі згадані товариства поділялися на гуртки, в кожному з яких було по десять чоловік. Гуртки ці збирались у готелях і трактирах. Кожен з них займав окремих стіл. Щоб не викликати підозри в інших відвідувачів, ті, що сиділи за одним столом, розмовляли тільки між собою, роблячи вигляд, що вони не знайомі з тими, що сиділи за іншими столами. А депутати від всіх гуртків збиралися за окремим столом і вирішували всі справи. Збирали гроші, вибирали агентів для пропаганди. Про те, які були прийняті рішення, депутати сповіщали гурткам, коли виходили із засідання. Книги і гроші товариства спочатку зберігалися в Силенка, а потім у Кравченка. Одержували вони книги від Заславського й кочегара Ляховича, якого теж заарештовано. Але яким шляхом вони їх доставляли, остаточно ще не з'ясовано, хоча і є свідчення, що їх Ляхович привозив із-за кордону, бо служив кочегаром на пароплаві «Лазарев». Пароплав цей зараз знаходиться у закордонному плаванні, а тому не було можливості перевірити ті звинувачення, які маємо проти Ляховича».

— А перевірити пароплав треба обов'язково! — наказав цар.— І взагалі, треба, Олександр Львовичу, обшукувати всі пароплави, які повертаються з Лондона. Відтіля, мені здається, найбільше перевозиться до нас злочинної літератури.

— Ми перевіряємо, але... все-таки якось перевозять,— промовив Потапов, блимнувши на царя своїми божевільними очима.— Всі шляхи вони використовують, а не тільки пароплави.

— Треба всі шляхи перекрити! — сердито мовив цар.

— А це, ваша величність, на жаль, більше залежить від Тімашова, ніж від мене.

Цар хмуро глянув на Потапова, але нічого не сказав. Дочитав останні слова донесення, спитав:

— А чого з двадцяти шести заарештованих тільки чотирнадцять?

— Я вам доповідав, ваша величність: нікуди саджати.

— А хіба Тімашов нічого ще не зробив? — насупився цар.

— Полковник Кноп підшукав приміщення, але Тімашов ще не виділив грошей на оренду. А в тому приміщенні можна було, як пише полковник Кноп, обладнати тридцять одиночних камер.

— Я нагадаю Тімашову.

Після Потапова царю доповідав військовий міністр Мілютін. В щоденникові він записав: «Політичні справи заплутуються. Сьогодні, під час доповіді, государ говорив, що, незважаючи на наші поради, князі сербський і чорногорський, порозумівшись між собою, відправили своїх агентів у Грецію, щоб укласти з нею оборонний і наступальний союз. Мабуть, інсургенти не мають наміру скласти зброю, і навесні може спалахнути війна на всьому Балканському півострові. Російський уряд заявив обом князям, що вся відповідальність ляже на них і щоб вони на допомогу Росії не розраховували». А генералу Обручову, з яким Мілютін обмірковував всі балканські справи, він сказав:

— Що б мені не говорив князь Горчаков про силу своїх дипломатичних циркулярів, я бачу, що без війни з Турцією балканський вузол не розв'яжеться. Я сказав государю, що, можливо, нам треба починати готуватися. Він відповів, що не бачить такої необхідності, що вже й так англійці кричать, що ми озброюємося. Та я знаю: прийде час, і государ, переконавшись, що без війни з Турцією нам не обійтися, засипле нас такими повеліннями, які нам несила буде швидко виконати. Отже, Миколо Миколайовичу, починайте думати над тим, як провести цю кампанію. Коли ви можете подати мені записку?

— Зараз я вам, Дмитре Олексійовичу, не можу цього сказати. Щоб розробити план кампанії в європейську Турцію, треба немало часу. Коли, ви гадаєте, може розпочатися кампанія?

— В тім-то й річ, що ніхто не знає, як розгортатимуться події. Все, як ви розумієте, буде залежати від дій сербського і чорногорського князів. А вони, як я вже переконався, досить легковажні люди.

7

Каса союзу зберігалася у Силенка. Коли його заарештували, то гроші залишилися в Тісельського, на квартирі якого він жив. Тісельський заходився витратити гроші союзу, як свої. А між тим, кошти були вкрай потрібні для допомоги сімействам заарештованих робітників. Федір Щербина, який лаяв Заславського за те, що через союз заарештовані ті робітники, що мали працювати в його майстерні, взявся забрати гроші у Тісельського і роздати сім'ям тих, що постраждали.

— Хай робітники ще раз побачать, хто їхній справжній друг,— хвалиться Щербина.— Я поверну їм їхні гроші!

Минуло всього два дні, і до Шаховського прийшов Василь Тавлієв.

— Ваша світлість,— доповідав,— я вчора був у гостей у тієї сестри, що заміжжю за Курганським, і бачив таке. Коли ми сиділи за столом і пили чай, в хату зайшов сусід Кнепер і якийсь незнайомий мені пан. Високий, худий, борода вузенька, чуб темний. Був він у кожусі і м'якому чорному капелюсі. Кнепер почав говорити про якусь касу, яка залишилася у Тісельського. Сто тринадцять карбованців у тій касі. То, каже, ті гроші, які ми зібрали внесками. Силенко їх залишив на квартирі, а Тісельський хоче їх привласнити. Та ми, каже, швидше вб'ємо його, мерзотника і зрадника, ніж подаруємо йому наші гроші. А незнайомець сказав, що гроші треба розподілити між сім'ями тих робітників, які заарештовані. Кнепер погодився піти до Тісельського. Пішов. Довго його не було, а повернувся без грошей. Тісельський не дав. Ніяких грошей, сказав, Силенко не залишав, нічого не знаю. Як відпускає його, то в нього, сказав, і візьмете. Ну, всі тут вони полаяли-полаяли Тісельського та й розійшлися. Потім я взяв, з робітником Кнепером приходив студент Чуприна, який хотів відкрити для робітників майстерню, а тепер не знає, що робити, бо майже всіх тих, хто мав працювати в нього, заарештували. Я спитав, де живе той Чуприна, щоб сказати вам, та Кнепер не знав. Але якщо треба, то я розшукаю його квартиру,— закінчив свою доповідь Тавлієв.

Шаховський, звичайно, з радістю прийняв пропозицію Тавлієва. На другий же день цей агент доповів Шаховському, що зробив:

— Прямо від вас я поїхав на Болгарську вулицю до Кравченкової тітки, щоб узнати, де живе та тітка, яка виховувала його. Курганський якимось говорив мені, що в тієї тітки квартирували студенти, бо вона мала свій будинок. Ця тітка, що живе на Болгарській, якраз збиралася на Нову Слобідку, до сестри, і ми поїхали туди разом. Приїхали ми в будинок, як свідчить напис, Карла Крижанівського. Я сказав, що, за дорученням Феді, тобто Кравченка, шукаю студента Чуприну. Тітка тут у сльози, за що його, мовляв, бідного сироту, посадили. Він же, мовляв, чесний і добрий. Ну, я сказав, щоб заспокоїти, що коли він нічого поганого не зробив, то його скоро і випустять, як випустили чоловіка моєї сестри — Курганського, якого заарешту-

вали разом з Федором. Тітка трохи заспокоїлася і сказала мені, що Чуприни не знає. Жив у неї студент Щербина, а це вже тижнів два, як кудись переїхав. Але інколи заходить. Де він зараз живе, знає, мабуть, сказала тітка, вчитель Іполит Олександрович, який харчується в неї. Пообіцяла, що вона в нього питає і завтра скаже мені.

— Значить, тітка знала, що Кравченка заарештовано? — спитав Шаховський, який бачив: допустився помилки, що не взяв про цю Кравченкову тітку і не зробив у неї обшуку.

— Знала.

— А хто їй про те сказав?

— Цього вона не говорила, а я не спитав. Та, мабуть, тої же Щербина. Адже він усе знає: хто заарештований, де каса... То що мені, шукати його квартиру?

— Шукай, шукай!

Вечері того ж дня Тавлієв розповідав Шаховському:

— Поїхав я до тітки Федосії і спитав, чи взяла вона в учителя про Чуприну або Щербину. Каже, питала Іполита Олександровича, та він не знає, де Щербина зараз квартирує. Бачу, що вже не так, як учора, а сердито мені відповідає, підозріло на мене поглядає. Ну, думаю, бреше, не хоче говорити. Це, думаю, той вчитель сказав їй, щоб не говорила. Значить, вони однієї компанії. Якраз був обідній час, то я думаю: посиджу, може, той Чуприна й обідати прийде. Коли дивлюся у вікно, йде він по вулиці. Глянув на будинок і пішов далі. Мабуть, думаю, вчитель йому вже сказав, що я тут сиджу. А тут забігає дівчина, так років чотирнадцяти, й говорить: «Тітко, вас уже кличуть обід давати». Ну, тітка пішла, а я їй питаю дівчину: «А чи не знаєш ти, як звати Щербину?» — «Федір Андрійович», — каже вона. Я залишив записку, в якій просив Щербину, щоб він зайшов сьогодні о сьомій годині в трактир «Париж». «Маю, — написав я, — поговорити про допомогу тим робітникам, яких посадили. Я був у Курганського, коли ви приходили з Кнепером». Від тітки я пішов в училище і дізнався в учнів, що вчителя їхнього звали Іполит Олександрович, а прізвище Веру. Ну, а потім пішов у трактир. Годину посидів, але Щербина не з'явився.

На допомогу Тавлієву Шаховський дав агента і жандарма. Третього лютого Тавлієв і Курганський зустріли Щербину на вулиці. Щербина, побачивши, що за Тавлієвим

і Курганським назирці йде жандарм, кинувся тікати. Жандарм засвистів, городові перехопили Щербину.

На допиті Щербина відмовився назвати своє прізвище, відмовився й сказати, де живе. Його обшукали, але в кишнях у нього, крім грошей — п'ятдесят п'ять карбованців — нічого не було. «Квартири не могу назвати, бо не хочу, щоб люди, які випадково можуть зайти до мене, були заарештовані», — пояснив Щербина. Насправді ж він не називав квартири тому, що в нього зберігалася нелегальна література. Він знав, що коли не прийде ночувати, то Попко очистить квартиру. (Так було домовлено).

Не маючи адреси квартири Щербини, Шаховський поїхав з обшуком до Кравченкової тітки. Взяв із собою дванадцять жандармів, і вони обнищпорили всю садибу. В грубі знайшли вимазану в сажу книгу: «Историческое развитие Интернационала. Издание социально-революционной партии, том II». А в повітці, в старому сундуку, між ганчір'ям лежала пожовкла брошурка. Заголовок не було, а починалася вона крамольними словами: «Чтой-то, братцы, как ни тяжело живется нашему брату на русской земле. Как он ни работает, как ни надрынается, а все не выходит из долгов да из недоимок, все перебивается кое-как, через силушку, с пуста брюха да на голодное...» І книга, як було записано в протоколі, в обкладинці. «Заметки о журналах». Дядька не було дома, а тітка Федосія, витираючи фартухом сльози, сказала:

— Я, пане офіцер, неграмотна, я не знаю, що то за книги...

— Але ж у вашого племінника Кравченка були свої книги? — питав Шаховський.

— Федя любив читати, це правда. Але коли він переїхав на квартиру, то всі свої книги забрав.

— То, може, це книги студента Щербини, який у вас квартирував?

— Оцього не знаю. Спитайте його самого.

— А чий же це сундучок, — допитувався Шаховський, — в якому лежали оці ось книги?

— Сундучок той покинув телеграфіст Власенко, який квартирував у мене торік.

— Де він зараз?

— Пішов, бідний, в солдати.

Обшукав Шаховський вчителя Веру, але нічого забороненого в нього не знайшов. Однак узяв у нього підписку, що він нікуди не виїде.

Четвертого лютого Щербина назвав адресу своєї квартири, її обшукали, але нічого не знайшли. Хазяїн сказав, що приходили студенти і залишили якісь речі. А хто вони такі, він уперше їх бачив.

— Залишили речі чи забрали? — спитав Шаховський.

— Сказали, відімкніть кімнатку, ми залишимо речі. Я відімкнув, вони зайшли, а чи залишили, чи забрали, я не бачив, бо в снігах стояв...

Сумніву у Шаховського не було: Щербина не називав свою адресу, бо мав щось таке, що компрометувало його. Хто ж очистив його квартиру? Що в квартирі було? Яку роль Щербина грав у союзі? Чому його ніхто з тих, хто дав відверті свідчення, не назвав? Треба показати Товстоносову й Незабитовському. Але вони на очній ставці сказали, що Щербину бачать уперше. Сам Щербина на допиті (восьмого лютого) сказав, що про товариство робітників нічого не знає. В трактирах бував, але заходив туди тому, що писав статті для газети «Киевский телеграф». Кнепера, Тавлієва, Курганського, Кравченка — не знає. Ніякою касою, що була у Силенка, не цікавився, бо не знав, що така існує. Заславського не знає.

8

— Карле Германовичу, зараз мені сказали, що дружина Заславського народила дочку, — доповідав Шаховський. — Тяжко захворіла. Орловський помістив її в лікарню. Розен вважає, що вона може й померти.

— Народила дочку, помирає... — мовив, наче роздумуючи вголос, Кноп. — А ви знаєте, князю, ми повинні використати це. Як? Треба дати Заславському побачення з дружиною. Він людина дуже вразлива, і не виключено, що побачення з дружиною, яка помирає, подіє на нього так, що він почне давати правдиві свідчення.

— Побачення, звичайно, треба дати, — погодився Шаховський. — Але я не думаю, щоб це так на нього вплинуло...

— Викличте лікаря Розена, і якщо він підтвердить, що Заславська в дуже тяжкому стані, то негайно повезіть Заславського на побачення з нею. Ні, підождіть, я сам зараз з ним поговорю.

Уже кілька днів у Євгена так боліла голова, що він не міг ні заснути, ні читати — очі мов хтось пальцями зсередини видавлював, — на душі було тяжко, а коли починав

з кимось говорити, то голос його переривався від спазматичного сміху. Він напружував усі сили, щоб утримати той сміх. І поки мовчав, йому це вдавалося. А як тільки починав говорити, разом зі словами виривався й сміх. Він соромився цього свого дивного сміху і перестав розмовляти навіть з капітаном Гофманом, який все ж таки з повагою ставився до нього. «Це в мене, мабуть, від безсоння,— думав Євген.— Я ось виплюсь, і сміх пройде, як проходить ікавка, бо він схожий на неї». І коли до Євгена зайшов лікар Розен — племінник того Розена, що лікував Павлика,— то він вперше за час арешту звернувся до нього з проханням.

— Я вже кілька ночей не спав через головний біль,— сказав Євген з отим дивним сміхом.— Якщо можна, то я просив би вас дати мені чогось снотворного.

— А ви раніше страждали безсонням? — спитав Розен, аби ще почути його голос, бо він помітив той незвичайний сміх.

— Ні.

— І голова у вас не боліла?

— Ні,— коротко відповів Євген, щоб не видати того свого сміху.

— Добре, я вам дам снотворного,— пообіцяв Розен.

— Дякую.

Слова свого Розен дотримав: того ж дня капітан Гофман приніс Євгену два порошки. Євген прийняв їх і проспав годин шість. Та коли прокинувся — а прокинувся серед ночі,— то відчуття було таке, що то був не сон, а тяжка дрімота, яка не тільки не освіжає сили, а ще більше гнітить їх. «Хоча б швидше світало, чи що,— думав він, бо темнота, здавалось йому, давила його.— Де ж зараз Марія? Адже повинні бути вже пологи. А може, вже й народила? Дочку? Сина? Я хотів дочку...»

За три місяці арешту Євген ні разу не бачив Марії. Відмовившись відповідати на запитання слідчого, він не міг просити його про побачення. Марія кілька разів ходила до полковника Кнопа, просила дозволити побачення з чоловіком, та він грубо відмовляв. «Ваш чоловік,— говорив,— сам позбавив себе можливості бачитися з вами». Натякав, якщо вона візьметься умовити чоловіка дати відверті свідчення, то він дозволить побачення. Марія робила вигляд, що не розуміла тих прозорих натяків. Як їй не боляче було, що Євген сидить за ґратами, але вона й думати не могла, щоб просити його піти проти

своєї совісті, бо знала: то була б для нього кара страшніша, ніж та, яку він зараз переносить.

Після другого допиту, сімнадцятого січня, Євген відмовився відповідати на будь-які запитання, і його нікуди не викликали. Не приїжджав ніхто й до нього. Вартові, капітан Гофман, лікар Розен — оце і всі люди, яких він бачив протягом останнього місяця. І раптом капітан Гофман сказав, що приїхав сам полковник Кноп і хоче з ним говорити.

— Нам ні про що говорити, — сердито одказав Євген, а в голосі його почувся сміх.

— То ваша, пане Заславський, справа, — мовив капітан Гофман, — але мені наказано привести вас до нього, і я просив би вас піти зі мною...

— Тільки через повагу до вас піду, — погодився Євген.

Полковник Кноп ждав Заславського в кабінеті Гофмана. І коли Євген зайшов туди, Кноп, посміхаючись, сказав:

— Я маю для вас, пане Заславський, приємну новину. Ваша дружина народила дочку.

Євген тільки пильно глянув на Кнопа і нічого не сказав, бо вловив нещирість у посмішці Кнопа і в його голосі. «Невже він приїхав тільки заради того, щоб сказати, що Марія народила дочку? — міркував Євген. — Ні, тут щось інше».

— Ви мовби й не раді такій великій події? — продовжував Кноп.

— Передайте дружині, щоб назвали дочку Людою, — попросив Євген, нервово усміхнувшись.

— А це ви їй самі скажете. Я дозволю вам побачення. Ідіть одягайтеся, вас зараз же повезуть до неї, — по паузі додав Кноп, бо Заславський мовчав. А коли Євгена вивели з кабінету, сказав Гофману: — Дружина Заславського хвора. Можливо, це буде їхнє останнє побачення. Я просив би вас, капітане, оскільки ви єдиний, з ким Заславський розмовляє, повезти його на побачення. Князь Шаховський буде вас ждати там. Прошу взяти побільше конвою, бо коли ми, капітане, випустимо з рук цього злочинця, то... Ви добре розумієте, що тоді буде. Адже сам государ слідкує за цією справою!

За три місяці ув'язнення Євген уже звик до того, що його існування складалося з суцільних несподіванок. І це зрозуміло, бо жив не своєю волею, а чужою. Та до цього часу всі несподіванки були такі, потаємний смисл яких

легко вловлювався. А зараз ось він не міг збагнути: чого Кноп вирішив дати йому побачення з Марією. Знав лише одне: Кноп зробив це тому, що йому вигідно. Майнула думка, від якої подих перехопило: «Невже Марія, боячись, що помре під час пологів, як вона про те не раз говорила, розповіла все, що знала, і мене везуть на очну ставку? Ні, що я!— жахнувся він.— Вона швидше вмере, ніж скаже те, що мені може нашкодити! Куди ж вони мене привезли? В лікарню?— здивовано подумав Євген, вийшовши з тюремної карети.— Марія хвора?»

У коридорі лікарні Євгена зустрів Розен, похмуро сповістив:

— Ваша дружина дуже хвора. Мої колеги думають, що в неї родильна гарячка. Вона марить, а тому не дивуйтеся, якщо говоритиме щось алогічне або навіть незрозуміле. Прошу сюди,— показав Розен рукою на двері.

Переступивши поріг палати, Євген окинув поглядом ліжка — їх було четверо,— і побачив, що тільки на одному лежить якась жінка з червоним обличчям і з розсипаними по білій подушці сплутаними косами. Зі страхом і жалем подумав: «Боже, невже то Марія? Так, вона...» Марія, почувши, що хтось підходить до неї, не сказала, а простогнала, не відкриваючи очей:

— Води-и...

Євген глянув на жінку, яка відкривала двері палати, впускаючи його — то була акушерка,— та, підбравши губи, похитала головою: не можна, мовляв. Марія, не діждавшись води, розплющила очі — вони були червоні і якісь осклілі — поводила ними по стелі, мов сліпа, і заплющила. А з-під повік викотилися дві дрібні сльозинки і стали в посинілих кутиках очей. Сльози ті такими пекучими жаринами впали в Євгенову душу, і гарячий клубок так завив горло, що важко було дихати. «Та вона вмирає,— з жахом подумав Євген,— тому мене й привезли до неї». Він не знав, що робити, що говорити, як не знають, що робити й говорити, всі люди, які сидять біля ліжка тих, кому смерть відраховує останні хвилини життя. Він тільки пильно дивився на ще живі, але страшенно спотворені хворобою риси обличчя, і йому здавалося: вона ось-ось здригнеться і замре. Замре навіки, а разом з тим погасне й той єдиний вогник, який зігрівав його. Розен узяв Марію за руку, щоб перевірити пульс. Вона здригнулася, розплющила очі, але знову тільки поводила по стелі сліпим поглядом, простогнала:

— Води-и...

— Та дайте ж їй води!— гнівно крикнув Євген, а в голосі його чувся той сміх, якого він сам боявся.— Дайте води!

— Дайте їй води,— дозволив Розен.

Акушерка перелякано схопила кухоль з водою, підсунула руку під голову Марії,— вона, мабуть, боляче смикала за волосся, бо по обличчю Марії бігли судороги,— сказала тремтливим голосом:

— Ось вода, пийте...

Марія, безсило стукаючи зубами по кухлю, ковтала воду, яка лилася їй на повні груди з кутиків уст. «Акушерка, а напоїти водою не вміє»,— обурювався Євген. Він підійшов до ліжка, взяв у переляканої акушерки кухоль, сказав:

— Дозвольте мені...

Євген обережно підсунув руку під Маріїну голову («Боже, як вона горить!»), тихо й ласкаво мовив:

— Маріє, це я, Євген. Я хочу напоїти тебе...

Марія розплющила очі, поводила ними по стелі, простогнала:

— Пити-и...

Євген зрозумів, що вона не впізнала його, що вона не може впізнати, і рука його з кухлем так затремтіла, що він, боячись, що розіллє воду, віддав його акушерці, відійшов од ліжка. «Все кінчено,— думав він.— Вона помирає! Ще сьогодні я думав, що немає в світі нічого страшнішого від одиночного ув'язнення. Ні, е. Смерть!»

9

На допиті Щербина сказав, що у Крижанівських вкупі з ним жив Григорій Попко, і Шаховський заходився його шукати. Григорій розумів, що після того, як було зроблено обшук у Крижанівських, після того, як заарештували не тільки Щербину, а й учителя Веру, його прізвище так чи інакше, а теж буде названо на дізнанні, і він підготувався до арешту.

Розшукав Шаховський Попка тільки одинадцятого лютого. Оскільки офіцер і жандарм, які приїхали за ним, не зробили обшуку, Григорій зрозумів, що серйозних звинувачень у полковника Кнопа проти нього ще немає.

Він давно вже обдумав, що говоритиме на допиті, а тому внутрішньо був спокійний. Найбільше звинувачення

проти нього те, що він привозив заборонену літературу, читав і роздавав крамольні книги. Та про те знають тільки Заславський, Наумов і Марія, які його не видадуть.

Розпитавши Попка, де він народився, де навчався, де зараз живе, Шаховський мовив:

— Студент Федір Щербина сказав на допиті, що він знайомий з вами. Так це чи ні?

— Так, Щербину я знаю,— відповів Попко, бо не бачив нічого для себе небезпечного в такому зізнанні.

— Що ви можете сказати про Щербину?— задав Шаховський навмисне таке загальне питання.

— Нічого особливого. Навчалися ми разом з ним у семінарії, потім у Петровській академії...

— Минулої осені ви наймали з шим кімнату в Крижанівського?

— Так, ми жили на Новій Слобідці, бо там кімнати дешевші, ніж у центрі Одеси. Зручно було там ще й тим, що хазяйка готувала обіди.

— Хто ще, крім вас і Щербини, жив тоді у Крижанівських?

— Здається, нікого не було.

— А хто ходив обідати?

— Обідали я, Щербина і вчитель Веру.

— Ви у Веру бували?

— Ходили пити чай.

— Які розмови велися?

— Звичайні.

— Звичайні?— іронічно поморщився Шаховський.— А нам відомо, що Щербина і Веру вели протиурядові розмови. І не тільки між собою, а пропагували свої злочинні ідеї й серед робітників.

— Не знаю, що вам, пане поручик, відомо, а я нічого такого не чув. Розмови за чаєм велися абсолютно буденні.

— Пане Попко, я вас викликав як свідка,— нахмурився Шаховський, бо бачив: Попко не хоче говорити того, що знає.— Але наша розмова може закінчитися тим, що я вас буду допитувати як обвинуваченого.

— Від того, в якій ролі ви мене, пане поручик, виставите, мої свідчення не переминяться,— відповів Попко, все так же спокійно посміхаючись.— Я сказав і скажу тільки те, що знаю.

— Ви, пане Попко, не сказали і не хочете, бачу, говорити того, що знаєте!— роздратовано мовив Шаховський. Настала пауза, після якої Шаховський зі злою

іронією сказав:— Може, ви скажете, що не бачили і не знаєте племінника Крижанівської — робітника Кравченка?

— Навіть прізвище таке чую вперше.

— А телеграфіста Власенка, який жив у Крижанівських?

— Теж не знаю.

— Щербина, як він сам сказав, хотів відкрити для робітників майстерню,— збрехав Шаховський, бо Щербина про майстерню нічого йому не говорив.— Хто з робітників, крім Кравченка, ходив до нього?

— Я вже вам сказав, пане поручик, що прізвище Кравченка чую вперше. Про майстерню мені Щербина нічого не говорив, і ніяких робітників я у нього не бачив.

— Говорив вам Щербина, що хоче допомогти сім'ям заарештованих робітників?

— Ні, не казав.

— А ви знали, що ті робітники, з якими Щербина хотів відкрити майстерню, заарештовані, що вони звинувачуються в створенні протинурядового товариства, яке назвали робітничим союзом?

— Пане поручик, з тих запитань, які ви задали мені, я можу відповісти лише на одне: вся Одеса давно вже говорить про те, що багато робітників заарештовано, а тому чув про те і я. А в чому тих робітників звинувачують, тільки зараз оце взяв від вас.

Про Заславського Шаховський не питав Полка, і той полегшено зітхнув, коли вийшов із жандармського управління.

10

У матеріалах дізнання — а їх уже зібралося цілий том — були лише ті два примірники статуту «Південно-російського союзу робітників», які знайшов на вулиці Петько Шепелев. Обидва вони написані одним почерком. Кноп, Шаховський і Добржинський сходилися на тому, що написав статут Мішель Сквері. А матеріали дізнання говорили про те, що статут складав Заславський. Значить, Мішель лише переписував. Поставало питання: навіщо Сквері було переписувати, коли Заславський легко міг надрукувати короткий текст статуту?

— Статут не друкували, мабуть, тому, що не вважали його закінченим,— висловив своє припущення Шаховський.— Писав його, я в тому впевнений, Заславський, а переписував Сквері.

— Треба провести офіційну експертизу,— промовив Кноп.— Я сьогодні запрошу вчителя гімназії фон Бенетто, який не один раз уже проводив у нас експертизу почерків. Підготуйте йому тільки побільше тексту, писаного рукою Сквері.

— Добре. Я зараз викличу його, дам запитання і попрошу написати на них відповіді,— сказав Шаховський.

— Що Заславський?

— Мовчить. Розен говорить, що він і до побачення з дружиною погано себе почував, а зараз зовсім захворів.

— А що дружина його?

— Починає видужувати, на що, як говорили лікарі, майже не було надії.

— Кравченка вже допитували?

— Так. Говорить, що в тітки ніяких книг не залишав. Та я впевнений, що то його книги. Взагалі, Кравченко і Рибицький запеклі політичні злочинці. Всі матеріали дізнання свідчать про те, що вони були найактивнішими помічниками Заславського. Самі ж вони вперто заперечують навіть те, що дізнанням абсолютно доведено.

Відповіді на запитання Шаховського Сквері дав такі: «Пред'явлений мені статут, що написаний на папері в піваркуша, я бачу вперше. Нічого мені не відомо про існування якого-небудь статуту того протнурядового товариства, про яке мене питали. Я дійсно складав статут ощадно-позичкової каси робітників заводу Бланшарда.

Читав я той статут Луценку, Рибицькому й іншим робітникам. Було чоловік десять, але прізвищ не пам'ятаю. Внески в касу робітники платили по двадцять п'ять копійок. Збирав гроші Луценко. Я теж брав участь у тій касі, та вона недовго проіснувала. На сходках не був і не чув про них. Силенка, Кравченка, Мрачковського, Курганського, Наддачина не знаю».

Вчитель фон Бенетто, прочитавши статут і протокол, що власноручно написав Сквері, зробив висновок:

— Ці документи, князю, писані, здається, однією рукою. Гляньте ось на літери Ж, Я, Р, Б. Бачите? Вони мають однакове, характерне написання. Так чи ні?

— Я давно переконаний, що цей статут написаний рукою Мішеля Сквері,— сказав Шаховський.— Але мені потрібні юридичні докази. Ви можете підписати протокол про те, що ці два документи писані однією рукою?

— Протокол?— злякався обережний фон Бенетто.— Для протоколу, даруйте, князю, мені цього мало.

— А що ж вам ще треба? — нахмурився Шаховський.

— Знаєте що, князю, дайте мені оці обидва документи і півгодини часу, щоб я міг зробити детальний аналіз почерків. А потім я, можливо, й підпишу протокол. Даруйте, але я розумію, яка це відповідальність, і хочу все зробити так, як треба.

Фон Бенетто не півгодини, а більше вивчав і зіставляв тексти, а потім, зітхнувши, мовив:

— Даруйте, князю, але в цих текстах не вистачає потрібних слів.

— Що ж робити?

— Дозвольте, я продиктую потрібні мені слова тому, хто писав ці документи.

Шаховський наказав привести Сквері. Коли черговий офіцер привів Мішеля до кабінету Шаховського, той сказав:

— Я хочу ще раз спитати вас: визнаєте ви, що оцей статут, який вам уже пред'являвся,— можете ще раз на нього подивитися,— що оцей статут писаний вашою рукою?

— Повторюю, пане поручик, те, що я вам уже говорив і писав: статут я вперше бачу!

— Гм... В такому разі ми покличемо на допомогу експерта, який, сподіваюсь, скаже — вашим почерком написаний статут чи ні. Зараз пан експерт продиктує вам текст. Повторюю, текст, а не протокол,— Шаховський повернувся до фон Бенетто.— Прошу вас, пане експерт.

Старий фон Бенетто співчутливим поглядом окинув молодого гарного Мішеля Сквері, сказав, мовби вибачаючись:

— Я змушений продиктувати вам невеличкий текст. Якщо ви не заперечуєте, то сідайте до столу і оцією ось ручкою, на оцьому ось папері будете писати те, що я диктуватиму... Приготувалися? Чудово! Ну-с, так... Пишіть. «Все це розподіляється на товариства, яких зараз багато». Написали? Чудово! «Кожного святкового дня і в неділю в клубі збирається багато відвідувачів»,— фон Бенетто глянув через плече Сквері.— Чудово! Пишіть далі. «Кожен член цього клубу повинен строго... Строго повинен»... Чудово! Ще одне речення. «В цьому гурткові багато членів». Чудово! І останнє. «Писав власноручно Мішель Сквері». Дякую,— взявши написане, вдоволено мовив фон Бенетто.— Для мене, князю, все ясно: всі три документи писані однією рукою.

— Що ви, Сквері, тепер скажете?

— Те, що й говорив: статут я вперше бачу!

Маленький фон Бенетто здивовано глянув на Мішеля і розвів короткими руками: не розумію, мовляв, як можна відмовлятися від того, що ясно як двічі два.

Кочегара пароплава «Лазарев» Соколова Шаховський допитав ще шістнадцятого січня. «Із Ляховичем я двічі плавав до Лондона,— сказав Соколов на допиті.— А чи привозив він відтіля заборонені книги, того не знаю. Після того, як Ляхович увільнився, я його більше не бачив. Його знайомих в Одесі не знаю». Коли нарешті пароплав «Лазарев» повернувся в Одесу, то по трапу на палубу перейшла ціла рота жандармів, яку очолював Шаховський. Перерили на пароплаві все, що можна було обшукати, але жодної забороненої книги чи газети не знайшли. Шаховському і Добржинському, який теж брав участь в обшукові, довелося вибачитися перед капітаном. Шаховський говорив полковнику Кнопу, повернувшись з пароплава:

— Пароплав не квартира. Там коли щось і було, то знайти нелегко. Великий транспорт, звичайно, не сховаєш, а десяток книг чи газет виявити майже неможливо.

— А ми дивуємося, як ту літературу провозять, коли митники оглядають пароплави,— сказав Кноп.— Отак і провозять!

— Що з Ляховичем робити? — спитав Шаховський.— Головне звинувачення проти нього ніхто з тих, кого я допитав на пароплаві, не підтвердив. Всі матроси твердять, що мало його знали й не бачили, щоб він провозив якусь літературу.

— Книги він розповсюджував? Розповсюджував. Із Заславським був знайомий? Був. Хай сидить! — наказав Кноп.

Після побачення з Марією Євгена відвели в ту ж кімнату-камеру, в якій він сидів. Він нервово ходив по камері і ні про що не міг думати, бо в голові пульсувало те єдине, те страшне слово, яке він чув з уст Марії: «Пи-ти-и... Пи-ти-и... Пти-и...» Капітан Гофман зайшов спитати, чи не треба йому чого-небудь.

— Дайте води!— мимоволі сердито вигукнув Євген, ніби він давно просив пити і йому не давали.

Капітан Гофман здивовано глянув на нього, бо таким тоном Заславський ніколи до нього не звертався, наказав черговому жандармові принести кухоль води. Євген жадібно випив, полегшено зітхнув:

— Дякую. Більше нічого не треба...

— Може, хочете вийти на прогулянку, то я накажу...

— На прогулянку?— спитав Євген.— Ні, дякую!

— Воля ваша,— сказав капітан і вийшов з камери.

«Воля ваша,— повторив подумки Євген.— Він, мабуть, і не розуміє, з яким сарказмом звучать ці слова. А який у Марії був погляд!— перескочили Євгенові думки на те, чим жила його душа.— В кого ж я бачив такі очі? А, в сліпого, що молився в церкві і дивився не на ікони, а, здавалося, на мене. Тоді я був малий, і той погляд сліпого довго переслідував мене навіть уві сні. В церкві я був з матір'ю — вона вже померла. Невже і Марія помере? А діти? Смішно: мов смерті не все одно: є діти у Марії чи немає, є у тих дітей батько чи немає?»— Думки обірвалися, і в голові знов запульсувало: «Пити-и... Пити-и...»

Не минуло й години після побачення Євгена з Марією, як до нього в камеру зайшов полковник Кноп у супроводі капітана Гофмана.

— Капітане, залиште нас самих,— наказав Кноп Гофману. І, коли той вийшов, обережно причинивши двері, Кноп сказав з нещирим сумом: — Я співчуваю вам, пане Заславський...

Євген нічого не промовив («Знаю, як ти співчуваєш»). Полковник Кноп, витримавши значну паузу,— він ждав, що Заславський буде дякувати йому,— продовжував:

— Так, я співчуваю вам і, як бачите, роблю все для вас, що в моїх силах. Я дозволив вам побачення з дружиною, хоча ви мене про те й не просили, хоча я на те й не мав формального права, бо дізнання ще не закінчено. Не закінчено, але наближається до завершення. Із протоколів дізнання, з тих документів, які ми маємо,— а ми маємо, як ви знаєте, й статут союзу,— чітко вимальовуються незаперечні, дуже серйозні звинувачення проти вас, пане Заславський. Дізнанням точно встановлено, що ви читали лекції робітникам, у яких закликали їх виступати проти уряду. Ви створили асоціацію робітників і вкупі з ними утримували лазню, що заборонено

нашими законами. На створення тієї асоціації ви дали значну суму грошей, бо ваша мета була — не прибуток, а пропаганда революційних ідей серед робітників. Ви, нарешті, створили робітничий союз, написали для нього статут. Ви були натхненником і керівником всієї злочинної діяльності того союзу. А діяльність його спрямовувалася до однієї мети: до революції, яка мала знищити існуючий державний і соціальний порядок. Ось, пане Заславський, які ми маємо проти вас звинувачення. І оскільки дізнання, повторюю, по суті, вже завершено, то я радив би вам серйозно зважити все це й дати відверті й правдиві свідчення, які полегшать вашу тяжку провину. Не приховую від вас, що за вашою справою пильно слідкує сам государ, милосердя якого до тих, хто розкаюється в своїх злочинах, незмірне. Все це я кажу вам, пане Заславський, тільки тому, що бажаю вам добра. У вас двоє дітей, дружина тяжко хвора... Подумайте, що жде ваших дітей, якщо дружина, боронь боже, помре, а ви підете на каторгу!

— Я над цим, пане полковник, уже думаю,— по паузі спокійно мовив Євген.— І все одно, до того, що я вже говорив, мені немає чого додати. Це останнє, що я можу сказати.

— Пане Заславський, ви високоосвічена і розумна людина,— криво посміхнувся полковник Кноп.— Невже ви думаєте, що те, що ви не хочете говорити правду про революційну діяльність створеного вами робітничого союзу хоча в якій-небудь мірі зніме з вас ті звинувачення, які зафіксовані в матеріалах дізнання?

— Я не знаю, хто і що писав у тих протоколах, і не беруся про них судити,— зауважив Євген.— Я відповідав і буду відповідати лише за те, що сам говорив. І я просив би вас увільнити мене від цієї неприємної й непотрібної розмови.

Повернувшись в управління, полковник Кноп роздратовано наказав Шаховському:

— Кінчайте, князю, дізнання!

— А ви ж хотіли самі говорити з Заславським,— стримуючи посмішку, мовив Шаховський, бо здогадався, чого Кноп такий сердитий.

— Я говорив і ще раз переконався, що він запеклий ворог! Коли матеріали дізнання будуть готові?

— Через тиждень.

— Чого так довго?

- Я хочу ще декого допитати.
- Закінчуйте, все вже й так ясно!

Дев'ятнадцятого березня 1876 року Кноп відправив у Третє відділення донесення: «Дізнання, яке я розпочав 10 грудня 1875 року про існування в Одесі серед робітників на фабриках і заводах таємного товариства з протирядовою метою, в даний час закінчено (331 сторінка) і передано прокурору Одеської судової палати. Особливої уваги ця справа заслуговує: 1) середовищем, у якому товариство утворилося, 2) правильністю його організації, 3) кількістю осіб, що належали до товариства, і 4) повнотою дізнання і зібраних проти обвинувачених доказів. Дізнанням встановлено, що в Одесі утворилося серед робітників фабрик і заводів таємне товариство, яке мало за мету повалення існуючого державного і соціального порядку».

Розділ дев'ятий

1

Тільки після того, як закінчилося дізнання, Марії дозволили побачення з чоловіком. Вона поїхала до Євгена з Людою, якій було вже два місяці. Сиділа в конторі тюрми і уявляла, як зрадіє Євген, коли побачить дочку. Адже після того, як його привозили в лікарню,— їй розповідали, що вона не впізнала його,— він її не бачив. А маленьку Люду йому в лікарні тоді не показали. Який він став за ці чотири місяці ув'язнення? Лікар Розен казав, що Євгена мучать головні болі й безсоння. Та це, мовляв, з багатьма в'язнями буває, бо сидіння в одиначній камері — то, мабуть, найтяжче покарання. Згадалось Марії, як Євген говорив, що збожеволів би, якби його замкнули в камері і не дали книг. Хоча б з ним нічого не трапилося, бо покарання — яке б воно не було тяжке — можна відбутися, а здоров'я не повернеш.

«Довго щось його не приводять,— хвилювалась Марія, поглядаючи на ті двері, куди пішов наглядач тюрми.— А серце мое як стукає, аж Людочка здригається. Хоча б не прокинулася та не розплакалась, бо вона щось стала капризувати». Люда, мов підслухала ті думки матері, луп-

нула синіми оченятами. «Це стук мого серця її будить»,— подумала Марія і переклала Люду голівкою до правої груді. Та Люді це не сподобалося — чи вже виспалася,— вона потяглася, наморщила маленьке, ще червоне личко й захникала. Марія злякано глянула на двері: їй так не хотілося, щоб Люда зустріла батька плачем. Вона встала і, колихаючи дочку, почала ходити. Так була заклопотана тим, що їй не помітила, як наглядяч завів Євгена. Тільки коли почула: «Пані, починайте побачення, бо дано всього десять хвилин»,— оглянувшись на двері й побачила... Побачила чоловіка, що був тільки схожий на Євгена. Якось дивно посміхаючись, він дивився на неї й мовчав.

— Женю...— здивовано-вражено прошепотіла Марія, бо ніяк не думала, що зустріє його таким.

В очах Євгена спалахнула радість, паче він тільки-но впізнав її. Він засміявся. Але не радісно, а якось дивно. Сміх той мовби не давав йому вимовити слова, і він сміявся й мовчав. «Боже, та що з ним?» Марія так була вражена, що не знала, що їй робити, що говорити, і теж мовчала, відчуваючи, як сльози котяться по щоках. А Євген, не в силі стримати сміх, який, бачила Марія, давив його, сказав:

— Вибач, що я... сміюся... Це пройде... Вчора я майже не сміявся...

Євген не обняв Марію, не поцілував (так вона уявляла зустріч), навіть не підійшов ближче, а стояв біля порога. Марія дивилася на нього і теж не могла рушити з місця: таке заціпеніння охопило її. «Як він сміється, який у нього погляд,— спалахували думки.— І весь він зовсім не такий, яким був. Ми мовби чужі стали...» Заплакала Люда, і той плач вивів Марію з шоку. Вона сказала, пересилуючи якийсь внутрішній опір:

— А це... Люда...

— Ага, знаю,— засміявся Євген.— Я ж був у тебе. Ти води просила... Полковник Кюон сказав мені, що ти помираєш...

— Я не знаю, як залишилася жива...— промовила Марія.— Всі думали, що помру... Видужала. І Люда вже ось яка...

Несміливо, мов до чужого («Та що ж це таке?»— думала), підійшла Марія до Євгена, бо він стояв все на тому ж місці, і простягла йому дочку, щоб подивився. Євген пильно глянув на Люду, і його світлі очі потепіли. Дівчинка, мов відчувши, що батько дивиться на неї,

радісно посміхнулася уві сні. Від тої посмішки Євген так здригнувся, наче його струмом ударило. Нахмурився, сказав з жахом:

— Вона теж... сміється...

Настало гнітюче мовчання. Потім Марія, пересилюючи себе, спитала:

— Женю, ти хворів?

— Ні,— сердито відповів Євген.— Тільки голова боліла. І оцей сміх... Нападає, мов ікавка. Це нерви. Розен каже, що пройде. Ти не говорила з ним?

— Ні,— сказала Марія, радіючи тому, що Євген почав розповідати про себе.— Але я, якщо треба, поговорю.

— Скажи йому, що я знову не можу заснути. Хай пришле порошоків. Він мені давав уже. Він знає.— Євген помовчав, додав: — І все сміх. Через нього й заснути не можу.

Знову запала мовчанка. А тут з'явився наглядач і сказав, щоб закінчували побачення. Євген, наче він ждав цього, повернувся й пішов геть. У дверях камери зупинився, сказав, ледь переборюючи сміх:

— Не забудь же за порошки!

Коли Марія йшла на побачення, то їй здавалося, що нічого страшнішого немає від того, що Євген сидить у тюрмі. Це найбільша біда, найбільше горе. А зараз ось, повертаючись з побачення, думала про те, що найстрашніше горе — це хвороба чоловіка. А що Євген був хворий — і тяжко хворий — вона не мала сумніву. Жандарми закатували його. Її охопив такий жах, якого, здавалось, не відчувала навіть і тоді, коли рідну матір ховала. «Що ж робити? Як допомогти йому? Як вирвати його з тюрми? Треба поговорити з Розеном. Піду зараз же до нього. Адже Євген жде порошоків».

— Так, чоловік ваш хворий,— сказав Розен.— Я спостерігаю за ним уже більше двох місяців. Спочатку він скаржився на безсоння. Просив дати якихось ліків. Я давав снотворне. Потім, приблизно місяць тому, він став нарочуд веселим. І хоча в нього пульс сто тридцять,— значить, серце майже вдвічі частіше б'ється, ніж у нормальної людини,— він говорить, що почуває себе добре. Під час розмови завжди посміхається. Ви помітили той дивний сміх?

— Так, я була дуже вражена...— мовила Марія.

— Отже, повторюю: він завжди сміявся, говорив охоче. А тижнів три тому зробився мовчазним. На запитання

мої відповідає сердито, мов усе, про що б я його не питав — навіть про те, які ліки йому дати, — дратує його. Відповіді його, оскільки йому заважає говорити сміх, короткі і не завжди логічні. Йому мовби важко слідкувати за власними думками. В отакому він зараз стані...

— І що ж це за хвороба?

— Я не психіатр і точного діагнозу не можу встановити. Думаю, що в нього душевна хвороба...

— Божевілля?! — з жахом вигукнула Марія. — Не може бути! Не може бути! Він же зовсім недавно був здоровий... Божевілля... Ні-ні, не може бути! Я сама збожеволю, якщо з ним...

— Маріє Григорівно, заспокойтеся... Випийте ось води... Я ж сказав, що я не спеціаліст, що це тільки припущення. Цілком можливо, що в нього просто якась душевна депресія, викликана тими потрясіннями, які він переніс і переносить... Та, якщо навіть і та хвороба, про яку я говорив, то його ще можна вилікувати. Звичайно, для того треба покласти в спеціальну лікарню. В Одесі такої лікарні немає. А спеціаліст з психічних хвороб у нас є. Це професор університету Бернштейн. Я радив би вам до нього звернутися. А також і до прокурора палати, бо на те, щоб професор Бернштейн оглянув вашого чоловіка, треба мати дозвіл прокурора.

2

— Ваша величність, прокурор Одеської судової палати переслав мені всі матеріали дізнання, які йому передав полковник Кноп про створення в Одесі робітничого союзу і його злочинну діяльність, про що я вам уже доповідав. Прокурор пише... Дозвольте, государю, зачитати... Тут небагато...

— Читай, — сказав цар.

— Прокурор Одеської судової палати пише: «Сукупність всіх обставин, зібраних дізнанням, з'ясовує до деякої міри, що кінцева мета пропаганди направлена була на повалення існуючого державного ладу». Далі прокурор пише, що коноводи цього робітничого союзу говорили: треба знищити всіх урядових осіб і капіталістів, а всі багатства розподілити між собою. А в статуті союзу, який ви, государю, зволили, як пам'ятаєте, читати, прямо говорить про комуну на зразок тієї, яка була в Парижі.

Отже, справа ця дуже важлива, і я просив би вашого дозволу, государю, провести слідство...

— І будеш ти його вести три роки!— нахмурився цар.

— Ваша величність, я обіцяю вам, що слідство в Одесі буде проведено за три місяці,— по паузі мовив Пален, хоча такої впевненості у нього не було.— А що стосується тих двох політичних справ¹, то ближчим часом обвинувальні акти буде закінчено.

— Ближчим часом!— іронічно посміхнувся цар.— Я це вже більше року чую! Графе, ще раз прошу тебе: прискор передачу цих двох справ до суду!

— Государю, клянусь вам, що в цьому році всі політичні справи будуть розглянуті особливим присутством,— сказав Пален.

— Ну, дивись!— примирливо мовив цар.— Дивись...

— В Одесі слідство я наказав провести члену Харківської судової палати Ненарочкіну разом з товаришем прокурора одеської палати Деппом. Це люди дуже досвідчені, вони швидко проведуть слідство. Тим більше, що матеріали дізнання досить повно висвітлюють справу. Створив цей злочинний союз і написав для нього статут дворянин Євген Заславський, який мав у Одесі свою друкарню. Це єдиний інтелігент товариства, а всі інші — робітники фабрик і майстерень Одеси.

— Про це ти мені вже говорив. І це дуже й дуже прикро, бо робітники — то не зелена молодь, яка, начитавшись книжок, які видають Лавров і Бакунін, йде в народ, щоб сіяти злочинну пропаганду. Ось Потапов подав мені записку про те, що діється на фабриках і заводах Петербурга. Послухай!— Цар начепив окуляри на товстого носа, почав читати ті речення з донесення шефа Третього відділення, які він підкреслив синім олівцем: — «Спостереження за фабричним людом все більше й більше виявляє розповсюдження соціальної й революційної пропаганди уже не між окремими особами, а в масі». Чув, графе? В масі!

— Чую, ваша величність,— сумно зітхнув Пален.

— Я боюсь, що такий робітничий союз існує вже і в Петербурзі, та ми тільки про те не знаємо. Потапов пише ось, що тепер кожен «робітник читає загальнодоступні книги, слідкує за періодичними виданнями, зосереджуючи свою увагу на тих статтях, які осуджують урядові розпорядження». А у нас в газетах таких статей, на жаль, немало з'яв-

¹ Йдеться про «Процес 50-ти» і «Процес 193-х».

ляється. Я вже говорив Тімашову, щоб він пильніше слідкував, та, бачу, він мало зробив.— Цар, хмуρο помовчавши, спитав:— Що там у тебе, графе, ще, бо мені час уже на обідню.

— Головне, государю, я вже сказав, а тут... це іншим разом,— поспішно мовив Пален, бо настрої у царя був поганий, і він хотів якомога швидше вийти з його кабінету.

Одинадцятого травня 1876 року Марія написала міністру юстиції Палену прошеніє: «22 грудня минулого 1875 року мого чоловіка дворянина Євгена Заславського було заарештовано. Його звинувачують у державному злочині. Слідство в цій справі закінчено, і матеріали його передані прокурору Одеської судової палати. Він їх відіслав на ваше розгляд, ваше превосходительство. З дня арешту й до кінця дізнання мій чоловік утримувався в одиночній камері, що не тільки погано впливало на його здоров'я, а — особливо в останній час — почало негативно позначатися на його психіці. Професор Новоросійського університету Бернштейн і міський лікар Розен найшли його нервову систему настільки розстроєною, що подальше перебування в ув'язненні може повести до повної втрати свідомого мислення. Такий висновок лікарів, повний розлад моїх справ, який стався внаслідок арешту чоловіка, примушує мене просити ваше превосходительство, щоб ви дозволили віддати Заславського на поруки. Без такого дозволу пан прокурор Одеської судової палати відмовився задовольнити моє прохання, з яким я до нього зверталася четвертого травня».

— З тюрми такого злочинця я не випущу! — сказав Пален зі злобою Анатолію Федоровичу Коні, який приніс йому це прошеніє Заславської.— Досить з мене тих, яких я випустив на поруки, а вони втекли! Хворий! — іронічно наморщив лице Пален.— Всі вони, шахраї, як тільки їх посадить у камеру, хворіють. У всіх у них погане здоров'я. А про що ж, спитати їх, думали, коли бралися за злочинні справи? Он князь Петро Кропоткін. Теж хворіє, теж проситься, щоб перевели в лікарню. А сам, мабуть, тільки й думає про те, як утекти! Я так і сказав государю: не выпускайте Кропоткіна з фортеці, бо втече. Та на государя тиснуть впливові родичі князя. Ні, ні, Заславський буде сидіти в одиночній камері до суду, а потім, коли я його передам Тімашову, хай вони роблять з ним, що хочуть.—

Пален глянув на Коні, спитав: — А ви що: за те, щоб віддати його на поруки?

— Графе, я подивився список заарештованих пропагандистів,— сказав Коні.— За три роки збожеволіло більше десяти в'язнів!

— Туди їм, шахраям, і дорога! — Пален показав пальцем на небо.— То їх сам господь бог карає за те зло, яке вони заподіяли государю й Росії! Ах, та що там!.. — махнув рукою Пален.— Зло, яке пропагандисти посіяли в народі, дає вже, як показує і оця одеська справа, свої страшні плоди. І якщо ми не будемо нещадно карати всіх оцих злочинців, то допустимо до такої страшної комуни, яка вже була в Парижі. Що — пан Ненарочкін виїхав уже до Одеси?

— Здається, він ще в Харкові, бо вчора була відтіля телеграма за його підписом,— сказав Коні.

— От бачите! От бачите!.. Ах... Уже півтора місяця, як закінчилося дізнання, а ми ніяк не можемо розпочати слідство. А я ж обіцяв государю, що не мине й трьох місяців... Ах... Ох, нічого не можна зробити так, як треба. Чого він не їде до Одеси?

— У нього ж там справа, яку він повинен закінчити,— мовив Анатолій Федорович, тонко посміхаючись, бо вже кілька разів говорив про це.

— Хай усе кидає! Хай негайно їде до Одеси й розпочинає слідство!

— Накажете, графе, посилати пану Ненарочкіну таку телеграму? — спитав Коні, бо Пален, коли сердився, то наказував одне, а коли заспокоювався, то — зовсім інше.

Телеграму було послано Ненарочкіну, та вона не допомогла, бо він не міг покинути справу, яку вів. І Ненарочкін приїхав до Одеси тільки дев'ятого червня. Ті три місяці, за які Пален обіцяв царю закінчити слідство в Одесі, вже минули...

3

Шляхетського гонору у Віталіса Мрачковського, яким він вихвалявся, вистачило лише на півроку ув'язнення. Як тільки Ненарочкін розпочав слідство, Мрачковський, не дожидуючись, коли його викличуть на допит, написав, що бажає відкрити істину, за яку утримується під вартою. Свідчення свої Мрачковський розпочав з того, що назвав Товстоносова, якого хотів убити за зраду, своїм близьким дру-

гом. Розповів він Ненарочкіну дійсно все, що знав. А знав він немало про діяльність керівного ядра союзу. Він сказав, що на сходці за Тираспольською заставою Заславський говорив: «Робітники обтяжені непосильною працею і податками, їм треба про це заявити урядові. А якщо уряд нічого не зробить для робітників, то їм, робітникам, треба збунтуватися і йти навіть проти війська». Потім був прийнятий статут, який склав Сквері. В статуті тому, між іншим, говорилося, що «всі робітники повинні бути за одного і один за всіх».

— Ви напевно знаєте, що саме Сквері складав статут? — спитав Ненарочкін, бо в матеріалах дізнання Шаховський висловлював думку, що статут писав Заславський.

— Я знаю, що він його переписував. Коли була сходка за вокзалом, то Сквері читав той статут. Заславський сказав йому: «Візьми, Мішелю, перепиши і встав доповнення».

— Які доповнення?

— А ті, про які говорилося на сходці.

— Про що ж саме говорилося?

— Оцього не могу пригадати, — зітхнув Мрачковський. — Пам'ятаю тільки, хотіли записати, щоб за зраду вбивати... Я в жандармському управлінні й не говорив цього, бо боявся, що вб'ють. А тепер бачу, що то були одні тільки слова, то й розповідаю все... Он і Товстоносов, і Курганський все сказали, їх випустили, а я сиджу... Я не більше робив, ніж вони, я не гірший від них...

— Заборонену літературу ви читали?

— Читав газети «Работник» і «Вперед!».

— Хто вам їх давав?

— Кравченко і Силенко. У них завжди було багато таких газет.

— Ви самі читали ті газети чи теж давали комусь?

— Я давав їх робітникам майстерень: Курганському і Товстоносову.

— Заславського ви добре знали?

— Знав.

— На квартиру до нього ходили?

— Так. У нього була остання сходка, на якій я був присутній. Запросив Заславський нас до себе вночі. Прийшло до нього чоловік двадцять робітників. Були всі ті, що й на попередніх сходках, про які я вже говорив. Зібралися ми в кімнаті, вікна якої виходили в двір. У друкарні робітників уже не було, бо робочий день закінчився. Один тільки робітник Наумов, що працював у друкарні, був серед нас.

Разом із Заславським він приніс у кімнату, мабуть, з друкарні, більше пуда заборонених газет і книг. Були там газети «Работник», «Вперед!». А які книги — не пам'ятаю, бо я нічого собі не взяв.

У кінці допиту Мрачковський сказав, що він «цілком усвідомлював, що належав до протизаконного товариства, та відійти від нього не було ніякої можливості, оскільки Кравченко кілька разів говорив, що, коли я не буду підкорятися цьому товариству, то мене вб'ють». Мрачковський був упевнений, що після такого відвертого зізнання його випустять із тюрми, і помилився. Ненарочкін сказав:

— Ось закінчиться слідство, тоді буде видно. А поки що вам доведеться посидіти.

4

Після того, як Мрачковський дав свої свідчення, Ненарочкін, вдоволено посміхаючись, сказав товаришу прокурора Деспу, з яким вів слідство:

— Ну-с, Миколо Францовичу, подивимося тепер, що скаже пан Заславський!

— Боюсь, що нічого.

— Чого ви так думаете?

— Мій колега пан Добржинський, який вів дізнання, говорив мені, що Заславський з тих політичних діячів, які не визнають навіть і того, чого вже неможливо не визнати. Таке в них кредо. І друге: Заславський, як я вам уже казав, перебуває в якомусь дивному стані. Він мовби і не хворий, і в той же час, як твердять лікарі, в його психіці помічається щось ненормальне. Я його бачив один лише раз, коли оглядав в'язнів тюрми. Відповідав він на мої запитання розумно, але його погляд і особливо посмішка зашлишили в мене неприємне відчуття.

— Нічого, нічого, зараз ми з ним поговоримо, — сказав Ненарочкін таким тоном і з такою усмішкою, що значило: подивитися, як він мені все розповість. — Пане наглядчач, приведіть, будь ласка, Заславського! — Наглядчач вийшов, а Ненарочкін продовжував: — Відверто признаюсь вам, Миколо Францовичу, мені не дуже хотілося їхати в Одесу і вести цю справу. Матеріали дізнання досить поверхові, як ви бачите. Фактів мало, одні обмови. Та ще й таких осіб, які явно служать агентами у полковника Кнопа...

— Абсолютно з вами згоден.

— Ваша політична поліція взагалі діє так: роздмухає

справу, нахапає нагород, а нам потім — що хочеш, те й роби. Граф Пален говорив мені, коли я був у нього перед від'їздом до Одеси, як государ гнівається, що слідство в політичних справах довго тягнеться. Просив, щоб я до повернення государя з Емса закінчив цю справу. Я не обіцяв, а зараз бачу, що до кінця червня можна буде закруглити слідство.

— Ваше превосходительство, Заславський відмовився йти на допит,— доповів наглядач.

— Відмовився? — здивувався Ненарочкін.— Як це так?

— Каже, нікуди я не піду,— відповів розгублений наглядач.— Я йому і так і сяк... Не піду, каже, і все. Накажете силою привести?

— Гм... Та що ж у вас тут за порядки, Миколо Францовичу? В'язні що хочуть, те й роблять?

— Розумієте, Володимире Васильовичу, до Заславського тут особливе ставлення, бо всі бачили, що він дуже хворів. Був час, говорив мені лікар тюрми Розен, коли у Заславського так боліла голова, що він нікого не впізнавав. Не їв і не пив по кілька днів. І... сміявся. Сміявся явно божевільним сміхом...

— Але ж зараз він добре себе почуває! Він сам мені про це говорив!

— Він весь час говорить, що добре себе почуває.

— Ну, ось що,— повернувся Ненарочкін до наглядача.— Запросіть його ще раз. Якщо відмовиться — приведіть!

— Слухаю! — козирнув наглядач.

— Як би там не було, а я повинен Заславського допитати,— говорив Ненарочкін, коли наглядач пішов.— Без протоколу допиту Заславського граф Пален поверне мені матеріали слідства.

Протокол допиту Заславського був коротким: «1876 року, червня, 13 дня, член Харківської судової палати Ненарочкін у присутності прокурора Одеської судової палати М. Ф. Дєппа склав цей протокол у тому, що, допитавши цього числа в приміщенні тюрми обвинуваченого Сквері, член палати дав розпорядження запросити на допит обвинуваченого дворянина Заславського. Коли привели Заславського, то член палати запропонував йому, згідно з 403 статтею статуту кримінального судочинства, запитання про його особу. Заславський назвав своє прізвище. Потім член палати виклав суть обвинувачення і спитав Заславського, чи визнає він себе винним. Заславський мовчав. То-

ді член палати спитав, чи бажає він що-небудь відповідати. На це Заславський відповів, що нічого ні відповідати, ні слухати, ні підписувати не бажає. Після цього його відвели в камеру».

— Що я вам говорив, Володимире Васильовичу,— мовив Депп, коли підписав протокол.— Від Заславського ми нічого не доб'ємося.

— Але ж я не можу сказати, що він ненормальний,— сказав Ненарочкін.— Правда, посміхався таки недоречно. Погляд у нього трохи дивакуватий. Та вони, оці запеклі політичні злочинці, всі фанатики! І погляди в них як у фанатиків.— Ненарочкін помовчав, бо Депп і не заперечував, і не погоджувався з ним.— Проте Заславського треба лікарям показати. Хай дадуть офіційний висновок!

— Так, це обов'язково треба зробити,— погодився Депп.

Двадцять першого червня у присутності Ненарочкіна, Деппа і начальника тюрми лікар Розен повинен був провести огляд Заславського. «Заславський, якого викликали на огляд,— було записано в протоколі,— в супроводі жандарма підійшов до дверей кімнати, глянув на всіх і, нічого не сказавши, повернувся назад. Коли, за наказом начальника тюрми, два конвоїри знову його привели, то він прибрав визивну позу. На запитання Заславський не відповідав. Потім сказав, що може говорити тільки з людиною, яка абсолютно схожа на нього, і знову замовчав». Лікар Розен, як було записано в протоколі, ніяких патологічних змін у легенях не знайшов. «При вислухованні серця найдено, що воно верхом своїм з силою б'ється в грудну клітку. Пульс сто тридцять». Розен зробив висновок, що у «Заславського розвивається душевна хвороба в формі веселого божевілля». Оскільки хвороба недавно почалася, то Розен вважав, що, помістивши Заславського в спеціальну лікарню, можна надіятися на те, що він вилікується. Ненарочкін написав таку постанову: «Переконатися про розумовий стан Заславського через допит тих осіб, яким може бути відомий його спосіб дій і міркувань». Ненарочкін викликав на допит Орловського. Той сказав, що знає Заславського, як «людину розумну, освічену і розвинену. Міркування Заславського завжди були логічні, нічого ненормального не було. Фізично він теж був здоровий».

— Пані Заславська, я хочу попередити вас, що ви, відповідно до сімсот п'ятої статті кримінального кодексу, мо-

жете не давати свідчень проти вашого чоловіка,— мовив Ненарочкін, викликавши Марію.— Хочете ви скористатися своїм правом чи будете відповідати на запитання?

— Буду відповідати,— сказала Марія.

— Ваш чоловік, Заславський, звинувачується в тому...— Ненарочкін прочитав, у чому звинувачувався Євген, спитав: — Що ви можете сказати з цього приводу?

— Нічого не можу сказати, бо нічого не знаю,— відповіла Марія.

— Я просив би вас, пані Заславська, говорити правду,— невдоволено насупився Ненарочкін,— бо одна лише правда може допомогти вашому чоловікові. Я не вірю, щоб ви не помічали, що ваш чоловік читає заборонені книги, розповсюджує їх серед робітників, веде дружбу з робітниками, тобто з людьми, які своїми інтересами, своїм розумовим рівнем нічого спільного не могли мати з ним.

— А я не заперечую, що в мого чоловіка були знайомі робітники,— відповіла Марія.— Чоловік мій, маючи друкарню, не міг не вести справ з робітниками. Мені це здавалося абсолютно природним. За характером своїм Євген добрий, не гордий, а тому дружив з усіма людьми, які подобалися йому, незалежно від того, були вони багаті чи бідні, освічені чи малограмотні.

— Вам давали побачення з чоловіком?

— Так, я бачилася з ним кілька разів,— сумно зітхнула Марія.

— Він перемінився з того часу, як його заарештовано?

— Страшно перемінився. Я просто... не впізнала його...— Сльози давили Марію, вона помовчала.— Він дуже хворий. Професор Бернштейн, який оглядав чоловіка, сказав мені, що його треба покласти в лікарню Миколи Чудотворця в Петербурзі. Тільки там йому по-справжньому можуть допомогти. Я кілька разів просила полковника Кнопа, а потім прокурора судової палати, щоб віддали мені чоловіка на поруки. Адже в одиночному ув'язненні, від якого він захворів, ніякі ліки йому не допоможуть. Однак мені відмовили, посилаючись на те, що слідство ще не закінчено. Я зверталася до графа Палена, але ніякої відповіді до цього часу не одержала. У мене таке враження, пане Ненарочкін, що всі зацікавлені в тому, щоб мій чоловік збожеволів.

— Помиляєтесь, пані Заславська,— нахмурився Ненарочкін,— помиляєтесь. Проти вашого чоловіка висунуті дуже тяжкі політичні звинувачення. Якщо говорити навіть

про те, що він повинен відповідати перед судом за свої злочини, то на лаву підсудних психічнохвору людину, як гласять наші закони, ніхто не може посадити. Отже, щоб судити вашого чоловіка, його треба вилікувати, коли він дійсно хворий. Повторюю: коли дійсно хворий...

— Невже у когось є ще сумнів у тому, що чоловік мій тяжко хворий? — здивовано спитала Марія Григорівна.

— Для того, щоб напевне встановити — хворий ваш чоловік чи ні, треба провести консиліум за участю лікарів-спеціалістів. Адже й сам ваш чоловік говорить, що він не хворий. Я особисто не спеціаліст і не беруся висловлювати свою думку щодо хвороби вашого чоловіка. До закінчення слідства ніхто його на поруки не відпустить.

Коли Марія пішла, Ненарочкін сказав Деппу:

— Все вона знає, і не хоче говорити, бо поділяє погляди свого чоловіка.

— Я теж так думаю, — мовив Депп.

5

Травень і червень Олександр II лікувався водами в Німеччині, в місті Емсі. Взяв він із собою й Катерину Долгорукову, бо, власне, заради неї й поїхав туди. «У Петергофі, так само, як і тут, у Петербурзі, — записує в щоденнику військовий міністр Мілютії, — тільки й розмов що про здоров'я государя і про східне питання. До приїзду государя ходили зловісні чутки про його моральний занепад. Лікар Боткін, який оглядав государя у вівторок, говорив мені, що ге знайшов у нього ніяких небезпечних симптомів, і натякнув, що виснаження йде від надмірного захоплення жінками. Кажуть, що крім постійного зв'язку з княжною Долгоруковою, бували й випадкові любовні авантюри».

Приїхав Олександр II із Емса з флюсом, біла його якась лихоманка, і в перші дні граф Пален не міг потрапити до нього на прийом та доповісти, що слідство в Одесі закінчено.

Нарешті цар, перед від'їздом до Фінляндії, прийняв Палена.

— Я бачу, государю, що води Емса пішли вам на користь, — лестив Пален.

— Так, в Емсі я добре почував себе, а ось тут, дома, трохи прихворів. Та це, каже Боткін, пройде. Ну, то що, графе, помер один наш ворог?

— Помер. І це дуже добре,— сказав Пален.— Без Бакуніна, я впевнений, помре і вся та злочинна діяльність, яка на ньому одному тільки й трималася.

— Дай бог,— мовив цар.— Бакунін стільки заподіяв зла Росії, що його можна порівняти тільки з Герценом. Ну, які тут у тебе, графе, новини?

— Як я вам, государю, й обіцяв, слідство в Одесі закінчено. Матеріали дізнання повністю підтвердилися. Більше того: член Харківської судової палати Ненарочкін, який вів слідство, виявив багато нових даних, котрі говорять про те, що робітничий союз ставив собі за мету повалити існуючий лад у державі. Організатором і керівником союзу був дворянин Заславський...

— Визнав він себе винним? — спитав цар.

— Ні, не визнав. Справа в тому, государю,— поспішно мовив Пален, помітивши, як цар невдоволено насупився,— що Заславський, коли Ненарочкін приїхав до Одеси, щоб вести слідство, був уже хворий. Лікарі, які оглядали його, находять, що в нього розвивається душевна хвороба у вигляді веселого божевілля,— підглядаючи в свої папери, доповідав Пален.— Правда, полковник Кноп вважає, що Заславський прикидається хворим, аби вислизнути з тюрми і втекти.

— Цілком можливо,— сказав цар.

— Я теж так думаю,— поспішно погодився з царем Пален, хоча, прочитавши матеріали слідства, схилився до того, що Заславський дійсно хворий.— Дружина Заславського зверталася до мене з проханням віддати Заславського на поруки. Я відмовив.

— Правильно зробив,— похвалив цар.

— Отже, государю, я вважаю, що справу одеського робітничого союзу треба передати на розгляд Особливого присутствія урядового сенату, і прошу на те вашого високого повеління.

— Я згоден. Хай розглядає Особливе присутствіє. Тільки якомога швидше.

— Затримати цей процес, ваша величність, може тільки хвороба Заславського, якщо він дійсно хворий. В Одесі, як пише Ненарочкін, немає спеціалістів, які могли б визначити: прикидається Заславський хворим чи дійсно страждає отим веселим божевіллям. Я думаю якомога швидше перевести його в Дім попереднього ув'язнення. А якщо виникне в тому потреба, то помістити в лікарню Миколи Чудотворця і провести там огляд.

Граф Пален ще не закінчив своєї доповіді, як черговий генерал-ад'ютант доповів, що прибув шеф Третього відділення з дуже важливим і терміновим повідомленням. Цар сказав, що через десять хвилин він його прийме. Граф Пален скоромовкою закінчив свою доповідь. Коли він вийшов із кабінету царя, туди не зайшов, а забіг маленький Потапов і, перелякано лупаючи божевільними очима, випалив:

— Государю, велика біда!

— Що таке?— здивовано підняв брови цар, бо не бачив ще таким Потапова.

— Політичний злочинець князь Кропоткін утік!

— Як? Коли?!— підхопився Олександр II зі свого крісла.

— Втік із Миколаївського госпіталю, куди його було переведено. Годину тому. Вся поліція, весь корпус жандармів поставлені на ноги, але поки що не вдалося схопити...

— Ганьба! Арештант тікає серед білого дня, і його не можуть схопити! Що ж там за варта?

— Госпіталь, як ви, государю, знаєте, належить військовому міністерству. Охороняють його солдати. Я попереджав Мілютіна, щоб він посилив варту. Та тоді я поїхав з вами до Емса і не міг перевірити. І ось, будь ласка... Втік...

— Так як же він утік?

— У той час, як у госпіталь завозили дрова, він вислизнув із воріт. А на вулиці його ждали на рисакові, на якому він, як розповідають ті, хто бачив, і умчав. Ми шукаємо і коня...

— Тільки вчора ми всі радувалися, що помер Бакунін,— мовив цар.— Так на тобі: втік Кропоткін! Олександрє Львовичу, переверни весь Петербург, а знайди мені Кропоткіна і замкни в фортецю! І відтіля він ніколи не вийде! Боже, як я міг повірити, що він хворий, що він помирає.

— Вся та хвороба, государю, була не що інше, як хитрість,— сказав Потапов, блимаючи божевільними очима так, мов ледь-ледь стримував сльози.— Хитрість, з допомогою якої він і вирвався...

Втеча князя Кропоткіна позначилася й на ставленні до Заславського. Кропоткін сидів у Петропавловській фортеці, захворів на цингу, і цар дозволив перевезти його в госпіталь. Тепер же, коли він утік, почали говорити, що

Кропоткін був здоровий, а тільки прикинувся хворим, щоб перебратися з фортеці до госпіталю і втекти. І всі прошення Марії граф Пален клав під сукно. Говорив:

— Досить з мене того, що Кропоткін, прикинувшись хворим, утік.

Сімнадцятого серпня 1876 року прокурор Одеської судової палати послав градоначальнику Одеси таємного листа: «Відповідно до розпорядження пана міністра юстиції, маю честь найпокірніше прохати Ваше Превосходительство Вашого належного розпорядження про переміщення у С.-Петербурзький Дім попереднього ув'язнення із одеської тюрми дворянина Євгена Заславського, який обвинувачений у державному злочині. Вважаю за потрібне з свого боку звернутися з покірним проханням, щоб пан Заславський під час перебування в дорозі був під найпильнішим наглядом. А сама відправка його проведена якомога таємніше, оскільки він заявляє про занепад розумових здібностей, це викликає серйозний сумнів і дає привід думати, що робиться все з однією метою: полегшити собі втечу в дорозі».

О другій годині ночі — з сімнадцятого на вісімнадцяте серпня — Євгена розбудив сам начальник тюрми і наказав одягатися.

— На допит я не піду! — сердито мовив Євген.

— Ми вас повеземо не на допит, а на побачення з дружиною, — збрехав начальник тюрми, боячись, що Заславський відмовиться вийти з камери, як це він уже робив, і його доведеться з допомогою варту виводити.

— А котра година? — спитав Євген.

— Поки ви зберетеся, поки ми доїдемо до вашого будинку, вже й розвидниться, — сказав начальник тюрми.

Тюремна карета зупинилась на станції. Двоє жандармів, підхопивши Євгена під руки, силою втягли його в вагон, хоча він і не чинив опору. Він зрозумів, що його обдурили. Гнівno спитав:

— Куди ви мене везете?

Жандарми нічого не відповіли, наче були глухі.

— Федоре Федоровичу, за повелінням государя, — говорив Пален градоначальнику Петербурга Трєпову, — організатор і керівник одеського робітничого союзу Заславський перевозиться в Дім попереднього ув'язнення, бо справа

буде слухатися в Особливому присутствії урядового сенату. Я вже дав розпорядження, щоб Заславського відправили з Одеси під посиленням конвоєм, бо є підозра, що він прикидається божевільним, аби втекти, як утік князь Кропоткін.

— Якби ви, графе, їх швидко судили й відправляли до Сибіру, то вони б не втікали! — сердито мовив Трепов, бо і йому перепало від царя за те, що поліція не могла знайти Кропоткіна.

— Я, ваше превосходительство,— перейшов і Пален на офіційний тон,— розплутую те, що наплутав генерал Сльозкін з благословення Третього відділення і його колишнього шефа графа Шувалова. Вони, як ви знаєте, поставили тоді собі за мету: нахапати в усіх губерніях якомога більше молодих людей, що мали й читали заборонені книжки. І що? Із чотирьох тисяч заарештованих пропагандистів на лаву підсудних ми посадимо не більше двох сотень. Треба було мати час, щоб усе це пересіяти?

— Костянтин Івановичу, все я розумію,— примирливо мовив Трепов.— Людей заарештували багато, треба розплутати їх злочини. Це так. Але ж у новій тюрмі всього триста сімнадцять одиночних камер. А злочинців за один тільки рік заарештовується, як ви сказали, чотири тисячі, і всіх їх везуть сюди, до мене. А я повинен десь їх розсадити. Та ще так, щоб не могли втекти. Та ще так, щоб менше скарг писали вашим прокурорам, які наглядають за арештантами. Із Одеси ви одного тільки Заславського перевозите?

— Ні, перевеземо всіх.

— Коли?

— Та на протязі місяця, бо одеський процес, можливо, буде раніше від московського¹ і петербурзького².

— І всіх треба розмістити в новій тюрмі?

— Їх там небагато: біля двадцяти злочинців,— сказав Пален.— Частина тих, що сидять у Домі попереднього ув'язнення, доведеться перемістити в фортецю. Я попрошу на те повеління государя. Можливо, й Заславського переведемо в Алексеевський равелін, якщо підтвердиться, що прикидається божевільним, аби втекти.

Після розмови з графом Паленом Трепов викликав на-

¹ «Процес 50-ти».

² «Процес 193-х».

чальника Дому попереднього ув'язнення полковника Федорова, похмуро мовив:

— Навесні від тебе два важливих політичних злочинці ледь не втекли. Було таке?

— Було, — зітхнув Федоров, намагаючись збагнути, до чого веде Трепов.

— Так от із Одеси граф Пален везе тобі ще одного, як він сказав, дуже важливого політичного злочинця... Як його... Ага, ось... — начепивши окуляри на сухого синього носа, сказав Трепов, — Заславський. Дворянин. Створив у Одесі злочинний робітничий союз. Прикидається, як сказав граф Пален, божевільним, аби втекти. Отакого державного злочинця, як телеграфує ось градоначальник Одеси, ти маєш сьогодні прийняти.

— А куди ж я його посаджу?

— Знайди там якусь одну камеру, — наказав Трепов. — Це повеління государя...

Першого серпня 1875 року в центрі Петербурга було відкрито нову тюрму — Дім попереднього ув'язнення. На спорудження її Олександр II витратив велику суму — вісімсот тисяч карбованців. Нова тюрма була розрахована на сімсот в'язнів. Іноземці, яким показували її, бо вважали зразковою, говорили: «Схоже, що російський цар не встигає будувати тюрем для того народу, якого він звільнив від рабства». Історія спорудження цієї тюрми — яскраве підтвердження тієї істини, що в Росії Олександра II все прогнило знизу доверху. Всі, хто будував цю «зразкову» в'язницю, так безсоромно крали, що стелі приміщення кілька разів обвалювалися, починаючи з шостого поверху і аж до підвального. Боялися навіть за те, що «зразкова» тюрма завалиться, як тільки в'язні заселять її. Та ні: ось уже рік минув, а стелі ще трималися...

Тюремне управління, замовляючи проект, ставило такі вимоги: абсолютна неможливість втечі в'язнів, повна ізоляція тих, хто буде сидіти в одиночних камерах. Оскільки в'язні, як відомо, частіше всього тікали через вікно, то приміщення тюрми побудували так, що всі вікна камер виходили тільки у двір. А двір був замкнений стінами корпусів, бо тюрма мала форму чотирикутника. «З мого дому, — вдоволено посміхаючись, говорив полковник Федоров в'язням, — ви можете втекти тільки у мій двір».

Після суду над нечаєвцями (1871 рік) і долгушинцями (1874 рік) готувалося вже кілька років два нових політичних процеси, які мали бути найбільшими в історії. Першим планувався — на лютий 1877 року — процес «москвичів». До суду притягувалося п'ятдесят учасників «Всеросійської соціально-революційної організації». Головними діячами цієї організації слідство виставляло Софію Бардіну, Петра Алексеєва, Георгія Здановича, Івана Джабадарі, Лідію Фігнер, Ольгу Любатович. Другим мав відбутися «Великий процес». На лаву підсудних мали сісти двісті п'ятдесят, як називали їх слідчі, пропагандистів. Та, оскільки учасники ходіння в народ утримувались в одиночних камерах майже по три роки, то шістдесят чотири з них уже померли й збожеволіли. Троє були тяжкохворі і з дня на день теж могли померти. Отже, з чотирьох тисяч заарештованих пропагандистів в усіх тридцяти семи губерніях Росії до суду притягалось сто дев'яносто шість. Головними підсудними вважались Іполит Мишкін, Дмитро Рогачов, Порфирій Войнаральський і Сергій Ковалик. (Останні двоє зробили спробу втекти з нової тюрми, та їх піймали).

До цих двох політичних процесів тепер приєднувався й третій, як його називали, «одеський». А що слідство було вже закінчено в справі «Південноросійського союзу робітників», то граф Пален, щоб показати царю, що він уміє швидко вирішувати справи, хотів «одеський процес» провести першим.

За роки сидіння в Домі попереднього ув'язнення революціонери виробили цілу систему спілкування як між собою, так і з тими, хто був на волі. В тюрмі розмовляли стукотом у стіни, підкресленням літер у книгах. Передавали записки — і навіть речі — з допомогою «коней»: так називалися мотузки, які спускалися від вікна однієї камери до іншої. Наглядачі цілими днями лазили по пожежних драбинах і обривали «коней», але вони знову з'являлися. Нарешті були відкриті «клуби», які замінили всі попередні засоби спілкування в'язнів. Через всі камери — з першого до шостого поверху — проходили каналізаційні труби. По обидва боки — були раковини. В'язні промивали раковини водою і розмовляли, користуючись тим, що по трубі добре було чути голос всіх дванадцяти учасників «клубу».

З «клубами» начальство тюрми нічого не могло зробити, бо, щоб знищити їх, треба було міняти всю каналіза-

ційну систему. І в'язні, готуючись до суду, могли вільно домовлятися про все. Слідчим і прокурорам, які не знали про існування «клубів», доводилось тільки дивуватися тому, як злагоджено підсудні відповідали на їх запитання. Та й «клубами» в'язні не обмежилися, бо дотримувалися правила: «Нас законопачують, а ми розконопачуємося». Вони порушили ще один важливий пункт тюремної інструкції. Для прогулянок в'язнів у дворі тюрми було зроблено сімнадцять «загонів». То було коло, розділене на сімнадцять радіальних кліток, в центрі якого стояла вишка. Радіальні стіни між «загонами» були з дошок, а та стіна, що йшла по колу,— з залізних ґрат. Щоб політичні в'язні не могли розмовляти через тонкі стіни «загонів», наглядачі робили так: розділяли їх кримінальними злочинцями. Замкнувши «загони», наглядач преспокійно дрімав на вищі. Та спокій наглядачів недовго тривав. В один день політичні в'язні, домовившись у «клубі», перелізли невисокі ґрати й опинилися в дворі. Їх негайно одвели в камери. Але ті, яких привели на їх місце, зробили те ж саме. Так повторювалося до тих пір, поки начальство тюрми не примирилося і з цим, як воно говорило, злом.

На той час, коли в Дім попереднього ув'язнення привезли Заславського, в'язні вже користувалися всіма цими, як вони жартома говорили, революційними завоюваннями. А тому на другий же день всі знали, що в двісті третій камері сидить керівник одеського союзу робітників. Сусіди по камері Заславського вперто почали достукуватися до нього. Та Євген не відповідав. Чути тільки було, як він ходив по камері. А через кілька днів і кроки його зазмерли...

7

В Одесі ждали Олександра II. Кожного року він через Одесу їхав до Криму, у свій маєток Лівадію. В одеській гавані вже кілька днів стояла царська яхта «Лівадія». Олександр II мав приїхати до Одеси не з Петербурга, як це він завжди робив, а з Варшави, де він оглядав ті війська, які мали розпочати війну з Турцією. «Переїзд від Варшави до Лівадії залишив невеселе враження,— записує у щоденнику Мілютін, який супроводив царя.— Це враження ще посилювалося, коли, прибувши до Одеси (ввечері 27 серпня), ми перейшли із залізниці на

яхту «Лівадія». У той час, коли яхта відходила від берега, на очах усієї одеської публіки, що юрмилася на пристані, раптом стався у генерала Потапова сильний нервовий пароксизм. (Він розпочався під час розмови зі мною). З трудом завели його в каюту. Він всю ніч кричав страшним голосом так, що нікому не дав спати. Вранці заспокоївся, але зі всіма ознаками божевілля. Коли приїхали до Лівадії, його помістили в флігелі для пошту, але потім найшли за необхідне перевезти в Ялту, щоб при першій можливості відправити до Петербурга».

В Одесі тільки й розмов було, що про божевілля шефа Третього відділення власної його імператорської величності канцелярії. Полковник Кноп говорив Шаховському:

— До чого ми, князю, дожили. Наш шеф збожеволів. І де? В Одесі! На очах всієї публіки! Жах! Я, хоча й не поважав Олександра Львовича, хоча й говорив, що государ невдалу кандидатуру підібрав на шефа Третього відділення, але... Не думав, не думав, що він так згяньбить усіх нас. Государ, говорив мені генерал-ад'ютант Мезенцев, якому наказано виконувати обов'язки шефа, сам захворів. Ганьба на всю Європу. Політичні в'язні, як доповів мені начальник тюрми, уже якось узнали, що Потапов збожеволів, і відкрито радіють. Особливо буйно реагували на цю новину Рибицький і Кравченко. Рибицький кричав, що ми всі тут божевільні. Я наказав посадити його на тиждень у карцер. А взагалі, треба якось їх швидше відправити до Петербурга. Я сьогодні ж напишу Шульцу. Ох-ох, хто ж буде нашим новим шефом?

— Можливо, генерал-ад'ютант Мезенцев? — сказав Шаховський.

— Не думаю, не думаю,— захитав головою Кноп.— Він що ж: звичайний генерал. А государ уже ось пере-свідчився на Потапові, чим кінчається призначення простого генерала на таку посаду. Ні, государ візьме когось такого, як Бенкендорф або Шувалов...

Не вщухли в Одесі ще розмови про божевілля шефа Третього відділення Потапова, як надійшла друга новина: біля замиського ресторану Мартіна Феллера городовий знайшов убитого Василя Тавлієва, який кілька разів скаржився полковнику Кнопу на те, що йому погрожують помститися за зраду. А на другий же день після вбивства — сьомого вересня — городовий, що стояв на Соборній площі, помітив, що люди зупиняються біля стіни со-

бору і щось читають. Він підійшов туди й теж прочитав таку прокламацію: «Таємниче вбивство. В неділю, п'ятого вересня 1876 року, в саду пана Мартіна відбувалось гуляння: музика гриміла, кавалери залицялися до дам, велика алея і площа саду були заставлені столами й залиті світлом. А на відстані десяти кроків, у глухій боковій алеї, було темно. Там о дев'ятій годині вечора вчинено вбивство. Наші слідчі і прокурори такі швидкі, наші закони і суди благородні, що їм, мабуть, довго доведеться сушити голову над пошуками причини вбивства. Поможемо слідчим і прокурорам: убитий — шпигун. Це нещасна жертва — гроші жандарма Кнопа погубили його. Який сам по собі не сумний, який не тяжкий факт вбивства, ми не можемо, не маємо права зупинитися перед цією найвищою карою. Не той убивця, чия рука покарала його: істинними вбивцями повинні вважатися ті, що підкупом довели Тавлієва до мерзенного зрадництва і тим самим примусили нас піти на цей сумний, але необхідний крок самооборони. Тавлієв продав своїх товаришів, продав велике діло святої правди. Товариші, чи не досить нам мовчати, чи не час серйозно вдуматися в становище! Першим кроком кожного чесного борця за пригноблених повинно бути знищення шпигунів, які мерзенною сіткою облутали наші гуртки. Смерть зрадникам! Немає пощади тим, хто передає нас в руки катів і грабіжників! Одеса».

Вбивство Тавлієва показало Третьому відділенню,— а шефом його цар призначив генерал-ад'ютанта Мезенцева,— що запевнення полковника Кнопа в тому, що він розгромив усі робітничі гуртки в Одесі, далеко від істини. Мезенцев, доповідаючи царю про вбивство Тавлієва, сказав:

— Сам факт, ваша величність, що в Одесі, після арешту, як запевняв полковник Кноп, всіх членів робітничого союзу, знайшлися сили, які вбили агента, свідчить про те, що там існує ще велика революційна робітнича організація. Я зараз докладу всіх зусиль, щоб розшукати вбивць Тавлієва, а через них виловити й інших спільників Заславського.

— А що, Заславський все ще в лікарні?— спитав цар.

— Так. Ближчим часом буде проведено огляд. Якщо лікарі скажуть, що він тільки прикидається божевільним, то ми посадимо його на лаву підсудних.

Пристав Олександрівського участку Одеси з допомогою агентів полковника Кнопа діяльно розшукував убивць

Тавлієва. Було затримано п'ятнадцять чоловік за те, що вони заздалегідь знали, що Тавлієву погрожували, що його вб'ють за зраду. Полковник Кноп кожного дня слав Мезенцеву шифровані телеграми про хід слідства. Були заарештовані Іван Шокін, Дмитро Гуцулов, Петро Чумаченко, Ларіон Прибильський, тому що всі вони, як писав пристав, «належать до партії протиурядової пропаганди», хоча ніяких матеріалів для такого твердження не мав. Заарештував полковник Кноп і Федора Щербину, який був на поруках. Через два тижні Кноп змушений був звільнити всіх заарештованих, крім Щербини, хоча й проти нього, як сам визнавав у донесенні Мезенцеву, не було достатньо вагомих доказів. На доповідях Мезенцева про хід розшуків убивць Тавлієва Олександр II пише резолюції: «Дуже бажано їх знайти», «Необхідно дошукатися до справжніх винуватців». Кноп звертається в Третє відділення з проханням прислати в Одесу кількох сищиків, бо вбивство, пише він, настільки таємниче, сліди злочину настільки приховані, що вимагають особливо досвідчених і надійних агентів, яких зараз, після вбивства Тавлієва, підібрати в Одесі абсолютно неможливо. Замість сищиків Кноп одержав від Мезенцева догану і наказ: знайти вбивць своїми силами.

8

— Серед селян крамольники не мали успіху зі своєю злочинною пропагандою,— говорив Мезенцев царю.— Вірний вам, ваша величність, народ ловив їх і віддавав у руки поліції. Всі ті пропагандисти сидять у тюрмах і ждуть покарання. Дуже шкода, що вирішення цієї справи непомірно затяглося...

— Вчора я ще раз нагадав графу Палену про те, що треба прискорити розгляд політичних справ,— мовив Олександр II.— Він обіцяв, що вже на початку нового року розпочне суд над тією групою пропагандистів, яку було заарештовано в Москві. Дуже прикро, звичайно, що в той час, коли ми готуємося до війни з Оттоманською імперією, нам треба проводити такі великі політичні процеси.

— Згоден з вами, ваша величність,— сказав Мезенцев.— Але й відкладати ці процеси ніяк не можна, бо, як бачите, утворюються нові й нові справи. І головне! те, що ми роками тримаємо політичних злочинців у тюрмах і не караємо їх,— страшенно шкодить нам. Чому? А тому,

що ота безкарність за тяжкі політичні злочини допомагає пропагандистам швидко поповнювати свої ряди. І що найстрашніше: ряди політичних злочинців поповнюються робітниками, бо після поразки серед селян пропагандисти свою діяльність перенесли на фабрики й заводи. Про це говорить і московська справа, в якій значний процент робітників, і найбільше — одеська, де один лише керівник Заславський — інтелігент, а решта — робітники. Начальник Одеського жандармського управління полковник Кноп цілком справедливо пише, що «Південноросійський союз робітників» є «плодом посіяних пропагандистами в народі революційних і соціальних вчень». Ось у мене під рукою статут одеського союзу. В статуті сказано, «що робітники можуть добитися визнання своїх прав лише з допомогою перевороту», — слово «перевороту» Мезенцев вимовив з наголосом і виразно глянув на царя.

— Оце сумно, що крамольники робітників збивають з правильного шляху, — мовив цар.

— Дуже сумно, ваша величність. І небезпечно! Адже за минулий рік відбулося тридцять безпорядків на фабриках і заводах. Були й такі, як, наприклад, на Путіловському заводі, в яких брало участь більше чотирьох тисяч чоловік! Всі ці безпорядки на фабриках і заводах говорять про те, що злочинна пропаганда серед робітників наростає і шириться.

— А Заславський де? — спитав цар.

— У лікарні Миколи Чудотворця.

— А не втече він, як утік з госпіталю Кропоткін?

— Генерал Трепов запевняє, що Заславський перебуває під посиленою вартою.

— А що Олександр Львович? — спитав про Потапова цар.

— Нікого не впізнає. Марить...

Сумно помовчали. Було від чого сумувати. Вперше вийшло так, що збожеволів і сам шеф Третього відділення Потапов. До цього часу божеволіли ті, хто потрапляв до кривавих лап Третього відділення. Божевілля Потапова теж було скандалом на всю Європу, який ще й до цього часу не забувся. Писали тоді: порядки в страшному Третьому відділенні такі, що не тільки його жертви, а і його шефи не витримують і божеволіють. І Олександр II доводилось ковтати ті пілюлі, бо нічого було заперечити.

Коли Марія взнала, що чоловіка повезли до Петербурга,— їй про те сказав прокурор лише після того, як одержав телеграму, що Заславський уже в Домі попереднього ув'язнення,— відразу ж почала туди збиратися. Друкарня вже другий місяць була закрита на вимогу поліцмейстера. Марія вирішила її продати, покупці приходили, але ніхто не давав і півціни. Орловський говорив, що за «арештовану друкарню» ніхто й не дасть тих грошей, які вона коштує.

— Що ж робити? — питала Марія.

— Хай постоїть, з нею нічого не трапиться,— радив Орловський.— А вийде Євген Йосипович, ми знову пустимо її. Чи, ви думаєте, його довго там триматимуть?

— Це з'ясується тільки на суді,— зітхнула Марія.— Можливо, суд і виправдає його,— додала по паузі те, в що й сама не вірила.— Та коли той суд буде! А я вже не маю на що жити.

Довелось Марії брати за друкарню менше, ніж півціни, бо ні за що було їхати до Петербурга, а не їхати вона туди не могла. Продавши друкарню,— Орловський став у нового хазяїна служити,— Марія з Зіною й малою Людою поїхали до Петербурга. В Петербурзі вона ніколи не була й не знала, де шукати чоловіка в такому великому місті. Тиждень оббивала пороги всіляких канцелярій і контор, поки нарешті взнала, що Євген знаходиться в лікарні Миколи Чудотворця. Це була якраз та лікарня, про яку їй говорив Розен. Значить, тут, в Петербурзі, все-таки розумніші люди, ніж в Одесі: вони побачили, що Євген хворий, що його треба не в одиночній камері мучити, а лікувати. Та, коли їй дозволили побачення і вона пішла в ту лікарню — Євген сидів, як писав Трепов у Трете відділення, в таємному номері, під посиленою вартою,— то лікарня та справила на Марію ще страшніше враження, ніж одеська тюрма. І Євген себе тут, як вона бачила, почував ще гірше.

Двадцятого листопада Марію запросили на розпорядке засідання Петербурзького окружного суду. Засідання те зібралось, як зазначалося в протоколі, для огляду розумового стану дворянина Євгена Заславського. Голова суду Лихачов, прокурор де Россі, медичний експерт барон Майдель, лікарі Чечот і Сікорський задавали Марії запи-

тання про те, коли вона познайомилася із Заславським, де чоловік навчався, якими науками цікавився.

— У лікарні ви бачилися з чоловіком? — спитав барон Майдель.

— Так, я двічі на тиждень відвідую його.

— Що ви можете сказати про стан його здоров'я?

— Стан здоров'я мого чоловіка ненормальний в психічному відношенні, — відповіла Марія. — Я це почала помічати з травня місяця. Спочатку він скаржився мені на те, що в нього болить голова. А потім все, що б я не говорила, стало його страшенно сердити, чого ніколи не було, бо за характером своїм він був спокійним і добрим. Я не можу передати вам, який тяжкий камінь залишався в мене на душі після побачень з ним у той час. Я сама по кілька днів хворіла...

— Заспокойтеся, пані Заславська, заспокойтеся, — сказав голова суду Лихачов. — Пане секретар, подайте води...

— Дякую, — відпивши води, мовила Марія. — І прошу вибачити мене, але я... не можу про все це спокійно говорити. Вся моя надія була на те, що тут, в лікарні, чоловікові стане краще, а йому ще гірше...

— Про що ви говорите з чоловіком під час побачень? — спитав лікар Чечот.

— Я розповідаю йому про дітей, а він і слухає мене, і мовби не чує того, що я йому кажу, бо, як тільки я перестану говорити, він починає повідомляти мені всілякі наукові висновки, яких дійшов. Говорить із захопленням, але так плутано, що я нічого не можу зрозуміти...

— Якими ж науками він захоплювався? — спитав прокурор де Россі.

— Соціологією.

— Історію читав?

— Так.

— А психологією цікавився? — спитав лікар Чечот.

— Не знаю.

— Батько вашого чоловіка помер?

— Так, помер. А він говорить мені, що бачив його в лікарні. Я почала твердити, що він помилився. Євген дуже розсердився на мене. Ти, каже, завжди бажала смерті мому батькові, хоча насправді я дуже поважала його і щиро сумувала, коли помер, бо він добре ставився до мене.

— Як арешт подіяв на вашого чоловіка? — спитав голова суду Лихачов.

— Він сприйняв його абсолютно спокійно.

— А чи не говорив ваш чоловік,— спитав барон Майдель,— що всі науки нісенітниця, і чи не створював якоїсь своєї науки?

— Ні, такого я не чула від нього. До всякої науки він ставився завжди благоговійно. Говорив, що коли б мав можливість, то все життя своє присвятив би науці.

Після розмови з Марією на засідання суду було приведено Євгена.

— Як ваше прізвище? — спитав Лихачов.

— Заславський,— відповів Євген, мовби здивований тим, що його так спитали.

— Де ви знаходитесь?

— У домі для божевільних,— гірко посміхнувшись, відповів Євген.

— У якому?

— Миколи Чудотворця.

— З якого приводу ви знаходитесь в лікарні для душевнохворих?

— А тому, що в наших присутств'ях багато малоосвічених людей, які не можуть відрізнити здорового від божевільного,— з гнівом мовив Євген.— Ну, і посадили.

— До вас приходять дружина й діти?

— Так.

— Ви задоволені тим, що вони відвідують вас?

— Це залежить від настрою.

— У вас погана пам'ять?

— Ні, добра. Але те, що я вважаю непотрібним пам'ятати, того й не запам'ятовую.

— Ви багато чого не можете запам'ятати? — продовжував задавати запитання лікар Чечот.

— Так. І тільки тому, що не вважаю за потрібне запам'ятовувати.

— Але ж запам'ятовування якихось подій не залежить від волі людини.

— А якщо вас, приміром, спитати, коли ви їли гречану кашу? Навряд чи ви дасте відповідь на таке запитання,— посміхнувся Євген.

— Крім психології, ви займалися ще якимись науками?

— Природознавчими.

— А які ж твори ви читали?

— Дарвіна, Лассалья, Бокля...

— Ще якими науками займалися?

— Історією.

— Що вас в історії найбільше цікавило?
— Скрізь і завжди мене найбільше цікавила людина.
— А політекономією займалися? — спитав прокурор де Росії.

— Так.

— Які ж твори ви читали?

— Різні,— підозріло глянувши на де Росії, відповів Євген.

— Чи не болить у вас голова? — спитав Чечот.

— Головні болі бувають різні. Це залежить від того, в якій частині голови відчувається біль.

— А ви які болі відчуваєте?

— Та всі...

— Ви присвятили себе вивченню людини,— сказав де Росії.— З якою ж метою ви вивчали її?

— Я вивчав і вивчаю науку тому, що цікавлюся нею.

— А користь яку-небудь мали?

— По-моєму, так.

— Яку ж саме користь намагалися ви добути для людини?

— Я намагався відкрити в усьому істину і частково домігся цього.

— Чи не можете сказати, як ви ставитеся до робітничого питання? Чи треба, на ваш погляд, покращувати побут робітникам?

— Безперечно треба! — твердо мовив Євген.

У протоколі цього розпорядчого засідання окружного суду було записано, що «взагалі, судячи з тих відповідей, які давав Заславський, і за його діями, не можна сказати, що він страждає якою-небудь визначеною формою божевілля. Всі подібні відповіді легко може дати з відомою метою кожна психічно здорова людина. Дуже сумнівно, щоб Заславський мав розладнану психіку». А це означало, що його можна саджати на лаву підсудних.

2

— Государю, я вам уже доповідав, що справа одеського робітничого союзу давно підготовлена до суду,— говорив граф Пален царю.— Затримка виходить тільки через хворобу Заславського. Вчора в окружному суді було зроблено, з участю експертів-лікарів, ще один огляд Заславському. Із протоколу того огляду видно, що лікарі не можуть напевно сказати: дійсно Заславський хворіє розладом психі-

ки чи він тільки прикидається, переслідуючи тим якусь свою мету. Є всі підстави гадати, що він прикидається, а тому я прошу вашого високого повеління розпочати суд над одеськими робітниками.

— Що ж, розпочинай,— дозволив цар, якого зовсім не хвилювало те, що на лаву підсудних сяде хвора людина.— Чим швидше ми покінчимо зі всіма цими політичними процесами, тим краще.

Сенатор Карл Карлович Петерс був, як і Пален, вихідцем із курляндських німців. Коли граф Пален сів у крісло міністра юстиції — це було в 1867 році,— то навколо нього почало утворюватися, як усі говорили, «курляндське оточення». Фон Ессен, Фріш, Бенкендорф, Герард, Корф, Петерс, Ренненкампф, Тізенгаузен і десятки інших чиновників, що населяли малі й великі кабінети міністерства юстиції. Всі ці люди ніякими особливими талантами не відзначалися, а по службовій драбині швидко дерлися. Карлу Карловичу Петерсу не минуло ще й сорока років, як він став уже сенатором, хоча був людиною такою непомітною — і зовнішнім виглядом своїм, і розумом,— що в очі впадала одна лише його риса: хвороблива коректність. Саме хвороблива, бо була вона ідеєю фікс Петерса, а не природною рисою його душі. Ще в студентські роки з чисто німецькою впертістю Карл Карлович взяв собі за правило бути коректним за будь-яких обставин. І не тільки з начальством, з рівними особами, а й з підлеглими.

— Сідайте, Карле Карловичу,— сказав граф Пален, викликавши до себе Петерса.— Сідайте, бо справа, про яку я маю говорити з вами, дуже серйозна.

— Дякую, ваше сіятельство,— з поштивою стриманістю мовив Петерс, обережно присідаючи на край крісла тільки після другого «сідайте».

— Я тільки що від государя,— урочисто сказав Пален.— Повеління государя таке: судити робітників якомога швидше! Головою суду я призначаю вас.

— Вважатиму, ваше сіятельство, за високу честь це призначення!

— Дуже радий! Дуже радий! — зрадів граф Пален, що не довелось, як він і думав, умовляти Петерса.— І відверто скажу вам, Карле Карловичу: провести цю справу так, як бажано государю,— нам буде нелегко. Та нікуди дітися: ми повинні виконати волю государя!

— Хто буде виступати обвинувачем? — спитав Петерс.

— Товариш прокурора де Россі.

— Добре,— вдоволено мовив Петерс.

Сьомого квітня 1877 року Євгена — під посиленою вартою — перевезли з лікарні Миколи Чудотворця до Дому попереднього ув'язнення і замкнули в дев'яносто третій камері.

Цілий тиждень він був в'язнем «інкогніто», бо на стук сусідів не відповідав, на прогулянки відмовлявся виходити. І тільки після того, як на побачення з Євгеном прийшла Марія і зустріла біля тюрми Миколу Наддачина, всі узнали, хто сидить в дев'яносто третій камері. Та все одно ніяких стосунків зав'язати з Заславським не могли, бо він не тільки на стук, а й на записки не відповідав.

— Я влаштувався на чавуноливарному заводі Берда,— розповідав Микола Наддачин Марії.— Нічого, на хліб заробляю. Ще й хлопцям нашим потрошку допомагаю, бо в них же тут, крім мене, нікого немає. Розповів я про все робітникам нашої майстерні, то вони по підписці зібрали тридцять сім карбованців. Тут заводський народ дружний. Свого в обиду не дадуть. Ну, а ви ж що: зовсім сюди чи поїдете до Одеси?

— В Одесі нічого вже мого немає. Буду триматися, поки вистачить сил.

— Федір Кравченко передає, що Євген Йосипович ні з ким не розмовляє, на прогулянки не виходить. Що він вам говорить?

— Ой, не питайте,— тяжко зітхнула Марія.— Євген дуже, дуже хворий. Після кожного побачення з ним я сама хворію. Я вже і в графа Палена була, і в генерала Мезенцева. І не просто просила, а благала їх, щоб вони віддали мені Євгена на поруки, аби він міг спокійно лікуватися. Ні. Вони, бачу, не вірять, що він хворий, хочуть судити його і тим самим довести до повного божевілля.

14 квітня Петерс вручив усім членам «Південноросійського союзу робітників» обвинувальний акт.

«Зі всіх викладених обставин справи,— говорилося в ньому,— з'ясовується, що в 1875 році в середовищі робітників міста Одеси велась протиурядова пропаганда, яка мала своїм наслідком створення союзу цих робітників з метою насильницьким шляхом змінити державний порядок, що нині існує: на сходках читали й роздавали книжки робітникам, що підбурювали до бунту і до одвертого нескорення верховній владі; засновником і керівником союзу був дво-

рянин Євген Заславський; в ньому найдіяльнішими членами після Заславського були Кравченко, Рибицький, Силенко і Сквері; що членами цього ж товариства були Лущенко, Наумов, Короленко, Мрачковський і Курганський, які цілком усвідомлювали злочинні цілі його і сприяли їх досягненню...

Таким чином, Заславський, Рибицький, Кравченко, Силенко, Сквері, Лущенко, Наумов, Короленко, Мрачковський і Курганський звинувачуються в тому, що створили товариство, яке мало за мету в більш чи менш віддаленому майбутньому силоміць повалити існуючий державний лад, тобто в злочині, що передбачений другою частиною 250 статті Уложення. Крім того, всі ці особи, а також Ляхович, Волощук, Соколов і Тараненко звинувачуються в тому, що розповсюджували книги, в яких закликалося до бунту і до одвертого непідкорення верхній владі, тобто в злочині, що передбачений 251 статтею Уложення. Микола Наддачин звинувачується в тому, що зберігав книги зазначеного змісту, як передбачено четвертим розділом тієї ж 251 статті Уложення. Нарешті, Рибицький звинувачується ще й у тому, що купивши турецького паспорта на ім'я Христо-Івана, жив під виглядом турецького підданого, що передбачено 977 статтею Уложення».

На підставі всього цього, було сказано в кінці обвинувального акта, всі звинувачені підлягають суду Особливого присутствія урядового сенату.

Всі в'язні тюрми, як було й з попередніми процесами — «казанців», «москвичів» — читали цього обвинувального акта. До камери Кравченка й Рибицького вистукувалось стільки запитань, що вони не встигали за день на них відповідати. А що Микола Наддачин теж мав копію обвинувального акта, то його читали й на волі.

Захисник Заславського Потехін, ознайомившись з обвинувальним актом, сказав Марії, що всіх підсудних прокурор підводить під каторгу.

— І ви знаєте, Миколо, — ділилася Марія думками з Наддачиним, — те, що Євген може бути засуджений на каторгу, мене вже давно не лякає. Каторгу можна відбутися. А якщо він збожеволіє, то тоді кінець усьому...

— Хлопці передавали, що він останнім часом дуже кашляє.

— Я теж це помітила. І лікареві вже говорила. Та ви ж знаєте, які по тюрмах лікарі. Вони не лікують в'язнів, а допомагають тільки начальству мучити їх. Коли б ви ба-

чили, як перемінився Євген, який у нього погляд, сміх, то, не будучи лікарем, сказали б, що він дуже хворий. А лікарі ось твердять, що він прикидається хворим, аби втекти. Я дивуюся, як у Євгена вистачає ще розуму на те, щоб нічого не говорити про ту справу, за яку його судитимуть. Ось і в обвинувальному акті сказано, що він не визнав себе винним, нічого не сказав...

— Кравченко і Рибицький передавали мені, що, оскільки Євген Йосипович навіть хворий нічого не сказав слідчим, — це дуже вплинуло на тих, що дали відверті свідчення. Всі в'язні тюрми говорили їм: дивіться, мовляв, он Заславського до божевілля слідчі довели, а він все одно нічого не сказав. Ну, Мрачковський, який найбільше наговорив на Євгена Йосиповича, як видно тепер із обвинувального акта, та й усі, хто дав відверті зізнання, відмовляться від них на суді. Це, звичайно, зовсім не те, якби вони на слідстві нічого не сказали, але все-таки краще...

3

Ні один день у тюрмі не промайнув, здавалось Кравченку, так швидко, як напередодні суду. Вранці наглядач приніс страшенно пожмаканий одяг, що тхнув цвіллю й мишами, бо зберігався десь у цейхгаузі. Поки його почистив, поки випрасував наглядач, бо праски в руки в'язням не давали, вже й обід принесли. Після обіду прийшов захисник Потехін, і вони проговорили години три про те, як йому краще всього поводитися на суді. Що визнати, що заперечувати, про що мовчати. Потехін розповів, як він думає побудувати свою захисну промову. Звичайно, в загальних рисах, бо ніхто не може передбачити те, що відкриється на суді, навіть тоді, коли, як і в даному випадку, прокурором і Особливим присутством робиться все для того, щоб не було ніяких відхилень від матеріалів дізнання. Відхилень на користь підсудних, а не суду.

— Пан Петерс, як усі говорять про нього, людина коректна. А я додам — і страшенно підступна. Отже, вам порада: не поспішайте відповідати на запитання Петерса навіть тоді, коли здасться, що запитання те нічого небезпечного не містить у собі. Прокурор де Россі людина прямолінійна, неприховано злобива, і на його запитання вам буде легше відповідати. З виразу його обличчя, жестів — а він любить розмахувати руками — ви будете бачи-

ти, як він сприйматиме ваші відповіді. Слідкуйте за його косими очима, і ви навчитеся, як у нас говорять, майже розгадувати його думки. До речі, ви помітили, що праве око пана де Россі мовби вставне?

— Помітив, що воно косить.

— А ви пильніше придивіться. У нас жартують: пану де Россі бог дав різні очі, щоб одним дивитися на суддів, а другим—на підсудних.

Та якщо день промайнув швидко, то ніч тяглася нескінченно довго. І скільки разів Кравченко не говорив собі: «Все обдумано. Треба заснути, бо, коли не висплюсь, то важко буде висидіти весь день на суді» — сон не брав його. Так і провалявся на тісному тюремному ліжку до ранку, ні хвилини не поспавши. Голова була важкою, в усьому тілі чулася та слабкість, яка породжує в душі байдужість навіть до того, що зовсім недавно здавалося найважливішим у житті. І, якщо вчора, думаючи про те, як він сяде на лаву підсудних, Кравченко невільно відчував, що серце його завмирає, то зараз він думав про все це без усякого хвилювання. Відчував і інше: байдужість ця зовсім не схожа на той спокій, який породжується впевненістю в своїх силах.

В'язні тюрми знали, що сьогодні одеситів поведуть на суд. І як тільки почали прокидатися, так і застукотіли в усі стіни: «Що одесити? Коли їх поведуть?» До Кравченка вже кілька разів стукав Рибицький, та він не відповідав йому, бо не хотілося навіть з ліжка вставати. Нічого не хотілося робити, саме навалилася на нього тяжка напівдрімота. Він усе чув — і стукіт у стіни камери, і гуркіт по залізних східцях чобіт наглядачів — і, здавалося, спав. Спав одним лише тілом, бо в усіх членах відчувалася така скутість, що важко було ворухнутися. Він говорив собі: «Треба вставати. Треба розминатися, набиратися сил». І — продовжував лежати, прислухаючись до того, як оживала тюрма.

Невгамовний Ян знову застукав у стіну: «Чого не відповідаєш?»

Що йому сказати? А, хай стукає. Ні з ким і ні про що не хочеться говорити. Все те, про що говорилося до суду, зараз, коли за кілька годин розпочнеться суд, уже, здавалось Кравченку, не мало ніякого значення. Та якби навіть щось його й цікавило, то голова й душа були настроєні так, що не могли нічого сприймати. «Полежу ще трохи й буду вставати,— думав Федір.— Хоча... Що ж я маю

робити? Крутитися по камері? Відповідати на стукіт сусідів?» Ні того, ні другого йому робити не хотілося, і він продовжував лежати. І, як це часто буває після безсоння, не помітив, коли заснув.

4

Вранці 23 травня 1877 року в камери всіх одеситів — так їх називали в тюрмі — наглядачі заносили той одяг, в якому вони були заарештовані. Після сніданку їх почали виводити з камер у контору, де вже стояли жандарми. Тут, у конторі, члени робітничого союзу Одеси вперше всі й зустрілися після арешту, після очних ставок. Євгена Йосиповича наглядачі привели останнім, і його всі ледве впізнали: так він перемигнувся. Світлі очі глибоко запали й потьмяніли. В його погляді, в його усмішці було щось і знайоме, і зовсім чуже. Всі невільно відводили очі вбік, коли зустрічалися з його пильним, мовби осудливим поглядом. Євген Йосипович тільки всім уклонився, так, як вклоняються незнайомим людям, і стояв біля порога, не проходячи в кімнату. І якщо до появи Євгена Йосиповича всі жваво розмовляли, то з його появою притихли. Тільки Рибицький і Кравченко про щось перешіптувалися, не звертаючи уваги на те, що жандармський офіцер, який мав усіх вести до зали суду, покрикував:

— Припиніть розмови!

Кілька хвилин у залі, крім підсудних і жандармів, нікого не було, а потім почали снувати якісь судові чиновники. Вони з заклопотаним виглядом, кинувши байдужий погляд на лаву підсудних, переносили кудись пухлі томи справ. Кравченко, дивлячись на ті фоліанти, думав: «І все то чийсь долі. І все то тюрми, каторги, заслання. І всі оці чиновники думають, що вони чесно заробляють собі на хліб. А жандарми? Знають вони, кого стережуть? Ні. Вони знають одне: наказ начальства. Правда, є ще закон. Нас будуть судити, посилаючись на статті закону. А хто той закон писав? На чію користь він написаний? І чого я повинен жити за тими законами, які написані моїми ворогами?» Кравченко був так зайнятий цими невеселими думками, що не помітив, як до нього підійшов захисник Потехін. Поздоровкався, спитав зі своєю сором'язливою посмішкою:

— Може, щось маєте сказати мені?

— Скільки днів буде тягтися суд?

— Ніхто зараз цього не знає. Мабуть, тиждень. А може, й більше. Все буде залежати від того, як розгортатимуться події.

— А хіба може бути на такому суді щось непередбачене? — спитав Кравченко. І сам відповів: — Ні, таких вольностей Особливе присутствіє не допустить...

Помовчали. Потехін, помітивши, що в Кравченка немає настрою з ним говорити, зніяковіло посміхнувся і, попросивши пробачення, пішов до Заславського, якого також мав захищати. До інших підсудних теж підходили захисники. Всі вони підбадьорливо посміхалися. («Професійна посмішка!» — думав Кравченко). Говорили зі своїми підзахисними пошепки, хоча йшлося про звичайнісінькі речі. Який настрій? Як почувате себе? Чи немає прохання? Все захисники подавали в оптимістичному тоні. Але чутливе вухо Кравченка вловлювало за тим оптимізмом нотки невпевненості, які ні-ні — та й проривалися в словах захисників саме тоді, коли вони заспокоювали своїх підзахисних. «Що ж, їх можна зрозуміти, — думав Кравченко. — Навіть посівчувати, бо місія їх нелегка. Роль захисника в політичному процесі в Росії така ж сама, як роль попа, котрий супроводжує засудженого до страти».

З тих дверей, що за кріслами суддів, вийшов прокурор де Росії з папкою паперів під пахвою. Зиркнув на лаву підсудних своїми розкосими очима і, нахиливши голову, пішов, нервово пересмикуючи вузькими плечима, до конторки. Поклав папери, ще раз зиркнув на лаву підсудних і, мовби нехотя, опустився в широке крісло.

— Суд іде! Прошу встати!..

У дверях тієї ж кімнати, з якої вийшов прокурор, з'явився невисокий, коренастий чиновник. На круглій голові — вузька лисина, прикрашена кушиком волосся над наморщеним лобом. Повні губи, чисто поголене, широке, мовби кам'яне обличчя. То був голова суду Петерс, який вручав Кравченку обвинувальний акт. За ним поштиво тупцювалося кілька чиновників. Петерс сказав рівним, чітким голосом:

— Розпочинаємо засідання Особливого присутствія урядового сенату для розгляду справ про державні злочини. Маємо розглянути справу про злочинну діяльність «Південноросійського союзу робітників»...

— Склад Особливого присутствія урядового сенату, панове,— взявши папірця, продовжував Петерс,— такий: сенатор Ренненкампф...

Маленький сухий дідок ворухнув тонкою, з випнутими жилами шиєю так, мов йому шитий золотом комір мундира раптом став тісним, блимнув глибоко запалими очима. Все те, мабуть, означало, що він представився тим, кого має судити. За Ренненкампфом Петерс назвав сенатора Хвостова, який посміхнувся і поворушив товстими губами так, наче щось беззвучно сказав. А на підсудних навіть не глянув. Крім названих senatorів, членами суду були ще два предводителі дворянства. Нижньогородський губернський предводитель дворянства Зибін — браво підняв голову і доторкнувся пальцем до гострого вуса,— і вишневолоцький повітовий Сназін-Тормасов. Цей хитнув головою й кашлянув у кулак. Псковський міський голова Сутгоф трохи піднявся, розвів руками. А стародеревенський волосний староста, який заключав список членів суду, встав і вклонився в бік прокурора.

— Державним обвинувачем виступає товариш прокурора Петербурзької судової палати пан де Россі,— сказав Петерс.

Де Россі тільки ледь помітно кивнув Петерсу та перекинув голову з лівої руки на праву. Очі його забігали по залу, але на кого він подивився — важко було вгадати.

Петерс покосився в бік де Россі, читав далі:

— Підсудних захищають присяжні повірені: пан Потехін...

І, хоч як швидко Петерс читав прізвища захисників, всі вони вставали й поштиво схиляли голови. Петерс недоволено хмурился, а де Россі, іронічно посміхаючись, зиркав своїми косими очима на захисників. За законом кожен, кого називав голова суду, повинен був встати. І захисники, дотримуючись букви закону навіть у такій дрібниці, підкреслювали тим самим, що члени суду й прокурор не всі положення закону вважають для себе обов'язковими. Ця маленька демонстрація захисників так зіпсувала настрої Петерсу, що він забув сказати, хто ж виконує обов'язки секретаря суду. Попов здивовано й обижено глянув на Петерса, коли той поклав папірець і відкрив перший том справи. Та Петерс не помі-

тив того погляду, бо дивився на лаву підсудних. Дивився вже зовсім не тим поглядом, як на членів суду, на прокурора, на захисників.

Опит підсудних — ім'я, прізвище, заняття й інше — Петерс проводив при зачинених дверях, хоча публіки зібралось всього якихось п'ятнадцять чоловік. Після опиту підсудних почалася перевірка свідків. І тут з'ясувалося, що семеро свідків, на свідченнях яких було побудовано все обвинувачення, не з'явилися. Товстоносів, Пантелеймонов і Степан Іванов — мовби тому, що їх не могли розшукати. Іордан і Єфросина Незабитовські не одержали повісток, бо кудись виїхали з Одеси. А свідки Поляков і Буканов одержали повістки, але все-таки не вважали за потрібне з'явитися на суд. Кравченко, Рибицький і захисник Заславського Потехін заявили протест суду. Прокурор де Россі сказав:

— Я вважаю, що можна розпочати слухання справи без тих свідків, які не з'явилися. Їх свідчення можна зачитати з протоколів. До того решта свідків докладно роз'яснить суть справи...

Потехін від імені захисту сказав:

— Нам, пане голова суду, треба хвилин п'ятнадцять, щоб порадитися...

Оголосили перерву на п'ятнадцять хвилин. Коли знову всі зібралися до залу, Микола Антонович Потехін оголосив:

— Пане першоприсутній, панове судді! Порадившись, захист вирішив просити вас відкласти засідання на тиждень, щоб дати можливість поліції розшукати всіх свідків цієї важливої справи. Свідчення всіх тих свідків, що не з'явилися, для справи мають дуже суттєве значення, як видно з матеріалів слідства і з обвинувального акта. Отже, такі свідки, як Товстоносів, за доносом котрого розпочалася справа, як Степан Іванов, свідчення якого так широко використані в обвинувальному акті, повинні дати свої свідчення тут, на суді, прийнявши присягу. Вони повинні бути допитані як обвинуваченими, так і їх захисниками. Читання протоколів, як пропонує пан обвинувач, такої можливості не дає. А між тим, ніхто не може поручитися, що свідки, сказавши на дізнанні й на слідстві одне, на суді, під присягою, в присутності тих, кого вони звинувачують, скажуть зовсім інше. Не виключено, що й підсудні можуть відмовитися на суді від того, що говорили слідчим,— сказав Потехін, бо знав уже,

що всі підсудні, хто давав відверті свідчення, будуть відмовлятися від них на суді.— Та й розшукати тих свідків неважко, коли на те буде бажання. Товстоносов, як відомо, мешкає в Харкові. І його не розшукали тільки тому, що пізно послали повістку. Незабитовський — у Києві, дружина його — в Херсоні. Степана Іванова недавно бачили в Одесі. До речі, член Харківської судової палати Ненарочкін теж чогось не міг знайти Іванова, хоча той з Одеси нікуди, як мені сказали, не виїжджав. А оскільки свідчення його не перевірені слідством, то й читати їх,— Потехін навів статтю Уложення,—законом, як бачите, не допускається. Отже, повторюю те, з чого почав: захист просить відкласти розгляд справи до розшуку всіх свідків.

Прокурор де Росії стояв на своєму: він не бачить, мовляв, причин для того, щоб просити государя імператора про відстрочку суду. Петерс, вислухавши Потехіна і де Росії зі своїм кам'яним виразом на обличчі, оголосив, що суд іде на нараду. Півгодини сиділи судді за зачиненими чорними дверима. Погодилися вони, звичайно, не з підсудними і не з їх захисниками, а з прокурором. Було вирішено розпочати розгляд справи, незважаючи на те, що головні свідки не з'явилися. Це явне насильство суду було зустрінuto підсудними з відкритим обуренням.

Петерс попросив обер-секретаря Попова зачитати обвинувальний акт. Коли його було прочитано, Петерс наказав всіх підсудних вивести із залу суду. Потім по одному почав викликати тих, хто дав відверті свідчення. Це теж було порушенням закону.

Першим Петерс запросив Віталіса Мрачковського, сказав:

— Підсудний Мрачковський, ви, звичайно, знаєте, що в 1875 році в місті Одесі робітники створили протизаконне товариство. Чи не можете ви дати з цього приводу пояснення?

— Я не знаю ніякого протиурядового товариства,— роздратовано відповів Мрачковський,— і ніколи про нього не чув!

— Суд радить вам, щоб ви говорили правду,— суворо насупившись, мовив Петерс.— Ви дали на попередньому слідстві свідчення, ось вони тут, в протоколах,— поклав Петерс руку на пухлий том,— в яких визнавали, що брали участь у сходках, мали заборонені книги й давали їх іншим, знали про існування протиурядового товариства

і брали участь в його роботі. Підписували ви ці свідчення?

— Мене примусили їх підписати! — сказав Мрачковський.

— То ви що ж, не були на сходках?

— Був. Але в тих сходках нічого злочинного не бачив. Збиралося на них по десять-п'ятнадцять чоловік, щоб поговорити про ощадно-позичкову касу, в якій я брав участь. Іншого нічого не говорилося. Книги революційного змісту у мене були, я читав їх і роздавав робітникам. Та, оскільки я в них нічого злочинного не вичитав, то й не вважаю за злочин.— Мрачковський помовчав, додав:— В цьому ділі я вів роботу самостійно.

— Як ви дійшли до того, що почали вести пропаганду самостійно?

— Пропаганда ведеться по всій Росії, а тому мені легко було зустрітися з людиною...

— Хто та людина?

— Я не бажаю її назвати. Мені легко було зустрітися з людиною, яка пояснила мені становище робітника. Чоловік той дав мені книги. Потім він поїхав з Одеси, і я вів пропаганду.

— Так ви не визнаєте себе винним?

— Я себе ні в чому винним не визнаю. Я також вважаю за потрібне заявити урядовому сенату, що як моїм попереднім свідченням, так і свідченням Товстоносова не можна надавати ніякого значення. Мої свідчення складені були в жандармському управлінні, і я їх тільки переписав. На таке погодився тому, що мене тримали в камері гіршій, ніж відхоже місце. Я хотів вирватися з тієї жахливої камери і підписав того протокола. Хоча Особливе присутствіє постановило прочитати свідчення Товстоносова, але вони не повинні мати значення. Якби він сам був тут, то я впевнений, що перемінив би свої свідчення. Він випадково попався з книгою «Ємелька Пугачов», яку дав йому я, а не Рибицький. Він не знав так само, як і я, ні Рибицького, ні Заславського, ні Луценка, ні Наумова. У мене з ним були ті самі знайомі: кого знав я, того знав і він. Все, що він говорив, неправда. Жандармське управління обіцяло йому п'ятсот карбованців, якщо він викрие таємне товариство, але він нічого не знав. Він тільки мав ті книги, які я йому давав. І про те не хотів сказати і не говорив. На нього подіяли погрозами. Під впливом тих погроз він на всі запитання відпо-

вів «так», а що «так»—і сам не розумів. Все це мені сам Товстоносов розповідав. Йому говорили, що коли він буде підписувати те, що велять, то дадуть п'ятсот карбованців, а якщо не буде, то закують в кайдани і поженуть на каторгу...

— Так ви не визнаєте себе винним? — перервав Петерс Мрачковського.

— Ні.

— Пане судовий пристав, виведіть підсудного Мрачковського і приведіть підсудного Курганського!

Та й Курганський відмовився від тих свідчень, які давав під час дізнання і слідства. Ніхто з підсудних не визнав себе винним. Євген Йосипович відповів коротко і твердо: «Ні, не визнаю».

6

Хоч якими вірнопідданими були голова суду Петерс, державний обвинувач де Россі і всі інші чини, які вершили суд над бунтівниками,— Третє відділення і за ними пильно слідкувало. Агент Третього відділення сидів на суді, і Мезенцев кожного вечора читав його рапорти. В них говорилося про те, як поводитися підсудні, свідки. Як вів засідання Петерс. Які запитання задавав прокурор. Як вигороджували підсудних захисники. «Особливо неприємне враження справили на всіх ті запитання, які задавав свідкам присяжний повірений Потехін, що захищає Заславського, Рибицького, Кравченка, Наумова і Наддачина». Писав агент і про те, що захисники вимагали відкласти розгляд справи до того часу, поки будуть розшукані всі свідки, а свідки ті явно агенти полковника Кюпа, тому й не прибули на суд.

Мезенцев доповів Олександрю II:

— Перший день суду над бунтівниками, ваша величність, пройшов спокійно. Першоприсутній сенатор Петерс впевнено веде справу. Що стосується товариша прокурора де Россі, то справа ця явно не для його розуму. Граф Пален міг би знайти розумнішого й витриманішого обвинувача. Та зараз уже про це пізно говорити. Захисники, як завжди,— особливо ті, що вже виступали на політичних процесах,— докладають всіх зусиль, аби заплутати справу.

— Що ж ти пропонуєш? — спитав цар.— Зовсім не допускати захисників на політичні процеси? Ні, про це не

може бути й мови. На всіх судах повинні бути захисники, але які — про те графу Палену треба добре подумати.

— Крім тих робітників, які сидять на лаві підсудних і, хочеться думати, суворо будуть покарані, у мене є ще ось довгий список тих, чії справи, як домовлено з Тімашовим і графом Паленом, треба вирішити в адміністративному порядку.

— Які ж ти призначаєш їм покарання? — спитав цар.

— Заслання в північні губернії.

— Згоден, — сказав Олександр II.

Закінчив засідання суду Петерс з таким розрахунком, щоб устигнути ще доповісти про все те, що відбулося, графу Палену, бо той мав завтра їхати з доповіддю до царя. У графа Палена сидів Анатолій Федорович Коні. Він устав з крісла, щоб піти геть, коли до кабінету зайшов Петерс, та граф Пален сказав, що він, коли бажає, може залишитися. Анатолій Федорович добре розумів, що оце «коли бажаєте» та плюс ще й нещира посмішка графа — якраз і означало, що його присутність при розмові небажана. Він посміхнувся, сказав:

— Якщо моя присутність, графе, не обов'язкова, то я прошу би відпустити мене, бо ще ждуть невідкладні справи...

— Добре, йдіть, — сказав граф Пален, задоволений тим, що Коні не залишився. І, коли Анатолій Федорович вийшов з кабінету, спитав Петерса: — Ну, що, Карле Карловичу, як закінчилося перше засідання?

— Здається, непогано, — тяжко зітхнув Петерс, показуючи тим самим, як він стомився. — А взагалі, ваше сіятельство, справа важка...

— Згоден, згоден, — захитав головою Пален. — Але впевнений, що ви проведете справу так, що государ буде задоволений. Не забувайте: я запевнив государя, що краше за вас ніхто цієї справи не проведе.

— Я дуже вдячний вам, ваше сіятельство, і зроблю все, що в моїх силах, аби виправдати ваше довір'я і добре ставлення до мене його величності государя імператора. Але не можу не сказати вам, ваше сіятельство, про ті труднощі, з якими я зіткнувся вже в перший день засідання. Дуже ускладнює ведення справи те, що половина свідків не прибула.

— А як захисники ведуть себе?

— Поки що занепокоєння у мене викликає тільки По-

техін. У кожному його запитанні прямо чи приховано, а відчувається неповага до суду, іронія на адресу де Россії, бажання чорне видати за біле. Це, звичайно, ускладнює мою й без того нелегку місію.

— Так-так,— місія ваша нелегка,— погодився Пален.— Але... воля государя...

А де Россії теж хотілося поділитися тим, що його хвилювало, і він зайшов до Коні, який був, власне, четвертою особою в міністерстві після графа Палена. Висока освіченість Анатолія Федоровича, талановитість і та особлива делікатність, що дається людині, як і талант, були тими магнітами, котрі притягували до нього всіх, хто тільки його знав. Була ще одна цінна риса в характері Анатолія Федоровича: хто і що б йому не казав — міг бути абсолютно впевнений, що ніхто третій про те не знатиме. Розмовляти ж з Анатолієм Федоровичем, який завжди був у веселому, оптимістичному настрої й на півслові розумів співбесідника, було приємно й цікаво.

— Даруйте, Анатолію Федоровичу, але я не міг не зайти до вас!— нервово пересмикуючи плечима, мовив де Россії зі своєю заздрісною посмішкою.— Чи, може, у вас немає часу?

— Ні-ні, будь ласка!— відклавши перо, сказав Анатолій Федорович.— Це такі справи, що можуть і подождати.

— От що мене страшенно дивує! Ви ніколи не поспішаєте і встигаєте все зробити! Дозвольте курити?— Де Россії, закуривши, продовжував, усівшись в крісло:— От і закінчився, Анатолію Федоровичу, перший день процесу!

— І, бачу, ви задоволені.

— Так, майже задоволений!— глянув де Россії одним оком в обличчя Коні, а другим на його вухо.

— А чого це «майже», а не зовсім?— спитав Анатолій Федорович, збиваючи попіл з сигари.

— А тому, що пану Петерсу краще пристало б бути китайським буддою, ніж головою суду. Сидить, мов з дерева вирубаний! Одні очі тільки й ворухаться!

— Перебільшуєте,— засміявся Коні, бо де Россії досить точно вхопив характерні риси Петерса.

— Можливо!— погодився де Россії.— Але небагато! Жодного свідка мого він не зміг допитати так, як треба! Від захисників я сам весь день відбивався!

Лаяв де Росії всіх. І найлютіше, звичайно, захисників, мов вони були його особистими ворогами. Анатолій Федорович слухав його зі своєю тонкою, мудрою посмішкою, думав: «Перший гріх обмеженої людини — це її впевненість у тому, що тільки вона все правильно розуміє».

7

Дванадцятого квітня військовий міністр Мілютін записав у своєму щоденнику: «Кишинів. Сьогодні відбулася історична подія: оголошена війна Порті. Минулої ночі війська вже перейшли кордон як європейський, так і азіатський». Олександр II у цей час був у Кишиневі, де й підписав маніфест про війну. Потім повернувся до Петербурга, а двадцять першого травня,— за два дні до того, як розпочався суд над членами «Південноросійського союзу робітників»,— виїхав знову в діючу армію. «Боюсь, що перебування государя в армії,— пише Мілютін,— з величезним почтом, обозом, конвоем, буде утруднювати дії головнокомандуючого». Супроводив царя і шеф Третього відділення Мезенцев зі своїм власним почтом. Так само, як і в Петербурзі, Мезенцев з'являвся до Олександра II одним із перших з доповідями. Двадцять шостого травня Мезенцев говорив царю:

— В понеділок, ваша величність, як було призначено, Особливе присутствіє, повідомляють мені, розпочало розгляд справи одеських робітників. Перший же день суду показав, що ми маємо справу із запеклими політичними злочинцями, не дивлячись на те, що вони, крім дворянина Заславського, малограмотні. Всі не тільки не визнали себе винними, а навіть відмовилися від тих свідчень, які дали на дізнанні й на слідстві. І тут я повинен вам, государю, сказати, що як це не сумно, а тюрма, не дивлячись на те, що арештовані сиділи в одиночних камерах, зробила їх ще запеклішими політичними злочинцями. Нічим іншим, як впливом на цих робітників таких політичних злочинців, як відомий вам Петро Алексеев, що сидів у тому ж Домі попереднього ув'язнення, можна пояснити таку перемену в поглядах. Вплинуло на декого, звичайно, й те, що Тавлієва, який допоміг нам розплутати цю справу, було вбито, а вбивців не знайдено.

— А ведуться ж пошуки?— нахмурившись, спитав цар.

— Ведуться, але надії на те, що вбивці будуть знайдені, вже мало.

— Оце погано. Оце дійсно не може не лякати тих, хто щиро хоче розкаятися в своїх злочинах. Треба найти вбивць і суворо покарати! Адже вбито вже трьох агентів, а вбивць досі не знайдено. Так чи ні?

— Так, ваша величність. Повинен сказати вам,— по паузі мовив Мезенцев, аби перейти від неприємної для нього теми на іншу,— що в тих безпорядках, які два дні тому відбулися на чавуноливарному заводі Берда, активну участь брав слюсар Микола Наддачин, котрий зараз сидить на лаві підсудних. Агентурні дані говорять, що саме Наддачин написав відозву до робітників заводу, в якій закликалося до бунту.

— А як той Наддачин опинився на заводі Берда?

— Він був відпущений до суду під нагляд поліції, переїхав до Петербурга і поступив на завод Берда. Поліція до того мало цікавилася, що він робив у Петербурзі, що Наддачин, як зараз з'ясовано, і гроші збирав для тих своїх однопіддумців, котрі сиділи в тюрмі, і передачі їм носив. Не виключено, що він з ними й листувався, бо які порядки в тюрмах, я вам, государю, не раз уже доповідав.

— Знаю, і я говорив Трепову, щоб він навів порядок,— сказав цар.— А що ж Заславський?

— Винним себе не визнав.

— Значить, вистачає в нього глузду приховувати свою злочинну діяльність,— сказав цар.— Якби він був дійсно божевільний, то давно б усе розповів.

— Те, що Заславський ні слова не сказав про свою злочинну діяльність ні на дізнанні, ні на слідстві, ні на суді, подіяло, звичайно, й на робітників, за що він теж повинен нести відповідальність. І останнє, государю, про суд. На мій погляд, у пресі не варто давати якихось повідомлень, бо це викличе тільки зайві, небажані для нас розмови, а можливо, й хвилювання в середовищі робітників. Із агентурних даних уже й зараз видно, що робітники того ж заводу Берда, де працював Наддачин, дуже цікавляться тим, що діється в суді.

— Я згоден,— сказав цар.— Менше будуть писати, швидше все забудеться. А то наші газети не знають міри. Вони готові писати про що завгодно.

— Ваше сіятельство, повинен вам сказати, що справа виявилася значно складнішою, ніж здавалося за матеріалами слідства й дізнання,— говорив Петерс графу Палену.— Робітники поводяться зухвало. Особливо неприємне

враження справив на мене Мрачковський. Він не тільки відмовився від усього, що говорив на слідстві, а почав доводити, що й свідченням Товстоносова не можна вірити. Не знаю, якими міркуваннями керувалося Трете відділення, вирішивши не допускати на суд Товстоносова й Незабитовського, свідчення котрих мають таке важливе значення для справи...

— Про те можна тільки здогадуватися,— сказав Пален, натякаючи, що названі свідки — агенти Третього відділення.— Я Мезенцеву висловив своє незадоволення, та що вдієш... Тут ми безсилі... Коли ви думаєте оголосити вирок?

— У п'ятницю. Якщо, звичайно, не трапиться нічого передбаченого.

— А що ж може трапитися?

— Ваше сіятельство, я не лікар, але говорив вам і зараз кажу: Заславський психічно хворий. І щастя наше, що він сидить поки що спокійно й тихо. Повторюю: поки що, бо від нього, як мені здається, можна всього ждати. Я вже й допити веду так, щоб менше його зачіпати, бо й тих звинувачень, які з'ясовані, цілком досить, аби визначити йому покарання.

— Перед від'їздом у діючу армію государ дуже цікавився справою. Особливо наполягав на тому, щоб Заславського було суворо покарано. Я обіцяв.

8

— Підсудний Заславський, вам надається останнє слово! — сказав Петерс.

Євген встав, пильно глянув на Петерса, на всіх суддів. Таким же пильним поглядом подивився на підсудних. Помовчав, наморщивши високого лоба так, мовби щось пригадував і не міг пригадати. Потім, посміхнувшись, сказав з нервовою напругою в голосі:

— Я відмовляюсь...

— Сідайте! — поспішно кивнув Петерс, бо боявся, що Заславський, який весь час мовчав, у останньому слові скаже все, що думає.— Підсудний Кравченко! Вам надається останнє слово!

— Перед таким судом я не вважаю за потрібне говорити щось на своє виправдання! — сказав Кравченко.

— Сідайте! — крикнув Петерс.— Підсудний Рибицький! Вам надається останнє слово!

— Дякую, але нічого не маю сказати! — відповідь Рибицький, іронічно посміхаючись.

Від останнього слова відмовилися всі. І це була остання демонстрація протесту — задумана Кравченком — робітників Одеси проти суду, який був відкритим насильством, бо не дотримувався навіть тих законів, що існували. В перерві, коли судді пішли до своєї кімнати писати вирок, захисник Потехін говорив Марії:

— Групова відмова від останнього слова, та ще така демонстративна — добрий ляпас суду! Та, боюсь, що це може підсудним дорого обійтися. Адже прокурор для всіх вимагає каторги.

— Невже вони, Микола Антоновичу, не бачать, що Євген хворий? — сказала Марія.

— Не бачити того, що видно, не можна, бо треба бути сліпим, — відповідь Потехін. — Та наш суд вміє бути сліпим, коли того вимагає влада! Ви розумієте, про кого я говорю? — Марія хитнула головою. — Отож! Ходіте, уже кличуть до залу.

Настала та мить, якої всі підсудні ждали з тривогою. Чорні двері розчинилися, судовий пристав злякано крикнув:

— Прошу встати!

Судді, не поспішаючи, плентали — всі вони були старі — до своїх крісел, довго вмощувалися в них. «Що вони, всі оці люди, — думала Марія з таким хвилюванням, що чула, як билося її серце, — там вирішили? Невже все-таки поженуть Євгена на каторгу?» Коли нарешті судді всілися, Петерс начепив окуляри на короткого носа, гучно й урочисто почав читати вирок:

— «Вислухавши справу й дебати сторін, урядовий сенат в Особливому присутстві найшов, що в 1875 році в місті Одесі утворилось протиурядове товариство робітників, яке поставило собі за мету в більш чи менш віддаленому майбутньому повалити існуючий лад у державі. Для досягнення цього й з метою збурення робітничого населення до одвертого непідкорення верхній владі зазначене товариство розповсюджувало між сторонніми особами книги й твори, які за змістом своїм відповідали згаданій меті. А саме... — Петерс перелічив усі ті книги, які були знайдені під час обшуків, продовжував: — Задумав створити протизаконне товариство підсудний дворянин Євген Йосипович Заславський. Він схиляв до участі в ньому й інших осіб, склав статут товариства і був головним керівником усіх дій

цього товариства та в розповсюдженні книг злочинного змісту. Спільниками Заславського були підсудні: невідомого звання Ян Рибицький, міщани Федір Кравченко, Петро Силенко, Віталіс Мрачковський, Степан Лущенко, Степан Наумов, Макар Короленко, Михайло Курганський і італійський підданий Михайло Сквері. Перші п'ять, а саме: Рибицький, Кравченко, Силенко, Мрачковський і Наумов, будучи членами протизаконного товариства, брали участь у розповсюдженні книг, за змістом своїм направлених на заклик до одвертого негідкорення верхній владі. Останні четверо підсудних — Лущенко, Короленко, Курганський і Сквері — винні лише в тому, що належали до означеного товариства. Із решти обвинувачених в цій справі виявилися винними: син священника Митрофан Ляхович у тому, що з метою збурення до одвертого негідкорення верхній владі перевіз із-за кордону на пароплаві, на якому служив кочегаром, значну кількість книг, що відповідали цій меті, чотири з них продав міщанину Волощуку, а інші передав Заславському, Рибицькому, Силенку; Капітон Волощук — у тому, що, знаючи про розповсюдження іншими особами книг протизаконного змісту і маючи можливість довести про те до відома начальства, не зробив того; безстроково-відпускні унтер-офіцери Федір Соколов і Григорій Тараненко й міщанин Микола Наддачин — у тому, що без дозволу вищого начальства мали в себе твори, направлені на явне негідкорення верхній владі...»

Петерс довго перелічував ті статті, якими визначалося покарання за вказані злочини. Нарешті підійшов власне до вироків:

— «На основі всіх цих міркувань і наведених законів, урядовий сенат в Особливому присутстві визначає: дворянина Євгена Йосиповича Заславського, 30 років, міщанина Федора Івановича Кравченка, 23 роки, невідомого звання Яна Рибицького, 30 років, позбавити всіх прав і заслати на каторжні роботи: Євгена Заславського — у фортецях на десять років, Федора Кравченка і Яна Рибицького — на заводах на п'ять років...»

У залі почулося ридання: то плакала Марія Григорівна. Петерс глянув на неї поверх окулярів, продовжував зі своїм незмінним, кам'яним виразом на широкому обличчі:

— «Міщанина Віталіса Яковича Мрачковського, 20 років, і італійського підданого Михайла Петровича Сквері, 20 років, позбавити всіх прав і відправити на заслання в менш віддалені місця Сибіру. Міщан: Степана Дмитро-

веча Луценка, 37 років, Михайла Хомича Курганського, 25 років, і Макара Романовича Короленка, 19 років, віддати — перших двох у виправні арештантські відділення на два роки з позбавленням всіх прав, а останнього — ув'язнити в тюрму на один рік і три місяці без позбавлення прав. Безстроково-відпускних унтер-офіцерів Федора Денисовича Соколова, 36 років, і Григорія Никифоровича Тараненка, 36 років, міщан Миколу Борисовича Наддачина, 24 роки, і Капітона Мартиновича Волощука, 35 років, піддати арешту при поліції на три місяці і потім перших трьох віддати під нагляд поліції на три роки...»

Епілог

Всіх членів «Південноросійського союзу робітників» відправили в тюрми й на заслання. А Заславського знову перевели до лікарні Миколи Чудотворця, бо після суду він ще гірше став себе почувати. До старої хвороби додалися ще й гострі сухоти, яких лікарі раніше не хотіли помічати. «Особливе присутствіє,— пише віце-губернатор Петербурга у Трете відділення,— визнало Заславського психічно здоровим. Але, взявши до уваги його виснажений вигляд, а також знайдені зміни в легенях, визнало за необхідне продовжувати лікування. Тому Заславського переведено з лікарні Миколи Чудотворця до лікарні Литовського замку».

Марія продовжувала жити в Петербурзі, вона писала прошення в усі інстанції, але ні в одному з них не було і слова сказано про те, що чоловік визнав свою вину, що він розкаявся. Вона наполягала: чоловік хворий, його треба лікувати. А першим і найкращим лікуванням може бути одне: скасування вироку, звільнення з тюрми. Написала вона прошення і на ім'я Олександра II. У цей час Мезенцев мав від члена «дамського тюремного комітету» Катерини Олексіївни Гернгросс такого листа: «Вислухайте ту, що подасть вам цього листа, поуважніше. Вона розповість вам про свою розмову з графом Паленом, а також про ту пораду, яку дав їй генерал Козлов. Лікар Дюков сказав, що дні Заславського полічені: два тижні найбільше. Віддайте Заславського його дружині, віддайте, поки не пізно! Козлов запропонував їй умови, яких вона свято дотримається, щоб

ніщо їй не заважало виконати свій останній обов'язок перед чоловіком».

Листа Гернграсс написала Мезенцеву 4 квітня 1878 року. А 18 травня Олександр II, знаючи з доповіді графа Палена, що Заславський ось-ось помре, замінив йому каторгу засланням в одну з південних місцевостей Томської губернії. Марії з дітьми — дочками Зіною і Людмилою — дозволено було їхати з чоловіком, власне, тільки задля того, аби вона могла поховати його на якомусь сибірському етапі.

На початку червня Євген вже так ослаб, що не міг встати з ліжка, а Марію не пускали до нього в камеру на побачення. Тринадцятого червня до камери Заславського зайшов наглядач, сердито сказав:

— Знову прийшла дружина! Плаче. Каже, може, він уже й помер, а ви мені, мовляв, не говорите. Діти з нею. Теж плачуть...

— Добре...— тихо, безсило сказав Євген.— Я ось устану.

Він обмацав худими пальцями ліжку, мов шукав, на що зіпертися, аби підняти своє немічне тіло. Звівся на лікоть, все тіло його затремтіло, і він ліг, бо відчув, що кашель, який тільки-но вгамувався, знову підступає до горла. Полежав секунд кілька, напружуючи сили, щоб утримати кашель, який нестерпно давив груди, різко підвівся й сів на ліжку, спустивши на долівку тонкі — самі кістки — захололі, неслухняні ноги. Кашель мов ждав цього руху: здавив горло так, наче Євген не на ліжку сів, а кат вибив з-під його ніг табуретку і він завис у зашморгу шибениці. Повітря! Хоч ковток повітря! Тремтливими, липкими від холодного поту пальцями Євген хапався за горло, за брудну тюремну сорочку, намагаючись розірвати її, бо йому здавалося, що вона, стиснувши груди, не дає набрати повітря в легені. Перед очима попливли чорні плями, він нахилився і впав на долівку...

Крізь товсті стіни могильних склепів, у яких Олександр II поховав живих людей, простукувались, мов останні удари серця, страшні слова: «Заславський помер». Ця чорна вість справила на в'язнів таке враження, наче не сусід по камері, а сам Заславський стукав із того світу. Живе, багатоповерхове кладовище — тюрма — завмерло в тій скорботі, яка охоплює людей біля відкритої могили.

ЗМІСТ

Розділ перший	6
Розділ другий	60
Розділ третій	103
Розділ четвертий	161
Розділ п'ятий	195
Розділ шостий	236
Розділ сьомий	280
Розділ восьмий	331
Розділ дев'ятий	372
Розділ десятий	396
Епілог	419

ВЛАДИМИР ВАСИЛЬЕВИЧ КАНИВЕЦ

СОЧИНЕНИЯ В ЧЕТЫРЕХ ТОМАХ

ТОМ 4

Предвестники

РОМАН

Киев, издательство
художественной литературы
«Днипро», 1984

(На украинском языке)

Редактор *Н. Д. Олександренко*
Художник *В. В. Машков*
Художий редактор *В. С. Мітченко*
Технічний редактор *Т. А. Табаченко*
Коректори *М. К. Дмитрієва, Ю. А. Мороз*

Інформ. бланк № 2362.

Здано до складання 20.12.82.

Підписано до друку 12.05.83.

Формат 84×108¹/₃₂.

Папір друкарський № 1.

Гарнітура літературна.

Друк високий.

Ум. друк. арк. 22,26.

Ум. фарб. відб. 22,26.

Обл.-вид. арк. 24,97.

Тираж 65 000.

Зам. 3—13. Ціна 1 крб. 60 к.

Видавництво художньої літератури «Дніпро»,
252601, Київ-МСП, вул. Володимирська, 42.

Віддруковано з матриць Київської
книжкової фабрики «Жовтень»
на Київській книжковій фабриці.
252054, Київ, вул. Боровського, 24.

Канівець В. В.

К19 Твори: В 4-х томах. Т. 4. Провісники: Роман.— К. :
Дніпро, 1984.— 421 с.

До тому ввійшов роман «Провісники», присвячений засновникам «Південноросійського союзу робітників». Автор створив правдиві образи керівників першої революційної організації в Росії — Євгена Заславського, Яна Рибицького, Федора Кравченка, Михайла Сквері та інших піонерів пролетарського руху, мужніх борців проти царизму.

К 4702590200—230
М205(04)—84 передплатне.

У2

2000-2001